Elit és konfliktus – tanulmányok

ÉVKÖNYV XXVIII. 2023

Magyarország a jelenkorban

1956-os INTÉZET alapítvány

KRONOSZ KIADÓ

Elit és konfliktus – tanulmányok

ÉVKÖNYV XXVIII. 2023

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

Elit és konfliktus – tanulmányok

ÉVKÖNYV XXVIII. 2023

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

Szerkesztette
Rainer M. János

1956-os Intézet Alapítvány
Kronosz Kiadó

Budapest–Pécs, 2023

A kutatást, a tanulmányok elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból (NKFIA) nyújtott K-135399. azonosítószámú támogatása tette lehetővé.

A kötet megjelenését az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem támogatta.

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
Történelemtudományi Intézet

Szerkesztette
Rainer M. János

Felelős szerkesztő
Erőss Zsolt

Olvasószerkesztő
Bellus Ibolya

ISSN 1216-7851
ISBN 978 615 6604 19 4

Megjelenik az 1956-os Intézet Alapítvány és a Kronosz Kiadó közös kiadásában
Felelős kiadó az 1956-os Intézet Alapítvány elnöke és a Kronosz Kiadó ügyvezetője

© Szerzők, 2023
© Szerkesztő, 2023
© 1956-os Intézet Alapítvány, 2023
© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2023

TARTALOM

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ (Rainer M. János) 7

■ Rainer M. János
KONFLIKTUS A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZEREK ELITJÉBEN –
RÉGI ÉS ÚJ VITÁK 15

ELITEK ÉS KONFLIKTUSAIK

■ Szegő Iván Miklós
„DOLGOZUNK, NEM GONDOLKODUNK!" – ADALÉKOK
A KELET-BALKÁNI ELITEK, SZUBELITEK ÉS TÁRSADALMI
KONFLIKTUSOK TÖRTÉNETÉHEZ (1944–1996) 49

■ Tabajdi Gábor
KÜZDELEM A LELKEKBEN? A KÁDÁR-KORSZAK KONFLIKTUSAI
AZ EGYHÁZPOLITIKA TÜKRÉBEN 111

■ Lénárt András
ZSIDÓK AZ ELITBEN ÉS NÉPRAJZI ÉRTELEMBEN 141

A STÁTUSZVESZTÉS ÉS STÁTUSZSZERZÉS KONFLIKTUSAI

■ Eörsi László
KIRÁLY BÉLA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN 187

■ Ungváry Krisztián –Ványai Márton
ELFELEDETT LÉGIÓ. SZOVJET OLDALON HARCOLT
MAGYAR KATONATISZTEK A SZOCIALIZMUSBAN
ÉS AZ ANTIFASISZTA EMLÉKEZETPOLITIKA 233

■ **Bárány Balázs**

„Maga nagyon jó helyen van a szociáldemokrata pártban." Marosán György és a fordulat évei 293

A kötet szerzői 359

Abstracts 361

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Az 1956-os Intézet közös munkáját harmadik éve határozza meg a 2021 őszén elnyert négyéves NKFIA támogatás. Kutatási tervünk, amelynek címe *A Kádár-korszak és a rendszerváltás. Elit, értékrend és konfliktus* volt, lassan befejezéséhez közeledik. Az első évet a fogalmi keretek kijelölése, mindenekelőtt az elit, illetve az úgynevezett szubelit fogalmának meghatározása és azok első megközelítései fémjelezték.[1] A második évben a lépték szűkítése mellett döntöttünk, a választás a gazdaság területén működő funkcionális elitcsoportra esett.[2] Harmadik kutatási évünk középpontjában az elitet és a szubelitet érintő konfliktusokat választottuk a kutatás témájául.

A kutatás kezdetén azt feltételeztük, hogy az életszínvonal emelését, vagyis az egyéni és társadalmi fogyasztást középpontba helyező kádári társadalom- és gazdaságpolitika, illetve a rendszer szocialista önképe között feszültség keletkezett. Ebből társadalmi, politikai, generációs, érdekcsoport- stb. konfliktusok adódtak. Az értékfeszültség és a konfliktusok különféle egykorú diskurzusokban jelentek meg. A különféle későbbi életút-elbeszélésekben az egykorú diskurzusok résztvevői jellegzetes elbeszélő stratégiákban mondták el ezek történetét. Annak idején azt terveztük, hogy tanulmányozzuk a rendszerváltás diskurzusait is, amelyek a szocializmus, modernizáció, felzárkózás stb. problémáit a változás fogalmi keretébe ágyazták, és várakozási horizontokat jelenítettek meg.

1 Lásd Rainer (szerk.) (2021).

2 Rainer (szerk.) (2022).

Egyidejűleg pedig meg kellett fogalmazniuk a folytonosság és a szakítás területeit, dimenzióit is. A későbbi elbeszélésekben pedig az ebből keletkező feszültséget kellett megfelelő elbeszélő stratégiával feloldani.

Nem szándékoztuk *általában* vizsgálni a Kádár-korszak és a rendszerváltás feszültségeit, konfliktusait, illetve elbeszélésük utólagos narratív stratégiáit. A kutatócsoport résztvevői ezt az általános vizsgálati keretet résztémák elemzésében alkalmazták. Ennek eredményeképpen az itt jelzett gondolkodási keretben igen különböző résztémákat vizsgáltak munkatársaink, különféle megközelítésben és mélységben. Jelen évkönyvünk talán inkább szemlélteti a kutatói útkeresést, mint a közös elemzési kereteket.

A kötet első tanulmánya a szerkesztő munkája, amely abból indul ki, hogy a szovjet típusú rendszer társadalma mint modern társadalom szinte nem is képzelhető el konfliktusok egész hálója nélkül. A 20. század komplex társadalmaiban aligha van olyan csoport, amely konfliktushelyzetben zéró lehetőséggel rendelkezett érdekei érvényesítésére. A század első felének új típusú diktatúráiban kétségkívül mind nagyobb csoportok kerültek hosszabb-rövidebb időre ehhez *hasonló* helyzetbe. Nem csoda, hogy a szovjet típusú rendszer korai történetírása is felvetette ezt a kérdést. Sok évtizedes vita nyomán jutott ez a beszélgetés oda, hogy ez a rendszer is tele volt konfliktusokkal, számos ágenssel. Konfliktusok zajlottak az elitben, az uralom gyakorlása során az elit és más társadalmi csoportok között, és az eliten kívül is. Ám ma is létezik olyan megközelítés, amely szerint a szovjet típusú rendszer szinte egyetlen konliktusa az egységes hatalmi elit és a társadalom között létezett, amelyben az utóbbi a vesztes. A tanulmány először a szovjet típusú rendszer korai (1950-es évekbeli) elemző kereteiben vizsgálja a konfliktus szerepét. Ezt követően az 1960-as évek revizionista szovjetológiája vonatkozó javaslatairól szól. A harmadik rész a szovjet típusú rendszer bukása utáni összegzések konfliktusképét vizsgálja. Ezt követően kísérletet tesz az elitekben zajló konfliktusok történeti tipológiájának felvázolására. Végül egy ezzel kapcsolatos újabb magyar jelenkortörténeti értelmezési vita ismertetése zárja a tanulmányt.

Az ezt követő három szöveg elsősorban az eliten belüli konfliktusokról szól. *Szegő Iván Miklós* tanulmánya egyrészt megkülönbözteti a

szovjet típusú rendszerek kelet-közép-európai és kelet-balkáni változatait, másrészt mgpróbálja tisztázni a szubelitek szerepét a romániai és a bulgáriai nemzeti kommunizmus kiépítésében 1944 és 1992 között.

A szovjet típusú rendszer lényegét tekintve nem voltak döntő különbségek a két regionális változat között, és különösen az ötvenes évek elején nem sokban különbözött Kelet-Közép-Európa és a Kelet-Balkán. Az 1953-as, 1956-os és 1961-es desztalinizálási hullámok azonban Romániában és Bulgáriában nagyon gyengék voltak, a sztálinista (szub)elitek a Kelet-Balkánon intaktak maradtak. Az 1950-es évek közepétől egyre nyilvánvalóbbá vált a „kelet-balkáni különút": előbb a hruscsovi sztálintalanítástól való „finom" elszakadás, majd a román külpolitika látványos elhatárolódása a Brezsnyev-doktrínától 1968 augusztusában. A KGST „szocialista közös piaccá" való alakításával szembeni román–bolgár ellenállás a Kelet-Balkán gazdasági elmaradottságából fakadt. A térség legfőbb sajátossága – a nemzetállam megkésett fejlődése miatt – a nacionalizmus és a marxizmus–leninizmus ideológiai keveredése lett, ami mindkét országban jelen volt már 1945-től, de igazán az 1970-es években erősödött fel. A két ideológia keveredése Kelet-Közép-Európában is kimutatható, de a Kelet-Balkánon a nacionalizmus sokkal fontosabbnak bizonyult.

Romániában és Bulgáriában a szubelitek is más szerepet játszottak, mint Kelet-Közép-Európában: nem váltak ellenelitté, de még a reform-(szub)elitek sem jelentek meg. A rezsimek bukásában a szubelitek egészen más csoportjai játszottak kulcsszerepet: az etnikai kisebbségek vezető rétegei. A nemzeti kommunizmus a gorbacsovi Szovjetunió külső befolyásával párhuzamosan a Kelet-Balkánon az 1980-as évek végére a bukás fő okává vált. A sztálinizmussal kombinált nemzetépítési kísérletek a kisebbségek ellenállásába ütköztek. Így a gazdasági és társadalmi válság súlyosbodása miatti általános elégedetlenség közepette az etnikai kisebbségek politikailag aktív szubelitjei kulcsszerepet játszottak a szovjet típusú rendszerek kelet-balkáni változatainak megdöntésében.

Tabajdi Gábor tanulmánya elsősorban a jelenkortörténeti irodalom áttekintésén alapul, és további vizsgálódásokat orientáló hipotéziseket, kutatási lehetőségeket fogalmaz meg. Kutatási hipotézise szerint az egyházpolitika területén komplexen és sűrítetten mutathatók ki a kádári

hatalomgyakorlás jellegzetességei. Az egyháztörténeti kutatások eredményei lehetőséget adnak arra, hogy a diktatórikus rendszer társadalmi jelenségeit az üldöztetés (a mindennapi diszkrimináció) és a modernizáció (a szekularizáció) kihívásai alapján is értelmezni lehessen. A hatvanas évektől a magyar pártállam az egyházpolitikát elsősorban a „szövetségi politika" részeként értelmezte. Az egyházak (mint intézmények) rendszerbe történő integrálásának egyik látható intézményes eszköze a Hazafias Népfront lett. Ugyanakkor a vallásosság (intézmények, közösségek, személyek) kezelésében (megfigyelésében, bomlasztásában, integrálásában) számos végrehajtó szerv tevékenykedett: az Állami Egyházügyi Hivataltól a propagandaszerveken át a politikai rendőrségig.

A személyes dimenzió feltárásához kézenfekvőnek tűnik a „lelkiismereti konfliktusokra" fókuszáló vizsgálódás. A fogalom erőteljesen volt jelen a kádári nyilvánosságban. Az egyházpolitikai gyakorlatban egyszerre érzékelhető a kádárizmus általános konfliktuskerülő, depolitizáló törekvése, valamint konfliktusgeneráló, illetve -menedzselő tevékenysége. Az egyházpolitikában megragadható kiszervezett és delegált konfliktusok a hatalmi működés esszenciális elemei. A korszak egyházpolitikájában lényegében minden egyedi ügyben jelen volt a konfliktus lehetősége, ám a mindennapokban a kádárizmus szituatív hatalomgyakorlása az általánosabb társadalompolitikai célkitűzésekhez igazodott. Ezek a mechanizmusok más közpolitikai szférában (például nemzetiségi politika, kultúrpolitika stb.) is kimutathatók.

Lénárt András tanulmánya egy látszólag „ártalmatlan", jóllehet úttörőnek tartott kulturális esemény, Féner Tamás 1983-as fotókiállítása kapcsán próbálja érzékeltetni a késő Kádár-korszak zsidósággal kapcsolatos reflexeit és állásfoglalásait. Ha csak a kiállítás körül bábáskodók hátterét nézzük, az alkotó Féneren túl a Néprajzi Múzeum két közvetlen munkatársa, akik a kiállításon dolgoztak, zsidók voltak. A kiállítás létrehozásában szerepet játszott Scheiber Sándor tudós rabbi, a Zsidó Teológiai Szeminárium nemzetközi hírű, néprajzi témákban is jártas igazgatója, és Benoschofsky Ilona, aki hosszú éveken át a Zsidó Múzeum igazgatója volt. A kiállítás szervezői úgy emlékeztek, hogy Aczél György, az MSZMP KB titkára nem sokkal a megnyitó előtt be akarta tiltani a kiállítást, félve

a Budapestre látogató palesztin küldöttség okozta esetleges problémáktól. A szöveg számos példát hoz arra, hogy a Kádár-rendszer nyilvánosságában milyen óvatosan és ellentmondásosan kezelték a zsidóság fogalmát.

A kötet második blokkjának három tanulmánya az elitből/szubelitből való kikerülés veszélyéről, illetve ellenkezőleg, az elitstátusz megszerzése során fellépő konfliktusokról szól. *Eörsi László* készülő életrajzi monográfiájának első fejezete Király Béla tábornok pályafutásának első részét öleli fel. A második világháború alatt fiatal vezérkari századosként életét kockáztatta a fronton, majd a Szálasi-kormány alatt a Honvédelmi Minisztériumban. Szovjet hadifogságba került, ahonnan megszökött, részt vett a „demokratikus" magyar hadsereg újjászervezésében. A kialakulóban lévő sztálini rendszerben tábornokká léptették elő, mégis annak bukását kívánta. Még kémkedést is vállalt, de ez majdnem az életébe került. Kivételes tehetsége, szakértelme, magabiztos fellépése és karizmája tette őt az 1956-os forradalom fő fegyveres szervezőjévé. Az emigrációban néhány évig meghatározó politikai vezető volt a magyarság körében, majd történész lett, és különös elismerést szerzett kiadói tevékenységével. A rendszerváltás utáni politikai szerepvállalásával a magyar demokrácia megerősítésére törekedett.

Király a második világháborúban katonaként is megállta a helyét. A fronton, éles harci helyzetekben kezdettől fogva kitűnt jó döntéseivel, határozottságával, energiájával, személyes bátorságával, sőt humanizmusával. Szerencsétlenségére mindezen erényeit – bár embermentő tevékenységét elismerték – a tengelyhatalmak érdekében kellett mozgósítania, csakúgy, mint szervezőkészségét. A szöveg a fiatalkorától, katonai neveltetésétől a második világháború végnapjaiig követi végig Király életútját.

Ungváry Krisztián és *Ványai Márton* munkája is katonatisztekről szól, a Budai Önkéntes Ezred tisztjeinek történetével foglalkozik, akik a háború végén átálltak a szovjet hadsereg oldalára. A vizsgálat legfontosabb forrásaként az érintett tisztek személyi anyagai szolgáltak. A szerzők kitérnek a katonák motivációjára, a veszteségekre, a parancsokra és kitüntetésekre. Külön elemzik az egység parancsnoka, Variházy Oszkár szerepét és pályáját. Áttekintik az érintettek 1945 utáni életútját, amelyben jelentős szerepet játszott fegyveres szolgálatuk a szovjet hadseregben.

A budapesti önkéntesekről számos történetírói munka született, kiemelt figyelmet kapott a politikai emlékezetkultúrában is.

Bárány Balázs írása is egy életrajz részlete: a jelentős szociáldemokrata vezető, Marosán György 1945 és 1948 közötti pályafutását ismerteti. Azt vizsgálja, hogyan vált a háború utáni Szociáldemokrata Párt baloldalának egyik vezető alakjává és – akarva vagy akaratlanul – a kommunista hatalomátvétel eszközévé. Marosan részese volt, olykor formálta a „fordulat éveinek" számos konfliktusát; néhányat ő maga generált. Elég csak az 1945-ös és 1947-es („kék cédulás") választások körüli pártküzdelmekre, a Szociáldemokrata Párt belső harcaira vagy a népbírósági perekre gondolni. Ebben az időszakban vált Marosán közismert populista politikussá, ezért a tanulmány foglalkozik a politikus és a tömeg viszonyával is. Külön rész foglalkozik Marosán diplomáciai tevékenységével. Ennek a legfontosabb része a szovjetekkel való kapcsolata volt, de szó esik Nagy-Britanniával, Jugoszláviával, Romániával és Albániával kapcsolatos tevékenységéről is.

Ellentmondásos és változó emlékezetű korról szólunk, ezúttal talán a szokásosnál némiképp szerteágazóbb tematikával. Az időszak konfliktusokban is felettébb gazdag volt. Ahogyan eddigi munkáink, ez az évkönyv is csupán ajánlat: megközelítések olyan beszélgetések alapjául, amelyek lehetőségében továbbra is bízunk.

Budapest, 2023 októberében

A szerkesztő

FELHASZNÁLT IRODALOM

Rainer (szerk.) (2021) Rainer M. János (szerk.): *Elit és szubelit a Kádár-korszakban – közelítések.* Magyarország a jelenkorban. (1956-os Intézet Évkönyv, XXVI.) Budapest–Pécs, 1956-os Intézet – Kronosz.

Rainer (szerk.) (2022) Rainer M. János (szerk.): *Gazdasági elit a szovjet típusú rendszer időszakában – tanulmányok.* Magyarország a jelenkorban. (1956-os Intézet Évkönyv, XXVII.) Budapest–Pécs, 1956-os Intézet – Kronosz.

RAINER M. JÁNOS

KONFLIKTUS A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZEREK ELITJÉBEN – RÉGI ÉS ÚJ VITÁK

Konfliktuson a történetírás egyének vagy társadalmi csoportok közötti olyan ütközést ért, amely mögött igények, szándékok, vágyak, törekvések, érdekek, szükségletek, nézetek, vélemények, értékek szembenállása húzódik meg. Modern társadalom aligha képzelhető el konfliktusok egész hálója nélkül, amelyeket a vizsgálódás léptékétől függően teszünk elemzés tárgyává. Konfliktushoz minden esetben legalább két fél kell, amelyek a különbözőségen kívül eltérő lehetőségekkel is rendelkeznek arra, hogy a konfliktusban érvényesítsék igényeiket, érdekeiket, érvényre juttassák törekvéseiket stb. A lehetőségek akár szélsőségesen egyenlőtlenek lehetnek, de mégis *lehetőségek*. Amennyiben ugyanis az egyik fél nem bír ilyenekkel, akkor a másik (vagy többi) résztvevő egyszerűen rákényszeríti akaratát, s ebben az esetben aligha beszélhetünk konfliktusról. 20. századi komplex társadalmi rendszerekben azonban (de a korábbiakban sem) aligha képzelhető el olyan kivehető társadalmi szereplő, amely a zéró lehetőség modellszerűen szélsőséges alávetettségének helyzetébe kerül. Ehhez *közelítő* szituáció viszont annál inkább. A 20. század első felének eseményei, az új típusú diktatúrák olyan tendenciaként is szemlélhetők, amelyek során az emberiség mind nagyobb csoportjai, esetleg zöme kerülhet ilyen zéró lehetőség közeli helyzetbe. A különféle, immár modern technikával kivitelezett népirtások, a radikális társadalomalakítás „sikerei" a konfliktusmentes alávetés, a mo-

dern szolgaság perspektíváját is felvillantották. A szovjet típusú rendszer – mint a 20. századi diktatúrák új típusainak egyike – történetírása és emlékezete is felvetette ezt a kérdést. A sok évtizedes intenzív vita és parázs diskurzus eredménye, hogy a modernizáció e sajátos útja is konfliktusokkal tarkított folyamat, amelynek ágensei számosak, szereplői sokfélék, még ha az érdekek érvényre juttatásában, az alkalmazott eszközökben páratlanul egyoldalú időszakok is előfordultak. Nem volna szükség mindennek felvezetésére, ha a professzionális történetírásban és azon kívül nem bukkanna elő újra és újra az olyan megközelítés, amely mellőzné a konfliktus terének szinte teljes dimenzióját. Az ezzel kapcsolatos irodalomban szereplő állítások és elméletek a szovjetológia szinte egész fejlődéstörténetét végigkísérik.

A következőkben először azt vizsgálom, hogyan jelent meg a konfliktus a szovjet típusú rendszer első tudományos elméleteiben. Ezt követően az 1960-as évek revizionista szovjetológiája vonatkozó javaslatairól lesz szó. A harmadik rész a szovjet típusú rendszer bukása utáni összegzések konfliktusképét vizsgálja, és kísérletet tesz az elitben zajló konfliktusok történeti tipológiájának felvázolására. Végül egy legújabb hazai jelenkortörténeti értelmezési vita néhány idevágó mozzanatának ismertetése zárja a tanulmányt.

SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZER ÉS ELEMZŐI HAGYOMÁNY – MEGÉRZÉSEK

Hogyan is képzelhetnénk el a szovjet típusú rendszerek elitjének történetét másként, mint konfliktusok történeteként? A rendszer történeti önképének alapműve, *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története (rövid tanfolyam)*, a híres-hírhedt *Kratkij kursz* nagy része politikai nézeteltérésekről, irányzatharcokról és azok különféle megoldási módjairól szól – a hatalomért folytatott harc periódusa és a hatalom birtokosaként eltöltött idő e vonatkozásban vajmi keveset különbözött. Noha a szovjet párt 1921. márciusi X. kongresszusa – ugyanaz, amely a NEP-ről döntött – egyebek mellett betiltott minden addigi és jövőbeni

párton belüli frakciót, a következő időszak mindenekelőtt a párton belüli politikai pluralizmusról és a követendő politikai stratégia körüli alapvető nézeteltérésekről és vitákról szólt.[1]

A Szovjetunió (majd a hozzá hasonló típusú országok) rendszerparadigmában való szemlélete a húszas évek konfliktusainak lezárulta után, az átmeneti korszak végeztével kezdődött igazán, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet szocializmus valami *új rendszer*. Ennek Sztálin hatalmának megszilárdulása után egyik fontos vonása volt (kivált a demokratikus jogállam paradigmájában gondolkodó elemzők számára) a politikai ellenfelek legyőzése *után* azok kiiktatása a politikai, majd fizikai életből. Az első, modellekre és paradigmákra tett javaslatok e politikai jelenség mellett mindenekelőtt a társadalom és a gazdaság erőltetett átalakítása „sikereinek" tapasztalatára reflektáltak. Valamennyi alkalmas volt arra, hogy kialakítsa egy egyeduralkodó, omnipotens egyszemélyi vezető képét. A hidegháborús szembenállás és a késősztálinizmust jellemző látszólagos stabilitás eredménye a totalitárius szemléleti keret, amely máig meghatározó a szovjet típusú rendszer szemléletében.[2] Ez eleinte elsősorban, sőt szinte kizárólag arra kereste a választ, hogy miért és milyen módokon valósul meg az egypárt, illetve az egyszemélyi vezető totális uralma az alávetett tömegtársadalom felett.

A totalitárius paradigma egyik sarokkköve a marxista–leninista ideológia uralkodó befolyása. Ez határozza meg, „jelöli ki" a politikai cselekvés vezérfonalát a döntési helyzetben lévő elit számára. Nézetkülönbségek, politikai viták ennek megfelelően elsősorban a *pretotalitárius*, átmeneti szakaszban fordulnak el, amikor a totalitárius uralmi mód csak egy a lehetségesek közül, amikor még többféle szovjet modernizációs elképzelés van a porondon, amelyek közül lehetséges a választás. Azt követően a politikai konfliktus látszólagos – kizárólag személyi villongások sorozata, amelynek célja pozíciók szerzése. Legjellemzőbb esete az utódlásért/

1 Lásd erre Cohen (1975); Malia (1996); Fitzpatrick (1994); Kenez (1999); Heller–Nyekrics (2003) stb.

2 A paradigma történetfilozófiai alapjára lásd Arendt (1992), a politikai modellre Brzezinski–Friedrich (1965). Történetére lásd Gleason (1995) és Bartha (2013).

elnyert pozíció megszilárdításáért vívott küzdelem. A valóságos politikai konfliktus kérdése szorosan összefügg tehát azzal a problémával, hogy az lehetséges-e egyáltalán a totalitáriusnak tételezett szovjet típusú rendszerben. A hatalomgyakorlás (uralom) *top-down* ábrázolása egyáltalán összefér-e különféle politikai vélemények artikulációjával, érdekek kifejezésével? Ebben a monista magyarázatban[3] létezik-e bármiféle pluralizmus, annak megfelelő csoportképződés, kommunikáció, interakció, egyeztetés, összeütközés? A kérdések felmerültek mind a döntéshozó hatalmi elit *és* a társadalom viszonyában, mind pedig a totalitárius paradigma e két alapvető politikai-szociológiai kategóriáján *belül* is.

Carl Friedrich és Zbigniew Brzezinski klasszikus műve, a *Totalitárius diktatúra és autokrácia* alapvetően nemmel válaszolt erre a kérdésre. Úgy vélték, hogy az autokráciák valamennyi történeti formáját „széles körű konszenzus" jellemzi, mind a „nyugalom és rend általános, mind az ezekkel összefüggő partikuláris vallási és kulturális kérdéseiben. Csupán az autokráciát megalapozó vagy újraformáló időszakokból hiányzik az egyetértés." Ennek kialakítása egyrészt az uralkodó érdeke, aki hatalma legitimálására törekszik, másrészt „magától is kialakul, ahogyan az alávetett népesség hozzászokik az uralomhoz, mert aktívabb tagjai előrejutási lehetőségeket kapnak vagy találnak."[4] Vagyis, tették hozzá Friedrichék, „az általános konszenzus az autokratikus rezsimek különös jellemzője, ellentétben a nem-autokratikus rendszerekkel, ahol az eltérő gondolkodás elkerülhetetlen, sőt bátorított."[5] A szovjet típusú totalitarizmusokkal kapcsolatban vitathatatlannak tartották a konszenzus meglétét. „Az ideológia „bensővé vált", mivel sokan a párton belül és kívül annyira megszokták, hogy ennek megfelelően *gondolkodjanak, beszéljenek és cselekedjenek* (kiemelés tőlem – R. M. J.), hogy már nincsenek is tudatában ennek." Ez a szerzők szerint a hatalommal szemben nagyrészt ellenséges szovjet népességre is igaz volt. Hruscsov közkedveltsége például aktivizálóan hatott az alsó szintű káderekre és párttagokra, a párton kívüliek

3 Solomon (ed.) (1983) 77–80.

4 Brzezinski–Friedrich (1965) 12–13.

5 Uo.

körében is érvényesült. Ha ebben a rendszerben „kooperációról" beszél egy vezető, az azt jelenti: „Én cselekszem, ti pedig turbékoltok (*cooing*). Hogy időnként a turbékolás morgáshoz kezd hasonlítani, orosz és kínai forrásokból gyanítható. E téren is megfigyelhető némi ingadozás ide-oda, aminek jelentőségét előszeretettel minimalizálják a »nem antagonisztikus ellentmondások« fogalmával, amelyeket »dialektikus változtatásokkal« kell megoldani."[6] A konszenzus feltételezése magában foglalta azokat a technikákat, illetve magatartásokat, amelyek révén a társadalom megtanult az alávetésben és az autonómia hiányában élni. Erre a folyamatra a harvardi politológusok a 20. század ötvenes éveiben a szociálpszichológia *interiorizáció* fogalmát használták. Fél évszázaddal később a totalitarizmus új, posztrevizionista képviselői a totalitárius alávetés társadalmiasításának fogalmát javasolták ugyanerre.

Már a korai ötvenes évek szovjetológiája sem tekintette a monista szerkezetet teljességgel és végsőleg merevnek. Sőt, stabilnak sem – konfliktusok több típusa is szerepel már a legkorábbi munkákban is. Az egyiket az első, nagyobb mennyiségű egykorú dokumentumon alapuló leíró munka, Merle Fainsod híres könyve is ábrázolta: a bürokratikus gépezet gyakorlatilag minden pontján felbukkanó hatáskörnövelés/felelősségát- és elhárítás dinamikáját, az ebből adódó torzsalkodásokat, egyensúlytalanságot és káoszt.[7] Az elit felső szintjén Friedrichék is szóltak az utódlás problémájáról, vagyis a személyes pozíciószerzésről és/vagy hatalommaximalizálásról szóló bürokratikus súrlódásokról. Ez a megközelítés tehát már kezdettől – és még sokáig[8] – jellemezte a totalitárius paradigma alapján írt munkákat. Barrington Moore Jr. az ötvenes évek közepén úgy vélte, hogy az esetleges politikai konfliktusok a szovjet vezetésben biztosan nem változtatnak a rendszer jellegén, nézeteltérések azonban, például a követendő külpolitikai irányvonalról, lehetségesek. Viták léteznek a rendszer belpolitikájában is, amelyek magából a rendszert működtető logikából adódnak.

6 Uo. 26–27.

7 Fainsod (1953).

8 Például Brzezinski–Huntington (1970 [1963]). Lásd még Engerman (2013).

Moore bonyolultabb, vagy ha tetszik, finomabb megközelítést javasolt a szovjet bürokratikus mechanizmus vizsgálatához. A döntések célja nála is a hatalom biztosítása, de az alternatívák mérlegelésében, *megvitatásában* és meghozatalában mégsem ez az egyedüli szempont. A párt és a terrorgépezet mellett harmadik tényezőként a rendelkezésre álló technikai (instrumentális) eszköztár is kontrollálja a folyamatot. E sajátos ellenőrző funkciót a szovjet *állam*gépezet, különösen annak gazdasági minisztériumai és főhatóságai gyakorolják.[9] Ami a változás (ez Moore szerint alig több, mint a stabilitás/instabilitás dinamikája) tényezőit illeti, az ellenőrző rendszer négy elemét tartotta meghatározónak: a legfelső vezetés igényeit, a politikai és technikai adminisztrátorok közötti viszony alakulását, a felelősség meg- és elkerülésének technikáit, valamint az erőszak eszközeinek és intézményeinek szerepváltozásait. Ezek közül a másodikat tárgyalta legrészletesebben, és arra következtetett, hogy a politikai és technikai/adminisztratív vezetés alapszerkezete, vagyis a politika egyértelmű primátusa adott ugyan és aligha változik, de a technikai szempontok kemény korlátokat jelentenek. A kettős hatalmi szerkezet és annak formalizálása elkerülhetetlenül konfliktusokat szül. A harmadik tényező még érdekesebb szempontunkból. Moore úgy látta, hogy a szovjet centralizáció folyamatosan táplálja a belső, zárt, „elkerülő védelmi csoportokat", amelyek közös érdeke a teljesíthetetlen tervek és előírások kijátszása, a hazugság és a ködösítés. Ezek jelen vannak a hierarchikus láncok minden pontján, azok között, különböző horizontális szinteken. Ami pedig a negyedik faktort illeti, a hadsereget és politikai rendőrséget bizonyos értelemben a párt versenytársainak tekintette.[10]

9 „Minden döntésnek, bármilyen következménnyel is jár, figyelembe kell vennie ezeket az instrumentális vagy technikai követelményeket is. A szovjet bürokratikus hierarchia bármely szintjén felmerülő bármely konkrét kérdésben a »jó« döntés egyik kritériuma természetesen az, hogy hozzájárul-e a döntés a diktátor hatalmához? De egy másik elem, amelyet a bolsevikok kénytelenek figyelembe venni a »jó« döntés megtalálásakor: megfelel-e a döntés a helyzet technikai követelményeinek? Természetesen e kritériumok összeegyeztetése gyakran nehéz. A »jó« döntés technikai követelményei ezért még egy harmadik ellenőrzési eszközt is megkövetelnek." Moore (1954) 13.

10 Uo. 14–31.

ELMOZDULÓ RENDSZER, KONFLIKTUSMEZŐ – A REVIZIONISTA HAGYOMÁNYOK

A totalitárius modellt már az 1960-as évek elejétől szórványosan bírálták, majd az évtized közepétől mind több kritika érte. Ennek számos oka közül csak a két, *itt* számomra legfontosabbat említem. Az egyik a szovjetrendszer működésének kívülről is érzékelhető megváltozása a sztálini archetípushoz képest, amit több, viszonylag gyorsan egymás után következő váltás is nyilvánvalóvá tett a hatalmi piramis csúcsán (1953, 1955, 1957, 1964). A másik a szofisztikált, de bizonytalan tartalomelemzések helyébe lépő empirikus kutatás – mégoly szerény – lehetősége. Mindkettő aláhúzta, hogy újfajta szemléletre van szükség. Amint Chalmers Johnson 1970-ben megjegyezte: „a párt többé nem beszél egy hangon. Gyakorlatilag politikai térré (*arena*) vált."[11]

Johnson tézise H. Gordon Skilling úttörő fejtegetéseire támaszkodott. A csehszlovák és általában a kelet-európai kommunista mozgalmak kiváló kutatója 1966-ban látta elérkezettnek az időt arra, hogy kezdeményezze a korabeli amerikai politológia egyik divatos fogalmának, az érdekcsoportok elméletének az alkalmazását a szovjet típusú rendszerre.[12] Skilling el akart szakadni a monolit felszín alatti elitkonfliktusok feltételezésétől. A csoportelméleti kutatások zöme a két- vagy többpártrendszerekre vonatkozott, és azt feltételezte, hogy az egypártrendszer valami egészen más, a többitől élesen elkülöníthető dolog, azokkal alig összehasonlítható. Skilling viszont úgy vélte, nem lehetséges a politikai döntéshozatalt kizárólag annak outputja alapján vizsgálni, ahogyan a monolit totalitárius modell alapján történik. Éppenséggel az *input* a lényeg, ami e szemlélet alapján kimarad. „A szovjetrendszert más rendszerektől eltérően gyakran úgy ábrázolják, amelyből hiányoznak elgondolások és érdekek, valamint riválisi csoportok konfliktusai. A döntéseket igénylő ügyek fel-

11 Idézi Gleason (1995) 135. – A szovjetológiai revizionizmus történetét áttekinti uo. 126–142.; Malia (1996) 9–20.; Kotkin (1997) 2–18., 282–296. és mások.

12 Skilling (1966).

vetése nem a társadalom vagy társadalmi csoportok részéről történik, hanem feltehetően a párt, vagy inkább annak csúcsvezetői terjesztik elő azokat más entitások értékeire és érdekeire való tekintet nélkül. A monolit párt tűnik az egyetlen érdekcsoportnak, amelyet nem oszt meg sem gondolkodás, sem magatartás."[13] Pedig ezt semmi sem indokolja, a különbség abban áll, hogy e csoportok a Szovjetunióban általában lappanganak és összeműködnek (*interplay*). De konfliktusokba is keverednek a személyes hatalmi ambíciók mentén, az intézmények ellenőrzéséért, közpolitikai kérdések körül stb. Az érdekcsoportok (párt, állam, hadsereg, rendőrség) közötti konfliktusok nem artikulálódnak nyíltan, nincsen manifeszt vita – csak kódokban létezik. Ha mégis megfogalmazódik, rendszerint *post festa* derül fény rá, általában rendkívüli eseményként. Utalásokban, jelekben, személyi változásokban, *indikátorok*ban tanulmányozható. A hatalmi eliten belüli, vagy ahhoz közeli szubelit csoportok között többnyire a párt közvetít és biztosítja az összeműködést.

„Ily módon a Sztálin halálát követő változások és a nyugati és keleti elemzők változó szemlélete nyomán lassacskán a kommunista politika új modellje alakul ki. A totalitárius rendszermodellben az egypárt mentes minden konfliktustól, ráerőlteti akaratát a társadalomra, minden társadalmi csoportra. Ezt váltja fel egy olyan modell, amely egymással konfliktusban álló csoportokat tételez, amelyek befolyásolják a párt politikáját. Ez nem valódi pluralizmus, de nem is tiszta totalitarianizmus. Inkább valamiféle tökéletlen monizmus, amelynek számos szereplője közül egy, a párt hatalmasabb, mint az összes többi – de nem mindenható. Az »elitek pluralizmusának« is nevezhető, vagy Robert Dahl érzékletes kifejezésével »poliarchikus« rendszernek, amely jellegében inkább oligarchikus, mint demokratikus." De ebben a politikai rendszerben is nagymértékben *politikai* a végtermék, a konkrét döntés, amely „az egypártrendszeren, a kommunista társadalmon, sőt mindinkább a kommunista világon belül egymással ütköző erők és érdekek paralelogrammájára reflektál."[14] A csoportokat itt is közös attitűdök, más csoportokkal

13 Uo. 439.

14 Uo. 449.

kapcsolatban vagy szemben megfogalmazódó közös célok jellemzik, céljuk azonban nem a hatalom megragadása, hanem annak befolyásolása meghatározott célok érdekében. Legalább nyolc ilyen csoportot nevezett meg: az értelmiségieket (*intellectuals*), a jogászokat, a gazdasági vezetőket (*managers*), a tanárokat, a tudósokat, a hadsereget, a nemzetiségek vezetőit és a párton belüli csoportosulásokat.

Skilling hatása óriási volt, több értelemben is. Közvetlenül arra hívta fel a figyelmet, hogy a Szovjetunió rendszerét lehetséges ugyanazokkal a kategóriákkal vizsgálni, mint a Nyugatét, és a kettő össze is hasonlítható. Közvetve pedig – másokkal együtt – ráirányította a figyelmet a történeti vizsgálatra, amelyet a totalitárius politikaelmélet jórészt mellőzött. Elsősorban Stephen F. Cohen Buharin-életrajza[15] nyomán bontakozott ki vita a bolsevizmus korai szakaszában, az 1917-es forradalmat követő évtizedben felmerült politikai és rendszeralternatívákról, a róluk folytatott éles politikai vitákról. Ezek hamarosan visszanyúltak Lenin szerepéig, sőt a marxista elméletbe kódolt rendszerjellemzőkig, több évtizeden át tartó értelmezési diskurzust nyitva meg. Ezt, ahogyan a szovjetológiai revizionizmus több más témáját (a terrortól a legitimáción át a modernizáció általános és részkérdéseiig), itt nem követjük. Fontos azonban rámutatni arra, hogy a történeti dimenzió további érveket szolgáltatott a szovjet típusú rendszer elitjében létező sajátos pluralizmus mellett.

Ez utóbbi a revizionizmus egyik fő területe maradt. Skilling javaslatait sokan továbbgondolták, viták bontakoztak ki, a teória mellett érvelők gyűjteményes köteteket adtak ki,[16] és empirikus vizsgálatokat próbáltak végezni. A diskurzusról maga Skilling készített tanulságos összefoglalást bő másfél évtizeddel később.[17] A vita egyik főszereplője Jerry F. Hough lett, aki 1973-ban fejtette ki először rendszeresen a szovjetrendszer bürokratikus modell szerinti felfogását.[18] Szerinte

15 Cohen (1975).

16 Griffiths–Skilling (eds.) (1971); Solomon (ed.) (1983).

17 Skilling (1983); a vita bibliográfiája uo. 1–2. a lábjegyzetekben; lásd még Gleason (1995) 134–137.

18 Jerry F. Hough erről szóló írásai 1977-ben jelentek meg kötetben, lásd Hough (1977).

ugyanis a szovjet bürokrácia nem egyszerűen centralizált parancsuralmi hierarchia, ahogyan azt a nyugati politikatudomány feltételezte, hanem egyének koalícióival jellemezhető szervezet, akik azután további koalíciókba tömörülnek. Már ekkor felvetette később sok ellenvetést kiváltó fogalmát az „intézményes pluralizmusról", amely az autoriter, illetve klasszikus pluralista rendszerek között helyezkedik el, „valahol". Hough szerint a szovjet politikai folyamatok intézmények hivatalos (szabályozott) keretei között zajlanak, ahol érdekek sokasága jelenik meg, és bonyolult, változó, egymást átmetsző személyi szövetségek konfliktusaival jellemezhető. A politikai vezetők közvetítők és alkuszok (*mediators and brokers*) ebben a térben. Hozzátette azonban, hogy a Szovjetunió legfeljebb elmozdult az intézményes pluralizmus modellje felé, amely nem tévesztendő össze a nyugati vagy klasszikus pluralizmussal, és nem is valószínű, hogy valaha is az lesz. A vitában Darrel P. Hammer 1979-ben úgy érvelt, hogy a szovjetrendszerre a „bürokratikus pluralizmus" kifejezés használható, de érdekkonfliktusok csak a nagy szervezetek (párt, állam, köztársaságok stb.) között lehetségesek, a nem intézményesült csoportok között nem. Hough éppen az ellenkezőjét állította, az „intézményes pluralizmusban" „intézményesültre" javítva a jelzőt, hivatkozva arra, hogy bizonyos foglalkozási stb. csoportok (írók, tudósok) intézményesítik az érdekképviseletüket.

Skilling csoportfogalma azokra is hatással volt, akik Hough továbbgondolt pluralizmusát egyáltalán nem fogadták el. Ilyen volt például T. H. Rigby, aki szerint a szovjet rendszer *monoorganizáció*, egyetlen hierarchikus láncba tagolódik, szerveződik az egész. Ugyanakkor weberi értelemben nem tisztán bürokratikus rendszer. Megkülönbözteti attól a párt–állam dualizmusa, az állandó, minden szinten jelenlévő választási kényszer a különféle végrehajtandó feladatok között, ahol a választás szükségképpen valamelyik kárára történik (bár általában a szubsztantív racionalitás a formális racionalitás elé kerül), valamint a mobilizáló módszerek kiugróan nagy száma. A rendszer nem szilárd szabályok szerint működik, hanem – jellemzően az átmeneti időszakokban – folytonosan újradefiniálja magát és feladatait. A politika nem nyílt, hanem „rejtett", álcázza magát különféle szervezeti szerepekben (kriptopoliti-

kának is nevezte, főként a sztálini szakaszra értve). „Ez tartalmazza a rendszert alkotó szervezetek és a hivatalosan ezeknek alárendelt szervezeti egységek közötti versenyt, a politika alakításával vagy ellenőrzésével kapcsolatos információk elfogult közlését, informális hálózatokat vagy klikkeket, a személyzeti hatáskörök felhasználását a barátok jutalmazására és az ellenségek büntetésére, valamint a politikai részrehajlást annak érdekében, hogy [...] bizonyos érdekek előnybe kerüljenek másokkal szemben."[19] Rigby monista rendszere tehát ehhez képest láthatóan eléggé tagolt és mozgalmas belső életet él.

A hetvenes években újabb rendszerparadigma merült fel, amely szerint a szovjet rendszer sajátos korporatizmusként szemlélhető. A korporatizmus és a pluralizmus valójában az érdekcsoport-elméletek két alternatív verziója, olykor szembeállítva, olykor társítva egymással. Philippe Schmitter szerint a korporatív rendszer alapegységei (az érdekcsoportok) kötelező erővel szervezettek, nem állnak versenyben. Hierarchikus rendjüket és reprezentációs monopóliumukat az állam biztosította, elvárva, hogy ellenőrzés alatt tartsák az érdekcsoportok igényeit. A pluralizmus rendszerében az egységek önkéntesen szerveződnek, versenyben állnak és nincsenek alá-fölérendeltségi viszonyban egymással; az állam nem tartja őket ellenőrzése alatt, és nincsen kizárólagos képviseleti joguk sem. Schmitter az állam szerepében tetten érhető határozott különbséget mindjárt el is mosta némiképp az állami és társadalmi korporatizmus megkülönböztetésével. A társadalmi korporatizmus jellemző Kanadára és az USA-ra, ahol az érdekcsoportok szerinte „betagozódtak" az állam rendszerébe, míg az állami korporatizmus rendszerét a demokratikus átalakulás előtti Portugália, Spanyolország, valamint Brazília, a náci Németország, a fasiszta Olaszország példájával szemléltette, amikor is az államhoz való tartozásnak nem volt alternatívája. A Szovjetuniót egy harmadik típusú, „monista" korporatizmusnak tekintette. Az érdek- és más csoportokat itt az egypárt generálja, ő ad nekik képviseleti szerepet a párton belül – akár az állammal *szemben*, cserébe pedig ellenőrzi őket.

19 Rigby (1999 [1977]) 58–59.

Mint látható, Hough is elismerte pluralizmusának korlátait; Schmitter sem tett másképp.

1983-ban megjelent tanulmánya elején egyébként Skilling is immár határozottan állást foglalt a totalitariánus paradigma ellen, ahogyan a kibontakozó revizionizmus minden képviselője. Skilling a szovjet rezsimet autoriternek tekintette, és attól függően, hogy az érdekcsoportok tevékenységének mekkora teret engednek (avagy éppenséggel elősegítik aktivitásukat), különböző kategóriákat állított fel ezen belül. Ezek a 'kvázi-totalitáriustól' (amelyben erőteljesen fékezik) a 'konzultatív autoriteren' (amelyben a hatalmi intézmények bürokratikus és foglalkozási csoportokat próbálnak bevonni a döntéshozatalba) és 'kvázi-plurális autoriteren' (amelyben egyes csoportok, ha nem is jogilag garantált módokon, de önálló kezdeményezésekkel léphetnek fel) át egészen a 'demokratizáló-plurális autoriter'-ig (ahol a csoportok lényegében függetlenek, intézményesültek és jelentős szerepet játszanak a politika alakításában, habár autoriter keretek között) terjedtek.[20]

Tanulságos az a Skilling-adta körkép, amely az 1960-as, 1970-es években konkrét kutatások, afféle esettanulmányok révén próbálta igazolni egyik vagy másik modell érvényességét. E kutatások forrásbázisát természetesen meghatározták a kor viszonyai. Lehetővé vált „kutatóutakra" utazni a Szovjetunióba, de a hatóságok természetesen korlátozták a hozzáférést, a felső politikai döntéshozatal irataiba való betekintés fel sem merülhetett.[21] De *valamit* azért tanulmányozhattak. Az egyik kutatás a szovjet gépállomások 1958-as esetét vizsgálta – a kolhozelnökök csoportja ért is el sikereket, de nem sikerült önálló „*kolkhoz uniont*" alakítaniuk. Egy környezetvédelemről szóló esettanulmány 1976-ban a Bajkál-tó kapcsán azt mutatta, hogy a nem illegális, félig intézményesült környezetvédő csoportoknak sikerült kikényszeríteniük legalább azt, hogy elismerték a probléma jelentőségét. Ugyanez a szerző, Donald R. Kelley a helyi sajtó elemzése útján az iparvállalatok decentralizálását és az oktatási reformot vizsgálta 1957–1958-ban. Arra jutott, hogy „po-

20 Skilling (1983) 7.

21 Szemléletesen írja le tapasztalatait például Fitzpatrick (2011).

litikai érzékenységtől" függően sikerült eredményeket elérni. Mások a területi érdekek képviseletét próbálták kimutatni például pártkongresszusi felszólalások alapján, vagy „külső szakértők" (*technical specialists*) döntéshozatalban való részvételét. Mint Skilling megállapította, „e tanulmányok elvetették egy olyan politikai rendszer koncepcióját, amelyben a hatalmat a csúcsvezetés központosítottan gyakorolja, s amelyben nincs *input*, amelyet különféle, egymással konfliktusban álló szereplők szolgáltatnak alulról. A szerzők szerint a különféle szakértők jelenléte még a sztálini időszakban is kimutatható, részvételük kiterjedt és minőségileg is gyarapodott, sőt valamelyest intézményesedett Hruscsov és Brezsnyev idejében. Nem meglepő, hogy a munkák rámutattak: az érdekcsoportok csak az egyik tényezőt jelentik a politikai folyamatokban; nem feltétlenül meghatározóak, hatásuk pedig olykor csupán marginális."[22] Megkülönböztettek az érdekcsoportokon belül véleménycsoportokat és a kettőből létrejött politikai koalíciókat is. Utóbbiak tanulmányozására elsősorban kelet-európai példákon került sor – az érdekcsoportok relatív függetlensége szempontjából Jugoszlávia, Lengyelország és Magyarország esetei bizonyultak a legérdekesebbnek. Alexander Shtromas litván emigráns politológus az érdekcsoportok tevékenységének egyik speciális formájaként a rendszeren belüli másként gondolkodás (*dissent*) formáját elemezte. A szovjet társadalom totalitárius modellje sem zárja ki szerinte, hogy bizonyos érdekcsoportok képesek befolyásolni a politikai döntéshozókat azzal, hogy egy csoport érdekeit úgy próbálják feltüntetni, mint maguknak a döntéshozóknak az érdekeit. Elválasztotta tőlük a rendszeren kívüli, *morális* másként gondolkodókat, a hatóságok által ellenőrizhető kereteken kívüli egyének és csoportok független tevékenységét, amely „közvetlenül aláássa, megkérdőjelezi vagy bírálja a rezsimet és annak aktuális és hosszú távú politikáját."[23] A másként gondolkodók általában rejtve maradnak, de olykor nyíltan lépnek fel, és előfordul, hogy a struktúrán belüli másként gondolkodók akarva-akaratlanul a struktúrán kívüli tartományba lépnek át, mint például Szolzse-

22 Uo. 17.

23 Shtromas (1981) 82.

nyicin és Szaharov esetében történt. Bár a nyílt forma a teljes másként gondolkodásnak csak elenyésző hányadát teszi ki, Shtromas véleménye szerint fontos, mert kifejezi a legtöbb szovjet állampolgár véleményét, és másokat is arra ösztönöz, hogy kövessék példájukat.

Skilling összegzése szerint a nyolcvanas évekre bebizonyosodott: az érdekcsoport-teória fontos hozzájárulás és magyarázó tényező lehet a szovjetrendszer tanulmányozásához. „Az »érdekcsoportok« kifejezés" – írta – „kissé kétértelmű maradt, és többféle értelmet kapott. Utaltak vele állami intézményekre, például egész minisztériumokra vagy kormányhivatalokra és ügynökségekre; a párt egészére vagy annak részeire; nem hivatalos szervekre, például a Tudományos Akadémiára vagy annak intézeteire; nem állami társadalmi vagy tömegszervezetekre, például a szakszervezetekre; bizonyos szakterületek külső szakembereire; disszidensekre és ellenzéki csoportokra; valamint tágabb társadalmi csoportokra, például a kollektív gazdálkodókra. A célzott kutatások rámutattak arra, hogy különbséget kell tenni az ilyen csoportok közös érdekei és az ugyanazon kategórián belüli »véleménycsoportok« részérdekei között. Az érdekcsoportokat nem lehetséges a csoport egészével azonosítani, hacsak nem lehet empirikusan megállapítani az összes tag közös hozzáállását. A »véleménycsoportok«, illetve az ilyen csoportok koalíciói ([Franklyn] Griffiths szavaival élve az »artikulációs tendenciák«) voltak az érdekcsoportok tevékenységének döntő barométerei."[24] Skilling ezúttal is hozzátette, hogy a szovjet rendszer politikai folyamatai *ettől* még erősen centralizált és autoriter jellegűek maradtak.

POST FESTA KONFLIKTUSELEMZÉSI JAVASLATOK

A szovjetológiai revizionizmus nem tüntette el a totalitárius paradigmát sem a tudományos diskurzusból, sem a közbeszédből.[25] A kelet-európai másként gondolkodás, majd a politikai ellenzéki mozgalmak ép-

24 Skilling (1983) 26.

25 Gleason (1995) 190–217.

pen a nyolcvanas évek elejétől, a revizionizmus áttörése után vélték alkalmasabbnak saját kritikai tevékenységük értelmezési keretének. A szovjet típusú rendszerek és a Szovjetunió bukása után ezekben a térségekben szinte egyeduralkodóvá vált. A politikai rendszer, a csoportok, az eliten-szubeliten belüli véleménykülönbségek iránti figyelem és érzékenység számottevően csökkent. A mérvadó nagy elemzések, az immár – legalábbis néhány évre – tényleg lehetővé váló nagyobb szabású empirikus vizsgálatok mindazonáltal integrálták a revizionizmus javaslatait. Ezek a kilencvenes évek elejéig kétségkívül spekulatívnak, legalábbis nem kellően alátámasztottnak tűntek. De az empíria sok tekintetben igazolta őket. Jó példa erre a kései revizionizmus egyik csúcsteljesítménye, amely bizonyos fokig meg is haladta azt, Stephen Kotkin *Magnetic Mountain*ja.

Kotkin történeti antropológiai vizsgálódásai szükségképpen vetették fel a konfliktus és a pluralizmus problémáját. A vizsgálat tárgyának – a magnyitogorszki gyárnak és a városnak – szigorúan szabályozottnak tűnő uralmi rendszere nem jelentette azt, hogy ne lettek volna állandóak a *bürokratikus konfliktus*ok: ki tervez mit, és főleg ki felelős és ki nem felelős a végrehajtás megannyi apróbb-nagyobb részfeladatáért. Ezek a hatásköri villongások (*turf battles*, ahogyan Kotkin nevezte őket) egy egyszerre több központú, ugyanakkor hierarchikus szerkezetben zajlottak.[26] Az ipari bürokrácia és a rendőrség, a párt és az állami adminisztráció közötti állandó rivalizálás megannyi konkrét példája után a könyv a modellszerű általánosítást sem kerülte meg.

A *Mágneshegy* visszatért a kályhához, azaz Merle Fainsod ötvenes években írott könyvéhez – amihez tulajdonképpen nagyon hasonlított. Mert hasonló, vagy csak egy kissé nagyobb léptékű (egy *oblaszty*, a szmolenszki terület véletlenszerűen fennmaradt iratai alapján[27]) vizs-

26 Kotkin (1997) 57–58.

27 A Szovjetunió elleni német támadást követően a kiürítendő területek vezetői utasítást kaptak az összes hivatalos irat evakuálására, illetve, ha ez lehetetlen, megsemmisítésére. Szmolenszket azonban olyan gyorsan (1941. július közepén) foglalta el a Wehrmacht, hogy erre nem volt idő. A területi irattár/levéltár anyagának (párt,

gálódásában Fainsod is felfigyelt a bürokratikus gépezet hétköznapjait jellemző teljes zűrzavarra. Az apparátust a szmolenszki példa alapján egyszerre ábrázolta mindenhatónak és teljesen bénának. A hatalom szerveződését próbálta ábrázolni. Ellenőrzés és nem legitim politikai reprezentációk – így jellemezte Fainsod a szovjet uralmat. Hogy egyetlen központ irányít-e – az iratok a harmincas évek második felében születtek, Sztálin abszolút uralma idején –, abban nem foglalt egyértelműen állást. Mint láttuk, Rigby volt az huszonöt évvel később, aki monoszerveződésű államról és társadalomról beszélt. Kotkin úgy vélte, Rigby saját maga vonta kétségbe fő tételét, a párt dominanciáját, amikor két párhuzamosan tevékenykedő, egymást átfedő uralkodó intézményt írt le: a pártot és a kormányt.[28]

A kettős hierarchia, amelyben a párt működési elve az ideológia, az államé pedig a bürokratikus racionalitás, Kotkin számára is a konfliktusok fő terepe. A forradalom után (de állítólag 1953-ban is, Berija terveiben) még a párt feloszlatásának a lehetősége is felmerült: a hatalom birtokában az élcsapatra nincsen többé szükség.[29] A párt azonban, amely már ekkor jelentős külön érdekcsoport volt, a polgárháborús Vörös Hadsereg politikaikomisszár-rendszerének példája alapján határozta meg saját helyét egy konszolidált rendszerben mint a lojalitás biztosítójáét. Ennek mintájára alakultak „pártfrakciók" a szervezetekben, a munkahelyeken. „Így született meg a szakértelem és a »megfelelő« ideológia közötti strukturális megosztottság; utóbbi lett a párt feladata, egyben forradalom utáni kiemelkedő szerepének igazolása."[30] Ezt fejezi ki a nómenklatúra (hatásköri lista) jelensége. A *raison d'etre* a pártban az ideológia maradt. Ezért a rendszer legnagyobb konfliktustere a párt és az állam között nyí-

közigazgatás, politikai rendőrség iratai) jelentős részét hadizsákmányként Németországba vitték, itt találták meg 1945-ben az amerikai csapatok. Fainsod 1953-as alapmunkájában (*How Russia is Ruled*) elsőként használta fel az archívumot, híres esettanulmánya *Smolensk Under Soviet Rule* címmel 1958-ban jelent meg (Fainsod [1958]).

28 Kotkin (1997) 283.

29 Uo. 292. Kotkin Schapiro (1970 [1960]) 247. alapján Preobrazsenszkijnek a bolsevik párt IX. kongresszusán elmondott beszédére hivatkozik.

30 Kotkin (1997) 292.

lik, a párhuzamos hierarchia minden szintjén. Amihez egy további területet nyit a politikai rendőrség, amelynek korlátlan jogköre, „inkvizítori racionalitása" tulajdonképpen mindkét főszereplő érdekeit, egzisztenciáját, sőt képviselőinek fizikai létét is sérthette.

Rendszerparadigma alapján készült,[31] de a rendszer besorolásától a pozitív leírás követelményei miatt tartózkodó alapmunkájában Kornai János nyilvánvaló jelenségként írta le, hogy a szocialista rendszeren belül a politikai hatalom nem egységes. Az egypárt alapvető politikaformáló tényező, tágabban értelmezve pedig hatalombirtokos bürokrácia, ideértve a párt-, állami és tömegszervezeti apparátusokat. A bürokrácia összetartó erői először is az ideológia és a hatalom; de Kornai idesorolta a presztízst, a különféle privilégiumokat, és a kényszert, illetve a félelmet; a hatalom féltését éppúgy érthetjük ezen, mint a büntetésektől való rettegést. A politikai uralom rendszerét azonban belső konfliktusok jellemzik, amelyek frakciók, nyomásgyakorló csoportok és lobbytevékenység formájában egyaránt megnyilvánulnak. A különféle revizionista szerzők (Skilling, Cohen, Hough stb.) javaslatait adaptálva Kornai megkülönböztetett tartós frakciókat (amelyek hatalmon kívül általában ideologikusak, de lehetségesek a hatalmon belül is, amikor inkább pragmatikusak), illetve alkalmiakat. Utóbbiakat jellemzően *one-issue* tömörülésekként írta le, amelyek például utódlási problémák, vagy egyes sorsdöntőnek tekintett politikai kérdések kapcsán jönnek létre, majd a megoldás után megszűnnek. A nyomásgyakorló csoportok, illetve lobbyk ennek megfelelően is szemlélhetők – a döntéshozó eliten belül vagy akár kívülről jelenítenek meg komplex gazdasági, ágazati, esetleg területi vagy – a Szovjetunió esetében – nemzeti érdekeket. Kornai szovjet példája az úgynevezett *katonai-ipari komplexum* volt (Szabó Miklós egykori kifejezésével: az *acélzabálók*), Magyarország esetében az agrárlobbyt,[32] illetve a nehézipari lobbyt említette.[33]

31 Kornai (2007).

32 Varga Zs. (2013).

33 Kornai (1993) 75–77.

AZ ELIT BELSŐ KONFLIKTUSAI – LEHETSÉGES TÖRTÉNETI TÍPUSOK

Mennyiben lehetséges a rendszerleíró hagyomány strukturális megközelítéseit *történeti* dimenzióval ellátni? Nyilvánvaló, hogy az alapszerkezeteket nem érintő bürokratikus konfliktusok végigkísérték a rendszer egész történetét, és az elit, illetve a szubelit minden szintjén előfordultak, beleértve az uralom alapszerkezeteit is. A párt–állam–erőszakszervezet (politikai rendőrség) háromszöge ugyancsak alkalmas a mindennapi, rendszerüzemeltetéssel összefüggő, az egész rendszert átható és jellemző konfliktusok értelmezésére. E konfliktusok tematikája ugyancsak általánosítható: hatáskör, felelősség, fejlesztési prioritások, a szűkös erőforrások allokációja, jövedelmek újraelosztása, regionális kedvezmények, mentességek és így tovább. E témák mindegyike alkalmas volt csoportképzésre, akár hosszabb távúként meghatározott csoportérdekek mentén, amelyek alkalmi vagy tartós csoportkoalíciókat hozhattak létre. A rendszer adott szintjein harc folyt a stratégiai (saját formális szintjén horizontálisan túlterjeszkedő) döntéshozó és a (döntések) stratégiai, visszacsatolásokkal horizontálisan több szintre „bekötött" alany pozícióiért.[34] Ezek a konfliktusok, bár változó történeti formákat öltöttek, más időben más kimenetellel járnak, inkább csak konkrét esetek elemzése során láthatók el sajátos történeti vonásokkal.

Más a helyzet az eliten belüli *stratégiai-politikai* konfliktusokkal. Ezek és az alapszerkezeteket nem érintő bürokratikus konfliktusok között átmenetet képez a csúcselit személyi változásainak speciális esete. Ez a kérdés a szovjet típusú rendszerben létező formális szabályozás (a párt szervezeti szabályzata, alkotmány stb.) ellenére mindig konfliktus, sőt válság. És csaknem minden esetben vagy eleve stratégiai-politikai konfliktus, vagy azzá válik.[35]

34 Csanádi (2003, 2005).

35 A személyi konfliktusok sajátos eseteit kiválóan ábrázolja szovjet példákon Voslensky (1984).

A stratégiai-politikai konfliktus lényege alternatívák közötti útválasztás. Az alternatívákat az adott hatalmi helyzet problémái vetik fel oly módon, hogy az ideológia nem ad kézenfekvő választ rájuk. Ki kell tehát dolgozni a megfelelő ideológiát, pontosabban: át kell dolgozni az addigi doktrínákat, a helyzet kívánalmaihoz kell igazítani a kommunista projektet. A véleményeket nyíltan vagy kódoltan meg kell fogalmazni és tárgyalni, ütköztetni kell őket valamiféle, akár minimális nyilvánosságban, majd döntést kell hozni. A stratégiai-politikai konfliktusok véleményem szerint három jellegzetes, történeti szakaszhoz kötődő típusba sorolhatók.

Az első *a rendszer bevezetésének útválasztása.* Ez a stratégiai-politikai konfliktus a Szovjetunióban több, egymásba érő szakaszban 1917-től egy bő évtizeden át tartott. A forradalom különféle lehetőségeket kínált a kommunizmus projektjének értelmezésére és közvetlen teendőire, és ez a helyzet 1918-ban, 1921-ben, 1924–1927-ben rendre újra felmerült. Noha sokkal szűkebb ideológiai és tényleges mozgástérrel (például szuverenitás hiányában), de a bevezetési útválasztás konfliktusai lezajlottak a szovjet szövetséges országokban is 1945 és 1948 között, egyes országokban hosszabban és intenzívebben, más országokban rövidebben és felületesebben. A bevezetési útválasztás kimenetele ugyanaz volt a Szovjetunióban és Kelet-Európában, veszteseit (vagy az annak tekintetteket) megsemmisítették.

Az útválasztási konfliktus sajátos esete a Sztálin halálát követő átmenet első szakasza. Ez értelmezhető *korai reformkonfliktus*nak, de – mint például a magyar esetben 1953–1956-ban – úgy is, hogy az egyik fél (esetünkben Nagy Imre) egy elvetett bevezetési úthoz való visszatérést javasolta. Ezzel mintegy újra „kinyitotta" a bevezetési útválasztás polemikus diskurzusát. Hasonlóan kettős értelmű az 1956-os lengyelországi válság. A magyar esetben az „újranyitás" totális vereséget szenvedett, és az útválasztásihoz hasonló módon zárták le, perrel és kivégzéssel. A hasonló lengyel felvetés korai reformkonfliktusba ment át, és mint ilyen halt el – de nem halt *meg* senki.

A második típus *a rendszer reformjának konfliktusa,* amely már adottnak vette, hogy a kommunista projekt egy részét végrehajtották. Ennélfogva ahány projekt, annyiféle időben, időtartammal, sajátos politikai helyzetben, mélységben, kimenetellel, eredménnyel stb. zajlottak le ezek

az összecsapások. 1953-tól egészen az 1980-as évek közepéig tartottak. A reformkonfliktus alapszerkezete nagyon hasonló az útválasztóhoz. De nem nagy programok, inkább meghatározott tényezők: szerkezeti adottságok – ideológiai kívánalmak – különféle, de többnyire technokratikus racionalitások háromszögében kialakuló feszültségek tagolták a konfliktus résztvevőit. Lehetséges volt győzelem (1968–1970-ben Csehszlovákiában például a reform ellenfelei teljes győzelmet arattak), megegyezés, hosszabb-rövidebb kényszerkoalíció a konfliktus különféle résztvevői között (mint Magyarországon lényegében 1968-tól). Sajátos alfajt képeztek azok a nagy ágazati érdekekhez (például a kollektivizált mezőgazdasághoz vagy szénbányászathoz és vas- és acéliparhoz) köthető erőforrás-beruházásmaximalizáló konfliktusok, amelyek – okkal vagy ok nélkül – magukat reformkonfliktusoknak állították be. Ez vagy úgy történt, hogy az ideológia területére terelték az összecsapást, vagy az adott kérdésen túlmutató technokratikus racionalitást tulajdonítottak neki.

A harmadik típus *a rendszerválság konfliktussorozata.* Az 1980-as évek közepén második típusúnak indult, de a reformkonfliktus diskurzusát egy ponton a rendszertúlélés, illetve rendszerkiutak stratégiái váltják fel. Utóbbiak különbözhetnek, de az összecsapás ebben az esetben volt a legkevésbé éles, akár párhuzamosan is véget érhetett – és (valahogy) mindenki túlélte. (Kivétel Románia 1989. decemberi esete.) A rendszerválság konfliktusa feltétlenül a rendszer végével ért véget. Az egyetlen – elég félelmetesnek indult – kísérlet a visszafordulásra, az 1991. augusztusi szovjet puccskísérlet szerencsére komikus és bársonyos véget ért.

A három történeti konfliktustípus az elit–szubelit társadalmi terében jelent meg. A rendszer legszélesebb, alapvető konfliktusszíntere azonban a kommunista projekt végrehajtói és a társadalom különféle csoportjai között húzódik. Ahogyan az elit, sőt a végrehajtó apparátusok sem egységesek, csoportjaik konfliktusokba kerülnek egymással, a társadalom reakciója is sokszínű. A változásokra egyes csoportok kétségbeesett, nyers vagy szofisztikált ellenállással, meneküléssel reagálnak, mások elés kivonulással, befolyásolási szándékú, netán meggyőződésalapú participációval és így tovább. A társadalom elvárásrendszere, a reakciókban kifejezésre juttatott érdekei különféle mértékben ugyan, de megjelentek

az elit fentebb vázolt konfliktusaiban is. Az útválasztás idején mutatható ki a legszélesebb mértékű társadalmi participáció, ugyanakkor a legszélesebb körű, ám nyers, nem közvetített társadalmi elutasítás is. A szubelit a második típusú konfliktusokban próbálta leginkább közvetíteni a társadalmi reakciókat – vagy amiket annak tartott, és saját adottság–ideológia–racionalitás triangulumán megszólaltathatónak vélt. A harmadik típusú konfliktusokban a társadalom „közvetítése" a rendszerválságban érdekelt szubelit egyik fő szempontjának tűnt – az alternatív szubelit hitt abban, hogy az *egész* tarsadalom változtatási akaratát jeleníti meg a politikai vitákban. Utólag így is tűnhet, de úgy is, hogy eközben lassan (vagy gyorsan) elfogyott mögüle a társadalmi felhatalmazás. Esetleges participációs igényeit ekkor az elithez hasonlóan a társadalom is kiutak és túlélési módozatok keresésével kombinálta, esetleg váltotta fel. Választhatta már a rendszeren kívüli, készülődő elitek javaslatainak valamelyikét, de akár azt is, hogy nem választ semmit, mert a maga részéről befejezi a rendszer(ek)re való reflexiót.

A KONFLIKTUS ÚJABB VITÁ(IN)KBAN

A korszakra vonatkozó újabb magyar történetírás egy része evidenciaként használta fel a revizionizmus felemelkedésének hozadékait, így a totalitárius paradigma átfogó bírálatát és a szovjet típusú rendszer elitje csoportképződéseinek és konfliktusainak történetét is. A korszak politikai történetei 1989 után váltak egyáltalán lehetségessé, és bár távolról sem egyenletesen, de az egész korszakot érintették. Bár az elitek konfliktusai általában ebben a tág keretben vagy politikai életrajzokban jelentek meg, akadt példa konfliktusok mikroméretű elemzésére, mint Péteri György közgazdászokról szóló, vagy az 1968-as reform visszavonásáról írott tanulmányai.[36] Az utóbbi a bürokratikus hatásköri villongás reformkonfliktusban való felhasználását mutatta be mintaszerűen. A társadalomtörténeti munkák legjelentősebb teljesítményeire – elsősorban

36 Péteri (1998, 2002, 2004).

Horváth Sándor és Bartha Eszter elemzéseire – láthatóan nagy hatással volt Kotkin léptékváltása.[37] De akadt példa az átfogó igényű, nagy, modellalkotó elbeszélésre is. Kalmár Melinda nagy művének egyik olvasata a szovjetrendszer diktatórikustól a *korporatív* modell felé való elmozdulásának történelmi tendenciája.[38] A nyers diktatúrából Brezsnyev alatt rugalmas abszolutizmus lett, sőt, a „lényegében egypárti, egydimenziós keretek között működő sajátos pluralizmus" vált a szovjetrendszer átalakulásának perspektívájává. Gorbacsov is *társadalmiasítás*sal, de központi irányítással, nemzeti felhajtóerőt bevonva, de a dezintegrációnak elejét véve próbálta megőrizni mind a társadalmi stabilitást, mind a kommunista párt politikai befolyását. Ebben szerinte két fő elitcsoport elképzelései egyesültek: a „technokrata-szociáldemokrata" és a „nemzeti-protekcionista-korporatív" csoporté. Az egész szovjet kísérlet – Kalmár szerint – az első világháború utáni nagy globális *centralizálás – korporatív társadalmasítás* dinamikájába helyezhető.

„Magyarországon a szovjet történelemről szóló nyugati szakirodalom befogadását, úgy tűnik, máig egyetlen, egyszerű séma határozza meg, amely időben egymást váltó totalitarizmus, modernizációs és revizionista (illetve posztrevizionista) megközelítéseket különít el. Sokszor mintha parttalan emlékezetpolitikai vita folyna a szocialista korszak megítéléséről a tudományosság látszatával, innen-onnan kölcsönzött vértekkel és fegyverekkel, valódi vértezet és fegyverzet (empirikus kutatások és a fogalmak reflexív alkalmazása) helyett" – így summázta hozzászólásában a magyar jelenkortörténet helyzetét 2021 őszén, egy átfogó, vitakérdések megbeszélésére szánt akadémiai tanácskozáson Majtényi György. Amihez témánk szempontjából különös jelentőségű kiegészítést tett: „A totalitarizmus-, illetve a modernizációs elméletek azonban meglehetősen diffúzak, és ma már talán értelmetlen és anakronisztikus az 1960-as,

37 A váltás elméleti alapjairól lásd Horváth S. (2006); Bartha (2013). – Bartha (2009) és Horváth S. (2004, 2009) különösen jól szemléltetik, milyen eredményekkel járhat az elmélyült elméleti tájékozódás *és* az innovatív, eredeti alkalmazás a mikroléptékű vizsgálódásokban.

38 Kalmár (2014, 2021).

1970-es években született művek sokszor valóban kizárólagos szemléletmódjával vitatkozni."[39] A totalitárius paradigma természetesen Magyarországon sem tűnt el sem a történetírásból, sem – még kevésbé – a közbeszédből. De akár váratlan fejleménynek is tűnhet, ha éppen a revizionizmus egykori zászlóvivői, majd annak továbbgondolói, a társadalomtörténészek tesznek javaslatot a totalitárius szemlélet új, vagy éppen régi keretére.

Az említett konferencián Valuch Tibor a társadalmi változások értelmezési lehetőségeiről szóló előadásában említette polemikusan a fenti két újabban (illetve ismét) jelentkező, átfogó társadalomtörténeti interpretációt. Az egyik a „*totalitárius társadalom* elmélete", amelyet éppen Majtényi György legutóbbi könyvével szemléltetett.[40] Majtényi a totalitárius paradigma történelemfilozófiai alapjához, Hannah Arendt elméletéhez nyúlt vissza, amely a modern tömegtársadalom atomizáltságából indul ki. Szerinte a Kádár-rendszer alapállapota a – szinte kizárólag egyéni érdekérvényesítésre és nem az együttműködésre épülő – társadalmi (nem)lét. Valuch úgy vélte, hogy a szerző „ugyan a fogalomrendszert *a társadalmi tapasztalat és nem az uralom formái felől* (kiemelés tőlem – R. M. J.) értelmezi, de így is a hatalom és társadalom viszonyrendszerébe helyezi a kor társadalmát és annak változásait."[41] Ami szerinte „nem veszi figyelembe a társadalom önmozgását, s csak alapvetően a hatalomhoz való viszony szerint próbálja meg értelmezni a korszak társadalmi tagoltságát és változásait. Így bizonyos vonatkozásokban nagyon leegyszerűsíti a társadalom működését, s ezen túlmenően kevés támpontot ad a társadalmi tagoltság és változásainak a megértéséhez."[42] Majtényi erre azt válaszolta, hogy a szocializmus Magyarországon abban az értelemben volt totalitárius rendszer, hogy „mindvégig az egyéni és a közösségi autonómiák átfogó, rendszerszintű felszámolására, korlátozására épült. A rezsim szinte egyáltalán nem adott lehetőséget az állampolgároknak a valódi összefogásra, csoportosu-

39 Majtényi (2022) 308–309.

40 Majtényi (2018) – A könyv alapján elkészített értekezésért azóta a szerző elnyerte az MTA doktora tudományos fokozatot.

41 Valuch (2022) 15.

42 Uo. 16.

lásra, kollektív fellépésre. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a totalitarizmus mint társadalmi jelenség a magyar társadalmat már az államszocialista korszak előtt is jellemezte, és léte vagy nemléte nem köthető élesen a politikatörténeti korszakhatárokhoz. Az »atomizált«, valódi osztályok nélküli tömegtársadalom megjelenése egyszerre volt oka és következménye a szocialista diktatúra működésének."[43] Kétségtelen, hogy Majtényi mikrojelenségek sorozatáról írott esszékből összeálló tablója hűen tükrözi ezt a jelenséget, és a *ressentiment*, illetve a *reziliencia* fogalmainak alkalmazásával kiválóan érzékelti a Kádár-kori társadalom életérzését, annak töredezettségét és dinamikáját. A konfliktusok dimenziója ebben a léptékben jelenik meg a műben, annak nem kiemelt témája.

Nem került a konfliktus a középpontba Gyarmati Györgynek a politikai rendszerről szóló főelőadásában sem, noha a szöveg mintegy másfél tucat jellemzőt sorolt fel, köztük strukturálisat és felszíni-tapasztalatit egyaránt. „A szovjet típusú rendszer Magyarországra oktrojált/adaptált évtizedeit a diktatórikus pártegyeduralom alapképletének változatlansága közepette több, rapszodikusan újra igazított és különböző mértékben változó modelltranszfer egymásutánja töltötte ki. Tendenciáját tekintve az egyszerre offenzív és anarchisztikus terroruralomtól – mely önbénulásba és összeomlásba torkollott – egy közvetlen védhatalmi intervencióval restaurált diktatúrán át a konszolidált és a társadalmat teljes körűen államosító, pártdominancia alá fegyelmező autoriter modell intézményesüléséig pulzált a térfogata. A *terroruralom* néven nevezésétől annak *autoriter uralmi rend*dé konszolidálásáig rajzolható elmozdulással társadalomtudományosan valamicskét értelmezhetőbbé tehető a politikai publicisztika szóhasználatából megörökölt *kemény*, illetve *puha diktatúra* metafora."[44] Pető Andrea vitatta az „oktrojált" jelleg mint domináns elemzési keret létjogosultságát, azt javasolva, hogy a történetírás „a strukturális és geopolitikai tényezők mellett az emberek tevékenységének hatását (»agency«) is elemezze a történelmi folyamatokban."[45] A „hatalom gyakorlása, a po-

43 Majtényi (2022) 314.

44 Gyarmati (2022) 181.

45 Pető (2022) 186.

litikai rendszer vizsgálata az egyes intézményi kulcspozíciókban lévő ún. közvetítők nélkül nem teljes. Ők azok, akik a szovjet megszállók és a magyar intézményrendszer között kommunikáltak, értékeket közvetítettek, változtatták a viselkedésüket és nézeteiket a különböző hatalmi konfliktusokban."[46] Felhívta a figyelmet a korábbi időszakkal (így a Tanácsköztársasággal és a Horthy-korszakkal) való intézményi, jogi és személyi folytonosságra, amelyet a magyar baloldali gondolkodás kontinuitásában, a korai Horthy-éra antidemokratikus törvényhozásában és a szovjetrendszer kiépítésében szerepet vállalók személyes felelősségében konkretizált. A folytonosság abban a tekintetben is kimutatható, hogy mindkét korszak kizárta a nőket a politikai hatalomból.

A konfliktus fogalmával szorosan összefügg viszont a 2021-es konferencia legélesebben exponált nézeteltérése, amely az Ö. Kovács József alapította *Vidéktörténeti Kutatócsoport* munkái körül robbant ki. A csoport arra vállalkozott, hogy „döntően mikroszintű és az egyének/közösségek kortárs tapasztalatairól beszámoló forrásokból építkezve rekonstruálja a vidéki Magyarországon az 1945-öt követő két és fél évtizedben bekövetkezett változásokat."[47] Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb méretű koherens kutatási vállalkozása önmagában is megérdemli a figyelmet, ám e szöveg keretei között részletes elemzésre nincs mód.[48] Az említett tanácskozáson mások mellett Valuch Tibor bírálta a kutatócsoport ama következtetését, amely „a társadalom hatalmi/politikai megerőszakolá-

46 Uo. 184–185.

47 Csikós – Horváth G. K. – Ö. Kovács (2023) 10–11.

48 A részletes elemzés cseppet sem lesz könnyű feladat. Horváth G. K. (2022) 805–806., 3–9. lj. felsorolja a hat év alatt megjelentetett hét monumentális tanulmánykötetet, amelyekben sok tucat szerző ábrázolja esettanulmányokban a magyar vidék és parasztság 1945–1970 közötti történetét. Emellett kiadtak monográfiát és forráskiadványt is, konferenciákat rendeztek, visszaemlékezéseket készítettek és gyűjtöttek. A csoport a 2013-ban alapított Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) és a(z egykori MTA) Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával működik, ami – különösen a NEB részvétele miatt – nyilván az átlagnál kedvezőbb anyagi lehetőségeket biztosított számukra. Akárhogy is, a csoport tudományos teljesítménye messze meghaladja jó néhány, az Orbán-rezsimben született *teljes* kutatóintézetét.

sát" tartja a legfontosabb társadalomformáló tényezőnek. [...] Értelmezhető-e úgy az államszocializmus, mint aminek keretei között kizárólagosan az állami erőszak(potenciál) formálta a társadalmi viszonyokat és a társadalmi átalakulást." Valuch szerint ez „erős leegyszerűsítés [..., mert] nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nyílt – állami – erőszak szerepe, alkalmazása a konszolidált Kádár-korszakban fokozatosan háttérbe szorult. Másfelől ez, az erőszak szerepének túlértékelésére alapozott szemlélet lényegében ugyanolyan egyoldalú és egytényezős megközelítés, mint az, amelyik kizárólagosan a politikát vagy a hatalmat tette meg a korszak társadalmi változásainak meghatározó elemévé, legfontosabb aktorává."[49] Ö. Kovács József hozzászólásában megerősítette, hogy – más tényezők mellett – a kommunista projekt hatalmi kényszerrel történő megvalósítását tartja elsődlegesnek: e „társadalomszervező tényezők (tehát nem egy) alapján látom értelmezhetőnek a belső gyarmatosítást, a »szocializmus alapjainak lerakásáig« nyíltan, majd később más formában érvényesített paraszt- és vidékellenes állami politikát is. Ha már az állami erőszak kérdése ilyen módon felvetődött: az 1960-as évek utáni időszak történései, az előzőkhez hasonlóan joggal beilleszthetők az intézményes és strukturális erőszak történeti antropológiai modelljébe."[50] Ö. Kovács és kutatócsoportja összefoglaló munkái[51] hatalmas empirikus bázisra támaszkodnak, részletgazdagságuk imponáló, mégis úgy tűnik, hogy úgyszólván egy-, illetve kétdimenziós történetet beszélnek el. Amiben az agrártársadalom megrendítő tragédiát élt át a hatalommal szembeni konfliktus abszolút veszteseként. Reakciói csupán az elszenvedés, a megtöretés, a kiúttalan menekülés, a felszámolódás elfogadása, illetve az ellenállás történeteiben jelennek meg. Az átalakításban való aktív részvétel bármilyen formája mintha nem is létezett volna. A szembenálló hatalom időben és szereplőiben ugyancsak egydimenziós, belső konfliktusairól nem esik szó, mintha ideológia és gyakorlat 1945 és 1970 között

49 Valuch (2022) 18.

50 Ö. Kovács (2022) 42–43.

51 Ö. Kovács (2012); Csikós – Horváth G. K. – Ö. Kovács (2023).

semmit sem változott volna.[52] Arctalan falanxként zúdul a magyar falura, az ágencia kérdése egyedül a legalsó szintű végrehajtók – egyébként érdekes és tanulságos – társadalomtörténeti elemzésében jelennek meg. Feljebb pedig, mint Horváth Gergely Krisztián, a kutatócsoport jelenlegi vezetője vitairatában megjegyezte, „az úgynevezett »agrárlobbi« által átfogott személyek körének ismeretében nyilvánvaló, hogy mindössze a kommunista establishment ágazati érdekek mentén artikulálódó alcsoportjáról van szó, akik az állam által erőltetett modernizációs tervek átültetésében jeleskedtek."[53] Ö. Kovács József és kollégái ugyan nem használják a totalitarizmus terminusát, de vizsgálati keretük eléggé hasonlít arra: egységes, omnipotens hatalmi struktúra – tehetetlen és atomizálódó társadalom, amelyben a dinamikát egyedül az egykor volt paraszti osztály felmorzsolódása jelentette.[54]

Majtényi György a konferencia vége felé derűlátóan úgy vélte, hogy a 2020-as évekre a hazai jelenkortörténeti „kutatás hangsúlya mindinkább a különböző ágensek (intézmények, csoportok, egyének) közötti kölcsönhatásokra helyeződött, ahol – részben a foucault-i elméletből következően – a hatalom a mindennapi interakciók részeként is értelmezhető, s ehhez kapcsolódó fontos kérdés az autonómiák megléte vagy hiánya."[55] Ez a megállapítás – bár így lenne – egyebek között a történeti konfliktusokra is vonatkozó kutatási programként, jelen vitáinkban értelmezési iránytűként is értelmezhető.

52 Ezt a leegyszerűsítő szemléletet olyan deklaratív megjegyzések fémjelzik, mint hogy az 1953-as új szakasz politikája „csak taktikai átmenet" (uo. 114.), vagy az 1968-as mechanizmusreform „csődeljárási kísérlet" (uo. 32.) volt.

53 Horváth G. K. (2022) 813.

54 Ehhez járul az egyébként a jelen témához nem tartozó erőteljes revíziós igény, amely eleve ellenséges közeget tételez maga körül; e közösséget pedig súlyos szakmai és erkölcsi fogyatékosságokban marasztalja el: „A hazai jelenkortörténet-írás alapvető problémájának tartom, hogy a kommunizmus kutatása során nem képvisel elvi álláspontot, hanem kisebb-nagyobb részletekre rácsodálkozva, ma divatos szóval: transznacionálisan méricskél, s eközben gyakran elmarad a szembenézés a diktatúrával, vagy éppen a konklúziók levonása." (Uo. 809.)

55 Uo. 309–310.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Arendt (1992)	Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei.* Budapest, Európa.
Bartha (2009)	Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989.* Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
Bartha (2013)	Bartha Eszter: Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról. *Múltunk,* 58. évf. 3. sz. 6–38.
Brzezinski–Huntington (1970 [1963])	Brzezinski, Zbigniew – Huntington, Samuel: *Political Power: USA/USSR.* New York, Viking Press.
Brzezinski–Friedrich (1965)	Brzezinski, Zbigniew – Friedrich, Carl J.: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Cambridge, Harvard University Press.
Cohen (1975)	Cohen, Stephen F.: *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography 1888–1938.* New York, Vintage Books.
Csanádi (2003)	Csanádi, Mária: *A comparative model of party-states. Structural and dynamic background of similarities and differences in reproduction, reforms, collapse and transformation.* 410 p. Benyújtás éve: 2003. Megjelenés/Fokozatszerzés éve: 2005. Disszertáció/MTA Doktora.
Csanádi (2005)	Csanádi Mária: A pártállamok összehasonlító modellje: az újratermelődés, a reformok és átalakulások hasonlóságainak és eltéréseinek hatalmi-szerkezeti háttere. *Politikatudományi Szemle,* 14. évf. 1. sz. 197–227.
Csikós – Horváth G. K. – Ö. Kovács (2023)	Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József: *A vidék szovjetizálása.* Budapest, Jaffa.

Engerman (2013) Engerman, David C.: The Fall of Totalitarianism and the Rise of Zbigniew Brzezinski. In: Charles Gati (ed.): *Zbig. The Strategy and Statecraft of Zbigniew Brzezinski.* Baltimore, Johns Hopkins University Press, 27–41.

Fainsod (1953) Fainsod, Merle: *How Russia is Ruled.* Cambridge MA, Harvard University Press.

Fainsod (1958) Fainsod, Merle: *Smolensk Under Soviet Rule.* Cambridge MA, Harvard University Press.

Fitzpatrick (1994) Fitzpatrick, Sheila: *The Russian Revolution.* Oxford, Oxford University Press.

Fitzpatrick (2011) Fitzpatrick, Sheila: Kém a levéltárban. *Élet és Irodalom,* 55. évf. 5. sz. (2011. február 4.) 8–9.

Gleason (1995) Gleason, Abbott: *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War.* Oxford, Oxford University Press.

Griffiths–Skilling eds. (1971) Griffiths, Franklyn – Skilling, H. Gordon: *Interest Groups in Soviet Politics.* Princeton, Princeton University Press.

Gyarmati (2022) Gyarmati György: Csengőfrász – kádárkolbász – Kádár-kocka. A pártállam Janus-arcú magyar modellje. In: *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* (Szerk. Rainer M. János) Pécs, Kronosz, 153–183.

Heller–Nyekrics (2003) Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *Orosz történelem.* I–II. k. Budapest, Osiris.

Horváth G. K. (2022) Horváth Gergely Krisztián: A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. *Történelmi Szemle,* 64. évf. 4. sz. 805–824.

Horváth S. (2004) Horváth Sándor: *A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Horváth S. (2006) Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég,* (Új folyam) 40. évf. 2. sz. 3–30.

Horváth S. (2009) Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Hough (1977) Hough, Jerry H.: *The Soviet Union and Social Science Theory.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Kalmár (2014) Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1989.* Budapest, Osiris.

Kalmár (2021) Kalmár Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa.* Budapest, Osiris.

Kenez (1999) Kenez, Peter: *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End.* Cambridge – New York – Melbourne, Cambridge University Press.

Kornai (1993) Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, HVG.

Kornai (2007) Kornai János: A rendszerparadigma. In: Uő: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Nyolc tanulmány.* Budapest, Akadémiai, 163–180.

Kotkin (1997) Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain.* Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Majtényi (2018) Majtényi György: *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma.* Budapest, Libri.

Majtényi (2022) Majtényi György: A totalitarizmuson innen és túl. Megjegyzések a Kádár-korszak társadalmának a vizsgálatához. In: *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* (Szerk. Rainer M. János) Pécs, Kronosz, 308–321.

Malia (1996) Malia, Martin: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia 1917–1991.* New York, Free Press.

Moore (1954) Moore, Barrington Jr.: *Terror and Progress – USSR. Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship.* New York, Harper & Row.

Ö. Kovács (2012) Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2012.

Ö. Kovács (2022) Ö. Kovács József: Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai. In: *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* (Szerk. Rainer M. János) Pécs, Kronosz, 38–49.

Péteri (1998) Péteri, György: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe.* Boulder, Col. – Highland Lakes, N. J., Social Science Monographs – Atlantic Research and Publications.

Péteri (2002) Péteri, György: Purge and Patronage: Kádár's Counter-Revolution and the Field of Economic Research in Hungary, 1957–1958. *Contemporary European History,* Vol. 11, No. 1 (February), 125–152.

Péteri (2004) Péteri György: Pirruszi győzelem. A „MEGÉV-ügy" és a politikai stílus változása a hosszú hatvanas években. In: *„Hatvanas évek" Magyarországon. Tanulmányok.* (Szerk. Rainer M. János) Budapest, 1956-os Intézet.

Pető (2022) Pető Andrea: Ami a politikai rendszerjelleg elemzéséből kimaradt. In: *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* (Szerk. Rainer M. János) Pécs, Kronosz, 184–189.

Rigby (1999 [1977]) Rigby, T. H. (Harry): Stalinism and the Mono-Organizational Society. In: Robert C. Tucker (ed.): *Stalinism: Essays in historical interpretation.* New Brunswick, NJ, Transactions Publications.

Schapiro (1970 [1960]) Schapiro, Leonard: *The Communist Party of the Soviet Union.* New York, Random House.

Shtromas (1981)	Shtromas, Alexander: *Political Change and Social Development: The Case of the Soviet Union.* Frankfurt a/M, Peter Lang.
Skilling (1966)	Skilling, H. Gordon: Interest Groups and Communist Politics. *World Politics,* Vol. 18, No. 3 (Apr.), 435–451.
Skilling (1983)	Skilling, H. Gordon: Interest Groups and Communist Politics Revisited. *World Politics,* Vol. 36, No. 1 (Oct.), 1–27.
Solomon ed. (1983)	Solomon, Susan Gross (ed.): *Pluralism in the Soviet Union. Essays in Honour of H. Gordon Skilling.* London, Macmillan.
Valuch (2022)	Valuch Tibor: Szovjetizált/totalizált – atomizált/fragmentált – alkalmazkodó? A társadalmi változások értelmezési lehetőségei és kérdései az államszocialista korszakban. In: *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* (Szerk. Rainer M. János) Pécs, Kronosz, 13–33.
Varga Zs. (2013)	Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* Budapest, Gondolat.
Voslensky (1984)	Voslensky, Michael: *Nomenklatura. The Soviet Ruling Class.* Garden City, N.Y., Doubleday and Company Inc.

ELITEK ÉS KONFLIKTUSOK

Szegő Iván Miklós

„DOLGOZUNK, NEM GONDOLKODUNK!"

Adalékok a kelet-balkáni elitek, szubelitek és társadalmi konfliktusok történetéhez (1944–1996)

Un monde sans tyrans serait aussi ennuyeux qu'un jardin zoologique sans hyènes.
E. M. Cioran: Histoire et utopie.[1]

Románia és Bulgária különlegesnek számítanak a kelet-európai szovjet típusú rendszerek bukásakor: egyik kelet-balkáni országban sem sikerült az első szabad választásokon hatalomra jutnia az ellenzéknek, ugyanis a román Nemzeti Megmentési Front (NMF) és az exkommunista Ion Iliescu NMF-vezér, illetve a Bolgár Szocialista Párt (BSZP) is győzött az 1990-ben rendezett első parlamenti és elnökválasztásokon.[2] Történt ez annak ellenére, hogy Kelet-Közép-Európában, azaz Lengyelországban, Magyar-

1 „Egy zsarnokok nélküli világ éppoly unalmas lenne, mint egy állatkert hiénák nélkül." Ezzel a Cioran-idézettel kezdi a tanulmányát: Tismăneanu (1989a) 1. Ugyanezt citálja Ceauşescuról szóló munkájában: Almond (1992) xi.

2 Formailag csak Szófiában maradt hatalmon az utódpárt: „Kelet-Európában egyedülálló módon a szocialistává átkeresztelt állampárt" nyerte a választásokat. Miczov (2010) 223. Igaz, a fölényes román eredményekhez képest a bolgár BSZP „csak" 47:36 szavazati aránnyal győzött az ellenzéki ernyőszervezettel, a Demokratikus Erők Szövetségével (DESZ) szemben. Az exkommunisták által irányított, de kezdetben más erőket is tömörítő román NMF fölényesen nyert az 1990. májusi voksoláson

országon, Csehszlovákiában, de még az NDK-ban is ekkorra már nem a korábbi kommunista oppozíció vezetői kormányoztak vagy alkották a kormánytöbbséget.[3]

Ám a bolgár és a román eset különbözik is egymástól, hiszen Szófiában végül nem sokkal a kelet-közép-európai országok után, 1991-ben már az ellenzék jutott hatalomra (sőt a parlament ellenzéki elnököt választott már 1990-ben), míg Bukarestben – ahol a román kommunista állampártot Ceauşescu kivégzése után feloszlatták – az exkommunista irányítású NMF-fel szembeni, „ellenzéki" többségű parlamentről és „nem NMF-es" államfőről csak 1996-ban beszélhetünk. E tanulmányban tehát egyrészt a Kelet-Balkán és a Kelet-Közép-Európa közötti különbségekre mutatok rá, másrészt a román és a bolgár út eltéréseit is elemzem, amelyekben a helyi szubelitek szerepe meghatározó volt.

Az 1945 utáni román politikai fejlődést a bolgárral párhuzamba állítva e két országot Kelet-Közép-Európával szemben Kelet-Balkánként határozom meg. Így – a korszakbeli román–bolgár (és részben szerb[4]) közös vonások miatt – Romániát a 20. század második felét vizsgálva a Balkánhoz sorolom, eltérve több magyar szerző álláspontjától.[5] Ebben

(67,5%-kal). Az ugyanekkori elnökválasztáson pedig a Front vezére, Ion Iliescu még nagyobb arányban, 85%-kal diadalmaskodott.

3 Lothar de Maizière, Tadeusz Mazowiecki és Antall József nem volt kommunista, Marián Čalfa csehszlovák kormányfő ugyan kommunista párttag volt, de 1990. januárban a rendszerváltó Nyilvánosság az Erőszak Ellen nevű mozgalomhoz csatlakozott, kormánya pedig eleve ellenzéki többségű volt.

4 Slobodan Milošević szerb, Todor Zsivkov bolgár, Gheorghe Gheorghiu-Dej, Nicolae Ceauşescu és Ion Iliescu román vezetők politikáját nemzeti kommunistának minősíti Garde (2007) 112–118. és Kaplan (2020) 57.

5 „Észak felé a félsziget határa bizonytalan, ezért szoktuk a későbbi román államalakulatokat is ideszámítani, és akkor finomabban Délkelet-Európáról beszélünk." Niederhauser (2006) 191. Paul Garde kulturális és történeti alapon Romániát a Balkánhoz sorolja. Garde (2007) 8–9. Garde fordítói megjegyzik, hogy a magyarok és a románok nem szokták balkáninak tekinteni Romániát. Jakabffy–Jakabffy (2007) 134. Tanulmányom szemszögéből a niederhauseri „Délkelet-Európa" túlzottan tágan értelmezhető fogalom, így a Kelet-Balkán kifejezést használom, ahogyan a Savaria Egyetemi Központ is ezzel az elnevezéssel él. Pusztay (2008) 839. Bulgáriában sem

döntő tényezők a nemzeti kommunizmus ideológiájából fakadó sajátosságok voltak, melyek nacionalista túlzásai inkább balkáni, mintsem kelet-közép-európai jelleget mutatnak. Ám a román–bolgár párhuzamokat nem mindenki hangsúlyozza: Stefano Bottoni – Joseph Rothschild véleményét idézve – inkább Kádár János Magyarországához hasonlítja Todor Zsivkov Bulgáriáját, és szembeállítja azt Ceauşescu nemzeti kommunista Romániájával.[6] Ha azonban Bottoni érvelését részletesebben megvizsgáljuk, akkor az álláspontja inkább erősíti tanulmányom főbb téziseit a Kelet-Balkánról. Hiszen éppen ő tárgyalja a románhoz hasonló bulgáriai „nacionalista visszafejlődést", a kisebbségek asszimilációjára tett kísérleteket, továbbá a Todor Zsivkov lányának (a hetvenes évek legfőbb kultúrpolitikusának) védnöksége alatt szerveződő „1300 esztendős Bulgária" mozgalmát. Ez utóbbi tagjai „az ország vélt kulturális egységét szorgalmazták, és tudományos alapot kívántak adni a törökök és pomákok bolgár etnikai származásáról szóló tételhez".[7] Zsivkovon és lányán kívül a nepotizmusra példaként említhetjük a két bolgár kommunista pártvezért, Georgi Dimitrovot és sógorát, Valko Cservenkovot is. Tehát ez sem csupán Romániára volt jellemző Ceauşescu idején. A nemzeti kommunizmus következményei pedig nemcsak Iliescu Romániájában láthatók 1990 és 1996 között, hanem ez az irányzat a bolgár politikai kerekasztal összetételét is befolyásolta a rendszerváltáskor, hiszen a tárgyalásokból kizárták a törökök képviselőit.

Bottoni elemzése tehát végső soron nem cáfolja, hanem inkább erősíti a tanulmányomban alkalmazott „kelet-balkáni" szemléletet. Vagyis Románia és Bulgária hasonló, de eltérő arányokkal jelentkező folyamatai párhuzamba állíthatók egymással. Mindkét országban elmaradt ugyanis az ötvenes években a desztalinizáció, s az ebből fakadó, a kelet-közép-

okoz problémát Románia balkáni besorolása. A két ország 19. század végi és 20. század eleji, „balkáni" kormányzati elitjeit hasonlítja össze például Dobrinka Paruseva – jelentős különbségeket találva elsősorban amiatt, hogy a bolgár állam az általa vizsgált korszak elején, 1878-ban jött létre. Paruseva (1998) 103–106.

6 A Zsivkov-érára nem volt jellemző „a családi kötődésekből származó degeneráció és a román nemzeti kommunizmus megalomániája". Bottoni (2014) 215.

7 Bottoni (2014) 216. (A pomákok bolgárul beszélő muzulmánok.)

európainál „totalitáriusabb" hatalmi törekvések megakadályozták a reformirányzatok vagy az ellenzéki szubelitek létrejöttét. Szintén jellemző a Kelet-Balkánra a megkésett nemzeti fejlődésből adódó felfokozott nacionalizmus,[8] ami a hetvenes és nyolcvanas években a hivatalos marxista–leninista ideológia mellett egyre nagyobb teret nyert. Ez persze nem jelenti azt, hogy Kelet-Közép-Európában ne keveredett volna e két ideológia – csupán a marxizmus–leninizmus és a nacionalizmus itteni „mixtúrájának arányai" mások voltak, mint a Balkánon. Azaz például Magyarországon mindvégig a marxizmus–leninizmus maradt túlsúlyban, de a nacionalizmus nálunk éppen a román nemzeti kommunizmusra reflektálva kezdett erősödni.[9]

Az egykori szovjet blokk egészét vizsgálva a rendszerek lényege ugyanaz volt, ebben nem volt különbség a Kelet-Balkán és Kelet-Közép-Európa között.[10] Viszont a szovjet típusú rendszereken belüli alváltozatként értelmezhetjük a bolgár és a román szisztémákat. A blokk egészét vizsgálva egyetérthetünk tehát Bottonival, aki Victor Zaslavsky alapján „intézményes izomorfiaként" jellemzi a térséget, beleértve Kelet-Közép-Európát és a Kelet-Balkánt is: „[...] bár Kelet-Európa szovjetizálása nem jelentett egyet az összes nemzeti jelleg eltűnésével, az új vezető réteg célul tűzte ki a politikai rendszer és a gazdasági-társadalmi struktúrák szovjet normákhoz történő igazítását".[11]

8 Palotás Emil szerint a Balkánon „csak a 20. század második felében jöttek létre homogén nemzetállamok". Schweitzer (1999) 78.

9 Kádár János is reagált a román nacionalizmusra: „Nehogy azt higgyék, hogy mi rosszabb hazafiak vagyunk, mint mások. [...] ...én is előbb voltam nacionalista, mint internacionalista." 1968. júniusi, a Magyar Írószövetségben elhangzott beszédét idézi: Földes (2007) 106.

10 Lucian Boia írja: „A kommunista modell »ideális« formájában mindenki számára ugyanaz volt." Ám adaptálni kellett a modellt a „realitásokhoz", így jelentős eltérések mutatkoztak országonként. A sztálinista periódusban ez kevésbé volt hangsúlyos, de a különbségek növekedtek az idő előrehaladtával. Románia e tekintetben a legrosszabbat élte át: a modernitás iránti gyenge elkötelezettség és a demokratikus kultúra kudarca miatt a társadalmat a kommunista modell mélyen áthatotta, így a „dolgozó nép" formátlan tömegei elszakíthatók voltak a tradícióktól és könnyen kontrollálhatóknak, „átnevelhetőknek" bizonyultak. Boia (2001) 116.

11 Bottoni (2014) 81.

Elemzésemben elsősorban Romániára fókuszálok, ahol a Varsói Szerződés (VSZ) kelet-európai tagállamai közül a legvéresebb[12] volt a csúcsvezető leváltása – és itt követelték a legtöbb, ezres nagyságrendű áldozatot is a fegyveres harcok.[13] Vagyis itt volt a legkonfliktusosabb a szovjet típusú rendszer felbomlása. Nem véletlen azonban, hogy Bulgária és Románia külön kategóriát képez a kelet-európai átalakulások között. Az ellenzék és a társadalom elnyomása e két országban 1944 és 1989 között folyamatos és kíméletlen volt,[14] s az itteni enyhülési szakaszok nem vethetők össze a kelet-közép-európai reformhullámokkal.[15] Ráadásul korszakunk másik végpontján, a szovjet típusú rendszer kialakulásakor, 1944–1945-ben a kelet-európai szovjet blokkból Bulgáriában volt a legkegyetlenebb és legvéresebb leszámolás a megelőző rendszer elitjével és szubelitjeivel.

ELITTEÓRIÁK, KONFLIKTUSELMÉLETEK, A FUNKCIONÁLIS SZOCIOLÓGIA ÉS MERTON ANÓMIAELMÉLETE

Az 1956-os Intézet Alapítvány 2020-ban megkezdett kutatási programjában a kelet-európai szovjet típusú rendszerek elitjeit, szubelitjeit és társadalmi konfliktusait vizsgáljuk 1945–1990 között. E tanulmány folytatja ezt a programot, s ezúttal a Kelet-Balkán korszakbeli (szub)elitjeit elemzem. Korábban kifejtettem: a szubelitek a társadalmi innovációk hordozói is lehetnek az elitek *mellett*. Ám az 1989-es Románia kapcsán jelen tanulmányomból kiderül, hogy az innovatív szubelitek – a neosztálinista diktatúra miatt, amely a hosszas előkészítést és szervezkedést le-

12 Linz–Stepan (1996) 344.

13 Enrs.eu (2015).

14 A Ceauşescu-rezsim nem tűrt semmiféle társadalmi szervezetet, amely kívül esett a pártállam mozgósítási hatókörén. Tismăneanu (1989b) 190–193.; Ivanes (2001).

15 Nem véletlenül hiányoztak a reformerek a Bolgár Kommunista Pártból: különböző reformcsoportok csak Todor Zsivkov 1989-es leváltása után alakultak ki az addigi állampártban. Miczov (2010) 222. Gyakorlatilag ugyanez mondható el a Román Kommunista Pártról is. Ivanes (2001).

hetetlenné tette – az *ellenelitté válás hosszas folyamatát kihagyva*, ad hoc struktúrát kreálva, sikeresen fordulhatnak az elitek *ellen* is. Bulgáriában pedig szinte tankönyvi példát találunk arra, hogy a csúcselitek egy része miként fog össze 1989-ben, és egy palotaforradalommal hogyan váltja le az első számú vezetőt.

Amikor elitelméleti megközelítést alkalmazunk, a konfliktuselméletek képviselőjével, Marxszal szemben értelmezzük a társadalmi konfliktusokat. Andorka Rudolf szerint Marx és Engels a „legtisztább" konfliktuselmélet megalkotója, mivel a „konfliktust nemcsak az osztálytársadalmak alapvető jellemzőjének, hanem a fejlődés mozgatóerejének is tekintik".[16] A konfliktusokkal és a társadalmi konszenzussal foglalkozók közötti különbséget Giddens foglalja össze. A funkcionalista szociológiai iskola a társadalmak belső rendjét és harmóniáját hangsúlyozza: Talcott Parsons és követői a „társadalom leginkább nyilvánvaló tulajdonságának a folyamatosságot és a konszenzust tartják, bármekkora is legyen a társadalmi változás az idők folyamán". Marx és Max Weber nyomán mások a konfliktusok állandó ismétlődését emelik ki: még ha nem lesz is nyílt konfrontáció, „fennmaradnak azok a mély érdekellentétek, amelyek bizonyos pontokon nyílt konfliktusba torkollhatnak".[17]

A konfliktuselméletek szerint a társadalmi rendet inkább az uralom és a hatalom tartja fenn, semmint a konszenzus és a konformitás. Ezzel szemben a konformitást Merton elmélete alapján definiálhatjuk. Ő – Durkheim eredeti anómiafelfogását módosítva[18] – feszültséget észlel a társadalomban, „ami az elfogadott normák és társadalmi valóság konfliktusa miatt alakul ki az egyénben". Merton a „társadalmilag elfogadott értékek és a megvalósításukra rendelkezésre álló eszközök korlátozottsága közötti konfliktus" kezelésének öt fajtáját különbözteti meg. Közülük a konfor-

16 Andorka (1989) 96.

17 Giddens (1997) 666.

18 Durkheim szerint anómia akkor alakul ki, ha a társadalmi élet adott területén „nem léteznek világos szabályok, amelyek vezérelnék az emberek viselkedését". Ilyenkor „az emberek megzavarodnak, nem találják a helyüket", így „az anómia az öngyilkosságra való hajlam hátterében álló társadalmi tényezők egyike". Giddens (1997) 146.

misták elfogadják azokat az értékeket és hagyományos eszközöket, amelyeket a társadalom felkínál ezeknek az „általánosan vallott értékeknek" a megvalósítására. Sőt: még viselkedésük sem függ attól, hogy tudnak-e érvényesülni így a társadalomban, vagy sem. Mégis, Giddens szerint a társadalom nagy része általában konformista. Merton megkülönbözteti az „újítókat" is, akik elfogadják a társadalom értékeit, de a szokásostól eltérő vagy törvénytelen eszközökkel próbálják megvalósítani azokat. A „ritualizmus" pedig azt jelenti, hogy vannak, akik megfelelnek a társadalmilag elfogadott szabályoknak, de már szem elől veszítették azokat az értékeket, amelyek eredetileg vezérelték őket. Ritualista az, „aki lelkiismeretesen végzi unalmas munkáját, amely ráadásul nem is jövedelmező, és semmiféle karrierrel nem kecsegtet" – írja Giddens.

Így több kategóriába sorolhatjuk a szovjet típusú rendszerek működtetőit, azaz e társadalmak elitjeit és szubelitjeit: egyrészt Rainer M. János nyomán beszélhetünk „útkarbantartókról",[19] aztán a rendszert megreformálni akarókról, akik különböző mélységekig jutottak a reformok radikalitását tekintve. Kornai János – saját kategóriarendszere alapján – „reformereket" és „szabályozást tökéletesítőket" különböztet meg.[20] Végül beszélhetünk az ellenzékiekről, akik csoportba tömörülve, szembehelyezkedve a rendszerrel az elitelméletek szerinti ellenelitet alkothatják. A mertoni, a raineri és a Kornai-féle kategóriák, illetve az elitelméleti besorolások egymással párhuzamba állíthatók. A mertoni „ritualisták" és „konformisták" a raineri „útkarbantartóknak" felelnek meg, a törvényes módszereket alkalmazó mertoni „újítók" a raineri és Kornai-féle reformereknek és tökéletesítési kampányolóknak, a „lázadók" pedig az ellenzék egyéni aktoraival vagy szervezett ellenelitjeivel állíthatók párhuzamba, attól függően, mennyire sikerül az önszerveződésük, és mekkora társadalmi támogatásra találnak.

Elitelméleti megközelítésem alapján korábban Lengyelország kapcsán megállapítottam: elsősorban a gazdasági és műszaki szubeliteknek

19 Rainer (2011) 197.

20 A tökéletesítési kampányokról lásd: Kornai (1993) 417–419. A kategóriarendszerről lásd: Kornai (1993) 381.

volt szerepe abban, hogy az ellenzéki Szolidaritás tízmillió embert tudott megmozgatni szakszervezeti tagként.[21] E szubelitek szerepe az egyéb értelmiségi szubelitek és a munkásság közötti kapcsolat megerősítésében kulcsfontosságú volt. Más országokban – így Magyarországon az 1956-os forradalom nyomán – a belbiztonság erőteljesen fellépett minden olyan értelmiségi törekvés ellen, amely a munkásság megnyerésére vagy tájékoztatására törekedett. A magyar példát igyekezett követni Románia is: a Zsil-völgyi sztrájkot vagy a független szakszervezeti mozgalmat 1977-ben és 1979-ben azonnal letörték, nagyon ügyelve arra, hogy a tiltakozó munkásokat elszigeteljék a társadalom többi csoportjától, főleg az értelmiségtől. Ha a műszaki szubelit bármelyik tagja szervezőként lépett fel, súlyos börtönbüntetésekkel sújtották, de életük is veszélybe kerülhetett.[22]

A (szub)elitek – a társadalmi ranglétra magasabb grádicsain állva – gyakorlatilag az összes mertoni és raineri, illetve elitelméleti szerepbe belehelyezkedhetnek, s akár kombinálhatják is ezeket. Így Ion Iliescu lehet konformista-útkarbantartó csúcselittag a román KISZ első embereként (ez miniszteri poszttal is járt), s így tehetett KB-titkárként (csúcselit-pozíció, ahol újítással is próbálkozott, sikertelenül), majd lassan ritualizmusba csúszhatott át „útkarbantartóként". Később tudatos „újítóvá" válhatott, szubelit-pozícióba félreállítva, egy műszaki könyvkiadó igazgatójaként, ahol a hatalom számára nemkívánatos kiadványokat jelentetett meg (ez a Kornai-féle radikális reformerszerep, immár csak szubelit-szerepkörben). Majd a szubelit magasabb rangú tagjaként, Iaşi megye első titkáraként egy helyielit-pozíciót kezdett kiépíteni – megint sikertelenül, mert gyorsan leváltották. E kudarcok után mertoni lázadóvá

21 Szegő (2022) 69.

22 G. Jurcă mérnök és a volt katonatiszt, távközlési technikus Vasile Paraschiv sorsa mutatja, hogy a munkásszerveződés kezdeményezését megtorolták a szubelit részéről. A Zsil völgyében fellépő mérnököt, Jurcăt alighanem megölték a Duna-deltába hurcolása után. Paraschiv – akit Bottoni egyszerűen csak munkásnak tart, bár véleményem szerint a műszaki szubelit körébe tartozott – a korábbi pszichiátriai kezelések után börtönbe került, mivel Ploieştiben 1979-ben 2400 aláírást gyűjtött össze egy független szakszervezet megalakítására. Durandin (1998) 406.; Bottoni (2014) 214.

vedlett át, és 1989-ben Ceauşescu ellen fordult. Bár eredetileg csak reformot szeretett volna (raineri reformer, illetve mertoni újító), de a népi felkelést látva megragadta a hatalmat, és a politikai csúcselit élére állt, magát radikális forradalmárként (mertoni „lázadóként") beállítva.

Durandin szerint Romániában az elit és a munkások tevékenységüket egyre inkább „ritualizálódva" végezték, miközben a hatalom a mertoni értelemben vett konformistáktól (konzervatívoktól) és az újítóktól is egyre távolabb került a hetvenes-nyolcvanas évek egyre fokozódó válságában. A krízisre pedig az egyre fokozódó nacionalista propaganda sem kínált megoldást. „A Ceauşescu-féle ideológia által konstruált nacionalizmus valami új, lényege és használata népi jellegű: a múlt elitjét a nép szolgálatába állítja, de neki magának jövője nincs. Mozgósít, majd ritualizál: a Ceauşescu-éra beköszönte olyan beteljesedés, amelyet nem lehet meghaladni. A minden jövőkép nélküli nacionalizmus dinamizmusának táplálékra van szüksége, a külső és belső ellenség elleni szüntelen harc mítoszára". A nemzeti totalitásra és finalitásra rájátszva a vezetés „lelkesítette a jelent, de a jövőt teljességgel eltorlaszolta". Durandin szerint a közvélemény követi Ceauşescut, amikor a függetlenséget vagy Daciát, a dák államot ünnepli. „Ám akkor nem követi, amikor el akarja törölni minden nyomát a falusi múltnak, amely nem hozható összhangba az általa megalkotni szándékozott nemzet eszméjével. Amikor konzervatívot játszott a kikerülhetetlennek és előre determináltnak hirdetett szocialista jövő nevében, Ceauşescu hamarosan kénytelen volt felismerni, hogy mind a konzervatívok, akiket híveinek képzelt, mind a reformisták, akiket becsapott, elpártoltak tőle."[23]

Ne feledjük: a romániai falurombolás lesz az az ügy, amelyik aktivizálja 1988-ban Tőkés Lászlót, akit 1989-ben próbálnak emiatt felelősségre vonni. Itt kapcsolódnak össze a ritualizmusba belefáradt tömegek indulatai egy nemzetiségi és vallási szempontból is szubelit-pozícióban lévő egyéni lázadó tiltakozásával,[24] s a körülötte formálódó, a mindenna-

23 Durandin (1998) 413–414.

24 Tőkés László kapcsolódott az *Ellenpontok* nevű magyar szamizdat köréhez is. Burakowski (2014) 344.

pokban ritualista-visszahúzódó vallási közösség fellépésével. E közösség kockáztat: gátolja Tőkés elköltöztetését. Így a magyar református szubelit olyan kristályosodási pont lesz, amit a román állambiztonság, majd a katonaság bevetése sem tud megfékezni Temesváron, mert későn ismeri fel a hatalom, hogy a visszahúzódók hirtelen lázadóvá vedlenek át. Amikor pedig ráébrednek a veszélyre, a katonaság bevetése már az eredeti szubelitcsoport fellépésén messze túlmutató tiltakozást vált ki Temesváron, majd az egész országban. Ettől függetlenül a titkosszolgálatokban és a hadseregben szolgáló szubelitcsoportok is szerveződ(het)tek, s ezek ki is használhatták a népi tiltakozásokat, de erről még hiányosak az ismereteink. (Bármi is derül ki később az erőszakszervezetekről, az általunk itt felvázolt modellt alapvetően aligha fogják megváltoztatni.[25])

Egy bolgár elitpélda még egyszerűbb képletet mutat. Petar Mladenov a párt szubelitjéből konformistaként és Todor Zsivkov bizalmasaként emelkedett fel, a csúcselitbe bekerülve hosszú ideig külügyminiszter volt. Konformistából feltehetően ritualista lett, belefásulva a törvénytelenségekbe (etnikai törökök üldözése, ellenzéki és környezetvédelmi szervezetek vegzálása). S miután funkciójából adódóan ő találkozott először a Bulgáriát a török kisebbség elleni intézkedések[26] miatt a nyolcvanas években érő külföldi kritikával, részben szovjet ösztökélésre, részben pe-

25 Burakowski vizsgálja a romániai szovjet beavatkozás legendáját is. Eszerint szovjet „turisták" érkezhettek Romániába, Ceauşescu uralmának megdöntésére. Idéz a szovjet „turisták" létezését cáfoló teóriákat is, végül pedig arra jut, hogy „az igazság valahol középütt lehet", vagyis jelen voltak Romániában szovjet „turisták", de nem játszottak komolyabb szerepet az eseményekben. Burakowski (2014) 344. Richard A. Hall és Mark Kramer alapján Bottoni cáfolja a szovjet „turizmus" legendáját. Konstantin Pleshakov kutatásaira utalva leszögezi: „a szovjet vezetés nem játszott semmilyen közvetlen szerepet annak a bukaresti rendszernek az erőszakos megbuktatásában, amely nem fenyegette direkt módon gazdasági és katonai érdekeit." Bottoni (2014) 237–238.

26 A homogenizációs politika jegyében 1956-ban kimondták: Bulgária nem többnemzetiségű állam, s a törököket 1950 táján és az 1980-as években is kivándorlásra ösztökélték, és névváltoztatásra is kényszerítették őket. Kevésbé ismert, hogy ez utóbbi intézkedés 250 ezer romát is érintett. Sztojanov (1998) 107–110, 126, 153–154.

dig saját döntéséből „újító-lázadóvá" avanzsált, és összefogott a csúcselit más tagjaival, hogy megbuktassa az első számú vezetőt.

Ami az elitelméleteket illeti, 1945 és 1990 között a Kelet-Balkánon szó sem volt konszenzusos elitekről. (Ezek lényege: eltérő vélemények létezhetnek tagjaik között, de a közösen elfogadott játékszabályok alapján döntik el, hogy milyen döntést hoznak.) Ehelyett Bukarestben és Szófiában is ideológiailag egységes elitek jöttek létre, ami azt jelenti, hogy az egységet egy mozgósító és teleologikus jellegű ideológia jegyében teremtik meg.

Az ideológia mindkét országban sajátos vegyüléket alkotott, nacionalista és a marxista–leninista elemeket ötvözve. Ez az úgynevezett „nemzeti kommunizmus" a Kelet-Balkánon sokkal inkább felerősödött, mint Közép-Kelet-Európa szovjet típusú rendszereiben. A nacionalista irányzat egyre jobban kiszorította a negyvenes-ötvenes évek sztálinista, „proletár internacionalizmusát", jóllehet a szovjet típusú rendszer Romániában sosem volt teljesen mentes a román többségi nemzet céljainak megvalósításától. Így a pártelit „elrománosítása" már jóval Ceauşescu 1965-ös hatalomra jutása előtt megindult (az első jeleket erre Fejtő Ferenc 1953-ban fedezi fel), és az értelmiség és a városlakók elrománosítása is megkezdődött a negyvenes évek végén. Ez részben összefüggött az iparosítással és az urbanizációval, a román falusi lakosság városokba áramlásával, így 1948 és 1966 között a román városi lakosság 310 százalékkal nőtt, míg az „urbanizált" magyaroké csak 61 százalékkal. A városlakók etnikai aránya tehát jelentősen megváltozott, hiszen míg 1948-ban a román városlakók száma 547 ezer volt és a magyaroké 435 ezer, addig 1966-ban már 1,7 millió román városlakó élt együtt 702 ezer magyarral. Ez az etnikai homogenizációs trend a Székelyföldet magába foglaló, 1952-től életre hívott Magyar Autonóm Tartományban (MAT) lassabb volt, miközben Erdély más részein már a negyvenes években megkezdődött.[27] Bulgáriában – a Moszkvához való folytonos igazodás ellenére – a nemzeti kommunizmus kezdeteit Paul Garde a hetvenes években fedezi fel, amikor a nemzeti kultúra felmagasztalása megkezdődik, és a kul-

27 Bottoni (2008) 224.

turális ügyeket Todor Zsivkov lányára, Ljudmilára bízzák. Ő 1981-ben halt meg,[28] de az irányzat az 1980-as években a török kisebbség elleni politikával folytatódott.[29] A francia szerző ennek kapcsán Sztálin híres formuláját idézi, miszerint a Szovjetunió népeinek „formájában nemzeti, tartalmában proletár" kultúrával kell rendelkezniük. Ám Garde szerint „a nacionálkommunizmusban a recept fordított: a rezsim formájában – a hatalom eszközeit nézve – kommunista, tartalmában – ideológiájában – nacionalista". E típusba sorolja Iliescu Romániáját is – elsősorban az ott uralkodó ideológia alapján.[30]

Románia és Bulgária szovjet típusú rendszereinek sajátos működése egyrészt az elmaradt desztalinizációval függ össze. Másrészt mindkét ország lezáratlan nemzetépítési folyamatok közben alakította ki a „saját" szovjet típusú rendszerét. Etnikailag tehát nem homogén országokról volt szó, mint a lengyel vagy magyar hasonló szisztéma kiépítésekor. Ráadásul az inhomogén etnikai összetétel nem párosult szövetségi állami, föderációs vagy konföderációs jellegű államszervezettel (a romániai magyarok területi autonómiája időben és térben is korlátozott maradt), mint amilyen Jugoszláviában, a Szovjetunióban vagy Csehszlovákiában tartósan érvényesült – helyenként persze csak papíron. Ezért a román és a bolgár rendszer próbálta a szőnyeg alá söpörni a kisebbségek kérdését. Hosszú távon ez a politika bukásra volt ítélve, ugyanis a nemzetiségek szintjén ellentmondott egymásnak a kétféle nemzeti ideológia: a román kommunista-nacionalista nemzetépítéssel a magyar kisebbségi (szintén nacionalista, de nem állami centralizációt, hanem kisebbségi kollektív jogokat hangsúlyozó) törekvések nehezen fértek össze. A konfliktus tehát parázslott a rendszerváltásig. Ezek az etnikai konfliktusok voltak aztán 1989-ben a temesvári, bukaresti és a szófiai rendszerváltások katalizátorai egyaránt.

Fejtő Ferenc az ötvenes évek végétől, de különösen a hatvanas években erősödő román nemzeti kommunizmus gyökerét a Kreml gazdasági

28 Bottoni szerint gyanús körülmények között hunyt el „Ludmilla" Zsivkova. Bottoni (2014) 215–216.

29 Garde (2007) 115.

30 Garde (2007) 117.

integrációs törekvéseivel való szembenállásban véli felfedezni. A fejletlen Románia a fejlett NDK-val és Csehszlovákiával egyetlen gazdasági térségbe kerülve a saját fejletlenségét konzerválta volna a román vezetők félelmei szerint.[31] Jugoszlávia és Albánia szovjet táborból való kiválása után Románia Moszkvától való elszakadása (Fejtő ezt a kifejezést, illetve a kiválást használja) nyomán P. Hassnert idézve megállapította: „a kommunizmusnak a Balkánon való térhódítása helyett a kommunizmus balkanizálódása következik be".[32] Ezzel a hangzatos, de kissé túlzó megállapítással nem lehet egyetérteni, mint ahogy azzal sem, hogy Románia kivált volna a szovjet blokkból. Fejtő később máshol el is ismeri, hogy Románia függése a Szovjetuniótól a hetvenes évek végétől ismét erősödött, mivel az energiahordozók importjában Moszkva segítségére szorult. Másrészt Románia lojálisnak bizonyult a Szovjetunióhoz 1956-ban, ezért a Szovjetuniónak nem kellett igazán aggódnia Bukarest miatt, hogy egy kelet-európai, Romániával határos ország krízise idején ténylegesen Moszkva ellen fordulna. (Csehszlovákia megszállásakor nem számíthattak Ceauşescura, de ez inkább a román vezető nyugati presztízsét szolgáló gesztus volt Bukarest részéről, hiszen katonailag a Szovjetuniónak egyetlen csatlósára sem lett volna szüksége a prágai tavasz leveréséhez.)

KONFLIKTUSOK A KELET-BALKÁNON: BULGÁRIÁBAN A LEGKEGYETLENEBB A SZOVJETIZÁLÁS KEZDETE

Romániában, illetve Bulgáriában a második világháború után sztálini mintákat követő népi demokráciák alakultak ki. Mindkét országban a szovjet csapatok fellépése segítette elő a helyi kommunisták kormányba való bekerülését. Ám Fejtő Ferenc szerint Bulgáriában az 1944. szeptember 8-án kezdődő szovjet bevonulás azt jelentette, hogy Sztálin a szófiai „ancien régime" kormányait figyelmen kívül hagyta, velük nem töreke-

31 Fejtő (1991) II. 149–151.

32 Fejtő (1991) II. 149.

dett a román „kiugráshoz" hasonló megállapodásra. A háborús bolgár elit ugyanis sokáig az angolszász nagyhatalmakkal akart tárgyalni, majd amikor a szovjetekkel lett volna kénytelen egyeztetni a megadási feltételeket, akkor is igyekezett a hazai, azaz a bolgár kommunistákat kihagyni a tárgyalásokból. Mindez Sztálinnak nem tetszett, így a megkésett bolgár kiugrási kísérlet ajánlatát a szovjetek egyszerűen negligálták, miután szükségük erre amúgy sem volt. Ugyanis közben 1944. szeptember 9-én államcsínnyel hatalomra került a Hazafias Front Szófiában.[33] Miniszterelnök az a „rutinos" puccsista katonatiszt, Kimon Georgiev lett, aki korábban, 1934-ben egyszer már – szintén államcsínnyel[34] – miniszterelnök lett Bulgáriában. Georgiev a Zveno nevű szervezetével együtt közeledett a kommunistákhoz, amikor 1942–1943-ban csatlakozott az általuk szervezett Hazafias Fronthoz. Így a kommunistákkal kooperálva került kormányra másodszorra, 1944-ben. A kommunisták és a Hazafias Front erői pár nappal az államcsíny előtt kisebb vidéki településeket foglaltak el. Ekkorra már egyre szervezettebb lett a kommunista partizánmozgalom is, így mire a Vörös Hadsereg átlépte a román–bolgár határt, a kommunisták és szövetségeseik már valódi erőt tudtak felmutatni.[35] Az új Georgiev-kormányban a kulcsfontosságú belügyi és igazságügyi tárcákat rögtön a kommunisták szerezték meg – erre Romániában csak egy szovjet beavatkozás után, 1945 márciusában kerül majd sor.

33 A Hazafias Frontot a „Bolgár Munkáspárt (kommunisták)" kezdeményezésére hozták létre 1942-ben. Programját a Moszkvában tartózkodó Georgi Dimitrov vezetésével dolgozták ki. A szervezetbe igyekeztek több más pártot és politikai erőt is bevonni, több-kevesebb sikerrel. Az első illegális Hazafias Front-bizottságok 1942 második felében és 1943 elején alakultak. A bizottságok száma a front hatalomátvétele előtt, 1944 szeptemberében elérte a 670-et, tagjaik létszáma pedig a 3600-at. Koszev–Hrisztov–Angelov (1971) 209.

34 Ezt az államcsínyt Todor Zsivkov idején fasiszta katonai puccsnak minősítették. Koszev–Hrisztov–Angelov (1971) 201. Ma már egyesek inkább azt hangsúlyozzák, hogy a Zveno nevű szervezet, amelyet Georgiev irányított, jó kapcsolatokra törekedett Jugoszláviával. Így például Kosztadin Bonev filmrendező szerint az 1934-es puccs egy jugoszlávbarát akció volt, amely a két ország föderációját készíthette volna elő.

35 Koszev–Hrisztov–Angelov (1971) 219–222.

A bolgár államcsíny után rendkívüli léptékű mészárlás kezdődött. Míg tehát régiónkban, pontosabban a Varsói Szerződés egykori tagállamai közül a szovjet típusú rendszer bukása Romániában volt a legvéresebb 1989-ben, addig Fejtő Ferenc szerint a vizsgált korszak kezdetén Bulgáriában léptek fel a legkegyetlenebbül az előző rendszer képviselőivel szemben. 1944–1945-ben, a háborús bűnösök elítélésekor több mint kétezer halálos verdiktet hoztak. Ennél még magasabb lehetett az ítélet nélkül „likvidáltak" száma, ami többszöröse a Magyarországon kivégzett 189 háborús bűnösnek.[36] Más források ennél több áldozatot sem tartanak kizártnak. Nedju Nedev szerint 1944 novemberének közepéig kétezer és harmincezer közé tehető a lincselések száma.[37] Egy 2022-es hír szerint a népbíróságok 2730 embert ítéltek halálra a háború után, s az összes „népítélet", lincselés áldozatainak száma 20–40 ezer fő között mozoghatott.[38] Az áldozatok között korábbi miniszterek, parlamenti képviselők, újságírók, bankárok, polgármesterek, papok, földbirtokosok és tanárok voltak – azaz Bulgáriában a korábbi (szub)elitek jelentős részét lemészárolták, a későbbi szovjet blokkon belül a háború után tehát az elit- és szubelitváltás itt volt a legradikálisabb. Karsai szerint „szinte a teljes nem kommunista politikai elitet" lefejezték ekkor: monstre perekben, tehát a bírósági ítélettel kivégzettek számát ő 2138-ra teszi.[39] Szerinte ennél nagyobb tömegeket érintő, második világháború utáni, térségbeli megtorlásra csak Jugoszláviában került sor, de a Nyugat-Balkánra vonatkozóan csak erősen bizonytalan adatokat citál. Összesen 150 ezerre becsülhető – Karsai itt Vladimir Dedijerre hivatkozik – a jugoszláviai kivégzettek száma, köztük feltehetően 10–20 ezer magyar, 35 ezer horvát és 12–16 ezer (feltehetően többségében) szlovén lehetett.[40] Az egész Balkánt te-

36 Fejtő (1991) I. 83–84. Fejtő téved a magyar kivégzettek számát illetően – túlzóan, négyszáz fölötti létszámot jelez. Karsai László szerint 189 embert végeztek ki a népbírósági ítéletek alapján. Karsai–Molnár (2004) 17.

37 Nedev (2010) 657–658. Karsai László harminc-negyvenezer áldozatról beszél a bulgáriai „vad tisztogatások" következményeként. Karsai–Molnár (2004) 19.

38 Dimitrova (2022).

39 Karsai–Molnár (2004) 19. Ugyanezt az adatot említi: Kostow (1987) 37.

40 Karsai–Molnár (2004) 19.

kintve tehát a legnagyobb arányú megtorlás Jugoszláviában volt, de ha a szovjet blokkot (azaz a később megalakuló Varsói Szerződés tagállamait) tekintjük, akkor Bulgáriában volt a legkíméletlenebb a régi (szub)elitekkel való leszámolás.

Romániában az 1944. augusztusi kiugráskor nagyon gyenge volt a kommunista párt,[41] ezért Sztálin itt más taktikát választott. A kiugrást ugyanis Bukarestben Mihály király szervezte meg és hajtotta végre. Ő és a vele együttműködő úgynevezett katonai bizottságok sikeresen léptek fel 1944. augusztus 23-án: az uralkodó – illetve egy a nevében fellépő tábornok – letartóztatta a hatalmat gyakorló Antonescu marsallt, aki addig elutasította a szövetségesek fegyverszüneti feltételeit. Közben a katonai bizottságok a hazafias alakulatok és a hadsereg átállását biztosították.[42]

Az 1944. augusztus 23-ai kiugrás után ugyan felerősödött a kommunisták tevékenysége, de kezdetben még a román „ancien régime" emberei, azaz a román hadsereg tábornokai (Constantin Sănătescu, majd Nicolae Rădescu) kerültek az ország kormányának élére. Rădescu kabinetjét csak egy 1945. februári katonai akcióval tudta lemondatni a Kreml. Ekkor ugyanis a Bukarestben állomásozó román kormánycsapatokat a Vörös Hadsereg lefegyverezte, miközben a sztálini megtorlások hírhedt ügyésze, a román fővárosba érkező szovjet diplomata, Visinszkij fenyegetőzése nyomán Mihály király kinevezte a Moszkva által preferált Petru Grozát kormányfőnek. Az új kabinetben pedig a kommunisták a belügy és az igazságügy fölötti ellenőrzés megszerzésével már meghatározó szerepet kaptak.[43]

Ám Fejtő szerint ezután még évekig nem lehet a román kommunisták önálló cselekvéséről beszélni: „a román vezetők még a többi kelet-európai pártnál is inkább rá voltak utalva Moszkva katonai, rendőri és műszaki segítségére. A párttagság sehol sem volt olyan megbízhatatlan, mint Ro-

41 Hiába hozták létre korábban a Román Kommunista Párt és a Román Szociáldemokrata Párt összefogásával a Nemzeti Demokratikus Blokkot – ez a szervezet meg sem közelítette a bolgár Hazafias Front erejét.

42 R. Süle (1990) 200–202.

43 Uo. 208.

mániában."[44] Balogh László szerint viszont a román kiugrás, azaz 1944. augusztus 23-a után nemcsak pártok közötti hatalmi küzdelem indult meg, hanem „társadalmi rendszerek, társadalmi modellek harcaként" fogható fel a folyamat, amely 1948 februárjáig, a két munkáspárt egyesüléséig tartott. A sztálini típusú társadalmi modell így nem 1944 második felétől kezdett kiépülni, hiszen 1946 márciusáig a világháború győztesei, a szövetséges hatalmak között még megmaradt az együttműködés. 1944-től csak egy lassú átalakulás indult meg, amely 1947-ben gyorsult fel.[45]

Az 1945 és 1947 közötti folyamatok részleteit ki nem fejtve, Fejtőt idézhetjük ismét, aki szerint hatalmi dualizmus érvényesült a legtöbb kelet-európai országban. A hatalom megoszlott a „kommunista klikkek" és a „nyugati típusúhoz többé-kevésbé hasonló parlamenti demokráciák" között.[46] Szintén hatalmi dualizmusról beszél Ghiţa Ionescu Románia kapcsán: a régi állam formái még léteztek, de egyre inkább új, „forradalmi" tartalommal telítődtek. Ám ez csak az első fázis volt, a második már a proletárdiktatúrát és a „szocializmus felépítését" jelentette, ami 1947-ben következett be: ekkor szűnt meg a monarchia és kiáltották ki az új köztársaságot.[47] Közben 1946-ban már kulcsfontosságú választásokat rendeztek Romániában, ami előtt a kommunisták komoly politikai harcra készültek. Miron Constantinescu, az egyik kommunista vezető 1946. januári szavai szerint olyan csatára, amelyhez a taktikát és a stratégiát is ki kellett dolgozniuk.[48] Ez végül sikerült is nekik, a moszkvai útmutatást követve népfrontot szerveztek Demokratikus Pártok Blokkja néven, és persze nyilvánvaló választási csalásokkal, de 1946. november 19-én 85 százalékos támogatottságot szereztek.

A „haladóbb" Bulgáriában ugyanekkor, 1946-ban már a monarchia eltörléséről és a köztársaság kikiáltásáról rendeztek népszavazást.[49] Ebben

44 Fejtő (1991) I. 215.

45 Balogh L. (2001) 103.

46 Fejtő (1991) I. 81.

47 Ionescu (1998) 409.

48 Ţărău–Bucur (szerk.) (1998) xxxv.

49 A bolgárok 92,7%-a voksolt „természetesen" a monarchia eltörlésére. Koszev–Hrisztov–Angelov (1971) 230.

az évben vette át a kormányzást Georgi Dimitrov, a bolgár kommunisták vezére Kimon Georgievtől.

A valódi sztálinista fordulatok Kelet-Európában 1947–1948-ban következtek be. Szófiában ennek a legvéresebb és legsúlyosabb következményeit a Bolgár Földműves Népi Szövetség (BFNSZ) és vezetője, Nikola Petkov szenvedte el, akit 1947-ben tartóztattak le, majd halálra ítéltek és kivégeztek. Pedig az agrárpárti Petkov – akinek miniszterelnök édesapja 1907-ben merényletben halt meg, majd agrárpárti tevékenységet folytató bátyja politikai gyilkosság áldozata lett 1924-ben[50] – Kimon Georgiev 1934-es puccsa és első kormányalakítása idején együttműködött a kommunistákkal. Petkov kooperált a kommunistákkal 1942–1943-ban is, amikor azok megalakították – ekkor már Kimon Georgievvel közösen – a Hazafias Frontot. Majd a Front 1944. szeptember 9-i hatalomátvétele után egy ideig Georgiev második, immár a kommunistákkal együtt alkotott kormányában vállalt tárca nélküli miniszteri, gyakorlatilag miniszterelnök-helyettesi posztot.[51] Petkov azonban mégsem illett be a kommunista hatalomátvétel forgatókönyvébe: az agrárpárti politikus „visszautasította a számára felajánlott társutas szerepet és az 1945. november 18-i választás bojkottálását választotta". A szavazáson csak a Hazafias Front vett részt, amely így a voksok 86%-át szerezte meg. A szovjetek által ellenőrzött Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) „meggátolta a nyugati hatalmakat, hogy beavatkozzanak a belpolitikai vitákba."[52]

A kommunista párt ellenfelei közül 1946-ban Krisztjo Pasztuhov szociáldemokrata vezetőt már 15 évre ítélték, de Koszta Lubcsevet, a *Szvoboden Narod* című ellenzéki szociáldemokrata napilap főszerkesztőjét is letartóztatták. A BFNSZ formailag ugyan továbbra is létezett, ám de facto kommunista irányítás alá került, és az állampárt szatellitpártjává silányult. Gjurov szerint az történt, hogy Petkov 1945 júliusának végén lemondott kormánybeli tisztségéről, és „Bolgár Népi Földműves Szövetség–Nikola Petkov" elnevezéssel létrehozta saját ellenzéki párt-

50 Gjurov (1995) 121.

51 Uo. 122.

52 Bottoni (2014) 59.

ját, ami a BNFSZ kettészakadásához vezetett. A másik szárny Georgi Trajkov vezetésével az 1948. október 30-án tartott ülésén „elfogadta a Bolgár Kommunista Párt vezető szerepéről szóló elvet, s ezzel voltaképpen megszűnt létezni mint önálló és független politikai szervezet".[53] A sztalinizáció Bulgáriában a többi kelet-európai országnál gyorsabban ment végbe. Szófiában az új alkotmányt már 1947 végén elfogadták, míg Magyarországon például 1949-ig húzódott ez a procedúra. A „nacionalizálás" is gyorsabban zajlott Bulgáriában, ahol 1947. december 23-án a Nagy Nemzetgyűlés elfogadta a magán-iparvállalatok és a bányavállalatok államosításáról szóló törvényt.[54]

Közben az egyes kelet-európai országokban az „intézményi izomorfia" jegyében kezdett kiépülni a szovjet típusú rendszer: a Kominformot 1947-ben alapították, majd a szociáldemokraták beolvasztása következett a kommunista pártokba. Az utóbbiakat – a Tito–Sztálin-szakítás nyomán – moszkvai mintára „bolsevizálták": tisztogatások és koncepciós perek indultak. A szovjet–jugoszláv vita nem jött jókor Dimitrovnak sem. Ő 1948-ig egy balkáni föderációról tárgyalt Titóval, akit Moszkvából ismert. A bolgár vezetést Kapronczay Péter két csoportra osztja. Kimutat egy „hazai" (Trajcso Kosztov, Dobri Terpesev, Anton Jugov) és egy „moszkvai" szárnyat (Georgi Dimitrov, Vaszil Kolarov, Valko Cservenkov). A megosztottság jelentőségét azonban relativizálja, hiszen például abban a kérdésben, amit vizsgál (a Jugoszláviával tervezett föderáció kapcsán), a két csoport között nem volt érdemi különbség.[55] Hamarosan bekövetkezett Dimitrov halála, s a Balkánra jellemző nepotizmus jegyében az utód a sógora, Valko Cservenkov lett, akire így áthárult a „totális" sztálini rendszer kiépítése Bulgáriában. A szovjetizálás jegyében, a szovjet NKVD ügynökeként is ismert „sógor" igyekezett kirakatpereket rendezni. Ezek közül a legismertebb a Trajcso Kosztov elleni koholt vád és koncepciós per volt, amelyhez kapcsolódóan a letartóztatottak száma a kétszázat is elérte.

53 Gjurov (1995) 120., 122.

54 Koszev–Hrisztov–Angelov (1971) 230–233.

55 Kapronczay (2002) 236.

Romániában Gheorghe Gheorghiu-Dej, a börtönből kikerülő honi kommunista hiába volt formailag a párt vezetője 1944-től 1965-ös haláláig, 1952-ig nem egyedül irányította az RKP-t. A Moszkvából hazatért Ana Pauker befolyása ugyanis hasonlóan nagy volt, mint a „börtön- vagy munkásfrakciónak" nevezett csoportosulás vezéréé, Dejé. Az utóbbi csak fokozatosan, 1945 és 1952 között építette ki uralmát, és lépésről lépésre számolt le ellenfeleivel. Előbb a Román Kommunista Pártot 1940 és 1944 között irányító magyart, Fóris Istvánt verette agyon 1946-ban,[56] majd a legtekintélyesebb teoretikusok egyikét, a „honi kommunista", de a sztálinista irányvonalat nehezen követő Lucreţiu Pătrăşcanut tartóztatta le, majd többéves fogság után 1954-ben kivégeztette.

Fóris megöletése annak a román sajátosságnak tudható be, hogy a kommunista párt a mintegy ezer fős „törzsgárdájával" marginális csoport volt 1944 előtt.[57] 1944-től 1948-ig viszont fokozatosan állampárttá alakult, a legfőbb román hatalmi szervvé vedlett át. Ebből adódóan változott meg a vezetés összetétele is, sőt a párttagság is óriási létszámúra duzzadt, amelyben már a román etnikai többség érvényesült. A párt aktivistáinak és csúcsvezetőinek jelentős része még 1944–1945-ben is valamilyen kisebbséghez tartozott – a harmincas években pedig a „nem románok" többségben voltak a Politbüróban és a Központi Bizottságban[58] –, így személyes sorsuk igen változatosan (és sokszor tragikusan) alakult. Egyértelmű tendencia ebben a folyamatos átalakulásban csupán a „románosítás" volt. (A munkásmozgalmi vezetők jelentős része magyar volt. Ez nem meglepő, hiszen a második világháborúig a romániai munkások tekintélyes hányada is e kisebbség köréből került ki. Ez elsősorban a Regát, a Kárpátokon túli román területek fejletlenségének, gyenge iparának volt köszönhető.)

56 R. Süle (1990) 202.

57 A kommunista párt taglétszáma ezer körül mozoghatott 1944. augusztus 23. tájékán, a román „kiugráskor", de a két világháború között sem haladta meg a létszám a néhány ezret. Fischer-Galaţi (1998) 395., 397.

58 Fischer-Galaţi (1998) 395.

Ha bekerültek a legfelső vezetésbe 1945 után, akkor a magyar származású kommunista vezetők nemzetisége nem sokat számított. Vasile Luca (Luka László) és Alexandru Moghioroş (Mogyorós Sándor), ha kellett, a magyarok elleni intézkedéseket is végrehajtották. Példa erre a Magyar Népi Szövetség (MNSZ), amely 1945 és 1947 között viszonylag önálló hatalmi szereplő volt, de kommunista irányítás alatt állt. Az MNSZ-t mégis támadások érték 1947-ben. Luka ekkor írta *A romániai magyarság útja* című cikkét, melyben „az elvtelen magyar egység ellen" kelt ki, és meghirdette a harcot a romániai magyarok önálló intézményrendszere ellen: „a nemzeti kisebbségeknek kollektív jogai nem lehetnek, az ezek gyakorlására létrehozott intézmények a jövőben szükségtelenekké válnak". Úgy tűnik tehát, mintha Luka fellépésével kezdődött volna az erdélyi magyar intézmények fokozatos felszámolása.[59]

Valójában azonban ennél bonyolultabb a helyzet. A romániai magyarok előtt álló korabeli dilemmákat Bárdi Nándor világítja meg: „A második világháború utáni korszak alapproblémái a szocialista rendszer kiépítésében való részvételhez és a román államépítéshez való viszonyhoz kapcsolódnak. 1944 után a politikai szövetség keresésének nem volt alternatívája. A román polgári pártok a csehszlovákiai példát látva meg akartak szabadulni a második bécsi döntésért felelősnek tartott magyarságtól. Az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás (1944. november – 1945. március) alatt kialakult magyar baloldali önszerveződés, illetve a kommunista párt tömegbázisa megteremtésének szükségessége, a béketárgyalásokon felmutatandó nemzetiségpolitikai eredmények, valamint a volt kommunista fedőszervezetből, a Magyar Dolgozók Országos Szövetségéből egyedüliként létrejöhető önálló magyar politikai párt, a Magyar Népi Szövetség társulása a kommunisták vezette Országos Demokratikus Arcvonallal azt hozta magával, hogy »a magyarság« a szovjet típusú politikai és társadalmi átalakulás támogatójává vált. Ugyanakkor ez a politikai rendszer számolta fel a kisebbségi sajátosságok intézmé-

[59] „1947 nyarán e folyamat látványos megnyilvánulása volt a romániai magyarság jelentős gazdasági erőt képviselő szövetkezeti hálózatának a felszámolása." R. Süle (1990) 217.

nyes működtetéséhez szükséges plurális szerkezeteket (egyházi oktatás, saját nyilvánosság, saját hagyományokhoz való viszony stb.)."[60] Vagyis a magyarság csapdába esett, és ezen az sem segített volna, ha több, vagy esetleg más nézeteket képviselő magyar kerül be az RKP csúcselitjébe, mert ott végképp nem a pártvezetők nemzetisége számított.

Ettől függetlenül mind Gheorghiu-Dejre, mind pedig az őt 1965-ben követő Ceauşescura jellemző volt a „románosítás", ami az utóbbinak sikerült jobban: 1965 után már nem fordult elő, hogy olyan fontos tárcák élére, mint a pénzügyi (Luka László) vagy a honvédelmi (Leontin Sălăjan, azaz Leontin Silaghi, avagy még magyarosabban: Szilágyi Ignác), magyar származásúak kerüljenek Bukarestben. Sălăjan/Szilágyi 1966-os halála egyes szakértők szerint abszurd nyitánya volt a Ceauşescu 1965-os hatalomra kerülésétől kezdve előforduló gyanús halálesetek sorozatának.[61]

A kulcsfontosságú minisztériumok „törzsgárdájában", így például a belügyi apparátusban is ritka volt a magyar nemzetiségű tisztségviselő.[62] A magyarokat érintő folyamatos tisztogatás közben a csúcselitben zajló elitcsere döntő pillanata 1952-ben jött el. Ekkor Dej a „moszkovita" Ana Paukert, illetve az erdélyi magyar, de szovjet állampolgársággal is rendelkező pénzügyminisztert, Luka Lászlót és Teohari Georgescu belügyminisztert állította félre. Miután 1952-ben Petru Grozát elmozdították a kormány éléről, a pártvezér a miniszterelnöki posztot is megszerezte. Amikor a desztalinizációnak formailag mégis engedett, érdekes módon Dej ezt a pártvezetői posztot adta át átmenetileg (1954–1955-ben) egyik legközelebbi munkatársának, a „munkás-" vagy „börtönfrakció" tagjának, Gheorghe Apostolnak.

1956 után a „moldáv" vagy „besszarábiai" frakció két reprezentánsát, Miron Constantinescut és Iosif Chişinevschit távolították el pozíciójukból, akik a korábbi leszámolásokban lelkesen segédkeztek, vagy legalábbis nem akadályozták azokat. A szovjet állampárt, az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa után viszont Constantinescu és Chişinevschi bírálni

60 Bárdi (2013) 476–477.

61 Ghişan (2022).

62 Schöpflin (1979).

kezdték a pártvezetést, sőt személyesen Dejt. 1956 márciusában feltehetően Hruscsov bátorítására tették ezt, de rosszul mérték fel a romániai erőviszonyokat, és hiába keresték például Alexandru Moghioroş támogatását, történetesen az utóbbi jelentette Dejnek, hogy szervezkednek ellene. Így végül a „moldávokat" váltották le 1957-ben. S persze menesztésüket Gheorghiu-Dej azonnal a „desztalinizáció" kategóriájába sorolta, nem zavartatva magát azzal, hogy eredetileg éppen a „moldávok" léptek fel ilyen igénnyel. Ezzel az intermezzóval inkább a nemzeti kommunista irányzat erősödött Romániában (paradox módon a magyar származású Moghioroş hathatós „segítségével"). Ez ráadásul – a Dej hazug propagandája által hangoztatott desztalinizáció helyett – a resztalinizáció jegyében valósult meg, s így még szovjetellenes éle is volt Hruscsov idején.

Dej uralma közben is volt egy-egy átmeneti enyhülés, ami a hruscsovi „olvadás" politikájára emlékeztetett. Az egyiket Constantinescu vezényelte le az ötvenes években. Ekkor rehabilitálták (legalább részben) a kulturális élet néhány reprezentánsát, így Tudor Arghezi írót és Lucian Blaga író-diplomata-filozófust „emelték vissza a köztudatba". Constantinescu személyesen kereste fel a teljes elszigeteltségben élő, cenzúra alá vont írót, Arghezit, aki 1955-ben már a Román Akadémia tagja lett, majd a 80. és a 85. születésnapján (1960, 1965) a „nemzet költőjeként" ünnepelték – megelőlegezve a későbbi „nacionálkommunista" irányzatot. Kiemelt díjazást is kapott ezután Arghezi, aki példa arra, hogy az értelmiség „nagy neveit" hogyan kenyerezte le a politika,[63] maga mellé állítva a szubelitek véleményformáló csoportját. Blaga esetében a „visszaemelés" kevésbé volt látványos, inkább halála, 1961 után kezdték újra publikálni a műveit, ő ugyanis nem volt hajlandó oly mértékben együttműködni a rendszerrel,[64] mint azt Arghezi tette. (Persze az utóbbi sem vedlett át szocialista-realista szerzővé.)

Már az előzőekből is láthattuk, hogy Dej mestere volt a megtévesztésnek, akár Moszkva felé kommunikált, akár Romániában belül igyekezett erősíteni a pozícióit. Így amikor Sztálin meghalt, utólag, 1953-ban desztalini-

63 Egyes mutatók szerint Arghezi a legjobban kereső írók közé tartozott. Macrea-Toma (2011) 103., 105.

64 Mareş (2015).

zálásnak minősítették a Pauker–Luka–Georgescu trojka „felszámolását".[65] Ám ez sem volt igaz, hiszen 1956 után épp a kulturális élet enyhüléséért fellépő Constantinescut állította félre a pártvezér. Tismăneanu szerint is inkább utólag konstruált magyarázatokról volt szó. Így az sem felelt meg a valóságnak, hogy Dej 1952-ben „moszkovitákkal" számolt volna le, ugyanis Georgescu nem volt moszkovita. Noha járt a szovjet fővárosban és ha kapott is ott bizonyos kiképzést, a második világháború alatt döntően Romániában tevékenykedett, és az ottani börtönökben került közel Dej köreihez. A „börtönfrakció" tagja volt Alexandru Moghioroş, Emil Bodnăraş, Nicolae Ceauşescu és Gheorghe Apostol, akik Dejzsel együtt jutottak (telj)hatalomra 1952-ben. Culiciu szerint Dej feltehetően azért buktatta ki a vezetésből Georgescut az ötvenes évek elején, mert a Komintern az utóbbit szemelte ki a kommunista párt esetleges vezetőjének. Fóris 1940-es moszkvai kinevezésekor, amikor a magyar kommunista a Komintern megbízásából a román párt élére került, Georgescuról elterjedt, hogy Fórist ő követheti majd a pártvezéri pozícióban. Ez Tismăneanu szerint felkelthette Dej gyanúját – Georgescu hiába utasította el a moszkvai ajánlatot. Míg tehát az agyonvert Fóris ellen elég volt a vád, hogy együttműködött a királyi Románia titkosszolgálatával, addig Georgescuval szemben sokáig nem léptek fel, pedig róla is voltak hírek, hogy a Siguranţának dolgozott.[66] Így Georgescu az elsők között volt, aki a kommunisták soraiból a miniszterségig emelkedett, s éppen a kulcsfontosságú belügyi tárca vezetését szerezte meg hét évre (1945–1952) a Groza-kormányban.

A szintén 1952-ben megbuktatott Ana Pauker korábban a moszkvai emigráció vezetője volt, így Romániába való visszatérése után a pártot „hatalmi dualizmus jellemezte".[67] Pauker és Dej kultusza ugyanolyan erős volt a pártban, amit informálisan jelzett, hogy a román vezetők lány-

65 „A többi kelet-európai országtól eltérően, ahol az ötvenes évek közepén rehabilitálták a korábban elítélt politikusokat, Romániában 1954-ben koncepciós pereket folytattak le Pătrăşcanu és Luka ellen." Az előbbit 1954-ben végezték ki, nehogy – miként a börtönből szabadult lengyel Władysław Gomułka – „a népszerű Pătrăşcanu lehetőséget kapjon a pártfőtitkári tisztség megszerzésére". R. Süle (1990) 227.

66 Tismăneanu (1989a) 35–36.; Culiciu (2017).

67 Tismăneanu (1989a) 66.

gyermekei gyakran az Ana nevet kapták (Pauker nyomán), míg ha fiú jött világra, akkor Gheorghéra keresztelték őket.[68] Pauker és Georgescu tehát Dej személyére jelentettek veszélyt, ezért kellett leszámolni velük – nem arról volt tehát szó, hogy ténylegesen moszkovita frakció működött volna a román kommunisták között, vagy hogy Pauker sztálinistább lett volna Gheorghe-Dejnél.

Az 1952-es leszámolás mutatja, hogy Romániában a hatalom perszonalizációja „megkésett". Azaz a román fejlődés sajátossága, hogy a többi kelet-európai országnál jóval később bontakozott ki a „Gheorghiu-Dej körüli személyi kultusz, hogy azután az SZKP XX. kongresszusát, 1956-ot követően érje el csúcspontját."[69] A XX. kongresszus, illetve a jugoszláv–szovjet közeledés ugyanis alig vagy másképp érintette Romániát, mint a régió más országait. Itt ugyanis „a »desztalinizációs folyamat« gyakorlatilag semmilyen módosulást nem idézett elő a hatalom szerkezetében". A Román Munkáspárt (RMP)[70] vezetése ugyanis attól félt, hogy a korábbi hibák korrigálása és a demokratizálás olyan folyamatot indítana be, amely kikerülhet az irányítása alól. A Kreml által biztosított „nagyobb politikai önállóságot a román vezetés ezért a sztálinista rendszer megőrzésére és megerősítésére használta fel", így „már az ötvenes évek közepén kialakultak a szovjet–román vita gyökerei, bár a román »különutas politika« csak a hatvanas évek elején lett nyilvánvaló."[71] Ekkor két rövid, de megtévesztő „miniliberális" szakasz kezdődött a román történelemben: Dej utolsó évei (1964–1965) és Ceauşescu korai „liberális" szakasza (1965–1971) után a hetvenes-nyolcvanas években azonban ismét a neosztálinista jelleg uralkodott el.[72]

68 Sălăjan, Constantinescu, Georgescu, Leonte Răutu és Chivu Stoica lánya „Ana" lett, Apostol, Chișinevschi, Emil Bodnăraș, Ghizela Vass, Alexandru Sencovici és Vasile Vîlcu fia Gheorghe nevet kapott. Tismăneanu (1989a) 69.

69 R. Süle (1990) 224.

70 Az RMP 1948-ban alakult, a kommunista és szociáldemokrata párt egyesítésével. A nevet 1965-ig használták.

71 R. Süle (1990) 226.

72 „A miniliberalizáció (1963–1964, 1965–1971) látszata ellenére a rezsim megingathatatlan eltökéltséggel tartotta fenn az abszolút uralmat a társadalom, a gazdaság és a kultúra felett." Tismăneanu (2006) 11.

Nem volt Dejhez hasonlóan ügyes a sztalinizáció-desztalinizáció bozótharcaiban Valko Cservenkov, a bolgár „kis Sztálin". Ő egy félresikerült kirakatperrel (Trajcso Kosztov kivégzésével) kezdte a szereplését, majd a desztalinizáció moszkvai elvárásai idején, 1954-ben újabb téves személyi döntést hozott. Akárcsak Dej, másra bízta a pártvezéri posztot, de Bulgáriában a kiszemelt, Todor Zsivkov nem bábként viselkedett, mint Romániában Gheorghe Apostol. Zsivkov „önálló életre kelt", és 1954 és 1961 között fokozatosan, hullámzó küzdelemben szorította ki a hatalomból Cservenkovot. Bár a miniszterelnökségből a XX. kongresszus évében, tehát már 1956-ban sikerült kiebrudalnia a „kis Sztálint", Cservenkov egy utolsó eséllyel még élt: miniszter maradt és a kínai „nagy ugrás" jegyében próbált egy iparosítási kampányt levezényelni, katasztrofális gazdasági eredményekkel. Zsivkov ezt a desztalinizáció harmadik hullámában, 1961-ben használta ki, és végleg eltávolította a hatalomból Cservenkovot. A „kis Sztálin" utolsó szövetségeseit, köztük Jugov kormányfőt 1962-ben váltották le.[73]

Zsivkov – bár megszabadult Cservenkovtól és Jugovtól – még ekkor sem érezhette magát biztonságban. Cservenkovhoz képest sokan revizionistának tekintették őt, ezért az „áprilisi konspiráció" során Ivan Todorov-Gorunja egykori partizánvezér és Cvjatko Anev tábornok, illetve Colo Krasztev magas rangú tisztekből szervezett egy csoportot, amely a rezsim megdöntését tervezte. A máig tisztázatlan eset egyik verziója szerint az összeesküvők Kínához közeledtek volna, ha sikerül hatalomra jutniuk. Amikor lebuktak, egy részük Romániába akart szökni, ahol a Kína-barátságot nyíltan hangoztatták, de bizonyíték erre nincs, ahogy a másik változatra sem. E másik verzió úgy szól, hogy két, a világháború idején harcoló partizánegység elhúzódó konfliktusa bontakozott ki: az összeesküvők és Zsivkovék csoportja húsz év múlva a „maoista-sztálinista" és a „hruscsovi-revizionista" álarcot felvéve kerültek szembe egymással. A szervezkedés mindenesetre lelepleződött, a puccskísérlet előkészítőit pedig letartóztatták, Ivan Todorov-Gorunja pedig tisztázatlan körülmények között öngyilkos lett. Kétszáz embert kizártak a pártból,

[73] Feitl (2014).

kétszázötven katonát pedig leszereltek. Zsivkov a puccskísérlet elfojtásával erősítette a hatalmát, de a reformokkal óvatos volt ezek után, s így nehéz megítélni, hogy az 1960-as évekbeli agrárintézkedései (Kornai kategóriái szerint) reformnak vagy csak tökéletesítési kampánynak tekinthetők-e.

REPRESSZIÓ, MEGTORLÁS ÉS ELLENÁLLÁS ROMÁNIÁBAN ÉS BULGÁRIÁBAN A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZERREL SZEMBEN

Míg a szovjet típusú rendszer kiépítése a Varsói Szerződés egykori tagállamai közül Bulgáriában volt a legvéresebb, addig a bukás Romániában volt a legkegyetlenebb és leginkább konfliktusos. Ez is elkülöníti a két kelet-balkáni államot a szovjet típusú rendszerek közép-kelet-európai változataitól. Az 1944-es kezdő- és az 1989-es végpont között is számtalan represszív intézkedés történt mindkét országban a kommunista diktatúra idején. Romániában az észak-erdélyi magyarok elleni román megtorlások 1944-től kezdődtek, emiatt átmenetileg szovjet ellenőrzés alá vonták a területet, és csak a Groza-kormány megalakulásakor nyerte vissza Bukarest a kontrollt Észak-Erdély fölött.

A magyarok elleni román állami akciók 1956 után és a nyolcvanas években is újra és újra felerősödtek. (Ugyanúgy, ahogyan a bulgáriai törökök elleni intézkedések is 1950 után a nyolcvanas évekre éledtek újra.[74]) A többi nemzetiséget – például délszlávok, törökök – is számtalan kitelepítési intézkedés, nyelvhasználati korlátozás érintette. A zsidó közösségek és a zsidónak minősített értelmiség elleni burkolt vagy kevésbé burkolt antiszemita kampányokat Stefano Bottoni ismerteti.[75] Ez szerinte össze-

74 Sztojanov (1998).

75 „A romániai zsidóság 1958 januárjától került kedvezőtlen helyzetbe, ami néhány éven belül a zsidó közösség tömeges elvándorlásához, lényegében annak eltűnéséhez vezetett." Bottoni (2008) 348. 1947-ben beindultak már „átrétegződési" akciók. Ezek „a zsidók által korábban kivívott társadalmi/gazdasági pozíciók végleges

függött az 1958-ban beindult román államépítési projekttel is, amikor például orvosokat tartóztattak le. Bottoni így fogalmaz: „Az elitszakmában dolgozók kriminalizációja szabad utat engedett a városi elitek etnikai alapon fokozatosan, de tervszerűen végrehajtott cseréjének. Más szavakkal: szerves részét képezte a román kommunista párt által elindított államépítési projektnek. A több tízezer zsidó egyidejű távozása megteremtette annak a lehetőségét, hogy az ország élére egy olyan új, nemcsak pozicionális, hanem szaktudással rendelkező román elitet állítsanak."[76]

Az erdélyi szász és a bánáti sváb közösségek felszámolásáról Lucian Boia ír.[77] Egy 1950. november 14-én született Securitate-dokumentum szerint ez negyvenezer embert érinthetett.[78] Ám a 2006-os Tismăneanu-jelentésből kiderül, hogy a romániai többségi társadalom is mérhetetlen szenvedéseket volt kénytelen elviselni a deportálások, kitelepítések, bebörtönzések, kivégzések, adminisztratív korlátozások, vagyonelkobzások és más intézkedések következtében. Az érintettek, azaz a kommunizmus áldozatainak számát a jelentés félmillió és kétmillió közöttire becsüli, de nem jelzi, hogy pontosan milyen típusú represszió hány embert érintett.[79] Corneliu Coposu, aki a Nemzeti Parasztpárt vezetőjének, Iuliu Maniunak volt a titkára, s maga is megjárta a romániai államszocializmus börtöneit, az 1947 után letartóztatottak számát 1992-ben 282 ezerre becsülte. A fogságban közülük szerinte 190 ezren haltak meg. Dennis Deletant szerint az ötvenes évek elején Romániában 180 ezer embert dolgoztathattak munkatáborokban.[80] Ezekkel a számokkal azonban óvatosan kell bánni – Lucian Boia mutat rá arra, hogy a bebörtönzöttek és deportáltak száma a különböző becslések szerint százezer

megtörését" szolgálták. Bottoni (2008) 348–349. 1952–1953-ban Dej „maximálisan kihasználta a Szovjetunióban elindított zsidóellenes tisztogatást a Párt központi apparátusának románosítására". Bottoni (2008) 349.

76 Bottoni (2008) 355.

77 1966-ban még 382 595 német élt Romániában, 2011-ben a számuk 36 ezerre csökkent. Boia (2015) 94, 102.

78 A Securitate erre vonatkozó evakuációs tervét ismerteti: Deletant (1995) 27.

79 Tismăneanu (2006) 634.

80 Coposu, Gheorghiu-Dej és a saját adatait idézi: Deletant (1995) 24–25.

és egymillió között ingadozik. Az alsóbb értékek a hivatalos adatok, de ezek szerinte alábecsülik az érintettek számát. Úgy véli, hogy a valóság a két szélsőérték között lehet „valahol".[81]

Az, hogy nem jött létre az országot átfogó, tartós ellenzéki mozgalom, vagyis hogy a szubelitek nem szerveződtek ellenelitté Romániában, nem jelenti azt, hogy ne lett volna ellenállás a szovjet típusú rendszerrel szemben 1945 és 1989 között. Az ellenelit tehát hiányzott, a konfliktus azonban nem. Az ellenállás legkülönbözőbb formáit a Tismăneanu-jelentés sorolja fel. Így az 1946. november 19-én rendezett választások idején komoly antikommunista tevékenység zajlott,[82] fegyveres ellenállást pedig különböző partizáncsoportok 1944 és az 1960-as évek eleje(!) között fejtettek ki Románia területén. Zendülés jellegét öltő paraszti megmozdulások is zajlottak, döntően a kollektivizálással szemben. Ezek brutális megtorlást váltottak ki – a KB elé terjesztett 1961-es Dej-féle jelentés szerint a kollektivizálás miatt 80 ezer parasztot tartóztattak le, s közülük 30 ezret állítottak nyilvános perben bíróság elé.[83]

Az 1956-os magyar forradalommal való szolidaritás kifejezése szintén súlyos büntetéseket vont maga után.[84] Az elsők között a románokra sújtott le az igazságszolgálatás,[85] viszont később ennek a fellépésnek egyre inkább magyarellenes éle lett, ráadásul a romániai magyarok súlyosabb ítéleteket kaptak, gyakrabban jutottak hóhérkézre is.[86] Az 1957-es parlamenti választásokon a Magyar Autonóm Tartományban (MAT), azaz gyakorlatilag Székelyföldön adták le a „népfront", a Nemzeti Demokratikus Front elleni legtöbb ellenszavazatot és érvénytelen voksot (15 ezret)[87] – itt egy tipikus „visszahúzódó" jelenséget látunk,

81 Boia (2001) 122.

82 A választásokról szóló dokumentumokat közli: Ţărău–Bucur (szerk.) (1998).

83 Deletant (1995) 26.

84 Tismăneanu (2006) 638.

85 Bottoni (2008) 272.

86 1957 első felében politikai okok miatt 650 embert marasztaltak el, az összes elítélt 15 százaléka, tehát 98 ember magyar volt. Ez magasabb volt a magyarok összlakossághoz viszonyított arányál. Bottoni (2008) 291–292.

87 Bottoni (2008) 280.

ami az államhatalmat felbőszítette. A visszahúzódás valójában ebben az esetben egy csendes „lázadásnak" felelt meg – ha mertoni kategóriákat szeretnénk használni.

A Zsil-völgyi bányászok 1977-es sztrájkja során a munkások szociális követelésekkel léptek fel. A hatórás munkanap visszaállítását követelték, de Ceauşescu sógorát, Ilie Verdeţ miniszterelnök-helyettest is átmenetileg foglyul ejtették. A bányászok követelésére az államfő Petrozsényba utazott, a sztrájkolók gyűrűjében minden követelés teljesítését megígérte,[88] amit nem tartott be, majd a megtorlás azonnal elkezdődött, miután a munkások hittek Ceauşescunak és felvették a munkát. Több gyanús haláleset és súlyos ítélet[89] követte a sztrájkot, Verdeţből viszont hamarosan miniszterelnök lett.

A totalitárius állam mindennapi életet szabályozó intézkedéseivel szemben egyéni és kollektív ellenállás bontakozott ki. Az abortusz 1966-os betiltásával dacolókat az egyéni ellenállókhoz sorolja a Tismăneanu-jelentés.[90] Volt kollektív ellenállás is: Paul Goma és a bukaresti egyetemisták fellépése után[91] az 1978-as ALRC és az 1979-es SLOMR következett.[92] Az 1987-es brassói munkásszervezkedés elbukott,[93] de végül az 1989-es antikommunista forradalom megdöntötte a Ceauşescu-rezsimet.

88 Csalog–Hosszú (1989) 17–24.

89 Demény (1994) 20. Ezreket bocsátottak el, és 150 embert bíróság ítélt el később. Bottoni (2014) 214.

90 Tismăneanu (2006) 638.

91 Paul Gomáról így ír a *Világirodalmi lexikon* (1996): „1954-ben a bukaresti egyetem bölcsészhallgatója lett. Évfolyamtársainak fölolvasott egy regényrészletet, melyben a főhős visszaadja KISZ-tagkönyvét, tiltakozásul a mo.-i 1956-os forradalom leverése miatt. 1956 novemberében letartóztatták és 2 évi börtönbüntetésre ítélték."

92 Protestánsok – főleg baptisták – mozgalmaként 1978-ban megalakult a Román Keresztény Bizottság a Vallás- és Lelkiismereti Szabadság Védelmére (ALRC). A Román Dolgozó Emberek Szabad Szakszervezetét (SLOMR) 1979 februárjában kezdték szervezni. Az első szabad szakszervezet volt a kommunista országban. Simut (2006) 13.

93 „1987 novemberében a szervezés, a kölcsönös bizalom és a kommunikációs eszközök hiánya vezetett egy több tízezer főt magával ragadó spontán mozgalom, a brassói munkásfelkelés kudarcához." Bottoni (2014) 214. Több mint két éven át folyt az 1987-es lázadás résztvevőinek a felderítése és elítélése. Demény (1994) 20.

A kemény elnyomás évtizedeiből Bulgáriában említettük az 1945-ös megtorlásokat,[94] de tegyük hozzá az 1950-es évek kirakatpereit,[95] és a bulgáriai törökök mindennapi életét korlátozó, sőt nevüket is megváltoztatni akaró intézkedéseket a nyolcvanas években.[96] Így a lakosság tekintélyes részével szembeni represszió 1944 és 1989 között szinte folyamatosnak tekinthető mindkét kelet-balkáni országban.

A nemzeti kommunizmusok Bulgáriában és Romániában is a homogenizációra törekedtek,[97] ami elsősorban a kisebbségi szubelitekkel élezte ki a feszültséget, így az utóbbiak körében a rendszerek összeomlása előtt megindult (de nem fejeződött be) az ellenelitté válás folyamata is. A homogenizáció egyrészt a modernizáció (iparfejlesztés, falurombolás, kollektivizálás), másrészt az etnikai kisebbségek (romániai magyarok és bulgáriai törökök) asszimilációja révén egyezteti össze a látszólag egymásnak ellentmondó marxista–leninista ideológiát a nacionalizmus eszméivel. Az egyházüldözés is részben a homogenizációt szolgálta: aki román vagy bolgár – az ortodox keresztény. Ebbe a vallási és etnikai kisebbségek (görögkatolikus magyarok és románok, szász evangélikusok, sváb és magyar katolikusok, unitárius és református magyarok, muzulmán törökök és pomákok) nem férnek bele. A magyarok egyházi és nemzetiségi alapon is szembeszálltak ezzel. Ezt fejezte ki a Domokos Pál Péter által említett nemzeti katolikus gondolat, melynek fő képviselője Márton Áron volt.[98]

94 Ez nemcsak a háború előtti bolgár elittel leszámoló kirakatpereket jelentette, hanem azt is, hogy az 1944 után létrehozott kényszermunkatáborokban több százezer ember sínylődött. Daniel–Gluza (2019) I/42.

95 Koszev–Hrisztov–Angelov (1971) 238.

96 „A kiúttalanság 1989 nyarán mélyül el, ekkor közel 350 000 bulgáriai török hagyja el szülőhelyét és vándorol ki a szomszédos Törökországba." Pavlov–Janev (2005) 138.

97 Ceauşescu 1970-ben szólt először homogenizációról. Szerinte a fejlődés „minden nagy sikere nemzetiségi különbség nélkül hazánk összes dolgozójának műve. E testvériség állandó erősítése elválaszthatatlanul hozzátartozik szocialista társadalmunk homogenizálódása folyamatához." R. Süle (1990) 243.

98 Domokos–Balogh (1988) 108.

Nem véletlen tehát, hogy az államhatalomnak leginkább a nemzetiségekkel alakultak ki konfliktusai a Kelet-Balkánon. S a nemzetiségi szubelitek ellenelitté válása és – részben azzal összefonódva – a nemzetközi nyomás, a nemzetközi elszigetelődés katalizálta a rendszerváltások beindulását mindkét általunk vizsgált országban. A „magyarok tömeges menekülése és az általános emberi jogok semmibevétele kikezdte a Ceauşescu-rendszer nemzetközi legitimitását", s 1985-ben a bukaresti amerikai nagykövet visszaadta mandátumát és elhagyta az országot.[99] A nemzetiségi szubelitek szerepét kiemelő tézisünkkel egybecseng az osztrák történész, Wolfgang Mueller véleménye is, aki szerint Románia és Bulgária különbözött a többi kelet-európai országtól, hiszen a politikai disszidensek kisebb szerepet játszottak az átalakulásban, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában. A Kelet-Balkánon ugyanis az etnikai kisebbségek képeztek inkább ellenzéki csoportosulásokat. Így Mueller szerint míg az erdélyi magyarok a romániai falurombolás ellen tiltakoztak a nyolcvanas évek végén, és a szószólójuk, Tőkés László református lelkész elleni hatósági fellépés járult hozzá az 1989-es román felkelés kirobbanásához, addig Bulgáriában a török kisebbség erőszakos asszimilációja váltott ki ellenállást e nemzetiség körében, majd a tiltakozók mögé bolgár értelmiségiek is felsorakoztak.[100] Itt látható, hogy a különböző szubelitek összefogása nagyon hatékonnyá válhat a monolit hatalommal szemben is. Ha nem ért is el közvetlenül teljes sikert, nagy szerepet játszott mindkét országban a fordulat előtt a nemzetiségek és szubelitjeik elégedetlensége. „A szocialista fejlődés már nemhogy háttérbe szorította volna a nemzetiségi érzületet, hanem ellenkezőleg, a feltörekvő néptömegek mozgása és a közélet demokratizálódása valójában most szüli meg a román nemzet igazi nagyságrendjét s az együttélő romániai magyarság egyre gazdagabb nemzetiségi életét" – vélte az erdélyi magyar baloldali értelmiség egyik vezető alakja, Balogh Edgár 1973-ban, a lappangó feszültséget akkor még csak eufemisztikusan körülírva.[101]

99 Bottoni (2014) 211.

100 Mueller (2015).

101 Balogh E. (1986 [1978]) 164.

A 21. századi elemző, Bárdi Nándor már kimondja: „Magyarország és a Kárpát-medencei nemzetiségek, a magyarsággal szomszédos népek kapcsolata két évszázada a párhuzamos nemzetépítések története. 1918-tól kezdődően éppen ezek közé az állam- és nemzetépítések közé szorultak a közép-európai magyar kisebbségek, amelyek egészen addig a magyar nemzetépítés részesei voltak." Ezután a kisebbségi elitek kisebbségi nemzetépítőkként léptek fel. Így a romániai magyar minoritás is mint politikai közösség részese Románia politikai rendszerének, de nem részese a román politikai nemzetnek. „Azért sem válhattak azzá, mert a szomszédos nemzetépítések épp a magyar kisebbségi közösségek társadalmi, gazdasági pozícióival szemben mentek végbe. Az államszocializmus időszakában aztán az állami homogenizáció, a hetvenes évektől pedig erre ráépülve a hatalmi legitimációként használt nemzeti retorika határozta meg a szomszédországi magyarságpolitikákat."[102]

Ez a romániai szembenállás és a hasonló konfliktusok Bulgáriában a kelet-balkáni szovjet típusú rendszerek leggyengébb pontjait érintették mindkét országban az összeomláskor. Így a bulgáriai törökök üldözése vagy a Tőkés László református lelkész elleni romániai akciók felgyorsították a nemzeti kommunizmusok bukását. A nemzeti katolicizmust még a román állam söpörte el, amikor Márton Áront letartóztatták, mivel a püspök tiltakozott az egyházi iskolák anyanyelvi oktatásának támadása és az államosítás ellen.[103] „A Márton Áron bebörtönzését követő években a rend az erdélyi püspökségen teljességgel felbomlott. A megjelölt püspökjelöltek és adminisztrátorjelöltek egy ideig becsületesen vitték az ügyeket, majd ők is börtönbe kerültek. Mások viszont szembehelyezkedtek a renddel, s püspökként óhajtottak intézkedni, s feltörni, karriert csinálni, gondolva, most jött el az ő idejük."[104] Ám a balkáni rendszerek nem tudtak mit kezdeni a nehezen vagy nem homogenizálható, egy tömbben élő vagy vallásilag jelentősen különböző nemzetiségi tömegekkel és ezek szubelitjeivel.

102 Bárdi (2013) 14.

103 R. Süle (1990) 222.

104 Domokos–Balogh (1988) 106.

A vitatott, de elterjedt fogalmat, a forradalmat használom az 1989 decemberében lezajlott romániai eseményekre. Ennek oka, hogy a rendszer erőszakos módon, gyorsan és radikálisan megváltozott 1989 decembere után. Az események persze nem teljesen felelnek meg annak az idealizált képnek, amit sokan elgondolnak egy forradalomról. A gyors és szervezett hatalomátvétel közben ugyanis elmaradt a valódi elitváltás Romániában, és emiatt sokan puccsról beszélnek. Figyelemre méltó viszont Chris D. Ivanes álláspontja, miszerint 1989 decembere egy jól előkészített puccs és egy spontán antikommunista felkelés vegyüléke volt, ami „pszeudo-átalakuláshoz" vezetett. A hatalomátvétel után ugyanis a Moszkva által bátorított puccsisták rájöttek arra, hogy túl kell lépniük az eredetileg általuk és a Kreml által is pártolt „emberarcú szocializmus" eszményképén. Az átalakulás így radikálisabb lett, mint azt a puccs kitervelői remélték, akik azonban arra is ráébredtek, hogy a szabad választásokat és a privatizációt a hatalmuk fenntartására használhatják fel. Tehették ezt azáltal, hogy sikeresen állították be magukat a forradalom letéteményeseinek és a diktátor elpusztítóinak.[105] Linz és Stepan az exkommunisták, vagyis az Iliescu-féle NMF által „foglyul ejtett forradalom" és a „jól megtervezett összeesküvés" között – mint lehetséges kategóriák között – hezitálnak a besoroláskor.[106]

Az 1989. decemberi romániai eseményeket hosszan tartó erőszakhullámok követték még a következő fél évtizedben is Bukarestben. Ezzel szemben a legfeljebb palotaforradalomnak minősíthető, döntően békés 1989-es bolgár hatalomváltás után csak szórványos atrocitások történtek, bár a Bolgár Szocialista Párt, a kommunista utódpárt székházának 1990-es felgyújtása[107] jelezte, hogy Szófiában sem ment minden „bársonyosan", ahogyan például Csehszlovákiában történt. Ám 1989 decemberében nem alkalmazott erőszakot a hatalom Bulgáriában. Végül – ellentétben

105 Ivanes (2001).

106 A foglyul ejtett forradalom kifejezést Andrei Codreanutól vették át. Linz–Stepan (1996) 345.

107 A székházat 1990 augusztusában a tömeg akkor rohamozta meg és gyújtotta fel, amikor nem voltak hajlandók róla eltávolítani a vörös csillagot. Miczov (2010) 214.

Romániával, ahol ritka volt az egyeztetés[108] – Bulgáriában kerekasztal-tárgyalások kezdődtek a tömegtüntetések eredményeként, sőt ellenzéki elnököt (Zselju Zselev) választott a volt kommunisták által uralt parlament.[109]

Ha már Csehszlovákiát említettük, létezik olyan értelmezés, hogy a „bársonyos forradalom" Romániában 1996-ban ment végbe. Elsősorban Emil Constantinescu, az 1996-ban az elnökválasztást megnyerő politikus hívei tekintettek ekként a győzelemre. Peter Siani-Davies ugyanakkor inkább egy forradalmi átalakulási folyamat végét látja a Nemzeti Megmentési Front (NMF) ellenzékének sikerében. Ám még ezt is relativizálja, hiszen az 1996-ban győztes ellenzék kormányának három minisztere is prominens tagja volt az 1990–1991-ben Ion Iliescu államfő vezette NMF-nek.[110] Igaz, ők hamarosan a szervezet „belső ellenzékéhez" csatlakoztak Petre Roman miniszterelnök vezetésével, akivel együtt aztán – kettészakítva az NMF-et – 1992-ben megalapították a Demokrata Pártot.[111] Így az 1996-os Ciorbea-kormányban – amelyet az első „nem kommunista" kabinetnek, illetve „az antikommunista ellenzék" első kormányának tekintenek – külügyminiszter volt az az Adrian Severin, aki egyrészt az NMF parlamenti képviselője volt 1990–1992 között, másrészt Ceauşescu idején a Román Kommunista Párt (RKP) központi bizottsága mellett működő, Ştefan Gheorghiuról elnevezett politikai akadémia,[112] gyakorlatilag egy kommunista káderképző oktatója volt.

Ciorbea honvédelmi minisztere, Victor Babiuc is „régi motorosként" került az első „ellenzéki", illetve „nem kommunista" kormányba 1996-

108 Románia az egyetlen a Varsói Szerződés kelet-európai tagjai közül, ahol még csak távolról sem történt olyan egyeztetés, amelyet kerekasztal-tárgyalásoknak lehetne nevezni. Linz–Stepan (1996) 344.

109 A Podkrepa szakszervezet 1989 decemberében az országot megbénító sztrájkot rendezett. Ez és a román események meggyőzték a BKP-t, hogy a gorbacsovi reformok helyett valódi demokratizálás és strukturális reform kell, ha meg akarja őrizni a befolyását. Ezért ment bele a kerekasztal-tárgyalásokba. Miczov (2010) 204.

110 Siani-Davies (1998) 172.

111 Petre Roman kormányfő és Ion Iliescu NMF-vezér, államfő ellentétét lásd később.

112 Academia de învăţămînt social-politic Ştefan Gheorghiu de pe lîngă CC al PCR. (PCR = RKP; CC = KB.)

ban. Miközben róla rendszerint megemlítik, hogy sosem volt az RKP tagja, mégis docens volt a „pártegyetemen", a már említett Ștefan Gheorghiu Akadémián, de dolgozott főtanácsadóként a külkereskedelmi minisztériumban, illetve kutatóként a világgazdasági intézetben is. Az 1996-ban parlamenti kapcsolatokért felelős miniszterként tevékenykedő Bogdan Niculescu-Duvăz ifjúsági és sportminiszter volt 1990-ben, egy év múlva pedig még NMF-alelnök is lett.

Alapvetően két jelenségről van szó, amely megkülönbözteti a Kelet-Balkánt a közép-kelet-európai országoktól 1945 és 1990 között. Mind a kettő Romániában érvényesült a „legtisztább" formájában, de Bulgáriára is többé-kevésbé elmondható: egyrészt a negyvenes évek második felében a hatalmat a kezében összpontosító „honi kommunista" Gheorghiu-Dejnek sikerült desztalinizáció nélkül fenntartania az uralmát a több hullámban érkező szovjet (hruscsovi) hatások ellenére. Másrészt 1965-től Ceauşescu az uralmát a nemzeti kommunizmus ideológiájával próbálta legitimálni. A nemzeti kommunizmus a nacionalizmus és a marxizmus–leninizmus veszélyes keveréke volt. Martin Mevius ennek kapcsán újraértelmezte Marx és Lenin nemzetekre, nemzetiségekre és kisebbségekre vonatkozó téziseit. A kommunista pártok ideológiáját és napi politikai gyakorlatát újragondolva azt állítja, hogy összeegyeztethető a két ideológia, mármint a nacionalizmus és a marxizmus–leninizmus, sőt gyakoribb eset, hogy ezek a szovjet típusú rendszerek megvalósult formáiban összekapcsolódnak egymással.[113]

Dej idején a sztálinizmus és a nacionalizmus közül még egyértelműen az előbbi dominált, bár sokan a nemzeti kommunizmus csíráit felfedezik már e korszakban is. A nemzeti kommunizmus minden kétséget kizáróan Ceauşescu idején kezdett túlsúlyba kerülni. Kezdetben ez engedékenységgel párosult, azaz korabeli értelmezés szerint „liberális" köntösben jelent meg, így a magyar autonómia felszámolása is szinte észrevétlenül történt meg Székelyföldön. Ám ez csak előkészítette a totális állam újjáéledését, ami már a marxizmus–leninizmus mellett erősen nacionalista felhangokkal is keveredett.

113 Mevius (2010).

CEAUŞESCU, ZSIVKOV ÉS AMI UTÁNUK JÖTT – „DOLGOZUNK, NEM GONDOLKODUNK!"

Vladimir Pasti szerint – akit Papp Z. Attila idéz – Romániában „a második világháború utáni mintegy két évtizedben a hatalom az adminisztráció hivatalnokrétege, illetve a kommunista párt struktúráján belül kialakított politikai hivatalnokréteg kezében összpontosult. A kétfajta (adminisztratív és politikai) hivatalnokréteg között igazi konfliktusokra nem kerül sor a hatvanas évek közepéig: egyik feltételezte a másikat, ugyanakkor nem törtek egymás »felségterületére« sem."[114] Mondhatnánk azt is, hogy alapvetően konformista morál jellemezte a szubeliteket, amelyek morálja – Gaetano Moscától tudjuk – meghatározza egy politikai rendszer stabilitását.[115] „Az adminisztráció tette a dolgát, mondhatni nem zavartatta magát a pártkatonáktól, hiszen ez utóbbiak valójában rájuk támaszkodtak elveik valóra váltása során, éppen ezért sosem kérdőjelezték meg adminisztratív hatalmukat" – folytatódik Pasti elemzése, amely nyilvánvalóan a szubelitek konformista viselkedéséről szól. Az elitek és szubelitek korábbi egyensúlya bomlott fel az iparosítás előrehaladtával, amikor új, hatalmi befolyással is rendelkező réteg jelent meg: az ipari technokrácia. Ez az iparvállalatok vezetőrétegéből álló csoport többé-kevésbé egységes volt, és a politikai adminisztráció veszélyben érezte magát miattuk. „Konfliktusaik helyszíne a nyolcvanas évekre az erőforrások felhasználásáról és újraelosztásáról dönteni hivatott központi adminisztráció lett, itt csaptak össze a politikai elvárások és a technokrata érvek."[116]

Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy Fejtő Ferenc szerint a rendszer iparosítási teljesítményét a műszaki szubelitek ismerték el (aki nem a szubelit kifejezést használja persze, hanem műszaki értelmiségről beszél). A gazdasági növekedés, a technológiai újítások javították e réteg morálját, márpedig a szubelitek „morálja" Mosca szerint a politi-

114 Papp (2011) 101.
115 Mosca (1939) 173.
116 Papp (2011) 102.

kai rendszer stabilitását befolyásoló tényező. Fejtő leírja: „1956 végére az ipari termelés 330%-kal növekedett az 1938. év szintjéhez képest. Igaz, az életszínvonal még mindig jóval alacsonyabb volt, mint Csehszlovákiában vagy Magyarországon. De a hatékony iparosítás növelte a kormány tekintélyét a lakosság előtt, beleértve a műszaki értelmiséget is, amely nemrég szkeptikus és mélységesen antikommunista volt."[117]

A romániai szovjet típusú rendszer stabilitása tehát a hatvanas években nem forgott veszélyben – erre utalnak a romániai magyar műszaki szubelit tagjainak, azaz erdélyi mérnököknek a visszaemlékezései is. Sokan tanulhattak tovább, akár „polgári" származásuk ellenére, mások a fejlesztéseikkel léphettek előre, megvalósíthatták elképzeléseiket.[118] A morál a hetvenes és különösen a nyolcvanas években romlott Romániában, a társadalom egészében és a szubelitek körében is.

Pasti szerint a „nyolcvanas évek második felére látszólag a politikai bürokrácia nyerte meg a csatát, főleg azért, mert Ceauşescu elutasította még a szovjet rendszeren belüli reformkísérleteket is, és gyakorlatilag az ország gazdasági válságának fenntartása mellett tette le a voksát". Ennek oka az, hogy bármilyen reform a pártvezér hatalmának csökkenéséhez, illetve a technokrácia erősödéséhez vezetett volna. „Ehelyett számára az ipari technokrácia vált politikai céltáblává, és ha nem is teljesen leküzdeni, de mindenképpen marginalizálni akarta ezt a potenciális elitréteget. A technokrata réteg viszonzásképpen csendes ellenállást tanúsított, ami a párthatározatok életbe léptetésének elszabotálásában, illetve a politikai hatalom delegitimálásában mutatkozott meg, és bizonyos értelemben előkészítette az 1989-es »forradalmat«."[119] Itt tehát egy olyan szubelitrétegről van szó, mely a döntések végrehajtásában kulcsszerepet játszik. Mosca definíciójának megfelelően a rendszer működtetése ezen a szubeliten (is) múlt, márpedig a rendszer nem működött jól.

Pasti a technokrata rétegen belül három csoportra hívja fel a figyelmet: a kutatás-fejlesztéshez kapcsolódó műszaki értelmiségre, a központi

117 Fejtő (1991) II. 119.

118 Keszeg (szerk.) (2022).

119 Papp (2011) 102.

adminisztráció és az ipari centrumok szakértelmiségére, illetve a katonai-műszaki, belügyi elitre. A csúcstechnológiához kapcsolódó elitcsoportosulás volt az, amelyik már a nyolcvanas években elültette a köztudatban a versenyképesség elvét. A központi igazgatás szakértelmiségijei biztosították a kapcsolatot az ipari technokrácia tagjaival, akiknek a legnagyobb mozgósító erejük lehetett (és lett is) az ipari munkások körében – itt tehát a szubelitek fontos közvetítő szerepére láthatunk példát. A hadsereg és a belügy elitje pedig két szempontból fontos Pasti számára: egyrészt a technológiai elmaradása éppen e réteget érintette a legérzékenyebben, másrészt maga a „forradalom" sem lehetett volna sikeres, ha a hadsereg nem áll át a lakosság, a tüntetők oldalára.[120]

Viszont az a román exkommunista elitcsoport, amelyik 1989 decemberében Ion Iliescu vezetésével az NMF megalakítása révén jutott hatalomra, a kommunista katonai elit jelentős részét, számos technokratát és korábbi ellenzékieket is kooptált az országot irányító Nemzeti Megmentési Front Tanácsába. Ám 1990 első két hónapjában az ikonikus ellenzékiek közül többen is kiléptek a testületből. Januárban távozott a tanácsból Doina Cornea, az első romániai szamizdatkészítők egyike,[121] aki nem értett egyet az NMF párttá alakulásával. Hasonló okokból lépett ki a neves költő, Mircea Dinescu[122] és a Ceauşescu utolsó éveiben tiltólistára helyezett[123] Ana Blandiana költő-írónő is, aki szerint a forradalmat antidemokratikus erők sajátították ki. Az NMF-hez tartozó katonák közül pedig többet februárban váltottak le: ekkor távozott a kormányból Mili-

120 Papp (2011) 102.

121 Linz és Stepan vitatja, hogy Romániában lett volna jelentősebb hatású szamizdat. Linz–Stepan (1996) 353. Ám magyar nyelvű szamizdatot adott ki Szőcs Géza, Ara-Kovács Attila és Tóth Károly 1982-ben, *Ellenpontok* címmel. A kiadvány 1983 januárjáig jelent meg, amikor az állambiztonsági szervek sorozatos zaklatásai miatt Szőcs rejtőzködni kényszerült, majd lebukása után őrizetbe vették és életveszélyesen bántalmazták. Prágai (2005) 84.

122 CPUN (é.n.).

123 Blandiana szerint Ceauşescu vegetáló állapotba juttatta a román népet. Deletant (2007) 35.

taru tábornok, aki Ion Pacepa szerint bő tíz évvel azelőtt a szovjeteknek kémkedett (volna), ha 1978-ban nem bukik le.[124]

Elhagyta az NMF-et a kommunista nómenklatúra Ceauşescuval szembeforduló két tagja is: a Front „decemberi programadója" és alelnöke, az emberjogi aktivistaként is ismert[125] Dumitru Mazilu és „a főideológus", Silviu Brucan 1990 elejére egyaránt kikerült a politikai csúcselitből. Mazilu távozását felgyorsította, hogy január 12-én a forradalom áldozataira emlékeztek egy demonstráción, ahol az NMF-alelnök megpróbálhatta kihasználni az elégedetlenséget a hatalom megszerzésére. Iliescut buktatta volna meg, Virgil Măgureanu volt titkosszolgálati főnök szerint, amit Mazilu tagadott. Egyesek szerint Mazilu felugrott egy tankra és azt kiabálta: „Halál a securistákra!".[126] Ám a tüntetés kudarcba fulladt, majd Mazilu ellen kampány indult, kiderült belügyi múltja, így január 26-án kilépett a Frontból.

Ekkor az NMF-en belül újabb konfliktus alakult ki, amit az egykori nómenklatúratagok (Iliescu és Alexandru Bârlădeanu), illetve Petre Roman kormánya és a feltörekvő technokraták közötti viták jeleztek. Mark Almond szerint a régi nómenklatúratagok nem akarták megreformálni a gazdaságot és a társadalmat, miközben Petre Roman és fiatalabb szakértőkből álló csapata egy gyorsabb, piacorientált gazdasági reformot szorgalmazott.[127] Ezt az 1990 februárja óta zajló küzdelmet Iliescu részben utcai erőszakkal döntötte el a maga javára, s ezután megnyerte az 1992-es elnökválasztást is.

Végül 1996-ban Victor Ciorbea volt az első olyan román kormányfő, akit Ceauşescu kivégzése óta nem a „Front" vagy valamelyik utódszervezete jelölt a kabinet élére. S ekkor, 1996-ban választották meg Iliescu helyett köztársasági elnöknek azt az Emil Constantinescut is, aki 1990

124 Pacepa (é.n.) 163–165.

125 Mazilut kérték fel 1988-ban, hogy jelentést írjon a romániai emberi jogi helyzetről, s azt az ENSZ illetékes albizottsága elé terjessze." Ám Mazilut megfigyelés alá helyezték, útlevelét bevonták. Kaszás (2013) 106.

126 Digi24.ro (2015).

127 Almond (1992) 247.

januárjában még tiltakozó demonstrációkon vett részt a bukaresti Egyetem téren. Ezeket a demonstrációkat – feltehetően Iliescu biztatására – a Zsil völgyéből érkezett bányászok és máshonnan odaszállított munkások verték szét. Az emberéleteket is követelő akciókban elhangzottak a forradalom utáni román átalakulás kulcsjelszavai: „Halál az értelmiségiekre!", illetve „Dolgozunk, nem gondolkodunk!"[128]

E jelszavak előzményét megtaláljuk Ceauşescu hetvenes évek elején tett ideológiai fordulatában, amikor a kínai látogatása után felerősödtek nála az értelmiségellenes indulatok. Egyesek már-már romániai „kulturális forradalomról" beszéltek, ami Kínát mintázhatta volna.[129] Érdekes, hogy Ion Iliescut is a kínai látogatás után menesztette Ceauşescu a KB titkári posztról, mivel Iliescunak állítólag nem tetszett, hogy Mao és különösen Mao felesége miként irányítja a hatalmas ázsiai országot.[130] Mégis Iliescu lesz az, aki újraéleszti a kilencvenes években és a saját előnyére fordítja a menesztésekor, 1971 táján meghirdetett ceauşescui értelmiségellenes programot. Az 1990-es évek Mineriadáinak szellemi előzménye ugyanis Ceauşescu fordulata, amikor 1971-ben kimondta: „a gyakorlati élet igazolta és mindennap igazolja pártunk marxista–leninista irányvonalának a helyességét." Majd hozzátette: „csökkenteni kell a fizikai és szellemi munka közötti különbséget", s „az esztéták öröme idegen a munkásoktól, ami nem jó". „A munkának a társadalom minden tagja számára szükségszerűséggé és örömmé kell válnia. Elengedhetetlen, hogy minden állampolgár hasznos munkának szentelje magát."[131]

A Bukarestben Iliescu érdekeinek megfelelően randalírozó, az ellenzéki értelmiséget vegzáló, megverő, Petre Roman kormányát egy 1991-es bányászjárás nyomán gyakorlatilag megdöntő Zsil-völgyiek vezetője, Miron Cozma szintén „összekötő elem" Ceauşescu és Iliescu

128 Evz.ro (2010); Digi24.ro (2017).

129 Durandin (1998) 378.

130 Iliescu bukásakor a Temes megyei pártbizottság propagandatitkára lett, majd később, 1976-ban Iaşi megyei első titkárrá lépett átmenetileg elő. Moldován (szerk.) (1990) 164–165.

131 Ceauşescut idézi: Durandin (1998) 379.

Romániája között. Segédmérnökként vagy technikusként részt vett az 1977-es Zsil-völgyi sztrájkban, amit súlyos represszió követett. A műszaki szubelit tagja volt, márpedig korábbi, lengyel vonatkozású vizsgálatainkban kimutattuk, hogy ott is kulcsszerepe volt e rétegnek a Szolidaritás sikerében. A Zsil-völgyi sztrájk nyomán talán nem véletlen, hogy Cozma elkerülte a legsúlyosabb következményeket. Ennek magyarázata az lehet, hogy ettől az évtől kezdve a Securitate informátora lett „Paul" néven.[132] Titkosszolgálati vagy az NMF-hez kötődő ismeretségei segíthették akkor is, amikor 1991-ben megölte egy bányásztámadás során Roza Violeta Drăghici-ot Parosényban. Emiatt csak kétéves felfüggesztett börtönt kapott, majd Bukarestben gyakorlatilag megdöntötte Iliescu ellenfeleit, Petre Roman kormányát.

A Zsil-völgyiek „bányászjárásai" Bukarestben számos áldozattal jártak, s a sebesültek száma is sok százra tehető – a legóvatosabb becslések szerint is. A hat bányászjárás („Mineriadă"), vagyis a Zsil-völgyiek bukaresti megfélemlítő akciói közül legalább az első hármat (esetleg négyet) az Iliescu-féle hatalom rendelhette meg, az utolsó kettőt viszont „csak" spontán gazdasági tiltakozásnak tartja a román sajtó.[133] Vagyis az ottani rendszerváltás nem párosult átfogó elitváltással (legalábbis kezdetben), miközben az erőszak évekig jellemezte az országot, és a demokratikus intézményrendszer működtetése, annak beindítása komoly kihívásokba ütközött.[134] Miron Cozmát csak Iliescu 1996-os bukása után

132 Adevarul (2016).

133 Iliescu és a Nemzeti Megmentési Front szerepét emeli ki az *Evenimentul Zilei* visszatekintése is az első három „Mineriadában". Vidékről felhozott munkásokkal teli teherautók és autóbuszok csatlakoztak a bányászokhoz a Piaţa Victoriei-en, azaz a Győzelem téren. „Bányászok és fővárosiak közötti erőszakos incidensekről számoltak be, razziák, házkutatások, illegális őrizetbe vételek zajlottak a kormány számára kedvezőtlen történelmi pártok és szervezetek székhelyén." Evz.ro (2010).

134 Zahorán Csaba így fogalmaz erről: „az átmenet első éveiben az Iliescu vezette Nemzeti Megmentési Front volt Románia meghatározó politikai ereje. A Front 1996-ig irányította az országot, egyes időszakokban a nacionalista pártok – többek közt az erdélyi Román Nemzeti Egységpárt és a Nagy-Románia Párt támogatásával. [...] óvatos reformokkal próbálta levezényelni a rendszerváltást, és közben mintegy tartósította »a pártállami örökség lebontásának egy kezdeti szakaszát«. A lassú gaz-

ítélte letöltendő börtönbüntetésre a bíróság, majd Iliescu újabb elnökségének végén, 2004-ben megkegyelmezett Cozmának. Ám újabb fordulat történt két nap múlva: Iliescu hirtelen visszavonta a kegyelmet. Ezután további jogi huzavona kezdődött, a bányászvezér végül 2007-ben szabadult börtönéből.

A román bányászok értelmiségellenes skandálása a kelet-európai átalakulás drasztikus jelképe lehet, ám Kelet-Közép-Európa és a Kelet-Balkán között óriási különbségek alakultak ki a kilencvenes években. Csehszlovákiában (majd Csehországban és Szlovákiában) ugyan szintén kiszorult az értelmiség a rendszerváltás közben a hatalomból, de ott szó sem volt a romániaihoz hasonló erőszakról.[135] A történtek mindazonáltal igazolják Timothy Garton Ash megállapítását, miszerint Kelet-Európában „a független értelmiség az 1989 előtti abnormális fontosságból zuhant az abnormális jelentéktelenségbe".[136] Ez a mondat nagy karriert járt be, nem véletlen idézte a szlovén Ivan Bernik is 1998-ban. Ám azért tegyük hozzá, hogy Timothy Garton Ash az eredeti, 1995-ös cikkében arra is rámutatott, hogy a kilencvenes évek első felében, Prágában az értelmiségellenes – és tegyük hozzá: Václav Havel-ellenes – irányzatot többek között az a Václav Klaus képviselte, aki maga is értelmiségi volt.[137]

Ami Prágában évekig tartott, az Bukarestben pár hét alatt megtörtént. Romániában elképesztő brutalitással „verték le" az értelmiséget a frissen hatalomra került exkommunista politikai csúcselit és a velük szövetséges szubelitek csoportjai. Hiszen még csak 1989. december 25-én végezték ki a diktátort, Nicolae Ceauşescut, és alig több mint egy hónappal később, 1990. január 28-án és 29-én máris Bukarestben támadtak rá a szerveződő történelmi pártokra (Nemzeti Liberális Párt, Nemzeti Kereszténydemokrata Parasztpárt) és a fővárosban demonstráló egyetemistákra, a romá-

dasági reformokkal ugyan sikerült elkerülni a hirtelen sokkot és a társadalmi robbanást, de a változások elodázása egyúttal elnyújtotta az államszocialista gazdasági szerkezet leépítését kísérő válságot is." Zahorán (2010) 143.

135 A cseh értelmiségi politikusok felemelkedéséről és bukásáról lásd: Tucker (1998).

136 Garton Ash (1995) 153. Idézi: Bernik (1998) 101.

137 Garton Ash (1995) 136.

niai forradalom értékeit féltő értelmiségiekre az Iliescuékat támogató, a Zsil völgyéből érkező bányászok.

A Nemzeti Megmentési Front másik vezető alakja, Petre Roman ideiglenes miniszterelnök ekkor egy kisharckocsival, „tankettával" mentette ki az NKP vezetőjét, Corneliu Coposut az ostromlott ellenzéki pártközpontból.[138] Jellemző ebből a szempontból, hogy Roman (aki a tudományos-műszaki szubelit tagja volt Ceauşescu idején, de az édesapja korábban befolyásos kommunista politikus volt[139]) kormányát később éppen egy Miron Cozma által vezetett 1991-es Mineriadă (bányászjárás) dönti majd meg. Ennek előzménye volt, hogy az 1991. augusztusi moszkvai puccs idején kiéleződtek Roman konfliktusai Iliescuval, aki ekkor már államelnök volt. Így az 1991 szeptemberében megrendezett Mineriadă Roman szerint összefüggött azzal, hogy ő elítélte a szovjet puccsot, míg Iliescu felkészült arra is, hogy a keményvonalasok győznek Gorbacsovval szemben.[140] Csak megjegyezzük, hogy Petre Roman, Ion Iliescu és Miron Cozma is a műszaki szubelitből került ki. Mérnökként vagy technikusként kezdték a pályájukat, és a legkülönbözőbb úton-módon végül mindhárman a román közélet formálóivá váltak.

Bulgáriában nem volt olyan sikertelen az ellenzék, mint Romániában: 1990 nyarán a DESZ vezérét, Zselju Zselev filozófust egy politikai kompromisszum eredményeként a parlament szavazta meg köztársasági elnöknek. Zselev és támogatói köre révén Bulgáriában az értelmiség visszaszorulása a hatalomból sokkal lassabb volt, mint Romániában, ahol fizikai veszélynek voltak kitéve e társadalmi réteg politikailag aktív – azaz szubelitté szerveződő – tagjai. Az év végén, 1990 decemberében pedig Szófiában egy ügyvezető jellegű – „nemzeti konszenzusos" – kormányt alakított a párton kívüli jogász, Dimitar Popov. Azaz Bulgáriában az eli-

138 Digi24.ro (2017).

139 Petre Roman hidroenergetikai mérnök és elismert kutató volt 1989 előtt. A politikamentes karrier és a „megbízható család" – Valter Roman, az édesapja befolyásos kommunista politikus volt – tehette alkalmassá arra, hogy 1989-ben ideiglenes miniszterelnök, majd 1990-től miniszterelnök lehessen 1991-ig.

140 Roman (é.n.)

tek konszenzusa is erősebb volt, mint a megosztott eliteket felmutató Romániában – ha az elitelméleti szempontokat nézzük. A Popov-kabinetben a szocialisták nyolc, a DESZ három, a Bolgár Népi Földműves Szövetség (a néhai Nikola Petkov pártja) pedig két miniszterrel képviseltette magát.[141] A független jogászt, Popovot azért választották miniszterelnöknek, mert a gazdasági válság és a tömeges tiltakozások miatt lemondott a pár hónapig kormányzó szocialista Andrej Lukanov. Ezután a fontosabb politikai erők, így a DESZ is a párton kívüli politikus mögé állt.

A bolgár átalakulás így önmagában is átmenetet képezett a közép-kelet-európai országok rendszerváltó megoldásai és a másik kelet-balkáni állam, Románia elitváltást elkerülő módszerei között. Bulgáriában voltak ugyanis „valódi" kerekasztal-tárgyalások – ezzel lengyel és magyar mintákat követtek, nem a „kezdetleges" román egyeztetéseket[142] másolták. Ám Szófiában nem „szolgaian" vették át a közép-kelet-európai módszereket: a tárgyalásokból ugyanis a törökök képviselőit kizárták.[143] Ez tekinthető a „nemzeti kommunizmus" zsivkovi örökségének. További különbség a magyar és a bolgár megoldások között, hogy Szófiában az ellenzék nem alakította ki előzőleg a tárgyalási álláspontját, nem jött létre „ellenzéki kerekasztal". Ehelyett a BKP-ról a nevét BSZP-re változtató utódpárt egyik vezetője, a Zsivkov megbuktatásában is részt vevő

141 *Népszabadság*, 1990. december 21. 2.

142 Az elemzők többsége nem beszél kerekasztal-tárgyalásokról Románia esetében. Ám 1990. januárban az NMF döntött a párttá alakulásról, márpedig a Front Tanácsa (NMFT) addig államhatalmi szerv is volt, ezért módosítani kellett a hatalmi struktúrákat. Az R. Süle által kerekasztal-tárgyalásoknak nevezett ekkori megbeszélések eredményeként az NMFT helyett egy új államhatalmi testületet állítottak fel Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa (CPUN) néven. Ebben 45 politikai alakulat (párt, nemzetiségi és tömegszervezet) képviseltette magát. E kompromisszummal az NMFT „lényegében elismerte, hogy Romániában kettős hatalom alakult ki; egyfelől az egyre csökkenő tekintéllyel és tömegbázissal rendelkező Front, másfelől a politikai pártok között." R. Süle (1990) 272–273. Az Iliescu vezette CPUN február és június között irányította Romániát. CPUN (é.n.)

143 A tárgyalások 1990. január 3-án kezdődtek meg, ezekből kizárták a Mozgalom a Jogokért és Szabadságért nevű, a török kisebbség képviseletére alakult szervezetet. Miczov (2010) 206–207.

Andrej Lukanov koordinálta az exkommunisták és az ellenzék közötti kerekasztal-tárgyalások előkészítését. Ő szabta meg a napirendet és irányította a vitákat is.

Linz és Stepan szerint tovább gyengítette az ellenzéket, hogy egyes vezetői – köztük Sztefan Prodev – visszaléptek a megváltozott nevű utódpártba, a Bolgár Szocialista Pártba, egyesek éppen a tárgyalások kezdete előtt. Sőt Prodev átvette a BSZP pártlapjának a szerkesztését is.[144] Őt 1988-ban még Zsivkov utasítására rúgták ki a *Narodna kultura* című laptól, mivel provokatív cikkeket közölt, sőt egy ellenzéki szervezet alapításában is részt vett,[145] ami jelzi: Bulgáriában előbb indult a rendszer erjedése, mint Romániában, hiszen Ceauşescu idején ellenzéki szervezetek alakulása elképzelhetetlen lett volna.

Szófiában tehát létrejött a kerekasztal mint „informális politikai intézmény", és végül is a törökök érdekeit is képviselte az egyik oldal, az ellenzéki. Ez kapóra jött az exkommunistáknak, akik magukat a bolgár „nemzeti" törekvések képviselőiként állították be.[146] A fordulat után sem szűnt meg a nemzetiségi feszültségek szítása – ez is kelet-balkáni jellegzetesség. Romániában magyarellenes, Bulgáriában törökellenes demonstrációk zajlottak. Az utóbbiakat a bolgár kommunista utódpárt, a BSZP vidéki vezetői szították, miután féltek attól: ha a törökök túl sok jogot kapnak, akkor őket, mármint a vidéki pártfunkcionáriusokat vonják majd felelősségre a korábbi jogellenes intézkedésekért. Ám itt az etnikai feszültségeknek gyorsan véget vetettek a nemzeti konszenzusra törekvő pártok, és véres erőszakról sem beszélhetünk Bulgáriában.[147]

Ezzel szemben Erdélyben, Marosvásárhelyen magyar–román etnikai villongások történtek. A rendszerváltás idején a Romániában és Magyarországon hatalmon lévő politikusok racionalitásának köszönhető, hogy a

144 Linz–Stepan (1996) 338.

145 Curtis (ed.) (1993) 209.

146 Miczov (2010) 207.

147 Bolgár sajátosság, hogy a rendszerváltás forradalmi esemény nélkül történt, és más országoktól eltérően „az ellenzéki demonstrációk semmilyen szerepet nem játszottak a zsivkovi rezsim bukásában". Miczov (2010) 223.

két ország között ez nem vezetett háborúhoz.[148] A konfliktus háttere máig tisztázatlan. Egyrészt Iliescu állítólag előzőleg tájékoztatta a Maros megyét irányító erdélyi politikust, Király Károly NMF-tagot arról, hogy magyarellenes provokáció készülhet. Ám Iliescu szerepe nem egyértelmű.[149] Tőkés László 2023-ban elmondta: 1989-ben „úgy tűnt, hogy kivívjuk szabadságunkat, ám a kommunista-szekurista restauráció – élén Ion Iliescuval – csakhamar elkezdődött. E visszarendeződés egyik meghatározó eseménye volt a fekete március, mely célul tűzte ki a román–magyar szolidaritás szétzúzását".[150] Tőkés állításait nem tudjuk dokumentálni. Nem kizárt, hogy helyi szinten régi titkosszolgálati erők részt vettek a konfliktus kirobbantásában, de Iliescu felelőssége nem bizonyítható.

Számos politológus és történész az 1989–1990-es kelet-balkáni eseményeket nehezen tudja megfelelő értelmezési keretbe foglalni a „román sajátosságok" miatt, vagyis hogy a nómenklatúra második-harmadik vonala miképpen tudta megdönteni a csúcselitet. Elsősorban ugyanis az eliteken belüli folyamatokat vizsgálják, miközben több szerzőnél is felmerül a szubelitként definiálható társadalmi rétegek szerepe az események formálásában. Ám ezt a társadalmi réteget nehezen tudják beilleszteni elméleteikbe. Szinte meglepődnek azon, hogy miért a rendszer második-harmadik vonalából léptek elő azok a politikusok, akik megdöntötték Ceauşescu uralmát 1989 decemberében. Chris D. Ivanes így fogalmaz: „Ellentétben más kelet-európai országokkal (Albánia kivételével), Ceauşescu Romániája megtapasztalta a legkegyetlenebb totali-

148 Az 1990. tavaszi marosvásárhelyi interetnikai összetűzések pontos története máig nem teljesen feldolgozott. A véres eseményeket kiprovokálók személyéről inkább politikai vita folyik. Mindazonáltal nyugati megfigyelők szerint Magyarország és Románia között a háború sem volt kizárható az összetűzések után. Ám egyrészt a két ország elitje az euroatlanti integrációt fontosabbnak tartotta, ezért egyik sem akarta „túlfeszíteni a húrt a nemzetiségi kérdésben". „Másrészt mindkét országban a bürokratikus elitek a saját hatalmuk fenntartásában, a status quóban voltak érdekeltek." Salat Levente álláspontját ismerteti: Szegő (2012).

149 Király Károly egy nappal a véres események előtt távozott Bukarestbe. Iliescu hamis ígéretéről a felelősök megbüntetésére lásd: Sütő (2011).

150 Emnt.org (2023).

tárius rezsimet, amely nem tolerált semmilyen társadalmi szervezetet a saját szigorú ellenőrzési körén kívül." Ivanes ezek után Adam Przeworski politikai átmeneteket leíró modelljét próbálja alkalmazni a román esetre. Ahhoz, hogy a modell működőképes legyen, szerinte négy szereplő szükségeltetik: egyfelől radikálisok és mérsékeltek a civil társadalomban, másfelől az államon belüli liberalizálók és keményvonalasok – az ő interakcióik vezethetnek a demokratikus átalakuláshoz. Csakhogy Ivanes szerint Romániában „hiányoztak a mérsékeltek a társadalomban, és a liberalizálók az államban". És itt merül fel a szubelitek kérdésköre, bár e szót Ivanes nem használja: „A liberalizálók a nómenklatúra második és harmadik vonalában rejtőzködtek, a Securitatéban és részben a hadseregben, összeesküvést szervezve Ceauşescu ellen. Céljuk nem a demokratikus átalakulás volt, hanem egy államcsíny (explicit és implicit szovjet jóváhagyással), ami egy glasznoszty-peresztrojka stílusú szocializmushoz vezetett volna, azaz az ő zsargonjukban kifejezve: »emberarcú szocializmushoz«."[151]

Ivanes beleütközik a szubelitek hatékonyságának egyik fontos tényezőjébe, e csoportok társadalomba való beágyazottságába. Ugyanis meglepő módon a szervezkedők nem vették számításba, hogy 1989 decemberében Romániában „egy antikommunista népi felkelés következik be, amely meg tudta dönteni a rezsimet" – írja Ivanes, aki szerint az összeesküvők a felkelés hullámait lovagolták meg, és „végül is betöltötték a hatalmi űrt, elfoglalták az államot". Más kérdés, hogy az összeesküvők rendkívül ügyesen alkalmazkodtak a hirtelen változó helyzethez: hogy megbékítsék a demonstrálókat, az „emberarcú szocializmusról" gyorsan átváltottak a „román stílusú demokratikus átalakulásra". Majd hozzáteszi: „Nem lévén más választásuk, megértették, hogy a versengő választások egyáltalán nem jelentenek veszélyt számukra (népszerűségük és amiatt, mert élt az a téves felfogás, hogy ők győzték le a szörnyeteget), és az átmenet anyagilag is a hasznukra válhat, mivel kontrollálhatják a privatizációt és a gazdasági reform folyamatát."[152] Vagyis – bár nem hasz-

151 Ivanes (2001).

152 Uo.

nálja a kifejezést, de – Ivanes a szubelitek szerepére, ráadásul az innovatív szubelitek szerepére fókuszál a szovjet típusú rendszer bukásakor. Vele szemben Juan Linz és Alfred Stepan írnak szubelitről egy helyen, de akkor is csak Trond Gilberget idézve. Ceauşescu extrém mértékű hatalmi centralizációját citálják Gilbergtől, aki szerint a román pártvezér irracionális volt és bombasztikus szimbolizmussal operált, miközben a román szubelitek viselkedését kiszámíthatatlan módon próbálta a hatalom szabályozni.[153] A szisztéma összeomlása előtti időszakot tekintve így szembekerült velük, illetve Gilberggel Ivanes, aki szerint mégiscsak ezek a másod- és harmadvonalbeli csoportok tudták 1989-ben megbuktatni a román politikai csúcselitet.

Linz és Stepan Bulgáriára vonatkozó elemzésében szintén a szubelitekre történik utalás, bár e helyütt már ők sem használják ezt a fogalmat. Számukra nehezen modellezhető, Bulgáriában miért haladt gyorsabban és hatékonyabban a romániaihoz képest a demokratizálódás a kilencvenes évek első felében. Az ok szerintük az, hogy az egyetemi és kutatóintézeti munkatársak (tehát kimondatlanul is: a szubelit egy része) világra való nagyobb nyitottságával, szélesebb körű tájékozottságával befolyásolta az eseményeket. Azaz – elitelméleti megközelítésben – egy a politikai csúcselithez nem tartozó csoport gyakorolt hatást a politikai életre, a politikai kultúrára. Így történhetett meg az, hogy Bulgária adottságai és hagyományai ellenére „túlteljesítette" a demokratizálásban elvárható szintet. Ugyanakkor Linz és Stepan felhívják a figyelmet a pozitív jelenségek mellett a frissen alakuló demokratikus rendszert fenyegető veszélyekre is. Így például 1994-ben a bolgárok 45 százaléka vélekedett úgy, hogy „egy erős vezetőre lenne szükség, aki gyorsan eldönti a dolgokat". S a lakosság 45 százaléka egyetértett a mondat másik felével is, vagyis azzal, hogy „meg kéne szabadulni a parlamenttől és a választásoktól", és helyettük jöhetne a már említett erős vezető.[154]

153 Gilberg (1990) 56. Idézi: Linz–Stepan (1996) 355. Mindez párhuzamba állítható ugyanakkor Rév István tézisével, aki a Kádár-korról írt „A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technika" címmel. Rév (1990).

154 Linz–Stepan (1996) 343.

Mint utóbb kiderült, Linznek és Stepannak volt alapja a borúlátásra 1996-ban, hiszen azóta láthatjuk a bolgár demokrácia fejleményeit, a 2010-es években az „erős vezető", Bojko Boriszov uralmát, majd azt, hogy a 2020-as évek elejére szinte kormányozhatatlanná vált az ország. Mindez mutatja: mégoly nyitott és képzett szubelitek sem tudják pótolni az elitek és a tömegek hiányzó demokratikus politikai kultúráját. Újabb és újabb választások hoztak patthelyzetet Szófiában, s jelenleg például egy „rotációs-nagykoalíciós kormány" próbálja kihozni a válságból az országot. (Hasonló okokból Bukarestben is ez a helyzet 2023-ban.)[155] Bulgária hosszabb távon tehát nem lett demokratikusabb Romániánál, és Románia sem vált „mintaállammá" a 21. század elejére – ha a demokrácia kiteljesedése szempontjából tekintünk a Kelet-Balkánra.[156]

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányom két fő célja a szovjet típusú rendszerek kelet-közép-európai és kelet-balkáni változatainak megkülönböztetése, illetve az eltérésekben játszott szubelitszerep tisztázása volt. A rendszer lényegét tekintve nem voltak döntő különbségek a két regionális változat között, s különösen nem volt nagy a differenciálódás az ötvenes évek elején. Ám 1953, 1956, 1961 desztalinizációs hullámai vagy teljesen elsekélyesedtek a Kelet-Balkánon, vagy pedig teljesen kimaradtak ezekből a hruscsovi próbálkozásokból a bolgár és román állampártok elitjei. Az elmaradt desztalinizáció nyomán az ötvenes évek közepétől nyilvánvalóbbá vált a „balkáni különút", ami előbb a desztalinizációs hruscsovi politikától való „finom" távolodást jelentette, majd a román külpolitika látványosan határolódott el a Brezsnyev-doktrínától, amikor Bukarest nem vett részt a prágai ta-

155 Szegő (2023a).

156 2023-ban mindkét országban rotációs jellegű nagykoalíció kormányzott, azaz – elsősorban külső kényszer hatására – Szófiában és Bukarestben is konszenzusos politika érvényesült. Ez nem a demokrácia erősödését jelzi, hanem azt, hogy a Kelet-Balkán a schengeni övezethez és az eurózónához kíván csatlakozni. Szegő (2023b).

vasz leverésében. A KGST „szocialista közös piaccá" alakításának román–bolgár ellenzése a Kelet-Balkán gazdasági elmaradottságából fakadt. A megkésett gazdasági fejlődés miatt más modernizációs törekvései voltak Romániának és Bulgáriának, mint Kelet-Közép-Európának. Ezért szorgalmazták a kelet-balkáni országok a nem piaci alapú gazdasági integrációt a KGST-n belül, illetve elsősorban a bolgár–szovjet kapcsolatokban.[157]

Ám a Kelet-Balkán legfőbb sajátossága a szovjet típusú rendszereken belül – a megkésett nemzetállami fejlődés miatt – a nacionalizmus és a marxizmus–leninizmus ideológiai keveredése volt. Ez a keveredés 1945 után szinte mindvégig jelen volt Romániában és Bulgáriában 1945 után, de igazán a hetvenes évektől erősödött fel. S bár a két ideológia keveredése Kelet-Közép-Európában is kimutatható, de a kelet-balkáni alváltozatban sokkal nagyobb súlyúnak bizonyult a nacionalizmus, ami időnként még a rendszerváltáson is túlmutató trendeket indított be. Nem véletlen, hogy Tamás Gáspár Miklós arra jutott, hogy a szovjet típusú rendszerek kínálják a legnagyobb esélyt a nemzetállam megteremtésére. A nemzetállam ugyanis „a modern uralom reprezentatív formája", márpedig a „nemzetállam legerősebb és legfejlettebb alakzataival" a kommunista rendszerekben találkozhatunk. Azért a legfejlettebbek, „mert bizonyos értelemben a legtisztábban képviselik a nemzetállam lényegét: egy adott terület és egy adott népesség fölötti abszolút, senki mással meg nem osztott hatalmat."[158]

A szubelitek ennek megfelelően eltérő szerepet töltöttek be a kelet-balkáni szovjet típusú rendszerek működtetésében, mint Kelet-Közép-Európában. Romániában és Bulgáriában nemhogy nem követke-

157 Bulgária és Románia az eredeti magyar, lengyel és csehszlovák piaci integrációs javaslatokkal szemben – a korábbi ellenkezést feladva – végül is szintén integrációra tett javaslatot. Ám a Kelet-Balkán a KGST reformját nem piaci alapon képzelte el. A román érdekeknek a komplex programok kidolgozása ezért felelt meg, mert a felzárkózásuk így a szuverenitásuk veszélyeztetése nélkül történhetett meg. Bulgária pedig a Szovjetunióval való együttműködés nélkül nem tudta elképzelni az iparfejlesztést, s exportja és importja is Moszkvától függött. Így az alapvetően egycsatornás (nem piaci) konstrukcióval akarta modernizálni a gazdaságát. Feitl (2016) 360–361.

158 Tamás (1989) 123.

zett be a szubelitek ellenelitté válása (ez Kelet-Közép-Európában is csak Lengyelországban volt átütő erejű 1980–1981-ben), de még a reform-(szub)elitek sem jelentek meg a Kelet-Balkánon. A rendszerek bukásában itt a szubelitek egy egészen más csoportja játszott kulcsszerepet: az etnikai kisebbségek vezető rétegei. E rendszerek meghatározó ideológiája, a nemzeti kommunizmus ugyanis a bukás fő okává is lett a Kelet-Balkánon az 1980-as évek végére, a gorbacsovi Szovjetunió külső hatásával párhuzamosan. A sztálinizmussal párosított nemzetépítési kísérletek az asszimilálni vagy elüldözni kívánt kisebbségek ellenállásába ütköztek. Így végül a gazdasági és társadalmi válság súlyosbodása miatti általános elégedetlenség közepette, a szovjet típusú rendszerek kelet-balkáni alváltozatainak megdöntésében kulcsszerepet játszottak az etnikai kisebbségek politikailag aktivizálódó szubelitjei is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adevărul (2016) Ursu, Ramona: Miron Cozma, sursa „Paul" a Securității. „Luceafărul huilei" scria note informative despre ortaci, dar și despre problemele economice din mină. *Adevarul.ro*, 2016. június 13. https://adevarul.ro/stiri-locale/hunedoara/exclusiv-miron-cozma-sursa-paul-a-securitatii-1715134.html (Letöltés: 2023. szeptember 8.)

Almond (1992) Almond, Mark: *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceaușescu*. London, Chapmans.

Andorka (1989) Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, MKKE – Aula Kiadó.

Balogh E. (1986 [1978]) Balogh Edgár: Mocsáry-idézés ma. In: Uő: *Magyarok, románok, szlávok. Tanulmányok, cikkek, interjúk*. Budapest, Kossuth, 163–168. Uaz: *Korunk*, 32. évf. (1973) 8. sz. 1193–1197.

Balogh L. (2001) Balogh László: *Románia története*. Budapest, Aula.

Bárdi (2013)	Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda, Pro-Print.
Bernik (1998)	Bernik, Ivan: From Imagined to Actually Existing Democracy: Intellectuals in Slovenia. In: *Intellectuals and Politics in Central Europe.* (Ed.. András Bozóki) Budapest, CEU Press, 101–117.
Boia (2001)	Boia, Lucian: *Romania. Borderland of Europe.* London, Reaktion Books.
Boia (2015)	Boia, Lucian: *Románia elrománosodása.* Cluj-Napoca, Koinónia.
Bottoni (2008)	Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960).* Csíkszereda, Pro-Print.
Bottoni (2014)	Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
Burakowski (2014)	Burakowski, Adam: Románia – Véres december. In: Burakowski, Adam – Gubrynowicz, Aleksander – Ukielski, Paweł: *1989. A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában.* [Göd], Rézbong Kiadó – Aeramentum, 327–377.
CPUN (é.n.)	*Consiliul Provizoriu de Uniune Națională. Enciclopedia României.* https://www.enciclopediaromaniei.ro/wiki/Consiliul_Provizoriu_de_Uniune_Na%C5%A3ional%C4%83 (Letöltés: 2023. szeptember 5.)
Culiciu (2017)	Culiciu, Cristian: Teohari Georgescu: a short biography of the minister who transformed Romania into a communist state. *Romanian Journal of History and International Studies,* Vol 4, No. 2, 99–129.
Curtis (ed.) (1993)	Curtis, Glenn E. (ed.): *Bulgaria. A country study.* Washington, Library of Congress, Federal Research Division.

Csalog–Hosszú (1989) Csalog Zsolt: *Börtön volt a hazám – Hosszú István beszél.* Budapest – New York, Európa Könyvkiadó – Hungarian Human Rights Foundation.

Daniel–Gluza (2019) Daniel, Alexandr – Gluza, Zbigniew: *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956–1989.* I. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů.

Deletant (1995) Deletant, Dennis: *Ceaușescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989.* London, Hurst & Company.

Deletant (2007) Deletant, Dennis: A Securitate és a rendőrállam Romániában (1948–1989). *Magyar Kisebbség,* 12. évf. 1–2. sz. 35–87.

Demény (1994) Demény Lajos: Ceaușescu Romániája. *História,* 16. évf. 3. sz. 20–22.

Digi24.ro (2015) „1990, anul 0". 12 ianuarie 1990, primul conflict la vârful puterii. *Digi.ro,* 2015. január 27. https://www.digi24.ro/special/campanii-digi24/1990-anul-0/1990-anul-0-12-ianuarie-1990-primul-conflict-la-varful-puterii-352082 (Letöltés: 2023. szeptember 5.)

Digi24.ro (2017) Cum au fost înăbușite protestele din ianuarie 1990 împotriva FSN. *Digi.ro,* 2017. február 15. https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/politica/cum-au-fost-inabusite-protestele-din-ianuarie-1990-impotriva-fsn-670364 (Letöltés: 2023. július 26.)

Dimitrova (2002) Dimitrova, Marieta: Predsztaviteli na „Demokraticsna Balgarija" v Blagoevgrad pocsetoha izbitite bez sad i priszada szled 9 szeptemvri 1944 g. *Blagoevgrad-news.com* (Letöltés: 2022. szeptember 9.)

Domokos–Balogh (1988) *Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét Balogh Júliának.* Életutak 1. Oral History Archívum. (Az interjút készítette és a kötetet szerkesztette: Balogh Júlia) Budapest, Vita Kiadó – Művelődéskutató Intézet.

Durandin (1998) Durandin, Catherine: *A román nép története.* Budapest, Maecenas.

Emnt.org (2023) Kincses Előd: „Október 10-én véglegesen megnyerjük ezt a pert!" *Emnt.org,* 2023. május 25. https://emnt.org/2023/05/25/kincses-elod-oktober-10-en-veglegesen-megnyerjuk-ezt-a-pert/ (Letöltés: 2023. július 26.)

Enrs.eu (2015) The Romanian Revolution. *European Network Remembrance and Solidarity,* 2015. augusztus 21. https://enrs.eu/article/the-romanian-revolution (Letöltés: 2023. augusztus 29.)

Evz.ro (2010) Mineriadele anului 1990, democraţia sub bâte. Evz.ro, 2010. június 14. https://evz.ro/mineriadele-anului-1990-democratia-sub-bate-898037.html (Letöltés: 2023. július 17.)

Feitl (2014) Feitl István: Horn, a „renitens" diplomata – 1962. *Archivnet,* 14. évf. 4. sz. https://www.archivnet.hu/diplomacia/horn_a_renitens_diplomata__1962.html?oldal=7&page=1 (Letöltés: 2023. szeptember 11.)

Feitl (2016) Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974.* Budapest, Napvilág.

Fejtő (1991) Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története.* I–II. kötet. Budapest–Párizs, Magvető Kiadó – Magyar Füzetek.

Fischer-Galaţi (1998) Fischer-Galaţi, Stephen: Prelude to Communist Totalitarism. August 1944 – March 1945. In: Giurescu, Dinu C. – Fischer-Galaţi, Stephen (eds.): *Romania. A Historical Perspective.* (East European Monographs) New York, Boulder – Columbia University Press. 391–407.

Földes (2007) Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.* Budapest, Napvilág.

Garde (2007) Garde, Paul: *A Balkán.* (Szerk. Jakabffy Éva) Budapest, Háttér.

Garton Ash (1995) Garton Ash, Timothy: Prag: Intellektuelle und Politiker. *Transit,* Heft 10 (Herbst), 136–155.

Giddens (1997)	Giddens, Anthony: *Szociológia.* Budapest, Osiris.
Ghişan (2022)	Ghişan, Nicolae: A fost generalul Leontin Sălăjan omorâ de ruşi? *Gazeta de Nord-Vest,* 2022. április 18.
Gilberg (1990)	Gilberg, Trond: *Nationalism and Communism in Romania: The Rise and Fall of Ceauşescu's Personal Dictatorship.* Boulder, CO, Westview Press,.
Gjurov (1995)	Gjurov, Alexander: A szófiai magyar követség az 1947-es Nikola Petkov elleni perről. *Múltunk,* 40. évf. 1. sz. 118–136.
Ionescu (1998)	Ionescu, Ghiţa: Transition to Communist Totalitarism. March 1945 – December 1947. In: Giurescu, Dinu C. – Fischer-Galaţi, Stephen (eds.): *Romania. A Historical Perspective.* (East European Monographs) New York, Boulder – Columbia University Press. 409–440.
Ivanes (2001)	Ivanes, Chris D. : Romania: A Kidnapped Revolution and the History of A Pseudo-Transition. *Eras Journal,* 2001/2., 2001. november. https://www.monash.edu/arts/philosophical-historical-international-studies/eras/past-editions/edition-two-2001-november/romania-a-kidnapped-revolution-and-the-history-of-a-pseudo-transition (Letöltés: 2023. augusztus 11.)
Jakabffy–Jakabffy (2007)	Jakabffy Imre – Jakabffy Éva: Utószó. In: Garde, Paul: *A Balkán.* (Szerk. Jakabffy Éva) Budapest, Háttér. 133–143.
Kaplan (2020)	Kaplan, Robert J.: *Európa árnyékában. Két hidegháború és harmincévnyi utazás Románián innen és túl.* Budapest, Gondolat.
Kapronczay (2002)	Kapronczay Péter: A nemzeti identitást befolyásoló tényezők Macedóniában. *Regio – Kisebbség, Politika, Társadalom,* 13. évf. 2. sz. 219–256.

Karsai–Molnár (2004) Karsai László – Molnár Judit: Bevezetés. In: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt.* (Szerk. Karsai László – Molnár Judit – Simándi Irén) 1956-os Intézet, Budapest, 2004.

Kaszás (2013) Kaszás Veronika: A romániai nemzeti kisebbségek és az erdélyi menekültek ügye a nemzetközi fórumokon, 1988–89-ben. *Külügyi Szemle*, 12. évf. 4. sz. 98–117.

Keszeg (szerk.) (2022) Keszeg Vilmos (szerk.): *Az új világ építői: erdélyi mérnökök a szocializmus éveiben. Életpályák és élettörténetek.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Kornai (1993) Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, Heti Világgazdaság Kiadói Rt.

Kostow (1987) Kostow, Wladimir: *Der bulgarische Regenschirm.* Wien – München, Jugend und Volk.

Koszev–Hrisztov–Angelov (1971) Koszev, Dimitâr – Hrisztov, Hriszto – Angelov, Dimitâr: *Bulgária története.* Budapest, Gondolat.

Linz–Stepan (1996) Linz, Juan – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe.* Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press.

Macrea-Toma (2011) Macrea-Toma, Ioana: Írói intézmények a román államszocializmusban. Ideológiai kiindulópontok és szakmai következmény. *Múltunk*, 56. évf. 1. sz. 78–124.

Mareş (2015) Mareş, Clara: *About fathers and daughters devoted to exemplary. Meditations on the edge of the documentary „my father, Lucian Blaga".* Bukarest, Institute for the Investigation of Communist Crimes.

Mevius (2010) Mevius, Martin: A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése. *Regio – Kisebbség, Politika, Társadalom*, 21. évf. 2. sz. 3–31.

Miczov (2010) Miczov Jordán: Rendszerváltás Bulgáriában. (A többpártrendszer kialakulása és megszilárdulása 1989 és 1991 között.) In: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* (Szerk. Krausz

Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba) Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 193–224.

Moldován (szerk.) (1990) Moldován Tamás (szerk.): *A Conducator végnapjai. Románia, 1989. december.* [Budapest], Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat

Mosca (1939) Mosca, Gaetano: *Elementi di Scienza Politica.* Bari, Gius Lateza & Figli.

Mueller (2015) Mueller, Wolfgang: The Revolutions of 1989: An Introduction. In: *The Revolutions of 1989. A Handbook.* (Eds. Mueller, Wolfgang – Gehler, Michael – Suppan, Arnold) Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 3–30.

Nedev (2007) Nedev, Nedju: *Tri darzsavni prevrata ili Kimon Georgiev i negovoto vreme.* Szófia, Ciela.

Niederhauser (2006) Niederhauser Emil: A balkáni fejlődés fő vonalai. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil professzor 70. születésnapjára.* (Szerk. Krausz Tamás – Bíró Kászló – Iván Ildikó) Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék.

Pacepa (é.n.) Pacepa, Ion: *Vörös horizontok. Egy román kémfőnök vallomásai.* New Brunswick, New Jersey, I. H. Printing Company.

Papp (2011) Papp Z. Attila: Az 1989 utáni romániai, illetve romániai magyar elitek tipológiái és értelmezései. In: *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek.* (Szerk. Kovách Imre) Budapest, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum, 99–123.

Paruseva (1998) Paruseva, Dobrinka: Balkanszkijat politicseszki elit. Szociografija na pravitelsztvenija elit v Balgarija i Rumanija v kraja na XIX i nacsaloto na XX vek. In: *Elit i obsteszstvo v isztorijata.* (Szerk. Grozev, Kosztadin – Popnedelev, Dr. Todor) IK „Amerika Konszult", 1998.

Pavlov–Janev (2005) Pavlov, Plamen – Janev, Jordan: *A bolgárok rövid története. (A kezdetektől napjainkig.)* Budapest, Cédrus Alapítvány – Napkút Kiadó.

Prágai (2005) Prágai Tamás: Szőcs Géza. *Szépirodalmi Figyelő*, 4. évf. 1. sz. 84–90.

Pusztay (2008) Pusztay János: Közép-Európa – Terra incognita. *Vasi Szemle*, 62. évf. 6. sz. 827–839.

R. Süle (1990) R. Süle Andrea: Románia politikatörténete 1944–1990. In: Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet.* (Szerk. Hunya Gábor) Budapest, Atlantisz, 199–274.

Rainer (2011) Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó.

Rév (1990) Rév István: A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technika. Az átmenet megközelítése. In: *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához.* (Szerk. Rév István) Budapest, Aula, 1990.

Roman (é.n.) Roman, Petre: A existat o legătură cauzală între puciul de la Moscova şi mineriada din septembrie. *Historia.ro*, (é. n.) https://historia.ro/sectiune/general/video-petre-roman-a-existat-o-legatura-cauzala-584853.html (Letöltés: 2023. július 26.)

Schöpflin (1979) Schöpflin György: A magyarok helyzete Romániában. *(Párizsi) Magyar Füzetek*, 5. sz. 23–71.

Schweitzer (1999) Schweitzer András: Mitől véres? Világtörténeti viharsarok. *HVG*, 1999. június 26. 76–78.

Siani-Davies (1998) Siani-Davies, Peter: Romania's 'Velvet Revolution'? The Electoral Victory of Emil Constantinescu and the CDR in November 1996. In: *Occasional Papers in Romanian Studies.* No. 2. (Ed. Haynes, Rebecca.) School of Slavonic and East European Studies. University of London, 147–172.

Simut (2006) Simut, Ion: Iniţiativele disidenţei. *România literară*, 45. sz. (2006. november 10.) 13.

Sütő (2011) „Marosvásárhely fekete márciusa – Sütő András: Szemet szóért". *3szek.ro*, 2011. március 31. https://www.3szek.ro/load/cikk/37900/marosvasarhely-fekete-marciusa-%E2%80%93-suto-andras:-szemet-szoert-reszletek (Letöltés: 2023. július 17.)

Szegő (2012) Szegő Iván Miklós: Mit lehet ma tudni a marosvásárhelyi magyarverésről? *Origo.hu*, 2012. március 21. https://www.origo.hu/tudomany/20120321-marosvasarhely-1990-fekete-marcius-magyarok-romanok.html (Letöltés: 2023. június 29.)

Szegő (2022) Szegő Iván Miklós: Reform és „útkarbantartás" helyett ellenelitté válás. Gazdasági szubelitek dilemmái a hetvenes-nyolcvanas évek szovjet típusú és jugoszláv rendszereiben. In: *Gazdasági elit a szovjet típusú rendszer időszakában – tanulmányok.* Magyarország a jelenkorban. (1956-os Intézet Évkönyv, XXVII.) (Szerk. Rainer M. János) Budapest–Pécs, 1956-os Intézet Alapítvány – Kronosz Kiadó, 53–105.

Szegő (2023a) Szegő Iván Miklós: Zavaros merényletkísérlet a főügyész ellen és új, rotációs kormánykoalíció Bulgáriában. *24.hu*, 2023. május 24. https://24.hu/kulfold/2023/05/24/bulgaria-nagykoalaicio-gesev-fougyesz-bojko-boriszov-denkov-gabriel-megrendezett-merenylet/ (Letöltés: 2023. augusztus 29.)

Szegő (2023b) Szegő Iván Miklós: A bolgárok is jobban figyelnek a tanári fizetésekre Orbánéknál, a kormányra mégis nehéz idők várnak. *24.hu*, 2023. június 11. https://24.hu/kulfold/2023/06/11/bulgaria-koalicios-kormany-denkov-kemikus-nyugat-oroszbarat-ellentet-gdp-inflacio-tanari-fizetesek/ (Letöltés: 2023. augusztus 20.)

Sztojanov (1998) Sztojanov, Valeri: *Turszkoto naszelenie v Balgarija mezsdu poljuszite na etnicseszkata politika.* Szófia, LIK.

Tamás (1989)	Tamás Gáspár Miklós: *Idola tribus. A nemzeti érzés erkölcsi lényege. Vázlat a hagyományról. Az értékválság legendája.* (Magyar Füzetek könyvei 12.) Malakoff, Dialogues Européens, 1989.
Tismăneanu (1989a)	Tismăneanu, Vladimir: The Tragicomedy of Romanian Communism. Foreign Policy Research Institute, University of Pittsburgh. https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/1989-903-04-2-Tismaneanu.pdf (Letöltés: 2023. augusztus 14.)
Tismăneanu (1989b)	Tismăneanu, Vladimir: Personal Power and Political Crisis in Romania. *Government and Opposition*, Vol. 24, No. 2 (Spring), 177–198.
Tismăneanu (2006)	*Raport final. Comisia Prezidenţială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România.* (Preşedinte: Vladimir Tismăneanu.) Bucureşti.
Tucker (1998)	Tucker, Aviezer: The Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual–Politicians. In: *Intellectuals and Politics in Central Europe.* (Ed. Bozóki, András) Budapest, CEU Press, 185–205.
Ţărău–Bucur (szerk.) (1998)	Ţârău, Virgiliu – Bucur, Ioan Marius (szerk.): *Strategii şi politici electorale în alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946.* Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane – Fundaţie Culturală Română.
Zahorán (2010)	Zahorán Csaba: Rendszerváltás a Székelyföldön. A romániai rendszerváltás etnikai vetülete. In: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* (Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba) Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

TABAJDI GÁBOR

KÜZDELEM A LELKEKBEN?

A Kádár-korszak konfliktusai az egyházpolitika tükrében

Kutatási hipotézisem szerint az egyházpolitika területén komplexen és sűrítetten mutathatók ki a kádári hatalomgyakorlás jellegzetességei, máshol is megfigyelhető összetevői.[1] Ez különösen igaznak tűnik, ha a korszak konfliktusait vizsgáljuk. Ehhez a jelenkortörténeti irodalmon túl a hazai szociológia is gazdag eszköztárat kínál.[2] Az egykorú, ideologikus szövegek (önértelmezések) az osztályharc és a „szövetségi politika" fogalmi keretei között írták le az általános (bel)politikai alaphelyzetet. Napjaink meghatározó történeti szintézisei szerint a Kádár-korszak társadalmi konfliktusai között mindvégig meghatározóak maradtak a világnézeti ellentétek.[3] A diktatórikus létállapot megélését feldolgozó újabb elemzések pedig a konfliktusok komplex rendszerére mutatnak rá.[4] Esszéjellegű, problémafelvető tanulmányomban a konfliktusok három dimenzióját járom körül. Az elemzés céljából megkülönböztetem 1) a külső (intézményes), 2) a belső (egyházi-közösségi) és 3) a személyes (lelkiismereti) konfliktusokat. Írásom a jelenkortörténeti irodalom áttekintésén alapul és a további vizsgálódásokat orientáló hipotéziseket, kutatási lehetőségeket fogalmaz meg.

1 Rainer (2011).

2 A konfliktuselméletekről összefoglalóan lásd Balogh G. (2016).

3 Valuch (2001) 270–278.; Romsics (2001) 479.

4 Az egyháztörténeti irodalom áttekintéséről lásd Tabajdi (2017).

Az egyháztörténeti kutatások eredményei lehetőséget adnak arra, hogy a diktatórikus rendszer társadalmi jelenségeit az üldöztetés (a mindennapi diszkrimináció) és a modernizáció (a szekularizáció) kihívásai alapján is értelmezni lehessen. Mindez még élesebben látszik, ha a konfliktusokat egy különös időpillanatból: a végjáték perspektívájából, a rendszerváltás évéből (1989) kiindulva vizsgáljuk. A pártállam felbomlásának pillanata olyan fókuszpontnak kínálkozik, amely egyszerre segíti az egykorú források és a későbbi történeti diskurzus elemzését.

FÓKUSZPONT: 1989

1989. július 28-án Berecz János az MSZMP Központi Bizottságának ülésén nagy ívű történelmi tablót rajzolt a párt egyházpolitikájáról, az egyházakkal kialakított konstruktív, ám „konfliktusoktól sem mentes" viszonyról. Felszólalását egyszerre jellemezte a kádári szóhasználat és a korábbi gyakorlattól való elhatárolódás: „Egyházpolitikánk esetenkénti merevségei a vallásos emberek egy részének lelkiismereti konfliktust okoztak. Másrészt az egyházpolitika terén mutatkozó eredmények kényelmessé tettek bennünket, aminek következtében az egyházak tevékenységét adminisztratív módon korlátozó néhány jogforrás megszüntetését nem kezdeményeztük időben."[5] Az egyházpolitika újratervezése ekkor már egy ideje a legfelső szinten is foglalkoztatta a pártvezetést.[6] Ám az adott posztkádári pillanatban (Kádár János halála után) már átélhető élménnyé vált a rendszerbomlás, megkezdődött az átmenet forgatókönyveinek megvalósítása. Mindez az emlékezetpolitikai küzdelmeket is felerősítette, amit jól mutat, hogy a pártvezetés ugyanazon az ülésen tárgyalt a „nemzeti megbékélésről" (az október 23-i megemlékezések előkészítéséről) és Lukács György filozófus emlékezetéről is. A múltértelmezés vitái mellett a hatalomgyakorlás is átalakulóban volt. Az egyházpolitikai elvek megvitatása a Központi Bizott-

5 MNL OL 288. f. 4/266–267 ő. e.

6 Korábban 1989. április 5-én és május 16-án került pártvezetés szintjére a téma. Lásd MNL OL 288. f. 5/1061, 1965. ő. e.

ságban a párton belüli döntéshozatal „demokratizálásáról" is szólt, legalábbis Berecz szerint.[7] Az átmenet (hatalomátmentés) szem előtt tartott forgatókönyvei mégis mélyen a kádári világlátáson alapultak. Berecz politikai ajánlata is 1948-hoz, a kádárizmus időbeli viszonyítási pontjához tért vissza. A pártvezetői babérokra törő politikus az MSZMP egyházpolitikai sikereit a „negyvenes-ötvenes évek szomorú és tragikus mélypontjaihoz" viszonyította. A párt törekvéseit a kádárizmus alapvető törekvésének, a társadalmi békességnek a kontextusában értelmezte, rögzítve, hogy a világnézeti szembenállás ellenére a párt „nem törekedett politikai konfrontációra, hanem a politikai megegyezés lehetőségeit kereste az egyházakkal és a vallásos emberekkel. Az MSZMP szövetségi politikájának szerves részeként fokozatosan bővítette a vallásgyakorlás lehetőségeit és ezáltal is javítani kívánta az emberek társadalmi közérzetét." A harcos ateizmussal leszámoló, a középkáderek intoleranciáját bíráló, gyökeres változást hirdető politikai irányvonal vitákat generált a párton belül (amit már az ülés néhány hozzászólása is érzékeltetett).

Az MSZMP egyházpolitikai határozata azonban (a korábbi gyakorlattól eltérően) hamarosan a *Népszabadság*ban is megjelent.[8] A hónapokig csiszolt, majd nyilvánossá tett szöveg a felelősségelhárítás mesterpéldája, a történelmi amnézia kordokumentuma. A határozat továbbra is igyekezett fátylat borítani a pártállam korábbi egyházüldöző tevékenységére, noha a nyilvánosságban egyre-másra jelentek meg az egykori áldozatok történetei. Sőt, ha fáziskéséssel is, a korábban erős kontroll alatt tartott egyházi sajtóban is nyilvánosságot kaphattak az elmúlt évtizedek hitvallóinak és mártírjainak megpróbáltatásai.[9]

Az 1989-es határozat az MSZMP történelmi sikereként deklarálta, hogy „az állam biztosította az egyházak autonóm működését, a vallás szabad gyakorlását, az alapvető hitéleti igények kielégítését. Érvényesí-

7 Az MSZMP 1958-ban rögzített egyházpolitikáját a nyolcvanas években az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) az MSZMP Központi Bizottsága (KB) véleménye nélkül alakította ki.

8 *Népszabadság*, 1989. augusztus 5.

9 Havasy (1990).

tette a felekezeti egyenlőség elvét. Megszüntette a vulgáris ateista propagandának a vallásos érzületűeket sértő vadhajtásait, oldotta a vallásossággal szembeni politikai bizalmatlanságot." Ugyanakkor Kádár János halála után érezhetővé vált ettől a fejlődéstörténettől való finom elhatárolódás: „Önkritikusan el kell ismernünk, hogy nem sikerült mindenben meghaladni a múlt hibáit. Az egyházak autonómiáját és mozgásterét különböző bürokratikus rendelkezések és jogszabályok korlátozták. Nem tagadhatók a vallásos meggyőződés miatti politikai indítékú diszkrimináció egyes esetei sem, amelyek gyakran súlyos lelkiismereti konfliktushoz vezettek. A párbeszéd és együttműködés elveinek megfelelő politikai kultúra nem vált elég általánossá sem a pártban, sem a társadalomban."[10]

Az egyházpolitikai végjáték azonban igazán az illetékes állami szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) tevékenysége kapcsán ragadható meg. A fordulat Miklós Imrének, a korszak meghatározó egyházpolitikai káderének a nyugdíjba vonulásával (1989. április 30.) vált érzékelhetővé, és a hivatal feloszlatásával (1989. július 1.) vált végérvényessé. A hivatalos megnyilatkozásokat viszont még ekkor is az ÁEH (és felettes szerve, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának) tételei, ideológiai konstrukciói uralták. Ezek sűrítetten jelentek meg abban az alig másfél évvel korábbi, 1987-es parlamenti beszédben, amely lényegében megkoronázta Miklós Imre munkásságát. A szöveg tágabb történeti dimenzióban is unikális, hiszen (látszólagosan) a teljes egyetértés pillanata a magyar parlament évszázados egyházpolitikai vitáiban.[11] Az eddigre finomra csiszolt kádárista történeti áttekintés 1945-től, az állam és egyház elválasztásától, a felekezeti egyenlőség kimondásától a Rákosi-korszak eufemisztikusan „dogmatikus torzulásnak" nevezett időszakán át végső soron 1956 sokkja összefüggésében mutatta be az MSZMP eredményeit. Központi tétele a pártnak a nemzeti egységért, a szocializmus építéséért végzett munkájának a sikere volt. A szembenállástól az együttműködésig vezető út bemutatásából sem maradhatott ki a kádári toposz: „Lehetővé vált, hogy a vallásos emberek lelkiismereti konfliktusok nélkül, egyen-

10 MNL OL 288. f. 5/1065. ő. e.

11 Fazekas (2003).

rangú állampolgárként vegyenek részt a szocializmus építésében." Miklós Imre illetékes szakpolitikusként három évtizedes tapasztalattal beszélt arról is, hogy az egyházak „széles körű teológiai munkával újraértékelték a társadalomhoz való viszonyukat, korszerűsítették az egyházak belső életét szabályozó törvényeiket."[12] Felszólalása rögzítette a közös munka kirakatba kerülő területeit, úgymint a szociális tevékenység, az alkoholizmus elleni küzdelem, a veszélyeztetett fiatalokkal való foglalkozás vagy a műemlékvédelem. Emlékeztetett arra, hogy „az állami és társadalmi testületek munkájában — választóik bizalmából — a felekezetek papságának mintegy egyötöde vesz részt." Végül nem kerülte el szakterülete egyetlen problémás kérdését, az ún. szakadárokkal fennálló konfliktust sem (ezzel felmutatva a politikai manipulációkhoz szükséges konstruált ellenséget is). Áttekintése végül kitért az 1968-tól (az 1948-as szerződések lejárata után) változatlanul folyósított államsegélyekre (ennek összege 75 millió forint volt), sőt felvetette a reálértéken csökkenő összeg emelését is. Ennek a „szakpolitikai beszámolónak" a kritikája ekkor még csak szamizdatban fogalmazódhatott meg, 1989-re azonban mind több eleme vált vitathatóvá a nyilvánosságban.

Miközben a párt és az illetékes állami szerv újrafogalmazták az egyházpolitikát, a politikai rendőrség is megkezdte a tevékenységének újraterevezését (önmaga átmentését). Az egyházi elhárítás működésének unikális dokumentumaként maradt fenn a BM III/III-1. Osztály siófoki értekezletének emlékeztetője. 1989. június 13-án az egyházi elhárítás összetartásán Horváth József csoportfőnök szokatlan nyíltsággal szólt nemcsak az állomány jövőbeni feladatairól, de az állambiztonság múltbeli tevékenységéről is: „Itt a változások lényege, hogy megszűnik az a fajta konkrét, egyértelmű beavatkozás az egyházak életébe, amellyel lényegében az egyházak elsorvasztásán munkálkodtunk. Tehát folyamatosan visszaszorítottuk ideológiailag, politikailag, szervezetileg az egyházak működését."[13] Horváth a kapitalizmus és a szocializmus válaszútján a modellváltás, a pluralista, demokratikus szocialista berendezkedés mellett

12 A korszak teológiai konstrukcióinak bírálatához lásd Vajta (2006).

13 ÁBTL 1.11.1. 58. doboz.

érvelt, amelyben a manipulált egyházak elsorvasztását nem kell gyorsítani. Miként a szovjet típusú rendszerek története során többször, a hatalom az egyházaknak fontos konszolidációs szerepet szánt a társadalmi földindulás megakadályozása érdekében: „A mostani helyzetben, amikor rendkívül romló gazdasági körülmények között konfliktus-szituációk szövik át a társadalmat, az egyházak rendkívül sokat tudnak tenni a társadalmi nyugalom fenntartásában, abban, hogy szervezetten tudjunk visszavonulni és újrarendezni sorainkat egy reális, józan politika kialakítására, a társadalmi kibontakozás érdekében." A világnézeti harc (az ideologikus küzdelem) és a praktikus hatalomtechnika 1989-ben is kéz a kézben járt. Az újratervezés a politikai rendőrség számára különösen a korábbi közvetlen állami partner (politikai megrendelő), az Állami Egyházügyi Hivatal megszüntetése után vált kérdésessé. Ebben a helyzetben az információszerzés fontosságának erősödésére számított Horváth: „Mindez azt jelenti, hogy a hálózati munkára még fokozottabb gondot kell fordítani." Az iránymutatás szerint az egyházi ügynököket a békés átmenet érdekében kellett mozgósítani; továbbra is gondoskodni kellett védelmükről és az együttműködés megfelelő ideológiai alapjának biztosításáról; az újonnan létrejövő vallásos és egyházi szervezetekben is ügynöki hálózatot kellett kiépíteni, és gondoskodni kellett az SZT-állomány és a hivatalos kapcsolatok „új formáinak" biztosításáról. Eközben zajlott a korábbi ügyek felülvizsgálata, a megszabadulás az ún. „kreált" ügyektől. Utóbbi nyomai az irathiányban, a kibelezett állambiztonsági aktákban lelhetők fel, tág teret adva a rendszerváltás titkosszolgálati történeteinek kombinációihoz. Annyi mindenesetre kijelenthető, hogy az egyházi elhárítás ellenőrző és bomlasztó tevékenysége a rendszer teljes fennállása alatt érvényesült. Az illetékes szervek az egyházi életet övező konfliktusokat nemcsak megfigyelték, hanem generálták és menedzselték is.

Az 1989-es fókuszpontból tehát világosan látható, hogy a sztálini mintáktól elhatárolódó kádári politika az osztályharc új értelmezését, a konfliktuskezelés új módjait kínálta a magyar társadalom számára. Az egyházügyi szervek és a politikai rendőrség történetében markánsan megfigyelhető a Rákosi-, illetve a Kádár-korszak hatalomtechnikájának különbözősége. Igaz, éppen az „egyházi elhárítás" tevékenységében

mutatható ki a korábbi szervezeti kultúra továbbélése, így a különböző részpolitikák időbeli szakaszhatárainak eltérése is. A papok és világi hívek ellen a hatvanas években is lefolytatott perek alapvetően határozták meg a kádárizmus megélését és emlékezetét az egyházi közösségekben.[14] Ugyanakkor az üldöztetést és megfélemlítést idővel felváltó bomlasztás és manipuláció szükségessé teszi az interiorizált és személyes konfliktusok vizsgálatát.

1989 a politikatörténeti elbeszélésekben a csodák éveként, az egyházi közbeszédben pedig egy különleges, kegyelmi időszakként jelent meg. Az esztendő során váratlan gyorsasággal reccsentek meg a hatalmi rendszer összetevői. Így az intézményes egyházpolitikai struktúra alkotóelemei és a hatalomgyakorlás módjai is erős fénytörésben láthatók. Ezzel együtt a különböző konfliktusok kialakulásának, megélésének és elhomályosításának nyelvi keretei is megragadhatók.

INTÉZMÉNYES KONFLIKTUSOK

A pártállami hatalom 1956 után kialakuló új működési rendjének az egyik legjellegzetesebb területe az egyházpolitika lett. Kádár János ezen a színtéren évtizedes tapasztalatokkal rendelkezett és rutinosan alkalmazta az erőszak, a fenyegetés, a manipuláció, valamint az egyezkedés és a megnyerés sajátos technikáit. A kádárizmust mint hatalomgyakorlási módot egyszerre jellemezte az ideologikus világlátás és a praktikus számítás. A történeti elemzések szerint a szovjet típusú rendszer magyarországi módosulásainak Kádár adekvát embere volt. Hatalomra jutásának és hatalmon maradásának egyik kulcsa az volt, hogy politikáját sikeresen alakította a módosuló körülményekhez.[15] Az egyházpolitikában a XII. Pius elleni rágalomhadjárattól eljutott a VI. Pál pápával való találkozásig, az egyházi vezetők bebörtönzésétől a népfrontos együttműködéshez, a „klerikális reakció" elleni harctól a Szent István-napi ünnepségek engedélyezéséig.

14 Lénárd–Tímár–Szabó–Soós (2006); Kiss (2010); Wirthné (2015).

15 Gough (2006).

A kádári egyházpolitika konfliktusai időben és térben igencsak változatosak voltak. Ugyanakkor a hatalomgyakorlásnak ez a dimenziója az évezredforduló óta megsokszorozódó elemzések és visszaemlékezések révén különböző szinteken is vizsgálható.[16] Az MSZMP 1958-as határozatai alapján megragadhatók az ideologikusan elkülönített konfliktusmezők. A három évtizedes gyakorlatot megalapozó hatalomtechnikai alapvetés megkülönböztette a megtűrt egyházak kezelését, a klerikális reakció elleni harcot és a vallásos világnézet elleni küzdelmet. Kádár és vezetőtársai megnyilvánulásai alapján az egyházakkal kapcsolatos kezdeti törekvések motívumai is megragadhatók: „jobban kellene tisztázni, hogy a református és a katolikus püspöki karral mi együttműködünk és harcolunk. Ez szakadatlanul így van, tehát nem fél évig béke van köztünk és fél évig harc. Ez éberségre nevel és azonkívül ad politikai bátorságot, ha leszögezzük, mi az, amiben együttműködünk"[17] – jegyzőkönyvezték 1958 júniusában, Nagy Imre és társai perének végnapjaiban.

A (hruscsovi inspiráció alapján megfogalmazódó) vérmesebb kommunista elképzelések az egyházak és a vallásosság felszámolását két évtizedes időtávon képzelték el. Ez nem valósult meg. Negyedszázad múltán az MSZMP Politikai Bizottság ülésén immár a konfliktusok hiányát hangsúlyozta a párt vezetője: „Már a szószékről hirdetik, hogy az állampolgár ne felejtsen el szavazni menni, és a Népfront jelöltjére szavazzon. Akkor mit csináljunk, hol a konfliktus? Ez a helyzettel jár, ebbe bele kell törődni, csak nem szabad elfelejteni, hogy a verseny folyik tovább. Vagyis az azt jelenti, hogy a világnézeti propagandánkat életben kell tartani és ahol lehet javítani kell, mert a lelkekért verseny azért folyik."[18] Az 1956 után előtérbe kerülő, majd a megtorlások után kiteljesedő népfrontpolitika indítékai az új rezsim születésében keresendők. Az újjászerveződő hatalom elsődleges célja a társadalmi elégedetlenség tompítása, a belpolitikai törésvonalak enyhítése lett. Egyházpolitikai területen ennek

16 Balogh M. (1997); Bánkúti–Gyarmati (2010); Bögre–Szabó (2010); Rajki (2013); Mirák (szerk.) (2014); Török–Tusor–Tóth (2015).

17 MNL OL 288. f. 5/82. ő. e.

18 MNL OL 288. f. 5/874. ő. e.

következménye az időben késleltetett, kifinomult, célzott egyházüldözés, az egyházakat érintő diszkriminatív politika palástolása lett. Néhány év alatt bekövetkezett az a modellváltás, amely után a hatalom az egyedüliként, legálisan tevékenykedő, rendszeridegen intézményeket, az egyházakat nem pusztán legyőzni, hanem legitimációpótlékként használni is kívánta. Közben intézkedéseivel a vallásos állampolgárok depolitizálását célozta. Mindez európai összevetésben és más társadalmi szférákkal összhangban is megfogalmazható. A kádári egyházpolitika is rávilágít arra, hogy „mint a független intézmények és a társadalmi ellenállás más eseteiben, a türelmesebb politika ideje csak akkor jött el, amikor az elnyomás már jórészt felszámolta az egyéni és intézményi autonómiákat."[19]

A hatvanas évektől a magyar pártállam az egyházpolitikát elsősorban a „szövetségi politika" részeként értelmezte. Az egyházak (mint intézmények) rendszerbe történő integrálásának egyik látható intézményes eszköze a Hazafias Népfront lett.[20] Az állam és az egyházak rendezett viszonyát elsősorban ennek eseményei, megnyilatkozásai reprezentálták. A népfront szerepe – az egypártrendszer keretei között – a különböző társadalmi osztályok, rétegek behálózása, a társadalmi egység, a konszolidáció demonstrálása lett. A népfrontbizottságok száma három és négyezer között változott a hivatalos statisztikák szerint, a mintegy százezer fős tagság több mint kétharmada pártonkívüli volt. A nyolcvanas évekre 1672 egyházi személyt vontak be a különböző szintű népfrontbizottságok munkájába. Igaz, többségük (1419 fő) községi bizottságok tagjaként szerepelt a nyilvántartásokban. A Hazafias Népfront „szocialista nemzeti egységet" reprezentáló Országos Tanácsába nyolc-tíz magas rangú egyházi vezető kapott szerepet. Közülük többen a „szocialista" funkcióhalmozás következtében az Elnöki Tanács tagjai, esetenként országgyűlési képviselők is lettek. A személyi kérdésekre (a „kulcspozíciók elfoglalására") fókuszáló egyházügyi igazgatás révén 1957-től fenyegetésekkel, fegyelmi eljárásokkal, majd szisztematikus káderpolitikával választódott ki a kádárizmussal kiegyező egyházi elit. Az Állami Egyházügyi Hivatal

19 Tomka B. (2009) 479.

20 Kalmár (2014) 155–157.

kimutatása szerint 1951 és 1980 között 118 katolikus, illetve 74 protestáns és más felekezetekhez tartozó egyházi személy, összesen 192 fő részesült magas rangú kormánykitüntetésben. A hatalom törekvéseit jól mutatja a három történelmi keresztény egyház vezetőjének adott elismerések sora: Lékai László bíboros 1980-ban, Bartha Tibor református püspök 1982-ben, Káldy Zoltán evangélikus püspök 1985-ben kapta meg a Magyar Népköztársaság rubinokkal ékesített Zászlórendjét.[21] Az évtizedes folyamatokat áttekintve látható, hogy a „szövetségesek" vagy útitársak az ellenségesnek ítélt eszmei közösségek, intézmények bomlasztásának, megosztásának elsődleges eszközei is voltak. A konfliktuskezelés és az imázsépítés folyamata az egyházi elitek körében különösen jól vizsgálható. Kádár János hatalomra kerülése után maga is tisztában volt az együttműködő egyházfők, illetve egyházi személyek kedvezőtlen belföldi és külföldi megítélésével. A pártvezetés körében kijelentette, hogy a katolikus békepapok „a római udvar szemében egyenesen kommunista ügynökök". Így szívós munkával, diplomáciai tárgyalásokkal érte csak el a hetvenes évek elejére, hogy az 1956-os felfüggesztésüket visszavonják.

BELSŐ KONFLIKTUSOK

A pártállami rendszer szanálását a társadalom fokozatos behálózása segítette. Ennek egyik alig elemzett területe az MSZMP tagságának a felduzzadása. A párttagság létszáma a korszakban kétszázezerről (1957) nyolcszázezerre (1985) emelkedett. Így nem véletlen, hogy már egykorú elemzések is egyre gyakrabban használták az állampárt megnevezést. A mainstream politológiai elemzések szerint (az általános depolitizálódás légkörében) az érdemi társadalmi konfliktusok fokozatosan a párton, a hatalom sáncain belülre kerültek. A kádárizmus a párton belüli társadalmi konfliktuskezelésként is vizsgálható. A hatalom birtokosainak köre ugyanakkor kiterjeszthető a „szövetségesekre", illetve más (szub)elitcsoportokra is. A kádárizmus a nyilvános (felszíni) érdekütközések hiányá-

[21] Egyházi személyek kitüntetéséről lásd Mózessy (2010).

nak az időszaka, miközben bármelyik részterületen az elfojtott ellentétek tömegével szembesülhetünk. A konfliktusos témák hosszan sorolhatók az egyházpolitikában (az egyházak kezelése kapcsán) is. Az egykorú, nyugati és emigráns elemzések a nyílt összeütközések időszakának lezáródását követően is rávilágítottak a mindennapi diszkriminációra (a vallásgyakorlás szabadságának hiányától a hitoktatás visszaszorításán át az anyagi kérdésekig). Az ilyen jellegű írások a hetvenes évek második felétől az egyházüldözés helyett egyre gyakrabban az emberjogi kérdésekre fókuszáltak. A szentszéki–magyar tárgyalások feldolgozott folyamata a konfliktusok diplomáciai kezelésének széles példatárával szolgál. Ugyanakkor a rendszeressé váló egyeztetéseken kialakultak az egyházkormányzati és hitéleti problémák kezelésének módjai.[22] A katolikus egyházzal kapcsolatban valósággá lett Lékai László bíboros egyházkormányzati programja, a „kis lépések politikája".

Az említett folyamatokban ugyanakkor megragadható, ahogy a hatalmi rendszer építésének dinamikája a konfliktusokat fokozatosan és tervszerűen az egyházakon belülre helyezte át. A kádárizmus ígéreteinek interiorizálása mellett 1957 után széles körben lezajlott a konfliktusok belsővé tétele is. A pártállami közpolitikai ciklus, az MSZMP működése az egyházpolitikai mérföldköveket is kijelölte. A vonatkozó dokumentumokban jól követhetők a társadalmi folyamatok egykorú, ideologikus, átfogó, ugyanakkor mind szakszerűbb adatgyűjtésen alapuló leírásai. Így a kádárizmus egyházpolitikai törekvéseinek megvalósulását először az MSZMP PB 1973. decemberi 4-i határozata rögzítette, éppen tizenöt évvel az alapvetések megfogalmazása után és tizenöt évvel a rendszer felbomlása előtt. Ekkor deklarálták a pártapparátus számára a mindennapi konfliktusok egyházi szervezeteken belülre szorítását, egyszersmind a politikai konfliktusokban (az osztályharcban) bekövetkezett fordulatot. (A határozat szövege elemezhető úgy is, mint a nyelvpolitikai küzdelem fontos állomása, amelyben az MSZMP valóságértelmezésének diadalát hirdeti.)[23]

22 Szabó (2006); Fejérdy (2011).

23 MNL OL 288. f. 5/625. ő. e.

Az MSZMP Politikai Bizottsága számára készült jelentés természetesen ekkor is az egyházpolitikai megnyilatkozások tételeinek katalógusa volt: az állam és az egyházak viszonyának rendezettsége, a politikai együttműködés fejlődése, a reakciós törekvések visszaszorítása, a szocializmus közös építése szerepelt benne. Ugyanakkor a dokumentum az egyházpolitika (érdekérvényesítés) győzelmi jelentése lett: „Az egyházakat érintő kérdésekben politikai eszközökkel érvényesíteni tudjuk érdekeinket [...] A kezdeményezés a kezünkben van: az együttműködés területeit, fejlődésének irányát alapvetően mi határozzuk meg. [...] Az egyházi reakció tevékenységét politikai eszközökkel sikerült korlátozni és meg tudtuk akadályozni, hogy az állam és az egyház között konfliktust idézzen elő."

Az egyházanként felsorolt belső problémák között a szervezeti, anyagi kérdések, a belső „ellentmondások" szaporodása, a működési nehézségek és főként a hívek elvesztése szerepeltek. Míg a hatalom egyes részproblémák megoldásával (például az egyházi iskolák tanárainak fizetésrendezése) engedményeket is felmutatott. Így például a jelentés a katolikus egyház nehézségei kapcsán fontos eredményként tüntette fel, hogy az ellentét nem az állam és az egyház között, hanem a püspöki karon belül jelentkezett. Végső soron (1973-ban) a pártnyilvánosság számára kiadott utasítás arra is figyelmeztetett, hogy „a politikai együttműködés továbbfejlesztése az egyházakkal, valamint az egyházak megnövekedett hitéleti aktivitása fokozottabban igényli a vallásos világnézet elleni eszmei küzdelem javítását".[24] Emellett hangsúlyos feladatként a nemzetközi egyházi pozíciók elfoglalását tűzték ki célul, és kendőzetlenül írtak az „egyházi szövetségesek" bevonásáról „az egyházi reakció leleplezésébe, politikai, erkölcsi lejáratásába és elszigetelésébe."[25]

Az egyházpolitikai konfliktusokban, konfliktuskezelésben bekövetkezett fordulópont még jobban érzékelhető a politikai rendőrség tevékenységében. Az állambiztonsági karrierjében a csúcsra jutó Harangozó Szilveszter vezérőrnagy a BM Mogyoródi úti épületében 1979 júniusában

24 MNL OL 288. f. 5/625. ő. e.

25 MNL OL 288. f. 5/625. ő. e.

tartott eligazítást a sajátos magyar egyházpolitikai modellről: „A terület különösen nagy politikai érzékenységét figyelembe véve a munka középpontjában a megelőzés áll. Előtérbe került a politikai, egyházkormányzati, államigazgatási és egyéb intézkedések alkalmazása. Mindezek eredményeként az ellenséges törekvések nem fejlődtek büntetőeljárást igénylő bűncselekményekké, hanem alapvetően »belső egyházi ellenzéki« keretbe szorultak."[26] Harangozó büszkén hirdette, hogy egyházi személy politikai bűncselekmény miatt már nincs elítélve, noha a Jehova Tanúi közül ekkor még 120 fő töltötte börtönbüntetését a katonai szolgálat megtagadása miatt.[27]

A kádári egyházpolitika belsővé tételének vizsgálatához több kiindulópont kínálkozik: a titkos(szolgálati) együttműködést, a kollaborációt feltáró elemzések mellett ilyen a diktatúra társadalmiasításának értelmezési kerete. Ez utóbbi olyan szituációkra épít, amelyekben a „diktatúra érdekei mentén csoportokra szabdalt társadalom tagjai kiszolgáltatottságuk, részérdekük vagy éppen érzelmi manipuláció miatt involválódnak, és öntudatlanul is hozzájárulnak annak működéséhez."[28]

A személyes/belső küzdelmek legjobban dokumentált esetei az államhatalomhoz való viszonyhoz kapcsolódnak. A korszak törvényi rendelkezései szerint kötelező államesküt az egyházpolitikai tárgyalásokon az egész korszakban kiemelt témának számított.[29] A különböző színtereken megkövetelt engedelmesség, a lojalitás próbája a korszakkal kapcsolatos visszaemlékezések központi eleme. Mindez legélesebben a lényegében minden egyházban (!) bekövetkező szakadásokban mutatkozott meg.

A nyolcvanas évek egyházpolitikai dokumentumaiban a legfontosabb konfliktus a „szakadárok" kezelése lett. A probléma súlyát jelzi, hogy a téma 1982 februárjában az MSZMP Politikai Bizottsága elé került. A lengyelországi válság árnyékában, az ellenzéki aktivizálódást érzékelve a pártvezetés is megtárgyalta a rendszerkritikus, az egyházi vezetésekkel

26 MNL OL XIX-B-1-x 10-38/7/1979

27 A magyarországi Jehova Tanúi Egyház korszakbeli történetéről lásd Petrás (2017).

28 Horváth (2022).

29 Balogh–Fejérdy–Szabó (2018).

szemben álló csoportok ügyét. A belügyi, egyházügyi és pártvezetés új jelenségként rögzítette az autonóm vallásos közösségek létrejöttét. Velük szemben elsősorban egyházkormányzati lépések meghozatalát várták. Miklós Imre figyelmeztetett a konfliktus nemzetközi dimenzióira is: „az egész keleti, úgynevezett keleti politika koncepciójának a lényegét érinti, hogyha nálunk is egy új frontot nyitnak. Megítélésem szerint a vatikáni vezetés felülvizsgálta a helyzetet, és ennek eredményeképpen jutottak arra a felismerésre, hogy nincsenek abban a helyzetben, hogy Magyarországon is új konfrontációs frontot nyissanak."[30]

A pártdirektívát a belügy működésére adaptáló belügyminisztériumi eligazításon 1982 májusában ismét rögzítették az állambiztonság legfontosabb céljait. Ezek közül a legfontosabbak az „ellenzéki népfront" kialakulásának ellehetetlenítése és a rendszerkritikus csoportok „munkásosztállyal való kapcsolatfelvételének" megakadályozása, a külföldi kapcsolatok zavarása, illetve az ellentétek szítása lettek. A politikai rendőrség feladata a folyamatos zavarás, a vezéregyéniségekkel szembeni bizalmatlanság kialakítása lett (például a ki- és beutazások kapcsán hozott szelektív intézkedésekkel). Ebben az általános keretben az egyházi elhárítás számára a „szakadár csoportok" a fiatalabb papokra és fiatal értelmiségiekre gyakorolt hatásuk miatt váltak célcsoporttá. A BM III/III. Csoportfőnökség elsősorban a Bulányi Györgyhöz köthető ún. bázisközösséget és a feloszlatott Regnum Marianum-közösséget ellenőrizte.[31] Előbbi hatása a becslések szerint kétezer hívőre terjedt ki, ebből 250 főt (közte hatvan papot) minősítettek tudatosan ellenséges személynek. Utóbbihoz a belügy információi szerint 1500–2000 fiatal tartozott. A református egyházban Németh Géza és Éliás József csoportjait tartották szakadároknak. Kiemelt feladatnak számított a metodista egyházat tizenkét lelkésztársával és 600-700 hívővel elhagyó Iványi Tibor, valamint az adventista egyházat nyolcadmagával és 300 hívővel elhagyó Egervári Oszkár megfigyelése. Ezekben az esetekben – sajátos módon – a titkosszolgálati munka az egyházi egység „védelmét" célozta. Harangozó Szilveszter többször

30 MNL OL 288. f. 5/846. ő. e.

31 Benyhe (2015).

rögzítette, hogy az ilyen csoportok, személyek ellen hosszú távú harcra kell felkészülni, méghozzá 1) az egyház progresszív (együttműködő) tagjainak felhasználásával, 2) egyházi keretek közötti akciókkal, 3) lehetőleg úgy, hogy az ügyek egyházfegyelmi intézkedésekkel záruljanak.[32]

A bomlasztás a kádári hatalomtechnika alapvető működési módjának tekinthető. A vonatkozó törekvések négy jól elkülöníthető szinten vizsgálhatók az egyházpolitikában. A manipulatív eljárások összefüggő konfliktusforrásként is vizsgálhatók. A pártdirektívák nyomán készült egyházügyi, állambiztonsági tervek, előterjesztések, sőt tankönyvek egymást erősítő intézkedésekkel számoltak.[33] Az ÁEH és az ÁB összehangolt konfliktusmenedzsmentje 1) egyházak között, 2) egyházi vezetés – lelkészek, papok között, 3) gyülekezetek, közösségek (rendek, lelkiségi mozgalmak) között, 4) közösségeken belüli ellentétek felhasználásával számolt. Összességében az egyházpolitikai gyakorlatban egyszerre érzékelhető a kádárizmus általános konfliktuskerülő, depolitizáló törekvése, valamint konfliktusgeneráló, illetve -menedzselő tevékenysége. Az egyházpolitikában megragadható kiszervezett és delegált konfliktusok a hatalmi működés esszenciális elemei. Ezek a mechanizmusok más társadalmi-közpolitikai szférában (például nemzetiségi politika, kultúrpolitika stb.) is kimutathatók.

Az egyházi elitek belső (intézményes) küzdelmeinek lenyomatai a töredékesen fennmaradt állambiztonsági dossziékban két évtizede váltak hozzáférhetővé.[34] Az egyházi vezetők behálózásának számszerűsíthető folyamatán túl, személyes vívódásaiknak a dokumentáltsága (időben és térben) rendkívül eltérő. Esetenként egy karrierpálya részletesen is elemezhető, és az évtizedes kutatási, feldolgozási projekteknek köszönhetően az utólagos reflexiók is beépíthetők az elemzésbe.[35] A korszak az identitásváltások dermesztő példatára. Az egyházi vezetőből kommunista funkcionáriussá történő konverzió mellett immár részletesen feldol-

32 MOL XIX-B-1-x 10-38/4-1982.

33 Kiss–Soós–Tabajdi (2013).

34 Ungváry (2007).

35 Mirák (szerk.) (2014).

gozott példák ismertek az univerzális eszmék összebékítési kísérleteivel kapcsolatban. Az (egykori) jezsuita páter Nagy Töhötöm lelkében kavargó katolikus, szabadkőműves és kommunista elköteleződés sűrítetten jeleníti meg a korszak eszmei összecsapásait és kölcsönhatásait.[36]

Ugyanakkor a Kádár-korszak mértékadó elemzései a magyar társadalmon belül lappangó ellentétek közül az egyik legáltalánosabbnak a párttagok és a tudatosan pártonkívüliek és a „vallásos meggyőződésűek" közötti ellentétet tartják. Ez különösen jól érzékelhető a kollektivizálás folyamatában, a rendszer szanálásának éveiben.[37] A társadalmi feszültségek későbbi alacsonyabb konfliktuspotenciálja a szakirodalmi összegzések szerint több tényezővel is magyarázható: a) az ellentétek szervezett artikulálásának a tilalma, b) a kádárizmusra jellemző állandó konszenzuskeresés, c) az egymással szemben álló érdekek konfliktusából eredő feszültségek folyamatos minimalizálása, d) a jövedelmi különbségek alacsony szintje, e) az intragenerációs mobilitás lehetősége.[38] A vallásgyakorlással kapcsolatos összeütközések különböző szinteken dokumentálhatók. A pártvezetés elé kerülő 1973-as jelentés szerint például az előző hat évben 2476 személy kapott pártbüntetést vallási jellegű ügyben, és közülük 171 tagot zártak ki a pártból (elsősorban egyházi szertartáson való részvétel miatt). A pártbüntetésben részesültek kétharmada 1669 munkás vagy tsz-tag volt, de az eljárások 809 vezető beosztású párttagot is érintettek.[39] Eközben a párttagok és a hívők interakcióit agitprop és egyházügyi jelentések tömegei elemezték. Az egyházi kapcsolatok a személyes káderanyagokban is megjelentek, s rejtetten vagy kevésbé rejtetten az intézményes diszkrimináció alapjául szolgáltak. A vallásosság az elitbe kerülés ellenpólusaként értelmezhető a korszakban.[40]

36 Petrás (2019).

37 A kollektivizálás folyamatának egyháztörténeti összefüggéseiről lásd Ö. Kovács (2012) 223–233.

38 Romsics (2001) 491.

39 MNL OL 288. f. 5/625. ő. e.

40 Tomka M. (2008).

SZEMÉLYES KONFLIKTUSOK

A modernizáció (szekularizáció) és a politikai üldöztetés kettős kihívására adott egyházi reakciók nem könnyen ragadhatók meg a pártállami időszak forrásaiban.[41] Ugyanakkor a szovjet típusú rendszerekkel szembeni kulturális ellenállással mind több alapkutatás foglalkozik.[42] Az ilyen jellegű, elsődleges vizsgálódásokban (a kádárizmus közérzetének elemzésében) a digitalizált tartalmakat feldolgozó szövegelemzések is segíthetnek. A személyes dimenzió feltárásához kézenfekvőnek tűnik a „lelkiismereti konfliktusokra" fókuszáló vizsgálódás. A fogalom erőteljesen volt jelen a kádári kommunikációban. Első felbukkanása a korszak első parlamenti üléséhez kötődik. 1957. május 11-én (az 1956-os forradalom leverését, a társadalmi ellenállás letörését követően összehívott országgyűlésben), amikor a pártot a (katolikus) egyházhoz hasonlítva egy új típusú, „összekacsintó" kommunikációs módot is meghonosítva a következőkről beszélt a pártvezető: „hogy lelkiismereti konfliktus se legyen, hát nekünk, kommunistáknak is megvolt a magunk gyónása, azt önkritikának hívják. (Derültség.) Voltak olyasfajta emberek, akik kommunistáknak nevezték magukat és azt gondolták, hogy hasonlóan viselkedhetnek ahhoz, ahogyan egy rossz katolikus, aki egész évben gazemberkedik, de húsvét táján elmegy a templomba, meggyón és újjászületve, megnyugodva kimegy az utcára, és húsvét utáni kedden kezdi elölről az egészet."[43]

A beszédet sokszor idézték (híradásokon, beszédgyűjteményekben, elemzésekben), maga a „lelkiismereti konfliktus" fordulat azonban nemcsak a politikai közbeszédben állandósult, hanem a nyilvánosság egyéb szféráiban is markánsan volt jelen. Kádár János szempontjából pedig három évtized múltán utolsó beszéde helyezi drámai kontextusba az összetételt. A már láthatóan beteg, leváltott pártvezető az MSZMP Központi

41 Tabajdi (2017).

42 Apor–Huhák–Bódi–Horváth–Scheibner (2018).

43 Az 1953. évi július 3-ra összehívott országgyűlés naplója. II. kötet (1957. május 11.), 1785.

Bizottsága előtt már alig követhetően és eredménytelenül birkózott lelkiismeretével, személyes felelősségének súlyával 1989. április 12-én.

A fogalom jelentéstartománya, konnotációi időbeli állandóságot mutattak. Az összetétel online lekérdezhető megjelenéseinek (az Arcanum adatbázisában elérhető félezer találatának) eloszlása a kádárizmus közérzetének egyik érdekes lenyomata. A kezdeti időszakban a „lelkiismereti konfliktusok" a sajtóban különböző háborús helyzetekkel kapcsolatban kerültek elő (algériai, kongói incidensek, az NSZK fegyverkezése, a vietnámi háború stb.). Történelmi dimenzióban (emlékezetpolitikai szövegekben) ehhez kapcsolódtak a második világháború eseményei, különösen az atombomba bevetésével kapcsolatos dilemmák bemutatása. Mindez átvezet egy másik jelentéstartományba, a művészetek világába, irodalmi, drámai alkotások, filmek ismertetéséhez, elemzéséhez. Ezek között is több, a második világháború, az atomkorszak vagy a hidegháború morális dilemmáit feldolgozó alkotás használta a fogalmat. Az összetétel megjelent hivatásos kritikusok és kritikai gondolkodók szövegeiben is, hazai és külföldi (immár nyugati) alkotások kapcsán is a hatvanas évektől. A kultúrpolitikus Tóth Dezső ugyanúgy használta, mint az ellenzékivé váló filozófus, Heller Ágnes. A korszakban lelkiismereti konfliktusként emlegettek nevelési, pedagógiai kérdéseket is. A vonatkozó írások az össztársadalmi szinten érzékelt „kettős neveléssel" álltak összefüggésben. Így hétköznapi, iskolai problémák mellett a hitoktatásról szóló írásokban is előfordultak.

Ami a szigorúan vett (bel)politikát illeti, a lelkiismereti konfliktusok nyilvános megjelenései jellegzetes kádári témákhoz kapcsolódtak, legyen szó a „szövetségi politikáról", a „szocialista törvényességről", az értelmiség szerepeiről vagy tudományetikáról. Sajátos módon, amikor a szocializmus építésének dilemmáit (belső konfliktusait) tárgyalta a pártsajtó, megjelent a „kommunista lelkiismeret" fogalma is. Az anyagi érdekeltségnek és a szocialista tudatnak az 1968-ban bevezetett Új Gazdasági Mechanizmus kapcsán[44] is széles körű irodalma volt. Gyakran kerültek elő olyan lelkiismereti konfliktusok, „amelyekben a gazdasági vezetőnek

[44] Dr. Kalocsai Dezső – Kósa Erzsébet: Az anyagi érdekeltség és a szocialista tudat kérdésének vitájáról. *Társadalmi Szemle*, 21. évf. (1966) 9. sz. 97.

választania kell a kollektíva és a népgazdaság érdeke, az üzleti megfontolás és a politikai öntudat között."[45] Sőt a fogalom felbukkant az új politikai generáció bemutatása kapcsán is.[46]

A „lelkiismereti konfliktus" leginkább mégis kifejezetten egyházpolitikai témájú írások központi fogalma lett. Ezekben a hazai megnyilatkozások és a külföldi (emigráns) értékelések feleseltek egymásnak. A *Katolikus Szemle* 1961-ben Grősz József emlékezete kapcsán idézte meg az egyházi vezetés csapdahelyzetét: „lehet a hatalom birtokosaitól elzárkózni s lehet velük tárgyalni. Az eredmény mindkét esetben lényegében ugyanaz: az Egyház béklyóba verése, az állam szolgálatába állítása s végül kikapcsolása, személyi vonatkozásban a börtön vagy az ennél is súlyosabb napi megaláztatások és lelkiismereti konfliktusok láncolata."[47] A vallás- és lelkiismereti szabadságot követelő nyugati sajtó ezt a dilemmát, a mindennapi etikai dimenziót is napirenden tartotta.[48] A hetvenes évek egyházpolitikai elemzései már kiemelten foglalkoztak az állami és egyházi vezetés számára is gyanús kisközösségekkel: „a kiscsoportok abból a segítés-vágyból születtek, amelyet a hívek az államtól mindenben függő s ezért a lelkigondozásban teljesen megbénított püspökeik irányában éreztek, és abból a lelkiismereti konfliktusból, ami egy ateista államban a hitük szerint élni akaró keresztényekben támad. Ez a konfliktus ma nemcsak a kis közösségeket, hanem a klérus és a hívek összességét is áthatja.[49] Összegezve tehát a rezsim kritikusai a rendszer liberalizálódása, a diktatórikus viszonyok enyhülése ellenére mindvégig figyelmeztettek a lelkiismereti konfliktusok veszélyeire.

Eközben a hazai sajtóban bevett formulává vált az alapvető kádári toposz, mind gyakrabban ismételgették, hogy a hívő állampolgárokat sem

45 Stabilitás és rugalmasság. *Társadalmi Szemle*, 23. évf. (1968) 1. sz. 7.

46 Szekulity Péter: Három lépés távolságra. *Élet és irodalom*, 13. évf. 49. sz. (1969. december 6.), 12.

47 Magyar Péter: Grősz érsek emlékezete. *Katolikus Szemle*, 13. évf. (1961) 4. sz. 294.

48 Az európai magyar főlelkészek nyilatkozatát lásd *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 71. évf. 12. sz. (1964. március 22.), 1.

49 A Szentszék „keleti politikája"... Újabb problémák előtt. *New Yorki Magyar Élet*, 31. évf. 25. sz. (1978. június 17.), 4.

nyomaszthatja semmilyen lelkiismereti konfliktus. Az összetétel nemcsak Kádár újra és újra elmondott, felidézett szövegeiben, de politikusok, az ÁEH munkatársai és a „szövetségesként" megnyert egyházi vezetők nyilatkozataiban, olykor teológiai folyóiratokban is megjelent.[5051] Ugyanakkor a politikai nyilatkozatok mellett az egyetemes eszmetörténeti körképek (teológiai szakcikkek) is tárgyalták a kereszténység (az evangélium) ideológiává degradálásának veszélyét: „egy bizonyos meghatározott »gazdasági-társadalmi elméletté« tett keresztyénség megoldhatatlanul súlyos lelkiismereti konfliktusba sodorná a másfajta gazdasági-társadalmi rendben élő keresztyének millióit." Hasonló kérdéseket tematizált az egyházpolitikai határozatok alapján útjára indított *Világosság* mint világnézeti, materialista folyóirat is.[52] Végső soron a kádári nyelvhasználat idővel beszivárgott a tudományos (jelenkortörténeti) elemzésekbe is.[53]

A lelkiismereti konfliktusokról szóló szövegek a kádárizmus ajánlataiként is értelmezhetők. Amint ez a rövid felsorolás is mutatja, az összetétel magába sűrítette a kádári világlátás és ideológiai indoktrináció megannyi elemét, mint a keleti és nyugati összehasonlításban is kimutatható relatív jobb létet, a megelőző időszakokhoz képest érzékelhető, éreztetett fejlődést, a „létező szocializmus" hibáin túllépő igazságosabb, de legalábbis kiszámítható jövőképet stb. Másrészt a szöveghelyek olvashatók a kádári közérzet lecsapódásaként is. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy az összetétel miként jelent meg a professzionalizálódó pszichológiai, szociálpszichológiai tanulmányokban, legyen szó öngyilkosságokról,[54] euta-

50 Lásd például Dr. Kádár Imre: Keresztény szolgálat korunk társadalmi és nemzetközi kérdéseiben. *Theológiai Szemle*, 9. évf. (1966) 9. sz. 205.

51 Palotay Sándor: Közügy – közjó. *Theológiai Szemle*, 10. évf. (1967) 10. sz. 81, 83.

52 Tarján Imre: A kereszt demokráciája és a nyugatnémet szociáldemokraták kereszténysége. Ideológia helyett teológiát? *Világosság*, 7. évf. (1966) 11. sz. 14.

53 Útkereső protestantizmus. Beszégetés Kónya István vallástörténésszel. *Élet és Irodalom*, 22. évf. 16. sz. (1978. április 22.), 7.

54 Szűcs Zsuzsanna dr., Bereczki Zoltán dr., Balázs Mária, dr.: Az öngyilkossági kísérletekről 820 eset elemzése kapcsán. *Orvosi Hetilap*, 113. évf. 40–44. sz. (1972. október 8.), 2455.

náziáról, alkoholizmusról[55] vagy elméleti kérdésekről.[56] Az újra intézményesülő pszichológia nyugati tudományos beszámolók (vallásos neurózisok, pszichózisok) megismerésére is alkalmasnak bizonyult. A hívők tudatát elemző szövegek immár nemcsak a népi vallásosság és a babonák (sokszor kigúnyolt) továbbélésével foglalkoztak, hanem arról is cikkeztek, hogy „számos individuális konfliktus mélyén lényegében a középkori gondolkozásformák, értékrendszerek és hierarchikus attitűd, valamint az Egyházban észlelhető megújulási vágy, modernizálódási tendenciák közötti összeütközés húzódik meg."[57]

A depolitizált kádári társadalomban az etikai kérdések leggyakrabban a magánéleti dimenzióban fogalmazódhattak meg. A párválasztással, házassággal, szexuáletikával, születésszabályozással kapcsolatos „lelkiismereti konfliktusokról" az érdeklődők a legális egyházi sajtóban, a napilapokban és a *Világosság* materialista folyóiratban egyaránt olvashattak. Az igazán elkötelezettek a különböző csatornákon bejuttatott emigráns, nyugati sajtóból is tájékozódhattak.[58] A szexuális forradalom árnyékában a vasfüggönyön innen és túl felmerülő etikai dilemmák, a hagyományos (katolikus) egyházi tanítás befogadása a hatvanas évektől általános egzisztenciális kérdésként jelentkezett. Ezek az etikai dilemmák megtárgyalható közügyként a korszak hazai népesedéspolitikai diskurzusához kapcsolódtak. Az abortuszok kimagasló száma miatt ezeket a kérdéseket a napi és az ifjúsági sajtó is rendszeresen lelkiismereti konfliktusként tálalta.[59]

55 Horváth Tibor: Euthanasia – az orvosetika és a büntetőjog dilemmája. *Magyar Tudomány*, (Új folyam) 18. évf. (1973) 10. sz. 650.

56 Bakó Ferenc: A szakmunkástanulók erkölcsi ítéleteinek néhány sajátossága. *Pedagógiai Szemle*, 26. évf. (1976) 9. sz. 824.

57 Dr. Pisztora Ferenc: Beszámoló a III. nemzetközi szociálpszichiátriai kongresszusról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 28. évf. (1971) 3. sz. 431.

58 Franz Böckle: A vegyesházasságok katolikus szemmel. *Mérleg*, 1. évf. (1965) 1. sz. 193–197.

59 Kovács Judit: VI. Pál pápa nemet mond. Az új enciklika is tiltja a születésszabályozást. *Magyar Nemzet*, 1968. augusztus 4., 10.; Miért kényszerült magyarázkodásra VI. Pál pápa? Konzervatív igék a születésszabályozás ellen. *Magyar Ifjúság*, 12. évf. 32. sz. (1968. augusztus 9.), 10., Faragó Jenő: Vita a vatikáni „nem"-ről. *Népszabadság*, 1968. augusztus 11., 4.

A „lelkiismereti konfliktusok" szerteágazó, mégis összefüggő jelentésrétegei tehát különböző társadalmi tapasztalatokra utalnak. A mindennapokban vizsgálható társadalmi jelenségek, különböző személyes konfliktusok a korszakban megkezdődő szociológiai, szociálpszichológiai kutatások tárgyává váltak. A társadalmi közérzületet vizsgáló egyik legmélyebb és legszisztematkusabb kutatássorozat Kopp Mária és Skrabski Árpád nevéhez köthető. A magyar lelkiállapotról szóló felméréseik számos, a közbeszédben vagy a társadalmi (fél)nyilvánosságban megfogalmazott vélekedést alátámasztottak.[60] A szerzőpáros szisztematikusan írta le a korszak kóros konfliktuskezelési módjait, érzelmi és magatartási zavarait. Kutatásuk a korszak közérzetét meghatározó neurózisok háttértényezői közül többet is azonosított. Ilyen elem volt az ellenségesség attitűdje, amikor valaki „az átlagosnál lényegesen gyakrabban tartja aljasnak, önzőnek a többi embert, aki csak ki akarja használni a másikat." Hasonlóan károsnak találták azt az érzelmi konfliktuskezelő stratégiát, amikor valaki „a nehéz élethelyzeteket evéssel, ivással, gyógyszerek fogyasztásával próbálja megoldani." Széles körben kimutatták az életcélok hiányát (a 60 év feletti magyar lakosság csupán 43%-ának voltak életcéljai 1988-ban) és a diszfunkcionális attitűdök közül a perfekcionizmust. A konfliktuskezelés össztársadalmi kudarcának legmegdöbbentőbb adata szerint a magyar lakosság 1,7%-a kísérelt meg kétszer vagy többször is öngyilkosságot (míg az egyetemisták körében ez az arány 6,3% volt). Végső soron a neurotikus állapotokkal szemben, megállapításaik szerint, a támogató család, illetve a tanultság volt az egyik legjelentősebb mentálhigiénés védőfaktor. A nyilvánosság kontrolljának enyhülésével, illetve az egymást követő kutatások révén a szakfolyóiratok immár a tsz- vagy GYES-neurózis okait is keresték, esetenként teret engedve a vallásos neurózisról szóló cikkeknek. Mindez a kádári közérzetet kreatívan megjelenítő vicclapokban is megjelent.[61]

A Kopp–Skrabski házaspár vizsgálódásai kimutatták azt is, hogy nehéz élethelyzetben saját bevallása szerint a magyar lakosság 38%-a imád-

60 Kopp–Skrabski (1992) 203–220.

61 Peterdi Pál: Mitől fáj? *Ludas Matyi*, 33. évf. 43. sz. (1977. október 27.), 7.

kozott 1988-ban. Ez összefüggésbe is hozható azzal, hogy ebben az időben a megtűrt, majd teret nyerő vallásszociológiai vizsgálatok a magyar lakosság relatív többségét a „maguk módján vallásos" kategóriával írták le.[62] Berecz János már idézett beszédében az aktív magyarországi vallásgyakorlók arányát 15, az alkalmanként templomba járók arányát 40 százaléknyira tette. A társadalomtudományos vizsgálatokkal összhangban ekkor már a Pártközpontban is élesen látták, hogy „fokozatosan visszaszorul a hagyományos paraszti-falusi vallási élet, növekszik viszont az intellektuális-városias vallásosság".[63] Sőt az egyházi élet legdinamikusabb részének a fiatalok és az értelmiség körében terjedő, kisközösségekre épülő egyházmodellt tartották. Az 1989-es útkeresésben tehát a vallásosság fokozatos, de gyors elhalásának marxista tétele helyett a szekularizáció lassulásával számoltak.

A korszak a vallásosságon túl más, széles körben elérhető konfliktuskezelési megoldásokat is kínált. A kádárizmus köznapi leírásaiban hangsúlyosan szerepelnek a hatalmi rendszer ún. szelepei, a társadalmi feszültségeket levezető eszközök. Ezek közül a leggyakrabban emlegetett a humor szerepe, különösen a kádári kabaré sztárjainak (Komlós János, Hofi Géza) közéleti viccelődései. Közismert szelepfunkcióval bírt továbbá a disszidálás (a személyes konfliktusok egyszerű, olykori belügyi háttérintézkedésekkel történő kiiktatása). A szabadság hiányából adódó összeütközéseket, a rossz közérzetet oldhatták a különböző népünnepélyek, sportsikerek is. Az össztársadalmi frusztrációt csökkentették a hatvanas évektől a külföldi utazások megkönnyítése vagy a szabadidő és az üdülés bővülő lehetőségei. Közérzetjavító kádári jellegzetességnek szokás számítani a magántulajdon megtűrését: a hétvégi telkek világától a második gazdaság térnyeréséig terjedő társadalmi tapasztalatot. A konfliktusok túlhevülését levezető szelepfunkciója lehetett a nem rendszerszintű kritikának (morgolódás), majd a nyolcvanas évektől az ún. második nyilvánosság megtűrésének. A hiánygazdaság frusztrációját oldhatta az érdekkijárás, a gyakran emlegetett „kiskapuzás". A társadalmi köznyugalmat,

62 Tomka F. (2005).

63 MNL OL 288. f. 4/266–267 ő. e.

illetve normalitástérzetet a szimulált viták (életmódviták) is megerősíthették. Míg (végső soron) a mindennapi propaganda a bűnbakképzés kifinomult eszközeivel enyhíthetett a társadalmi feszültségeken.

Hasonló szelepfunkciók az egyházpolitikában, az egyházakkal kapcsolatos intézkedésekben is megfigyelhetők. Összességében szelepnek tekinthető 1) maga az egyházpolitika (a szövetségi politika részeként, legitimációpótlékként, a nemzetközi imázsjavítás elemeként), 2) az egyházak szakrális tevékenysége, ünnepei (a tradicionális búcsúktól az egyházi év ünnepein át a különböző évfordulókig), 3) az egyházi kulturális élet eseményei, mint az egyetemes emberi kulturális örökség fenntartása (a komolyzenétől a műemlékvédelemig). A szelepfunkciók megragadhatók 4) az egyházügyi gyakorlatban, így a perifériális kritika (morgolódás) megtűrésében, és 5) a mindennapi egyházügyi intézkedésekben is. A kiskapuzás lehetőségeit a legfelső szinten Kádár János és „szövetségeseinek" levelei dokumentálják.[64] 6) A kulturális tér (nyilvánosság) engedélyezett (tűrt) szimulált vitáihoz hasonlóan az egyházi sajtóban az apologetika (egyházvédelem) is korlátozottan kaphatott teret. Ez a közbeszédre, a kádári nyelvhasználatra is hatással volt. Így terjedhettek el a hatalmi törekvéseket tömörítő eufemizmusok, elsősorban a „vallásos érzelmű állampolgárok" kifejezés. 7) A nyolcvanas években a megtűrt második nyilvánosság részeként nagyobb tér nyílt az egyházi kezdeményezéseknek is.[65] 8) Eközben a társadalmi konfliktusok leképeződése mindvégig rejtett maradt az egyházi közéletben, amint azt az életutak aprólékos elemzései is bizonyítják.[66] A nyugati, a kapitalista, illetve a fogyasztói társadalom erkölcstelenségeinek bírálatával egyházi és állami társadalompolitikai üzenetek is összeértek. Nem véletlen tehát, hogy miközben az egykorú politológiai elemzések a hetvenes évektől mind gyakrabban írták le Ká-

64 A Kádár titkárságára érkező kérelmek is fenntartották a kijárás, az érdekérvényesítés informális csatornáit, legyen szó elbocsátásokról vagy helyi funkcionáriusok túlkapásairól. A „szocialista kapcsolatok" kihasználása az egyházpolitikában is megjelent. – MNL OL 288. f. 47. csoport, illetve Huszár (2002).

65 Tomka F. (2005).

66 Bögre–Szabó (2010).

dár János Magyarországát egyfajta kísérleti laboratóriumként, a Kelet és Nyugat közötti sajátos magyar állapotok értékelése az egyházpolitikai elemzésekben is megjelent.[67]

Összegzés helyett

Az 1989-es fókuszpontból különösen élesen rajzolódik ki a kádárizmus egyházpolitikája, legyen szó az elitcsoportokról vagy a társadalomban észlelhető konfliktusmezőkről. A különböző dimenziók szétválasztása révén könnyebben vizsgálható a korszakot meghatározó konfliktusok eltérő megélése is, árnyalhatók a nagy egyháztörténeti elbeszélések, legyen szó egyházüldözésről, ellenállásról vagy a „sajátos magyar modell-ről". A társadalomtudományi vizsgálatokban új eredményeket hozhat a konfliktusok belsővé tételének (interiorizációjának) a kritikus mennyiségben feltárt történeti tények bázisán történő vizsgálata.

A korszak egyházpolitikájában (az állami kontroll révén) lényegében minden egyedi ügyben jelen volt a konfliktus lehetősége, ám a mindennapokban a kádárizmus szituatív hatalomgyakorlása az általánosabb társadalompolitikai célkitűzésekhez igazodott. Ez a működési mód más területeken, például a kultúrpolitika, az értelmiségpolitika és a szociálpolitika világában is megragadható intézkedésekhez vezetett.

Az 1989-es fókuszpontból szemlélve kirajzolódik a Kádár-korszak egyházpolitikai konfliktusainak társadalmi hatástörténete is. Az egy generáción át alakuló konfliktusok emlékezete a következő generációnyi időszakban is konfliktusos maradt. Bár az elemzésekben szétválasztható az állami, politikai, egyházi, közösségi és személyes emlékezet szintje, a tömör és lendületes (publicisztikai) megnyilatkozásokban a kádárizmus komplexitása aligha írható le érvényesen. Ez önmagában is igazolhatja az elmélyült történeti vizsgálódások szükségességét.

67 Az Egyházszociológiai Intézet 25 éve. *Katolikus Szemle*, 35. évf. (1983) 3. sz. 304.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Apor–Huhák–Bódi–Horváth–Scheibner (2018) *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban. Gyűjtemények története.* (Szerk. Apor Péter – Huhák Heléna – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Scheibner Tamás) Budapest, MTA BTK.

Balogh (2016) Balogh Gábor: *Konfliktusviselés. Konfliktusok a világban és a társadalomban.* Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.

Balogh (1997) Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet,* 9. évf. 34. sz. 69–79.

Balogh–Fejérdy–Szabó (2018) Balogh Margit – Fejérdy András – Szabó Csaba: Az 1964-es magyar–szentszéki részleges megállapodás. *Archivnet,* 18. évf. 6. sz. https://www.archivnet.hu/az-1964-es-magyar-szentszeki-reszleges-megallapodas (Letöltés: 2023. július 11.)

Bánkúti–Gyarmati (2010) Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Budapest, ÁBTL–L'Harmattan.

Benyhe (2015) Benyhe Bernát: Bokor – Állam – Egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia. In: *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában.* (Szerk. Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina) Budapest, Gondolat, 257–325.

Bögre–Szabó (2010) Bögre Zsuzsa – Szabó Csaba: *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban.* Budapest, METEM.

Fejérdy (2010) Fejérdy András: Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén. Az első Regnum-per helye a magyar egyházpolitikában és a szentszéki Ostpolitikban. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* (Szerk. Bánkúti Gábor – Gyarmati György) Budapest, ÁBTL–L'Harmattan, 129–155.

Fazekas (2003) Fazekas Csaba: Kultúrbéke, 1987. *Archivnet*, 3. évf. 2. sz. https://www.archivnet.hu/politika/kulturbeke_1987.html (Letöltés: 2023. július 11.)

Gough (2006) Gough, Roger: *Kádár János a jó elvtárs?* Budapest, JLX.

Kiss (2010) Kiss Réka: Az egyházpolitika és a református egyház a forradalmat követő évtized egyházi pereinek tükrében. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* (Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László) Budapest, Szent István Társulat – Luther, 289–305.

Havasy (1990) Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989.* Magánkiadás, 1990.

Horváth (2023) Horváth Gergely Krisztián: Magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. *Történelmi Szemle*, 64. évf. 4. sz. 805–824.

Huszár (2002) Huszár Tibor: *Kedves, jó Kádár elvtárs. Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Budapest, Osiris.

Kalmár (2014) Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris.

Kiss–Soós–Tabajdi (2012) Kiss Réka – Soós Viktor Attila – Tabajdi Gábor: *Hogyan üldözzünk egyházakat? – Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek.* Budapest, L'Harmattan.

Kopp–Skrabski (1992) Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot. Összefoglalás.* Budapest, Végeken Alapítvány.

Lénárd–Tímár–Szabó–Soós (2006) Lénárd Ödön – Tímár Ágnes – Szabó Gyula – Soós Viktor Attila: *Utak és útvesztők.* Budapest, Kairosz.

Mirák (szerk.) (2014) Mirák Katalin (szerk.): *Háló 2. Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról – 1945–1990.* Budapest, Luther.

Mózessy (2010) Mózessy Gergely: „Az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával..." Egyházi kitüntetések és a pártállam. In: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet.* (Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László) Budapest, Szent István Társulat – Luther Kiadó, 251–269.

Ö. Kovács (2012) Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Budapest, Korall.

Petrás (2017) Petrás Éva: Jehova Tanúi története 1945 és 1989 között. In: *A magyarországi Jehova Tanúi Egyház története. A kezdetektől napjainkig.* (Szerk. Fazekas Csaba – Jakab Attila – Petrás Éva – Szita Szabolcs) Budapest, Gondolat, 203–270.

Romsics (2001) Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris.

Rainer (2011) Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 1956-os Intézet – L' Harmattan.

Rajki (2013) Rajki Zoltán: Szabadegyházak egyháziasítása az 1960-as években Magyarországon. In: *Szabadegyházak, vallási kisebbségek és a diktatúrák Európában a 20. században.* (Szerk. Daniel Heinz – Rajki Zoltán – Simon Ervin) Budapest – Friedensau, Gondolat – Historisches Archiv der Siebenten-Tags Adventisten in Europa – Kisegyházkutató Egyesület, 105–118.

Szabó (2005) Szabó Csaba: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Budapest, Magyar Országos Levéltár – Szent István Társulat.

Tabajdi (2017) Tabajdi Gábor: Újratervezett egyháztörténetek. In: *Újratervezések. Magyarország a jelenkorban.* (Szerk. Keller Márkus – Tabajdi Gábor) Budapest, 1956-os Intézet.

Tomka (1984) Tomka Miklós: *Vallásszociológia.* Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat.

Tomka (2005) Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Budapest, Szent István Társulat.

Tomka (2008) Tomka Miklós: A vallásosság mint az elitbe kerülés ellenpólusa a Kádár-korszakban. In: *Rendszerváltás és Kádár-korszak.* (Szerk. Majtényi György – Szabó Csaba) Budapest, Kossuth.

Tomka (2009) Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest, Osiris.

Török–Tusor–Tóth (2015) Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Budapest, Gondolat. http://institutumfraknoi.hu/katolicizmus_magyarorszagon_ii_vatikani_zsinat_koraban_0 (Letöltés ideje: 2023. július 25.).

Ungváry (2007) Ungváry Krisztián: The Kádár Regime and the Roman Catholic Hierarchy. *Hungarian Quarterly,* Vol. 48, No. 187, 80–91.

Vajta (2006) Vajta Vilmos: *A diakóniai teológia a magyar társadalmi rendszerben.* Budapest, Luther.

Valuch (2001) Valuch Tibor: *Magyarország története a XX. század második felében.* Budapest, Osiris.

Wirthné (2015) Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók" fedőnevű ügy elemzése.* (PhD-értekezés.) Budapest, ELTE-BTK.

LÉNÁRT ANDRÁS

ZSIDÓK AZ ELITBEN ÉS NÉPRAJZI ÉRTELEMBEN

A dolgozatban nem valamely zsidó alapon szerveződő csoportról fogok értekezni, hanem Féner Tamás fotóművész *„...és beszéld el fiadnak"* című 1983-as kiállítása, tehát egy ártalmatlan, mégis úttörőnek tartott kulturális esemény kapcsán próbálom érzékeltetni a késő Kádár-korszak zsidósággal kapcsolatos reflexeit és pozícióit. Ha csak a kiállítás körül bábáskodó emberek hátterét nézzük, az alkotó Féner és a Néprajzi Múzeumnak a kiállításon dolgozó közvetlen munkatársai közül kettő volt zsidó.[1] A kiállítás kapcsán megemlékezünk Scheiber Sándor tudós rabbiról, a Rabbiképző nemzetközi elismertségű, néprajzi témákban is jártas igazgatójáról, a róla és a hitközség munkatársairól hosszú évekig jelentő Benoschofsky Ilonáról, a Magyar Izraeliták Országos Képviselete alá tartozó, tehát explicit nem állami fenntartású Zsidó Múzeum igazgatónőjéről. A politikai felügyeletre kitágítva a vizsgálódás körét, a tárlat szervezői

1 A kiállítás rendezője, Nagyné Sebestény Krisztina gyermek- és ifjúkorában a szombathelyi hitközség rendezvényeinek rendszeres látogatója volt, és nem rajta múlt, hogy a kiközvetített fiatalember végül nem lett a házastársa. Dr. Szőnyi Zsuzsanna pedig abban a Népszínház utcai csillagos házban született 1944-ben, ahol a nyilas hatalomátvétel utáni napokban szórványos lövöldözés miatt véres razziát tartottak – édesapját a kapujukban ölték meg. A család a háború után otthon tartotta a nagyobb ünnepeket, az idősebbeket gyakran kísérte el a Nagyfuvaros utcai templom ünnepeire és szertartásaira.

közül mindenki úgy emlékszik, hogy Aczél György KB-titkár, nem sokkal a megnyitó előtt be akarta tiltani a kiállítást, míg a korszak neves politikai újságírója, Hajdú János nyugodt szívvel fogadta el a felkérést a szereplésre: az ő megnyitó szövegének rövidített változata lett az 1984-ben megjelentetett fényképalbum fülszövege. Azt is mondhatjuk, hogy a kultúrpolitika fontos posztjain álló fiatalabb generáció nem zsidó képviselői – Hajdú János (1934) vagy Pozsgay Imre (1933), aki a kiállítással egy időben fogadott félig hivatalos izraeli küldöttséget – könnyedebben kezelték a kérdést, nyitottabbak voltak a zsidó identitás nyilvános tematizálására és ábrázolására, mint a cionista múltú és a lappangó antiszemitizmus feltörésétől rettegő, Kádárnál alig öt évvel fiatalabb, 1917-es születésű Aczél. Aczél György aggodalmát természetesen sokan osztották, nem egyedül testesítette meg a zsidók antiszemitizmustól való félelmét.[2] Gyakran egy-egy családon belül is konfliktust okozott, hogy mennyire szabad erről nyíltan beszélni, milyen mértékben lehet felvállalni a sokszor megfogható tartalom nélküli zsidó származást. Végül létezett a korszakban, ahogy mindig is, idegenkedés a zsidóktól – ezt a kérdést nem tárgyalom.

A PROBLÉMA: VALLÁSTALANOK EGYHÁZA ÉS A NÉPRAJZI MEGKÖZELÍTÉSEK

Kezdjük a korszak elején kialakított új egyházszervezet működésével. A vallásüldöző, ideológiai alapon a felekezeteket ellenségként, legalábbis vetélytársként kezelt, a vallási életet akadályozó kommunista rezsimmel szemben az elnyomott felekezetek tisztségviselői, különösen a vezetői el-

[2] A kiállítás katalógusának írója, Verebélyi Kincső egy néhány évvel korábbi személyes élményt is megemlített Aczél és a zsidóság kapcsolatáról. Amikor 1972-ben a Műcsarnokban Chagall-kiállítást terveztek francia és szovjet közreműködéssel (az utóbbi nem valósult meg), Aczél udvariasan fogadta a francia múzeum képviselőjét, örömérről biztosítva, hogy a nagy festőnek tárlata lesz Budapesten, csak egy valami nem derült ki a tárgyalás során, hogy Marc Chagall voltaképpen zsidó. Hasonlóan nem volt téma Aczél családjában a saját zsidó származásuk, egyik lánya úgy nyilatkozott, hogy csak gimnazista korában szerzett tudomást róla. Varga (2013) 50–65.

méletileg alkothattak volna egyházi-szellemi ellenelitet. A pártállam törekvése természetesen az volt, hogy ilyen ne alakuljon ki, és egyre finomodó módszerekkel elérték, hogy a formális egyházi vezetők a hatalom számára megbízható, legalábbis az elvárásoknak megfelelően cselekvő, együttműködő emberek legyenek.

A cionista szervezetek betiltása, valamint az állammal történő egyezség (1948) és a zsidó felekezetek kényszerű egyesítése (1950) után lényegében egyetlen zsidó csúcsszerv maradt: a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, későbbi nevén Képviselete (MIOI – MIOK).[3]

A MIOK létrehozását elrendelő 1162-11/1950-es VKM rendelet tökéletesen centralizált irányítást rögzített, ahol a helyi hitközségek vagy vallási vezetőik semmiféle autonómiával nem rendelkeztek. A MIOK szoros felügyelet alá került, és az állam mindent megtett a szervezet eljelentéktelenítéséért. A hatvanas években 500–600 főt alkalmazott a hitközség, ami nem is kevés a hívők-templomjárók kis számához viszonyítva. Az állam azonban folyamatos nyomás alatt tartotta a vezetőket a szervezet csökkentése és működése racionalizálásának igényével.[4] A MIOK közege csak keveseknek lehetett vonzó, így valószínűleg kontraszelekció érvényesült a káderek kiválasztódásában. Kardos Péter, a ma élő rabbik doyenje például több helyen említi, hogy a rabbiképző megingathatatlan vezetője, Scheiber Sándor 1956 után csak „lasszóval" tudott szeminaristákat fogni az intézményébe.[5] Közülük sem mindenki fejezte be a képzést, feltehetően nem is mindannyian voltak alkalmasak szellemi vagy vallási vezetőknek. A hatalom amel-

3 Az egyezményt 1948. december 7-én írta alá Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, Stöckler Lajos a Budapesti Izraelita Hitközség, és Kahan-Frankl Samu, az Ortodox Központi Iroda vezetője. Az 1950-es egyesüléssel megszűnt a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet autonómiája.

4 Az állam és egyház közötti 1948-as megállapodás szerint az állami támogatás ütemes csökkentését követően 1968-tól megszüntette volna az állami dotációt. Egyéb bevételek híján a MIOK intézményei azonnal tönkrementek volna, így a tervezetet nem tartották be. Évente határoztak a „rendkívüli államsegély" folyósításának indokoltságáról, ami ugyancsak kiszolgáltatott helyzetbe hozta a MIOK-ot. Kovács (2019) 307.

5 https://mazsihisz.hu/kozossegeink/rabbijaink/bemutatjuk-a-rabbijainkat-kardos-peter – Kácsor Zsolt interjúja, 2017. (Letöltés: 2023. július 20.)

lett, hogy kihasználta a zsidó hitközségben rejlő lehetőségeket, hosszú távon az infrastruktúra elsorvasztására és átvételére, államosítására játszott.

1950 után a kis létszámú, belterjes világ immár az államnak köszönhette létét, cserében az eredetileg elgondolható érdekvédelem helyett egész más feladatokat látott el a pártállam működésében. A MIOK és az Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény vezetői nem győzték évtizedekig ismételni, mennyire hálásak a magyar kormányzatnak az antiszemitizmus megszüntetéséért és az eredetileg csak 15 évre tervezett pénzügyi támogatás fenntartásáért.[6] A kormányzat úgy gondolhatta, hogy a liturgikus élet kereteinek biztosítása mellett különleges szatellitszervezetként – ha tetszik, az MSZMP szövetségi politikájának részeseként – kárpótlási és jóvátételi, mondhatni üzleti, a nemzetközi színtéren diplomáciai küldetésre kiválóan alkalmas a zsidók szervezete. A MIOK 1957 és 1960 között részt vett a Zsidó Világkongresszus (ZSVK) munkájában, majd miután a ZSVK a Szovjetuniót bíráló határozatokat fogadott el, az MSZMP a szervezet elhagyására utasította a MIOK-ot. Emellett kitüntetett feladata maradt, hogy networkjében – az állambiztonsági szervek munkáját támogatandó – képességei szerint a lehető legtöbb adatot gyűjtsön zsidóellenes megnyilvánulásokról. Szintén kiemelt figyelmet kellene szentelnie, és felettes szervével, az Állami Egyházügyi Hivatallal egyeztetve szankcionálnia a zsidóság etnikumként való meghatározását, magyarán a zsidóság bármilyen valláson kívüli definícióját, legfőképp a cionizmust el kellene utasítania, használatát vissza kellene szorítania.[7] A zsidóság hivatalosan a háború után felekezeti státuszban maradt, de a hitközség elnökének 1975-ös, a felszabadulás harmincadik évfordulóján tett ünnepi megnyilatkozása a százezer fős hazai zsidóságról önmagában is ellentmondásos: „A felszabadult magyar zsidóság a Magyar Népköztársaság alkotmánya és az ennek alapján kifejlődött gyakorlat értelmében továbbra is felekezetnek tekintendő és ezért mi, magyar zsidók, izraelita vallású magyar állampolgárok vagyunk."[8] Benoschofsky Ilona ugyanígy sokáig kizárólag

6 Magyar Zsidó Levéltár XIX-278 Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka.

7 Kovács (2003) 5–35.

8 Seifert (1976) 329.

vallási értelemben hivatkozott a zsidóságra, és a jelen életüket a MIOK szervezeti felépítésével, az oktatási, szociális és egészségügyi intézmények leírásával mutatta be. A probléma az volt, hogy a hivatkozott nyolcvan-százezer ember túlnyomó többsége nem volt vallásos, és semmi dolga nem akadt a MIOK-kal vagy szervezeteivel. A hitközségi élet bugyraiba korábbi írásaimban szálltam alá, figyelmemet most az 1983-as néprajzi kiállítás tudománytörténeti és intézményi hátterére fordítom.[9]

Mi volt a viszonya a néprajznak a zsidósághoz Magyarországon, és mi jellemezte a Néprajzi Múzeum és a Zsidó Múzeum gyakorlatát alapításuktól fogva, és elsősorban 1945 után? A néprajz azért érdekes a zsidóság és az államszocializmus viszonyulásának vizsgálatakor, mert elkerülve a faji alapú népirtás témáját, kifejezetten olyan terepet kínált a zsidóságról szóló diskurzusra, amit az állami (első) nyilvánosság is eltűrt. Másik óriási előnye, hogy egykor létezett népszokásként a múltba utalhatja az egész „zsidóskodást", aminek legfeljebb skanzenszerű nyomai maradtak Magyarországon. A zsidó vallásgyakorlás így felvilágosulatlanságában is megbocsátható, sőt színes színfoltja a kor társadalmának.

Az 1994-ben kiadott *... és hol a vidék zsidósága?...* című konferenciakötetet a szerkesztők az első átfogó próbálkozásnak tartották a zsidó és nem zsidó vidéki társadalom együttélésének elbeszélésére.[10] A szövegek jellemzően 18–19. századi helytörténeti leírások egy-egy település vagy megye zsidó lakosságának történetéről és szokásairól. A szomorú felütés, Benoschofsky Ilona előszava a végpontot jelölte ki, ahonnan csak visszafelé lehet haladni: az évszázados történet 1944-ben véget ért, és valami egészen más folyatódott 1945 után. Voigt Vilmos, az elmúlt évtizedek legjelesebb magyar folkloristája írásában a 19. század végétől intézményesülő

9 Lénárt (2020) 208–250. és Lénárt (2016) 189–202.

10 A kötet előszavát Benoschofsky Ilona, a Zsidó Múzeum nyugdíjazott igazgatónője írta, melyben az 1944-es deportálásokat foglalta össze röviden. A levéltári hagyatéka és a munkássága alapján kijelenthetjük, hogy ebben már nagy gyakorlata volt. A gazdagon illusztrált kötet fotói a Néprajzi Múzeumból származtak, de a legtöbb forrásmegjelölés nélkül jelent meg. Deáky–Csoma–Vörös (1994). Meg kell jegyeznünk, hogy a rendszerváltás idején egy másik zsidó folklórról szóló kötet is megjelent: Kriza (1990)

tudományág, a néprajz és a zsidóság ambivalens viszonyát elemzi. Rövid összegzéséből az derül ki, hogy önálló zsidó néprajzkutatás nem folyt Magyarországon. Ennek legfőbb oka a zsidóság fogalmi meghatározásának és önmeghatározásának bizonytalansága. Amikor a magyar nemzettudat erősítését célzó politika által befolyásolt tudomány az ország területén élő más nemzetiségekre is kiterjesztette érdeklődési körét, a zsidóságot nem vonták be a vizsgálódásba, mondván, hogy a zsidók korábban felekezeti státuszt kaptak.[11] Ezért különösen furcsa, írja Voigt, hogy amikor a népi vallásosság jellegzetességeiről értekeztek például az 1945 után kiadott új sorozat, a *Magyar Néprajz* 1990-ben megjelent VII. kötetében, a „történelmi" egyházak és a protestáns kisegyházak mind szerepelnek, egyedül a zsidó vallás maradt ki itt, és gyakran másutt is a számbavételből.[12]

Mindez nem jelenti azt, hogy zsidók, illetve a zsidó folklórral és hagyománnyal foglalkozó tudósok ne írtak volna rendszeresen magyar vagy külföldi szaklapokba. Simonyi Zsigmond, Goldziher Ignác, Vámbéry Ármin, Munkácsi Bernát és mások mind ott buzgólkodtak a Magyar Néprajzi Társaság megalakulása körül (1889), de a „népfajok szerinti" kutatásokra specializált frissen alakult szakosztályok közül (magyar csángó, székely, szerb, horvát, német, örmény, cigány stb.) éppen a zsidó hiányzott. A tudósok túlzott szigora és önkorlátozó szabályozása mögött az uralkodó ideológia és a politikai elvárások húzódtak, a zsidók és zsidó származásúak a magyarsággal való egybeforrásának kényszeres hangsúlyozása, vagyis identitáskérdés vagy identitáspolitika. A hazai néprajz első fél évszázada hiába jeleskedett a fent említettek mellett olyan aktív és megbecsült kutatókkal, mint Róheim Géza, Honti Vilmos, Marót Károly vagy Szabolcsi Bence, az önálló zsidó folklórkutatást egyetlen intézmény vagy csoport sem tűzte ki kitüntetett feladatául. Voigt szerint ebben szerepe lehetett annak, hogy nemigen állt rendelkezésre nemzetközi (értsd német) példa, amikor pedig 1898-ban Hamburgban

11 A harmincas években megjelent négykötetes sorozat, a *Magyarság néprajza* nem írt a nemzetiségekről, és a 'Vallási néprajz' címszó alatt is mindössze három lapnyi szöveg olvasható a negyedik kötet végén. Voigt (1994a) 21.

12 Voigt (1994a) 22.

megalakult a zsidó néprajzi társulat, majd orgánuma, a *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde*, a magyar kollégák melegen üdvözölték, publikáltak is benne, de hasonló intézmény létrehozására és periodika alapítására ők nem vállalkoztak.

A ZSIDÓ MÚZEUM

Ha a hazai zsidó néprajz történetével foglalkozunk, két intézményhez, a Zsidó Múzeumhoz és a Néprajzi Múzeumhoz vezetnek a szálak. A reformer, a modern városi élethez alkalmazkodó zsidó csoportok értelmiségi képviselői felismerték, hogy a századfordulóra eltűnőben volt a zsidó vidéki életmód, annak szokásai és tárgyi kultúrája.[13] A Zsidó Múzeum létrehozására az 1910-es évek elején nagy szervezkedés indult az Izraelita Magyar Irodalmi Társulaton (IMIT) belül, ami meg is hozta gyümölcsét, és 1916-ban, az első világháború közepén hivatalosan is megnyílt a több száz tárggyal büszkélkedő új múzeum. A háromszobás Hold utcai lakás azonban csak átmeneti megoldást jelentett, a harmincas évek elején a múzeum igazi kiállítóteret és raktárat kapott a Dohány utcai zsinagóga új épülettel kiegészített szárnyában.[14] A múzeum gyűjtőkörébe lényegében minden zsidósággal kapcsolatos dolog belefért, de kifejezett népi tárgygyűjtés nem zajlott. A nagyobb kiállítások nem néprajzi témákat dolgoztak fel, hanem a harmincas évek végi politikai problémákra reflektáltak. Az 1938-as *Emancipációs kiállítás* egyértelműen a zsidók újból megkezdődő jogfosztására adott válaszreakciónak fogható fel, az 1939 végén nyílt képzőművészi tárlat pedig olyan tehetséges alkotók munkáiból válogatott, akik a jogfosztás miatt máshol már nem jelenhettek meg.[15]

13 Toronyi (2007) 49–61.

14 A felhívás öt kategória részletezett leírását tartalmazza: zsinagógai szertartási tárgyak, családi szertartási tárgyak, néprajzi tárgyak felirattal vagy véséssel, grafikai tárgyak, nyomtatványok, képek. A költözés idején a múzeum jogi háttere is megváltozott, újonnan alapított egyesület kezelésébe került az anyag.

15 Benoschofsky–Scheiber (1987) 14–15.

A világháborús években az IMIT szervezte kulturális élet felpezsdült, a múzeum is számos rendezvénynek adott helyet, de a pezsgés hátterében a zsidók diszkriminációja és általános fenyegetettsége rejlett. Ide szorultak vissza az országos nyilvánosságból, és csak a „saját közönségüknek játszhattak". Az 1944-es kritikus esztendőben sok minden megsemmisült vagy eltűnt a múzeum állományából, bár a gyűjtemény egy része a Nemzeti Múzeum raktáraiban sikeresen átvészelte a háborút. A háború után a beszerzés lehetősége leapadt, és jórészt a kiürült hitközségek megmaradt tárgyi emlékeinek beszállítására redukálódott. A politikai széljárás sem kedvezett a működésnek, a múzeum egyesületi hátterét megszüntették, és a MIOI alá vont intézményt Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjteménynek nevezték át.[16] Sorsa az 1980-as évek közepén megkezdődő felújítási munkálatokig meglehetősen mostoha volt, működését állandó pénzhiány, beázások és kényszerbezárások jellemezték. Az intézmény 1947 nyarán nyithatta meg újra kapuit, az épület helyreállítását az American Joint Distribution Committee és részben a Pesti Izraelita Hitközség finanszírozta. A következő három évben megemlékeztek a Dohány utcai Zsinagóga 90 éves fennállásáról, zsinagógatörténeti kiállítást szerveztek, és a *Széder művészete* című tárlaton a Haggada-művészet tárgyait mutatták be – igaz, ez utóbbi kiállítás mindössze két hétig volt látható.[17] A múzeumtörténeti összefoglalóban a következő jelentős dátum – átugorva az ötvenes éveket – 1960, amikor ugyancsak külföldi támogatásból csinálták meg a régóta tervezett antifasiszta kiállítást, ami a kor normáinak megfelelően beszélte el a népirtásba torkolló üldöztetések történetét.[18] A múzeum munkatársa és több mint három évtizeden át igazgatónője, Benoschofsky Ilona e nagy érdeklődésre számot tartó kiállítás kapcsán is a nehézségekről emlékezett meg 1982-ben: „Mint mindig, most sem áll rendelkezésünkre elegendő pénz, nem készíthettünk nagy-

16 Bár a köznyelvben megmaradt Zsidó Múzeumnak, csakúgy, mint a szintén átnevezett Szabolcs utcai kórház Zsidó kórháznak.

17 Benoschofsky–Scheiber (1987) 20–21.

18 A „Szolgaságból szabadságba" című kiállítás létrejötte a Claims Conference támogatásának volt köszönhető, a MIOK pedig vállalta az épület rendbehozását.

méretű fotókat [...] nagyméretű szövegmásolatokat. [...] Ez a kiállítás múzeumunknak ma is leglátogatottabb terme."[19] 1966-ban a kölcsönbe kapott Thereseinstadti Gyermekrajzkiállítás nagy sikernek bizonyult, az eredetileg tervezettnél hosszabb ideig volt látható és jelentős sajtóvisszhangot kapott. 1967-ben Perlmutter Izsák festő hagyatékát a Nemzeti Galéria festményeivel kiegészítve mutatták be, de utána hosszú éveken keresztül a romos állapotok és a forráshiány nem tették lehetővé újabb időszaki kiállítások szervezését. A nyolcvanas évek elején két állandó kiállítást lehetett megnézni, egyet a magyarországi zsidóság történetéről, és egy vallásművészeti témájút. A hatvanas években a három főállású munkatársat foglalkoztató, egyházi fenntartású múzeum nem zárkózott el az állami intézményekkel való együttműködéstől, 1979-ben például az Iparművészeti Múzeum *Egyházi gyűjtemények kincsei* című kiállításához kölcsönöztek tárgyakat.[20] A Néprajzi Múzeum igazgatójának 1983. februári levele Benoschofskyhoz a fotókiállításhoz kölcsönkért tárgyakról tehát nem volt precedens nélkül.

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉS A ZSIDÓ TÁRGYAK

A Néprajzi Múzeum a nyolcvanas évek elején nem rendelkezett zsidó gyűjteménnyel, sőt általában egyházi gyűjteményekkel sem, de annyi bizonyos, hogy a 19. század végétől a múzeummal szerződött, műtárgyakat és etnográfiai tárgyakat felhajtó és megvásároló kereskedők között voltak zsidók is. (Sőt, a falusi népművészeti tárgyak készítésének erős stimulust adhatott a zsidó kereskedők közvetítette városi divat vagy muzeális fogyasztás.) A második világháború és a felszabadító hadsereg nyomában beáramló, dermesztő hatású szovjet ideológia és tudományos sztenderdek nem kedveztek sem a néprajztudomány művelésének, sem a zsidó identitás nyilvános dis-

19 Benoschofsky (1982) 73. Benoschofskyt 1982-ben nyugdíjazták, egyúttal 3500 forintos havi fizetésért nyugdíjasként tovább foglalkoztatták. Magyar Zsidó Levéltár XIX-278/2/5 Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka.

20 Dávid–Maros (1979).

kurzusának.[21] A kettő között az áthidaló „elem" 1945 után Scheiber Sándor rabbi volt. Az ő sokrétű munkássága folytán a magyar zsidó hagyományvilág tárgyairól, motívumairól, témájáról sok részlet napvilágot látott.[22]

Féner Tamás fényképkiállítását a hazai néprajztudomány a háború utáni első zsidó etnográfiai kiállításként tartja számon, amelyet a rendszerváltás után még követett néhány a Néprajzi Múzeumban.[23] A *Zsidó tárgyak* című tárgykatalógus szerkesztője Szarvas Zsuzsa 2016-ban (ön)kritikusan jegyezte meg, hogy az előző évi összegző kiállítást követően még a szerkesztés utolsó pillanataiban is találtak kapcsolódó múzeumi tárgyakat. Vagyis a múzeum munkatársai a legutóbbi időkig nem voltak tisztában azzal, mennyi zsidónak mondható tárgyuk van, és ez természetesen a nyolcvanas évek elején fokozottan így lehetett.[24] A magyarországi zsidó kultúra és etnográfia nem váltott ki érdeklődést a néprajztudományban, így nem meglepő, hogy a múzeum is évtizedekig csak véletlenszerűen gyűjtött zsidó vonatkozású tárgyakat a beszerzők egyedi érdeklődésének köszönhetően, vagy egy-egy korszak gyűjtési gyakorlata miatt.[25] Bonyolítja a kérdést, hogy nehezen meghatározható,

21 A néprajztudomány visszaszorult ugyan, de főként Ortutay Gyula kisgazda-kommunista politikus kijáró tevékenységének köszönhetően – szemben a pszichológiával vagy szociológiával – végig jelen volt az akadémiai tudományosságban.

22 A zsidó hagyományok átfogó, néprajzi megközelítésű feltárását a magyar néprajztudomány – Voigt Vilmos 1994-es következtetése szerint – nem fogja elvégezni. Ezt a feladatot a zsidó iskolákat végzett, a vallást és hagyományt egyaránt jól ismerő filológiai, történelmi, néprajzi stb. képzettséggel rendelkező kutatóknak kell felvállalni.

23 *Keserű gyökér* (1995, Kurátor: Rékai Miklós). *Kő kövön. Töredékek a magyar vidéki zsidóság kultúrájából.* (2014–2015, Kurátorok: Szarvas Zsuzsa, Bata Tímea, Gebauer Hanga, Sedlmayr Krisztina). Megjegyezhetjük, hogy az utóbbinak is volt fényképeken alapuló kísérő kiállítása, a *Másra használt kövek / Used stones*: Alpern Bernadett fotókiállítása (2015. január 30. – 2015. március 8.)

24 A Féner-kiállítás rendezője, Nagy Istvánné Sebestény Krisztina átlapozva a 2016-os kiadványt keserűen állapította meg, hogy a saját kollégái annak idején nem iparkodtak felkutatni és rendelkezésére bocsátani a Néprajzi Múzeum tárgyait, ezért is kellett a Zsidó Múzeumhoz fordulniuk.

25 Maguk a zsidók is felemásan viszonyultak önmaguk népi dokumentálásához. Az asszimilációs törekvésű, a zsidóságot vallási alapon közelítő neológok gondolkodásától idegen volt az elkülönülést mutató népi jelleg hangsúlyozása, az ortodoxoktól

mi számít ilyen tárgynak. A rituális vagy a hétköznapi tárgyak, esetleg mindkettő? Ugyanaz az eszköz, mondjuk egy sodrófa vagy teknő, ha zsidó háztartásból származik, akkor zsidó tárgy? Ezzel vissza is tértünk a zsidóság fogalmának definíciós problémáihoz, azaz ki számít zsidónak? (És mennyiben egyediek a tárgyai?) A Néprajzi Múzeum innen-onnan szerzett tárgyai a proveniencia hiánya, eredeti használatuk körülményeinek ismeretlensége miatt nem tartoznak össze, és így önálló múzeumi kollekcióba sem rendszerezték őket. A nyolcvanas évektől kezdődően a zsidó örökség szinte kötelezően feldolgozandó feladattá vált az egész világon. A múzeumi szakembereket, ahogy a társadalom többségét ma már foglalkoztatja, hogy hogyan éltek az elpusztított zsidók, és és miért számítottak, illetve számítanak zsidónak.[26] Illik erről mondani valamit, és az eltűnt zsidó kultúra feldolgozása üzletileg is sikeres vállalkozás szokott lenni.[27] A Néprajzi Múzeum jelenleg 183 zsidó vonatkozású tárgyat tart számon, köztük a legizgalmasabbak az 1910-es évek elejéről Hajnal (Holczmann) Ignác, csacai falusi tanító által a megrendelői igényeket kielégíteni hivatott, direkt a múzeum számára legyártatott hamisítvány Tóra-köpenyek, és az 1920-ban az Országos Fémelosztó Központból beszállított, eredetileg – a hadicélokra felajánlott, de végül fel nem használt – zsidó családoktól származó szédertálak, hanukia és rituális kézleöntő bögre.[28]

1920 után nagyon kevés új zsidó tárgy került a múzeumba, és azok egy része már Izraelből származó szuvenírként mutatja a gyűjtőkör változásán

pedig használati és szakrális tárgyaik nem vallási alapú, tudományos értékelése és múzeumi, másodlagos felhasználása számított meglehetősen bizarrnak.

26 Hogy csak egy friss példával éljek, van valami bornírt abban, hogy a numerus clausus törvényt támogató és az előkészítésében szerepet vállaló kultúrpolitikusról elnevezett Klebelsberg Kuno ösztöndíjprogram keretében 2023-ban a Vatikánban lehet a katolikus egyház zsidóüldözésre vonatkozó iratait kutatni. https://balassischolarship.kormany.hu/download/c/92/13000/KKO_nyertes_palyazatok_2023.pdf

27 Féner Tamás zsidófotó-sorozata életművének legsikeresebb, legkeresettebb darabjaivá váltak. Féner Tamás szóbeli közlése 2022. augusztus 9-én készült beszélgetésünk során.

28 A tárgyak teljesen adatolatlanok, így az első világháború után az eredeti tulajdonosuknak sem tudták visszaszolgáltatni. Kontextus nélkül muzeológiai szempontból is nehézkes a felhasználásuk.

túl a zsidóság fogalmának új árnyalatait is. A múzeum véletlenszerűen kapott tárgyait 2015-ben számbavette, de a jövőben sem fognak zsidó tárgyak beszerzésére törekedni. Ahogy a kötet muzeológus-szerzője fogalmazott: „Azt gondolom, hogy a zsidó tárgyak további gyűjtése és értelmezése az egyre inkább társadalmi múzeummá váló Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár hatásköre és feladata."[29] A megállapítás egybevágni látszik Voigt Vilmos húsz évvel korábban leírt gondolataival, vagyis a zsidó közegnek kell „kitermelni" olyan szakértőket, akik felkutatják és elemzik a zsidó etnográfiát, mert a néprajztudomány művelőitől kompetencia és érdeklődés hiánya miatt ez nem várható. Ettől függetlenül a kapcsolat nem szűnt meg, amit jól mutat a közösen szervezett konferenciák és tanulmánykötetek sora. A Néprajzi Múzeum és a Zsidó Múzeum, a „néprajzosok" és a hebraisták kapcsolata a 19. század végére, sőt a két múzeum alapítása előtti időkre nyúlik vissza.[30] Mint láttuk, a Néprajziban nem volt zsidó gyűjtemény és etnográfiai szakértő, így eshetett meg hamisítványok bekerülése és a tárgyak szakszerűtlen besorolása, de azért időről időre egyeztettek és közös fórumokon, szaklapokban jelentek meg a Zsidó Múzeum munkatársaival. Később, az 1960-as években például Scheiber Sándor rabbi és folklorista egyik tanítványa, Sahm Imre segítségével azonosítottak be néhány zsidó tárgyat, és megkeresés esetén a Zsidó Múzeum is kölcsönadta tárgyait.[31]

ARAB KIÁLLÍTÁSOK A NÉPRAJZI MÚZEUMBAN A HETVENES-NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Mielőtt a Féner-féle kiállítás körülményeire fókuszálnánk, érdemes felidéznünk egy másik, a zsidó tematikával párhuzamba hozható palesztin témájú tárlatot.[32] A Néprajzi Múzeum időszaki kiállításaiban ugyanis

29 Szarvas (2017) 10.

30 Toronyi (2007) 50.

31 Szarvas (2017) 12.

32 Hálás vagyok Nagyné Sebestény Krisztinának, hogy felhívta figyelmemet az 1978-as kiállításra.

rendszeresen felbukkantak magyar kutatók külföldről származó anyagai, és külföldi gyártású kiállításokat is időről időre elhoztak a Néprajziba. A kiállításokon egyaránt láthatók voltak etnográfusok gyűjtötte anyagok és fotóművészek úti képei. Kovács Tamás 1977-ben (*Tárgyak arca*), Rév Miklós 1978-ban (*Vietnám – ember, táj, művészet*), Szebeni András és Lantos Miklós 1980-ban (*Angyalok városa, Thaiföld* és *Fából, kőből, sárból. Képek a falusi építőművészetből*) kaptak lehetőséget kollekciójuk bemutatására az impozáns épületben.[33] Ebbe a sorba illeszkedett Féner Tamás 1983-as tárlata is, amit Rév Miklós kiállításához hasonlóan tárgyakkal egészítettek ki.[34] Szinte az egész világból érkeztek vendégkiállítások, itt most elegendőnek tartom a magyar külpolitika politikai orientációjához illeszkedő arab és távol-keleti tematikájú tárlatokat felsorolni: *Paraszti ékszerek és viseletek Egyiptomból* (1976), *Palesztin népművészet* (1978), *Korea kultúrtörténe* (1980), *Mai algériai művészet* (1984), *Négy évezred története – Vietnam* (1984), *Vietnámi lakk- és selyemfestészet története* (1986), *Algéria* (1986), *Remekművek Palmyrából* (1987).[35]

33 Kovács Tamás egy másik sorozatát 1989-ben *Jelek, emlékek* címmel állították ki. Az itt szereplő adatokat a *Néprajzi Múzeum gyűjteményei* című kötet függelékében szereplő táblázatokból vettem át.

34 A múzeum fotográfuskiállítás-sorozata folytatódott és mind a mai napig tart, a nyolcvanas években Fehérváry Ferenc (*Szántóföld – szülőföld*, 1984), Keleti Éva (*Krisna szemei, India*, 1984–1985), Szabóki Zsolt (*„Mentsétek meg a lelkeinket"*, 1988–1990) útifotóit csodálhatták meg a látogatók, a rendszerváltás utáni évekből témánk szempontjából megemlíthetjük Müller László *Három vallás Jeruzsáleme* című 1992-es kiállítását, amit ugyancsak kiegészítettek a Néprajzi Múzeum és más gyűjtemények egyházi vonatkozású tárgyaival. Fejős (2000) 968–1000.

35 A teljes múzeumi kiállítási kontextus megrajzolásához érdemes megemlítenünk egy olyan saját kiállítást, ami a háború és az azt követő évtizedek életmódjáról és fogyasztási szokásairól szólt. Az *Útunk, életünk – Életmódbeli változások Magyarországon 1944-től napjainkig. Felszabadulási emlékkiállítás* (1985. április – 1986. január) című kiállítás elkészítésében számos munkatárs közreműködött, a társrendező pedig a Munkásmozgalmi Múzeum volt. Érdekes megfigyelni, hogy a kezdődátum 1944, és az új megközelítés jegyében a társbérletekre osztott lakásbelsőt vagy a szocialista autó prototípusát, egy Trabantot is megnézhettek a látogatók. Fejős (2000) 968–1000.

Nem állítható, hogy az 1978-as palesztin kiállításra „felelt" volna Féner öt évvel későbbi zsidó tárlata, részben mert arab tematikájú kiállításokat rendszeresen rendeztek, részben mert egészen más megfontolásból állították ki őket. Az eddig tárgyalt zsidó kontextus kitágítása a Néprajzi Múzeum arab kiállításaira mégis indokoltnak látszik, ha a Féner-kiállítás körüli politikai aggodalmakra gondolunk. Fénert a hetvenes évek végén művészi érdeklődés vezette, és jó kapcsolatainak köszönhetően állíthatta ki sorozatát, míg a palesztin népművészet kincsei politikai megrendelésre érkeztek Budapestre. A levéltári dokumentumok alapján világosan kirajzolódik a kettő közötti nagyságrendi különbség.

A *Palesztin népművészet* című tárlat egyértelmű politikai üzenete az volt, hogy a szocialista országok nemcsak a politikai fórumokon tartják napirenden az elnyomott palesztin nép ügyét, hanem kulturális eseményekkel is támogatják a nemzetközi jelenlétüket. A vándorkiállítást Berlinből hozták Budapestre, és terv szerint Prága, Szófia és Lipcse érintésével akarták a turné utolsó állomásán, Moszkvában az 1980-as olimpia mellékeseményeként bemutatni. A kiállítást a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) és a Kulturális Kapcsolatok Intézete szervezte, a Néprajzi Múzeum lényegében csak a helyszínt és az installációkat, valamint a berendezést biztosította. A költségeket (918 000 Ft) a Kulturális Minisztérium és a Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) kb. fele-fele arányban állta. Érdekes adalék, hogy az előkészületeket a minisztérium részéről Verő Gábor főosztályvezető-helyettes intézte, akit néhány évvel később a Magyar Országos Levéltár élére neveztek ki. Ugyanő a rendszerváltás éveiben a Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ egyik kezdeményezője volt.[36]

36 Verő Gáborral 1999-ben Bálint Éva készített életútinterjút a Shoah Foundation megbízásából. https://vha.usc.edu/testimony/50243?from=search. A Holokauszt Emlékközpont honlapján így emlékezett meg róla: „Az auschwitzi és ebenseei deportálások túlélőjeként fáradhatatlan harcosa volt a holokauszt történeti feltárásának, megörökítésének és oktatásának. Ezen munkálkodott a Nácizmus Üldözöttei Bizottságának vezetőségi tagjaként, majd a Magyar Auschwitz Alapítvány egyik alapítójaként, ügyvezető igazgatójaként is." Rákos Imrével együtt 2008-ban publikálták a *Munkaszolgá-*

A 96 000 dollár (1,8 M forint) értékű, 18 ládányi kiállítási anyag vám- és biztosítási költségeit (köztük hét teremőr és három takarító béreit) a múzeum intézte, de a szervezők állták. A már zajló „nagy sikerű és igen jelentős politikai hatást kiváltó kiállítás" valutakeretének kifizetéséhez Hoffmann Tamás igazgató október elején a Nemzeti Bank devizahatósága hozzájárulását kérte, mivel a múzeum nem rendelkezett valutakereskedelmi joggal. A biztonságra is kitüntetetten figyeltek, a kiállítás idejére megkettőzték a fegyveres őrséget, és a kerületi rendőrkapitánynyal egyeztetve további egy-egy rendőrt kaptak a raktár és a porta fokozottabb őrzésére. A rendőrség szeptember 15-én, a megnyitó napján forgalomelterelést, illetve gyorsítást ígért a múzeum környékén, hogy a kétezer meghívott zavartalanul érkezhessen meg. Természetesen a kormány- és pártküldöttséget külön biztosították. A kiállítás plakátját ezer példányban B2 méretben rendelték meg a Magyar Hirdetőnél.[37]

Az igényes, fényképekkel illusztrált, 36 oldalas katalógus politikailag elkötelezett bevezetőjét a Hazafias Népfront és a KKI közösen jegyezték. A palesztin nép (Izrael által kétségbe vont) létét elismerve a cionista elnyomó politika ellen itt is támogatásukról biztosították a PFSZ törekvéseit. A legérdekesebb megjegyzés az archeológiai emlékeket és a néphagyomány kisajátítási kísérleteit érintette, sajnos konkrét példa nélkül: „a megszállt területeken izraeli településeket létesítve megkísérlik megváltoztatni e területek etnikai jellegét, a külföldről érkezett túristáknak [sic!] pedig »izraeli kultúraként« bemutatni a palesztin kultúrincset [...]".[38] A főszöveget Izmail Shammout, a PFSZ művészeti osztályának vezetője írta, és mint ilyen nem fukarkodott Izrael államát elítélő megfogalmazásokkal: „Közismert a kánaániták városainak ősi civilizációja, amely 1500 évvel előbb (a héberek előtt) keletkezett. [...] 1948-ban Palesztina és népe nyilvánvaló összeesküvés áldozata lett, amelyet az imperialisták

lat a Don-kanyarban című könyvüket. https://hdke.hu/elhunyt-vero-gabor/ (Letöltés: 2023. július 20.)

37 Háromszín-nyomásban, 100 grammos fehér ofszet papíron. Néprajzi Múzeum, kiállítások - EAD 5/A, Sebestény, 85., *Palesztin népművészet kiállítás*, 1978.

38 Csernitzky (szerk.) (1978) 4.

és a cionisták szőttek és hajtottak végre. [...] a cionista ellenség nekilátott annak is, hogy a palesztin nép művészeti örökségét elorozza azzal, hogy azt vagy magáénak vitatja, vagy megkísérli megsemmisíteni."[39] Megjegyezhetjük, hogy a „kinek a kultúrája ősibb?" és „ki volt itt előbb?" jellegű érvelési mód ismerős lehetett a magyar olvasóknak. A palesztin–zsidó örökség rivalizáló tárgyalási módja a nyolcvanas években újra megélénkülő magyar–román eredet- és felsőbbrendűségi vitákat juttatja eszünkbe. Shammuot radikális hangot ütött meg, és ügyesen ötvözte az elnyomott, földjéről elűzött nép képzetét a kétkezi, mégis művészi értékű szaktudással, hangsúlyozva, hogy a gyökértelenné váló fiataloknak, fiúknak és lányoknak egyaránt, a tanulás lehet a megélhetésük alapja, illetve, hogy a hagyományos népművészet formáinak támogatása, például a nők hímző munkája elengedhetetlen az identitásuk megtartásához. Szembetűnő, hogy a katalógus szövegében két fogalmat kínosan kerültek, a *zsidó* szóval egyáltalán nem találkozunk, az *arabbal* is elvétve, csak az arab testvériség, az arab művészet nagyjai kapcsán.

A kiállítás megnyitóját Jasszer Arafat látogatására időzítették, aki a parlamenti tárgyalásait követően személyesen is részt vett az eseményen. Magyar részről a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára, Molnár Béla tartott megnyitó szöveget, de jelen volt Berecz János, ez idő tájt az MSZMP KB külügyi osztályvezetője is. A képes híradásokban szolidaritásról, szívélyes, baráti légkörű tárgyalásokról, a közel-keleti helyzet békés és igazságos rendezésének igényéről, és az azt nagyban akadályozó agresszív imperialista politikáról, valamint a közelebbről nem definiált „különutas tárgyalások" károsságáról volt szó.[40] A tudósítások érzékelhetően merítettek a katalógus szövegeiből, elég volt onnan néhány gondolatot kiollózni. A múzeumban 1978 és 2008 között kiállításrendezőként dolgozó Nagyné Sebestény Krisztina emlékeiben élénken megmaradtak az előkészítés hetei. Szokatlan és nagyon zavaró volt számára, hogy magyar katonák és arab civil ruhás biztonságiak fegyverrel járkáltak, és a saját irodája

39 Csernitzky (szerk.) (1978) 5. Furcsán hat, hogy 1978-ban más volt az arab és héber nevek átírási módja, például Izlám, Bethlehem, Jerusalem, Suq.

40 Feltehetően Egyiptom és Izrael közeledésére utaltak.

Forrás: Néprajzi Múzeum gyűjteménye

Jasszer Arafat, a Palesztinai Felszabadítási Szervezet elnökének örömteli találkozása híveivel

Forrás: Néprajzi Múzeum gyűjteménye

A megnyitón Molnár Béla, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára mondott beszédet. A pártvezetést Berecz János, az MSZMP KB külügyi osztályának vezetője képviselte, mellette balra ifj. Kodolányi János, a Néprajzi Múzeum megbízott igazgatója

Forrás: Néprajzi Múzeum gyűjteménye

A díszvendégek megtekintik a hímzőnők elkészült munkáit

sarkában is mindig strázsált valaki. A vele folytatott beszélgetésben két történetet idézett fel. A második emeletet elfoglaló, 900 négyzetméter alapterületű kiállítás egyik termében nagy körasztalnál hat-nyolc arab nő hímzett folyamatosan. Kiszolgáltatott munkakörülményeiken – reggel 8 óra körül érkeztek, munkához láttak, és este 18 óráig nem állhattak fel – a múzeum dolgozói felháborodtak, és kiharcolták nekik, hogy legyen idejük étkezésre és tisztálkodásra. Az elkészült gyönyörű hímzéseket állítólag értékesítették a kiállítás ideje alatt. A másik megrázó élmény egy arab vezető és felesége látogatása volt. A házaspár szemrevételezte a tárlatot, de valamin összevitatkoztak egymással, és a férfi hirtelen „bevágta a nőt az installációba". A tettlegesség olyan (kultúr)sokkot okozott, hogy a magyar kiállítás-rendezőnő kiabálni kezdett a férfivel, kitessékelve őket a teremből. Az előkészítő munkálatok és a nyitva tartás alatt végig ismeretlen szerepű palesztin „civilek" járkáltak a múzeum területén, egyikük sokat cseverészett a franciául jól beszélő alkalmazottal, de amikor a fiatal házas nőt esti programra invitálta, a hölgy szabadulni akart a helyzetből és azonnal feljelentette igazgatójánál. Ezek után

„többet nem jött, de rém kellemetlen volt, pont nekem, akinek közöm volt a zsidósághoz" – dohogott 45 évvel később is.[41] A tárgyleírásokat készen kapták, „ment minden a verkli szerint", arab szakértőre nem volt szükségük. A megnyitón megjelent Jasszer Arafat örömteli hangulatban volt és mindenkivel „pusziszkodott", de Krisztina kitért előle, mert a palesztin vezető zsidó- és cionista ellenességével nem rokonszenvezett, és az egész előkészület rossz légkörben zajlott. A kiállítás szerinte is nagy siker volt, és sok látogatót vonzott.

A FÉNER-KIÁLLÍTÁS

Féner Tamás ekkoriban, a hetvenes évek végén kezdett el dolgozni a zsidó-sorozatán. A fényképek túlnyomó többsége budapesti zsinagógákban és a gyakorló vallásos emberek otthonaiban készült. Féner az egyik legnevesebb, de mindenképpen az egyik legbeágyazottabb fotóriporter volt a korszakban. 1957-ben került fotóriporter-gyakornokként a *Film, Színház, Muzsika* című magazinhoz, ahol egészen 1986-ig dolgozott. 25 éven át ő volt a *Fotóművészet* című elméleti-kritikai folyóirat szerkesztője, és 1978 és 1986 között az állami támogatású Magyar Fotóművészek Szövetségének főtitkára. A művészvilág fotografálása mellett a hetvenes évek végétől érdeklődése a munkások, bányászok, cigányok mindennapjainak megörökítése felé fordult.[42] Elmondása alapján valós, autentikus közösségek fotografálása izgatta, amikor gyermekkora helyszínein kezdett el dolgozni. A hetvenes évek végén az olyan álközösségek tagja lett, mint a Kommunista Ifjúsági Szövetség (ahová 1957-ben lépett be), a munkásőrség (1963-ban csatlakozott) vagy a Magyar Szocialista Munkáspárt (1967-ben lett párttag). Mindeközben – méltatóját, a fotótörténész Kincses Károlyt idézve – „...a Szentjóbi-féle happeningek, akciók, az Iparterv-bulik látogatója, az éppen csak tűrt, és nem támogatott művészek

41 Interjú Nagy Istvánné Sebestény Krisztinával, 2023. június 6.

42 Kincses Károly https://www.fotoklikk.eu/2019/10/20/kincses-karoly-a-fener/ (Letöltés: 2023. július 20.)

műtermeinek gyakori vendége."[43] Amolyan kinn is vagyok, benn is vagyok alak, aki mindenhol ott akart lenni. Végül is egy a Dob utcai kóser húsbolt előtti véletlen találkozás Berger bácsival, volt osztálytársa apjával adta az ötletet. Ha már az elburjánzó autóktól szinte lehetetlenség fényképezni a hetedik kerületi épületeket, akkor érdemes volna a házak és udvarok mélyén csendesen zajló életképeket lencsevégre kapni. Negyvenévesen péntek esténként újra eljárt a Vasvári utcai zsinagógába, ahol még voltak ismerősei a gyermekkorából.[44] A közösség nagyon megörült a férfi csatlakozásának, és néhány alkalom után azt is megengedték neki, hogy fotózzon a szertartásokon. Klein Vilmos hitközségi elnök azt sem vette zokon, hogy a fényképek elkészítése után felhagyott a látogatásokkal, hiszen ő addig sem imádkozni ment, hanem igazából dolgozni tért be péntekenként. A zsinagóga rabbija, Schweitzer József pedig hozzásegítette, hogy más templomokba és hitközségi intézményekbe is eljusson. Így ismerkedett meg Scheiber Sándor professzorral, a Rabbiszeminárium vezetőjével, akinek nagy tisztelőjévé vált.

Nehezebb volt bejutnia az ortodoxokhoz, mert nem volt, aki beajánlja. Moishe Weis (Weis Márton) különösebb rábeszélés nélkül beengedte a fotóst, igaz, ő a szertartáson nem engedett fényképezni. Mikor utóbb Féner megkérdezte tőle, miért engedte dolgozni, a következőt válaszolta: „Nézze, ha maga csak a neológokat fényképezi, amikor ez a könyv megjelenik, azt fogják hinni, hogy Magyarországon nincsenek ortodoxok, és megint minden pénzt elvisznek a neológok."[45]

A projekt vége felé előbb a Corvina Kiadóval állapodott meg, majd ezután a kiállítás ötletével felkereste a Néprajzi Múzeum igazgatóját, Hoffmann Tamást (aki Verebélyi Kincső néprajztudós szíves közlése sze-

43 Uo.

44 Az alábbiakban közölt információk a Féner Tamással készített interjúmból származnak. Ezúton is köszönöm neki, hogy készségesen fogadott 2022. augusztus 9-én.

45 Weiszt egyébként a liberális felfogású neológ Scheiber végtelenül tisztelte vallásos odaadásáért. Schőner Alfréd emlékei szerint részt vett a hirtelen elhalálozott ortodox rabbi halotti rítusában, a test közös mosdatása után ragaszkodott hozzá, hogy ő húzza fel egyik zokniját, ami a legnagyobb alázat (*micve*) jele. Schőner (2014) 74.

rint szintén belülről ismerte a munkásőrséget.[46]) Fénernek párttagként eleve volt „epikai" hitele, hogy a saját költői szóhasználatát idézzem, de igyekezett több oldalról bebiztosítani magát. Ismerőse, Katona István (eredeti foglalkozását tekintve fotóriporter), akkor már Kádár János titkárságvezetője, a frissen megjelent kötet két példányát azonnal dedikáltatta a szerzőkkel és már vitte is Kádárnak és Aczélnak.[47]

Az 1983. április 19-én megnyitott kiállítás dokumentációja nem túl gazdag, de arra elegendő, hogy az egész dimenzióit el tudjuk képzelni.[48] Az *Új Tükör* képes heti magazin február 20-i számában a közeledő kiállításról kétoldalas, tíz fényképpel illusztrált összeállítást közölt. A két-háromsoros aláírásokat Scheiber Sándor jegyezte. Nem ez volt az egyetlen zsidó tartalom a lapszámban, az előző újságoldalon Mezei András írása olvasható egy 1952-ben életének utolsó éveit Budapesten morzsolgató öregemberről, aki a budai szeretetotthonból szívesen szökött át Pestre a Garay piacra, hogy újra átélhesse gyermekkora semmivé foszlott, zajos vásári közegét.[49]

Hoffmann Tamás igazgató 1983 februárjában a Zsidó Egyházművészeti Múzeum (sic!) igazgatónőjének közreműködését kérte, a saját zsidó gyűjteményük szűkösségére hivatkozva. Végül hozzávetőlegesen negyven rituális és használati tárgyat kaptak kölcsön, közülük néhány külföldi eredetű volt (Ancona, Párizs, Varsó), és ezt egészítették ki kb. egy tucat saját

46 Beszélgetés Verebélyi Kincsővel, 2022. augusztus 25.

47 Katona István 1970. november 18. és 1988. május 22. között az MSZMP KB tagja, az MSZMP KB Irodájának 1977-től 1985-ig volt a vezetője. 1974-ben a *Népszabadság* főszerkesztője, 1977 és 1988 között a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának tagja. Katona a pártfőiskola elvégzésével a hatvanas években lett fotóriporterből politikussá, de a fényképezéssel sem szakadt meg a kapcsolata: „*Féner Tamás*sal való barátsága fordítja a fényképezés felé. 1982: a Magyar Fotográfiai Múzeum tagja, majd 1986–1994 között elnöke; a Nimród Fotóklub alapító tagja. 1989–1991 között a Magyar Fotográfiai Múzeum létrejöttében a Szövetség elnökeként tevékeny részt vállalt. Fotóit nagy szériában vette meg és árusította a Fotóművészeti Galéria." https://artportal.hu/lexikon-muvesz/katona-istvan-5039/ (Letöltés: 2023. július 20.)

48 Köszönöm Bata Tímeának és a Néprajzi Múzeum gyűjteményi munkatársainak az anyagok előkészítését.

49 Mezei (1983) 9.

tárggyal. A már idézett múzeumi rendező hónapokig egyeztetett Fénerrel a fotók elrendezéséről és a kiállítás installációiról, aminek fő eleme volt a Szukkot ünnepét megjelenítő sátor. „Elmentem a Scheiberhez, mert a sátorba ki lehetett tenni tórát, tóratakaróval [...] És a Scheiber kinyitott nekem a rabbiképzőben egy szekrényt, és így *a lábam elé borult egy halom tóra, annyira előttem van, azt mondja nekem, válogasson* [nevetve]. És akkor adott hozzá tóratakarót is. Hát ez egy óriási szám volt. Nagyon jó sátrat csináltunk. Be lehetett oda ülni, dumálni. [...] A csúcs az volt, hogy amikor bezártuk a kiállítást, hát mondom, akkor visszaviszem a rabbiképzőbe ezt a tórát. Hát a Scheiber: Be ne hozza ide! Azt mondta, hogy égessem el, dobjam el. Hát mondom, én el nem dobom." A rövid epizódban egész érdekes jelenségeket érhetünk tetten. A nagy tekintélyű rabbi és professzor a rituális előírásokat háttérbe tolva szívesen ad a szekrényében tucatszám sorakozó tórákból, melyek elvileg olyan szent szövegek, amelyek templomon kívüli használata tiltott. Ugyanakkor ezek az iratok feltehetően a kiürült hitközségekből származtak, és aligha volt remény újbóli rituális használatbavételükre, eleve oktatási és kegyeleti célból tartották meg őket. A legmeglepőbb a rabbi részéről, hogy nem tart igényt a kölcsönadott vallásos iratra, és olyan eretnekséggel viccelődött, ha hihetünk az emlékeknek, ami egészen elképzelhetetlen – égessék el a tórát, csak ne neki kelljen tárolnia.

A tóra története itt nem ért véget, mert a zsidó gyökerekkel rendelkező múzeumi szakember évtizedekig a garázsukban dugta el az iratot, hogy avatatlan szem véletlenül se lássa, „nem lehetett tudni, hogy mi van ott." A 2000-es évek elején a tóra, alapos megfontolás és vita után a szombathelyi hitközség múzeumába került, ahol ma is egy vitrinben van kiállítva.[50]

A nyolclapos katalógus apolitikus előszavát Verebélyi Kincső néprajzkutató írta. Szövegében Féner munkásságát és kvalitásait elemzi, egyúttal hangsúlyozza, hogy a zsidó szokások azért számítanak furcsának és lenézettnek, mert gyakorlói örökre eltűntek. A zsidók üldöztetése miatt a mai

50 „A mai világban muszáj egy kicsit engedékenyebbnek lenni" – véli Sebestény Krisztina.

társadalomnak kollektív lelkifurdalása van, tehát leghelyesebb az előítéleteket félretolva szembenézni azzal, hogy milyen hagyományvilággal lett szegényebb az ország. Néprajztudását felhasználva az egyes tárgyak és rítusok magyarázatánál lehetőség szerint kultúr- és művelődéstörténeti párhuzamokra is kitér más vallások szokásainak leírásával. Egyik fő megállapítása, hogy a fotók történeti és néprajzi ismeretek nélkül is tökéletesen élvezhetők. Felhívja az olvasó figyelmét, hogy Féner dokumentatív és realista képei erősen komponáltak, ami a művész megértő, beleérző azonosulásáról és az ünnepélyesség megjelenítésének igényéről árulkodik. A katalógust az előszó angol és német nyelvű rövidített változata és Féner Tamás szintén háromnyelvű szakmai önéletrajza zárja le.[51]

Forrás: Néprajzi Múzeum gyűjteménye

A fényképeket egymáshoz illeszthető, igény szerint alakítható paravánokon helyezték el

51 A Közművelődési Osztályon dolgozó Szőnyi Zsuzsa humoros emléke, hogy amikor a legyártatott katalógus fedőlapja mögé a kiállítás szervezői egyesével ragasztgatták a kivágott ablakon keresztül látható igazolványkép méretű fotókat, a művész 13 év körüli lánya furcsán kezdett viselkedni, mert a zárt helyiségben technocol rapid ragasztótól „beszipuzott". Interjú Dr. Szőnyi Zsuzsannával, 2023. június 1.

Forrás: Néprajzi Múzeum gyűjteménye

A Néprajzi Múzeum és a Zsidó Múzeum gyűjteményéből származó zsidó rituális tárgyak

A kiállítás a földszinti teremsor három termét töltötte meg, az említett tárgyinstallációk mellett 104, különböző méretű színes fényképet nézhettek meg a látogatók.[52] A múzeum csak a helyszínt adta és a kiállí-

52 A 104-es szám a Néprajzi Múzeum dokumentációjában több dokumentumon előfordul, de a katalógusban a képek jegyzéke csak 85 tételt tartalmaz. Senki nem említette, de az *Új Élet*ben megjelent cikkből kiderül, hogy zenei hangulatfestéssel is éltek, a termekben magnóra felvett fájdalmas kántorszólók és vidám pészachi gyermekdalok szóltak. Antalfi (1983) 3.

Forrás: Néprajzi Múzeum gyűjteménye

A szukkotot szimbolizáló, archaikusan berendezett félkész állapotban lévő sátor-installáció

tásrendezést vállalta, a költségeket külső forrásból biztosították.[53] A minisztériumnak írt másfél oldalas igazoló jelentésben, melynek általános célja, hogy az adott kiállításról rövid beszámolót adjon a fenntartónak, a Néprajzi Múzeum és a Magyar Fotóművészek Szövetsége együttműködésében megvalósult kiállítás különös indoklását találjuk. A technikai részletek összegzése mellett a kiállítás voltaképpeni tárgyáról, a zsidóságról Hoffmann a következő állításokat fogalmazta meg: „A Néprajzi Múzeum sokrétű kiállítási és kutatási programjának szerves részét képezi az etnikai csoportok hagyományos kultúrájának feldolgozása és bemutatása. Minthogy az etnikai csoport egy olyan népen belüli egység, ame-

53 Ötféle nagyítást rendeltek meg, a legnagyobb méretű 50x60 cm-esből öt darabot, és 1200 darab 9x12 cm-es fotót a kiállítási katalógushoz. A paszpartuzással a Budapest Grafikai Alkotóközösséget bízták meg. A fotók nagyítási költsége és a paszpartuzás 100 000 forintba került. A Fotóművészek Szövetsége és a zsidó hitközség összesen 300 000 forinttal járult hozzá a költségekhez. Néprajzi Múzeum, kiállítások – EAD 5/A, Sebestény, 12., ... és beszéld el fiadnak... – Féner Tamás fotókiállítása, 1983.

lyet vagy sajátos történeti hagyománya, kultúrája, életmódja, társadalmi szervezete vagy nyelve környezetétől elkülöníti, a néprajztudomány a magyar ortodox közösségeket ezek közt tartja számon. [...] A kiállítási programba való bekerülésnek különös indoka az volt, hogy Féner Tamás e tárgyú fotóit a Corvina Kiadó több nyelven megjelenteti, tehát a kitűnő történeti értékű fotók összegyűjtése nem szükségeltetett a múzeum dolgozói részéről önállóan szervezett kutatómunkát."[54] Hoffmann Tamás érvelése tehát a zsidóságot, pontosabban az ortodox részét etnikumnak tételezi, ami nem vág éppen egybe a MIOK elnökének meghatározásával, illetve Magyarország hatályos törvényeivel, ami vallásként definiálta a hazai zsidóságot.[55] Hoffmann a zsidó vallási előírásokat rigorózusan betartó ortodox irányzatról – amely az 1950-es kényszeregyesülésig őrizte önállóságát – leválasztva a többségről, kisebbségi csoportként beszél. Ugyanilyen meglepő csúsztatás, illetve a zsidók besorolási nehézségét elleplező tény, hogy a szöveg ortodoxokat említ, miközben a fotók jó része asszimiláns neológokat ábrázol, köztük ismert rabbikat, pászkasütő munkásokat vagy az Anna Frank Gimnázium ballagó diákjait.

A zsidóság meghatározásának ellentmondásairól nem szóltak a tudósítások, ennél emlékezetesebb maradt, hogy az egész kiállítást Aczél György, ez időben a párt KB kulturális titkára, kis híján betiltotta. A betiltás-leszólás legendájának több változata fennmaradt, de írásos nyomát nem találtam meg a párt- és minisztériumi dokumentumok között.[56] Féner állítja, hogy Aczél csak azért állt el a letiltástól, mert már a meghívók kimentek. Dr. Szőnyi Zsuzsa úgy emlékszik, hogy a megnyitó előtt egy-két héttel a minisztérium múzeumi főosztályáról telefonáltak, hogy „Aczél leszólt és nem lehet kiállítás". Féner kétségbeesését látva Hoffmann megnyugtatta a munkatársait, hogy csak folytassák az elő-

54 Néprajzi Múzeum, kiállítások – EAD 5/A, Sebestény, 12.„... és beszéld el fiadnak... – Féner Tamás fotókiállítása, 1983.

55 Ebben a kérdésben élesen eltérve a példakép Szovjetunió gyakorlatától.

56 Szőnyi Zsuzsanna szerint – aki korábban az ELTE rektorhelyettese mellett, később a Kulturális Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán dolgozott – egy ilyen „leszólás"-t komolyan kellett venni, és teljesen életszerű, hogy nem maradt írásos utasítás vagy egyéb feljegyzés róla.

készületeket, majd ő elintézi a dolgot. Több részletet nem árult el nekik. Szőnyiben is úgy maradt meg, hogy a kellemetlen téma és az alacsony költségvetés miatt visszafogták a reklámozást, és nem is volt plakát, de a kiállítás híre szájról szájra terjedt, mivel az több szubkultúra (fotósok, zsidó hitközségek, egyetem, néprajzosok) metszéspontjában állt.[57] A kiállítás betiltásáról írásos dokumentum nem maradt fenn, de egy jóval későbbi, 2018-as magánbeszélgetésen Horváth Ádám rendező, „Aczél jó embere" megerősítette, hogy Aczél az antiszemita megnyilvánulásoktól való félelmében valóban be akarta tiltani a tárlatot.[58]

Tény, hogy Jasszer Arafat április 19-én kétnapos látogatásra érkezett Budapestre, a legmagasabb beosztású politikusok fogadták, mint Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke, és maga Kádár János is.[59] Féner szerint attól tartottak a „fejesek", hogy a kiállításra érkező ortodox zsidók néprajzi értelemben túl feltűnőek lesznek, és látványuk nemkívánatos feszültséget kelthet a palesztin küldöttség tagjaiban.[60] Hoffmann Tamás, ahogy előszeretettel emlegette ismerősi körben, Jasszer Arafatnak köszönheti az igaz-

57 A levéltári iratok szerint készült plakát, kérdés, hogy hol és mennyire használták, illetve hirdették.

58 Beszélgetés Dr. Szőnyi Zsuzsannával, 2023. június 1. Horváth Ádám állítólag a „Csányi5" Erzsébetvárosi Zsidó Történeti Tár „és beszéld el fiadnak..." kiállítás 2018. május 17-i megnyitóján mesélt erről.

59 Jellemző, hogy a sajtóközlemények semmiben nem különböznek az öt évvel korábbi látogatásról szóló, a „szélsőséges imperialista körök által támogatott izraeli vezetés agresszív politikájának" elítélését hangsúlyozó tudósítások tatalmától. (Egyedül a „palesztinai arab nép" kifejezés mutat elmozdulást a palesztin nép terminológiától.) A két nappal korábbi, súlyos, több halálos áldozatot követelő robbantás az USA bejrúti nagykövetségén bizonyára egyeztetést követelt a PFSZ és támogatói között, különösen az ENSZ közelgő ülése előtt, de erről nem jelent meg külön hír. Fotó: https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-UHArUjM1RnNYVzlPbUc3aURwb2V1dz09 (Letöltés: 2023. július 20.)

60 Véletlen szervezési hiba lehetett, hogy a budapesti zsidó szervezetek prominensei – köztük a MIOK elnöke, Scheiber Sándor és Benoschofsky Ilona – nem tudtak megjelenni, mert együtt képviselték a magyarországi zsidóságot a varsói gettófelkelés 40. évfordulójára szervezett többnapos eseménysorozaton. A varsói gettófelkelés 40. évfordulójának ünnepségei. Akiket soha el nem felejtünk... *Új Élet*, 38. évf. 9. sz. (1983. május 1.) 1–2.

gatói szoba külön mellékhelyiségét, a biztonságiak ugyanis az ő szobájában időztek a látogatás alatt.[61] Megjegyezhetjük, hogy az anekdotákban nem a tényszerűség a legfontosabb, hanem hogy visszaadják egy helyzet hangulatát, jól megragadják egy attitűd, egy gondolkodásmód lényegét. A cionista, majd kommunista kultúrpolitikus Aczél György nem biztos, hogy intézkedett, de bizonyos, hogy antiszemitizmustól való félelmében súlyos aggályai voltak a zsidó tematika nyilvános megjelenését illetően, ami 1983-ban már egy kissé meghaladottnak tűnhetett és meghasonulásról árulkodott.[62] A botrány mindenesetre elmaradt, a palesztin küldöttség nem tiltakozott, és a kiállítás által felszított antiszemita érzületnek sem volt nyoma.[63] A négy hónapon keresztül látogatható tárlat mindenképpen kuriózum volt, sokan nézték meg, és az elmúlt négy évtized néprajzi munkáinak hivatkozott tudománytörténeti eseményévé vált.

Az igazgató levelezése mellett megmaradt néhány látogatói vélemény. Az 1983. májusi levél írója – különös tekintettel a meginduló idegenforgalmi szezonra – tárlatvezetést javasolt, mert a közönség tájékozatlan: „Így a misztikum is feloldódik, csökken az idegenkedés, a kultúrtörténeti előnyökről nem is szólva." Kissé tájékozatlan volt a múzeum könyvtárosa is, aki óvatlanul egy antiszemita kiadványt is elhelyezett a tárlókba – a kor hangulatát megidézendő. Hoffmann komolyan vette az ügyet,

61 Verebélyi Kincső szóbeli közlése. Elképzelhető, hogy a mosdó kialakítása korábban történt, hiszen palesztin küldöttségek rendszeresen jöttek Budapestre.

62 Ugyanebben az időben az Országos Béketanács meghívására budapesti programon vett részt egy küldöttség az állítólagos izraeli Nemzetközi Békeközpont igazgatójának (Arieh Yaari) vezetésével. Az intézmény fiktívnek tűnik, és valószínűleg az 1983-ban a szocialista országok felé nyitó baloldali izraeli pártokkal állt kapcsolatban. A csoportot külön-külön fogadta Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront elnöke, Héber Imre, a MIOK soros elnöke, Scheiber Sándor kiddusra látta vendégül őket, Benoschofsky Ilona pedig múzeumi tárlatvezetést tartott, amit egy művészi szédertál odaajándékozásával honoráltak az izraeliek. *Új Élet*, 38. évf. 7. sz. (1983. április 1.) 2.

63 Ugyancsak a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy Szabó István *Mephisto* című, Oscar-díjas filmjének a Néprajzi Múzeumban forgatott jelenetei viszont botrányt keltettek, mert az SS-katonáknak beöltözött statiszták a tiltás ellenére kimentek a Kossuth térre levegőzni – a járókelők nem kis megrökönyödésére.

Veszprémy Kálmán *A magyarországi zsidók statisztikája* című könyvének szerepeltetését súlyos mulasztásnak vette, és azzal igyekezett megnyugtatni az alig pár nappal a megnyitó után elküldött felháborodott levél szerzőjét, hogy a felelős írásbeli figyelmeztetés formájában megkapta méltó büntetését. Egy másik látogató a kísérő katalógus szövegének angol és német fordításában számolt össze és javított ki két tucat hibát, felajánlva további szolgálatait: „Ez a német és angol szöveg nem vet ránk jó fényt. Szívesen fordítok vagy lektorálok Önöknek, ha legközelebb ennél kevésbé hibás idegen nyelvű szöveget kívánnak publikálni."[64]

A kiállítást Hajdú János politikai újságíró, a jelentés szerint Féner gyermekkori ismerőse nyitotta meg. Féner valójában újságíróként ismerte Hajdút, akinek neve szintén biztosítékként szolgálhatott támadások esetén – melyek nem következtek be. Hajdú szövegének részlete szintén a zsidóság etnikai értelmére utal, amit mint korábban próbáltam érzékeltetni, mind a MIOK, mind a párt minden erejével igyekezett elhalványítani. Az eredeti, 3,5 oldalas megnyitó szövegének csak az utolsó lapja maradt meg, ebben Hajdú a fotók művészeti értékén túlmutató jelentőségét latolgatja: „Nem tudom, mert nem beszéltünk róla, kedves Tamás, hogy művészi alkotás közben akár csak egyszer is megfordultak-e fejedben e legkevésbé sem művészi, ám nagyon is politikai tartalmú gondolatok. Bárhogy volt is, az üzenet, képeid, kiállításod üzenete sem itt e falakon, sem a készülő kötetben, mely bizonyára bejárja majd a világ néhány országát, soha, sehol nem hat majd tiszta artisztikumként. Műved [...] felhívás marad az emberség parancsa feletti gondolkodásra, amíg csak kisebbségek és kisebbségi sors létezik ezen a földön. Természetesen nemre, fajra és vallásra való tekintet nélkül."[65] Hajdú megfogalmazásával végül is átvágta a gordiuszi csomót; egy a történelemben üldözött kisebbségi csoport kultúrájának bemutatásáról szólnak a képek, és tulajdonképpen mindegy, miként definiáljuk őket vagy más csopor-

64 Néprajzi Múzeum, kiállítások – EAD 5/A, Sebestény, 12., ... és beszéld el fiadnak... – Féner Tamás fotókiállítása, 1983.

65 Hoffmann Tamás 1983. április 21-i levele Katona Istvánnak, melyben mellékeli Hajdú megnyitó szövegét. NM 355/83

tokat, a lényeg, hogy törekedjünk a békére itt és Izraelben.[66] Jellemző, hogy a Corvina Kiadónál 1984-ben megjelent kötet fülszövegében, ami a megnyitó beszéd rövidített változata, a fényképek politikai jelentősége és az Izraelre történő hivatkozás nem szerepelt. Randolph Braham angol nyelvű „hézagpótló alkotása" (*A népirtás politikája – Holocaust Magyarországon*) viszont igen, és arra is rámutat Hajdú, hogy „a magyar zsidók túlnyomó többségének öntudata sem a holocaustot megelőzően, sem azóta nem hitbéli." Álláspontja hasonlatos az egykori MIOK-elnök, Sós Endre nem vallásos zsidók kulturális értelmezésű „kultúrzsidó" definíciójához.

KI A ZSIDÓ?

Nota bene, a zsidó identitás a magyaroknak egyre inkább viszonyítási pontként szolgáló Ausztriában sem volt tisztázott, csak a demokratikus keretek között ez nyílt politikai témává tudott válni. Bruno Kreisky, Ausztria zsidó származású kancellárja és Simon Wiesenthal, a náci múlt feltárásán és a felelősök elszámoltatásán fáradozó ügyvéd elmérgesedő, évtizedes vitát folytattak a kérdésről. Kreisky, akinek politikai csillaga egyenletesen emelkedett a második világháború utáni Ausztriában, 1970-ben jutott a csúcsra és foglalhatta el a kancellári pozíciót. Jóval később elárulta, menynyire bántotta, amikor az ellenjelöltet „igazi osztrákként" aposztrofálta az őt indító konzervatív Néppárt. Kreisky egész életében zsidó hitet, zsidó felekezetet emlegetett, és tagadta a zsidó nép fogalmát. Nem érzett sorsközösséget Izraellel, és gyakran éles kritikát fogalmazott meg vezetői ellen. Emlékezetes volt csörtéje Golda Meier izraeli külügyminiszterrel, aki egy palesztin túszincidens kapcsán Bécsbe repült tárgyalni.

Magát osztrák szocialista politikusnak tartotta, akinek értékválasztására és politikai beállítódására semmi befolyással nem volt zsidó származása. A megbékélés politikáját hirdette, amibe számára belefért a náci Ausztriában kisebb-nagyobb szerepet vállalt emberek bevonása a hata-

66 Féner–Scheiber (szerk.) (1984), fülszöveg.

lomba, ha azok elítélték korábbi tetteiket. Wiesenthal, a meghúzódó vagy újra aktív közéleti szerephez jutó egykori nácik szenvedélyes felkutatója pontosan ezért kritizálta visszatérően Kreisky politikusi gondolkodásmódját, és követelte egyes munkatársai lemondását, illetve bíróság elé állítását. Úgy vélte, a zsidók sorsa egy és ugyanaz volt a nácizmus alatt, Kreisky mentegető politikája éppen ezért a felelősség eltussolását szolgálja, és akadályozza az őszinte múltfeldolgozást.[67]

A problémát a nácizmus által diszkreditált zsidó származás vállalása és nem vállalása okozza, illetve annak eldöntése, hogy van-e bármiféle sorsközösség a teljesen eltérő hátterű és életmódú zsidók között. Van, akik szerint igen, mások szerint nem. Benoschovsky Ilona, a Zsidó Múzeum vezetője sem volt egészen konzekvens megnyilatkozásaiban. „Xavér" ügynökként írt állambiztonsági jelentésében így fogalmazott: „A múzeum tárgyainak kiválasztásában helytelen elv érvényesült, éspedig az, hogy aki zsidó, annak helye van a múzeumban. Ily módon zsidó festők és szobrászok számos és olykor igen értékes műveit mutatja be a múzeum csak azért, mert az alkotó művész zsidó volt, vagy éppen zsidónak született. A képek és szobrok, de gyakran iratok bemutatásánál a fasizmus faji alapon való kiválasztása érvényesül. Ennél is sokkal nagyobb baj azonban, hogy a múzeumot bemutató dolgozók is politikailag helytelen alapon állnak. [...] átvéve a volt igazgató elveit [Grünwald Fülöp – L. A.], a magyar zsidóság történetét teljesen helytelen szemszögből világítja meg akkor, amikor bebizonyítja, hogy a magyar zsidóság számára az igazi »aranykor« a 19. sz. volt, akkor megkapta teljes egyenjogúságát, akkor érvényesülhetett, akkor nem állt senki az útjában."[68]

A hatvanas évek elején, tehát a fenti szöveggel kb. azonos időben írt, a hazai zsidóságról szóló összegzésben a második világháború okoz-

67 A téma boncolgatásához további adalék lehet a marxista Isaac Deutschernek a hatvanas évek elején megjelent „The Non-Jewish Jew" című esszéje és más írások. Deutscher (1968). Kreisky és Wiesenthal vitájának fordulatairól és részleteiről: https://www.timesofisrael.com/how-austrias-jewish-chancellor-helped-country-evade-responsibility-for-nazi-past/ (Letöltés: 2023. július 20.)

68 ÁBTL ÁBTL 3.1.2 M-37478 „Xavér" fn. ügynök munkadossziéja 1. kötet 70. 1963. február 22-i jelentés.

ta pusztítás, majd az 1956-os kivándorlás után megállapítása szerint még kevesebben maradtak: „a maradék maradéka".[69] Majd így folytatja: „A magyarországi zsidóság száma ma nem több, mint mintegy 80.000. Aki nem ismer bennünket, könnyen azt mondhatná: jelentéktelen gyülekezet." A probléma csupán annyi, hogy a megadott szám nem a vallásgyakorlókat jelöli, hanem származási alapon határozza meg a zsidókat. Amit az is alátámaszt, hogy a MIOK által szervezett kulturális események, köztük az újságíró MIOK-elnök, Sós Endre színes előadásai, Ascher Oszkár fellépései vagy Ungár Imre zongoraestjei stb., vagyis csupa a felekezeten és a zsidó hagyományokon kívüli rendezvény nagy érdeklődés mellett zajlottak le.[70] Ugyanígy 1957-ben a Zsidó Világkongresszusba visszatérés kapcsán érezhető elégedettséggel írja, hogy a szervezet magyarországi bizottságához olyan neves művészek és tudósok csatlakoznak, mint Szabolcsi Bence zenetörténész, Turán Pál matematikus és Rónai Mihály András újságíró.[71] Az örvendezés nem tartja vissza attól, hogy tizenhárom évvel később a neves matematikus fiáról rosszindulatú jelentést adjon le, amikor Turán Róbert „fiatal cionista" izraeli kitérő után újra felbukkant Budapesten: „Amit mondott, teljesen egyértelmű volt: a zsidóság nem vallás, hanem nép, amelynek hazája Izrael. Szidta a magyar zsidóság vezetőit, akik 26 év alatt egyszer sem tiltakoztak az ellen, hogy itt a zsidóságot vallásként kezelik."[72]

A dolgozatomat egy másik, a hitközségi vezetéssel szintén szembenálló, ebből következően „Xavér" ügynök állandó célpontjának számító, nagy kisugárzású, óriási kapcsolati hálóval rendelkező, kiemelkedő tu-

69 A holokausztot túlélt zsidóság tagjai magukat sokáig „maradék zsidóságnak" emlegették.

70 Megjegyezhetjük, hogy Benoschofsky ugyanekkora, kb. 80 000 lélekszámú zsidóságról értekezik egy 25 évvel későbbi hasonló brosúraízű jelentésben. Magyar Zsidó Levéltár XIX-278 Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka.

71 Szabolcsi Bence (1899–1973) zenetörténész, művészettörténész. Turán Pál (1910–1976) matematikus, az MTA rendes tagja. Rónai Mihály András (1913–1992) újságíró, 1957-től volt a *Népszabadság* állandó cikkírója és a Rádió állandó előadója.

72 ÁBTL 3.1.2 M-37478 „Xavér" fn. ügynök munkadossziéja 3. kötet, 1971. július 29. 146.

dós, Scheiber Sándor személyével zárom.[73] Scheiber egy személyben képviselte a kontinuitást a háború előtti idők zsidó vallástudománya és a kádárista jelen között.

Képes volt a Síp utcában székelő hitközséget megkerülve nemzetközi hálózatban tevékenykedni, ami felölelte szellemi termékek és anyagiak alkalmankénti illegális cseréjét is. Markáns véleménnyel volt a pesti, legtekintélyesebb hitközség háború előtti vezetőjéről, az erőszakos és nagyzási mániás Stern Samuról, de mélyen lenézte utódait is, akik évtizedekig igyekeztek hitelteleníteni őt és a Zsidó Múzeum korábbi igazgatóját, Grünwald Fülöpöt. Egy 1963-ban kelt levelében egy elmaradt találkozás fölötti sajnálkozásakor így írt Nathanial Katzburg izraeli kutatónak: „Bizonyára azt mondták Önnek a Síp utcában, hogy beteg, szenilis, etc. Rólam is azt szokták mondani (szenilis helyett depressziós). De miért látogatta meg azokat a vízhólyagokat, ma vannak, holnap nincsenek. Grünwald neve azonban maradandó."[74]

Scheiber Sándor szellemi kvalitásait ellenfelei is elismerték, követői visszaemlékezéseikben mély tisztelettel emlékeznek a nagy tudású, széles műveltségű, közvetlen és mindig segítőkész emberről.[75] Voigt Vilmos, aki elsősorban Scheiber néprajzi munkásságával foglalkozott, a professzor „híd" szerepét hangsúlyozta: „Nem valamilyen öltönyben járó egyszemélyes judaisztikai központ volt, hanem közvetítő szerepe is egyenesen felbecsülhetetlen."[76] Valóban, ha a Scheiber egyik szívügyének tekinthető MIOK évkönyvsorozat szerzői gárdáját vesszük szemügyre, a zsidóság rendkívül heterogén jellegét fedezzük fel. Scheibernek a sorozat

73 Lásd Kovács (2013).

74 Katzburg (2000) 9.

75 Halála után a Néprajzi Társaság Scheiber Sándor születése 75. évfordulóján tartott emlékülésen Benoschovsky Ilona nemes egyszerűséggel zseninek aposztrofálta Scheibert, akinek ily módon a gyengéit is el kell nézni. Benoschovsky (1991) 10–14.

76 Voigt Scheibernek nemcsak a zsidó–zsidó párbeszédben játszott szerepére gondolt, hanem arról is megemlékezett, hogy a (néprajz)tudós rabbi 1945 után az ELTE Ortutay Gyula-vezette folklór tanszékén gyakran járt, és csitította a neofita, kommunista folkloristákat, akiket az IMIT köréből korábbról is ismerhetett. Voigt (1994b) 188–189.

megjelentetésével küldetése volt, az egykori IMIT-évkönyvek folytatásaként kezelte, és a zsidóság különböző képviselői, a zsidóságot különböző fokon művelő emberek által a zsidóság életképességét volt hivatva jelezni.[77] Megférték egymás mellett Dobos Ilona a Biblia és a népművészet kapcsolatáról szóló írása, Dán Róbert hebraista tudós értekezése, Csillag István orvostörténeti sorozata, Székács István pszichoanalitikus által Hári Pál orvosprofesszor visszaemlékezéseinek közreadása, vagy Litván Györgyné Gál Éva óbudai zsidók történetével foglalkozó cikkei. A személyes emlékeken alapuló memoárirodalom visszatérő műfajnak számított, mindig volt, aki itt idézte föl a munkaszolgálatban, gettóban, koncentrációs táborokban szerzett keserű tapasztalatait. Komlós Aladár már az IMIT-évkönyvekben is publikált, és szabadon fejtette ki véleményét a zsidó szót helyettesítő, eufemizáló szóhasználatról: „A hideg borsódzik végig a hátamon, ha izraelitának, mózesvallásúnak, vagy, mint újabban, üldözöttnek neveznek."[78] Külön érdekes színfolt, hogy a Kádár-korszak egyik legkedveltebb írója műveinek zsidó motívumait is elemezték.[79] A magas irodalmat Karinthy Ferenc tárcái, Pilinszky János, Mezei András versei képviselték, és az 1981–1982-es évkönyvben Csoóri Sándor *Emlékezés egy régi utcára* című verse is megjelent. Az archaizáló, a falu jellegzetes „zsidó sor"-ának eltűnésén merengő vers hangulata kísértetiesen emlékeztet a már nem létező zsidó kultúrát feldolgozni kívánó néprajzi szemléletmódra.[80] Talán a fenti erősen kivonatos felsorolás alap-

77 A sorozatot 1970-ben sikerült életre kelteni, és nagyjából kétévente jelentek meg a kötetei. Scheiber 1985-ös halála után csak hat évvel adták ki a következő számot. Magas áron értékesítették a mai szemmel egyáltalán nem alacsony 1500 példányt, amiből alapot képeztek a további könyvkiadásra.

78 Komlós (1976) 232–233. Komlós egyébként a kommunista írónő, Palotai Boris sógora volt.

79 Dömötör (1976) 67–77. Sőt, Scheiber Sándor maga a *Kaczér Illés és a zsidó folklór* című írása kapcsán Moldova 1975-ben megjelent *Elhúzódó szüzesség* című regényéből is idéz. Scheiber (1982) 366.

80 Csoóri mindemellett nem mulasztja el a kereskedő vagy kapitalista zsidóknak szóló, teljesen anakronisztikus oldalvágást tenni: „Kis zsidóid pajesza göndör, / Laskát lapít sovány kezük, / nincs áruházuk, csak istenük, szél hátán jöttek Betlehemből." Csoóri Sándor: *Emlékezés egy régi utcára.*

ján is érzékelhető, hogy a MIOK-évkönyv érdekes találkozóhelye lehetett a zsidóság valamely aspektusáról szólni akaró, zsidó és nem zsidó hátterű író embereknek. A rendkívül vegyes műfajú és terjedelmű, a múlttal és a jelennel, világi és vallásos témákkal egyaránt foglalkozó írások a szerzők neve szerinti ábécérendben, tehát meglehetősen véletlenszerűen, ám demokratikus rendezőelvet követve jelentek meg. Talán túlzás, de ha eltekintünk attól, hogy a nagyobb könyvtárak állandó előfizetői voltak a köteteknek, a liberális szerkesztési és szabad kifejezési mód a második nyilvánosságban megjelent kiadványokra emlékeztet; az évkönyv egy zsidó Körkép.

Scheiber több mint 1700 publikációja és nemzetközi elismertsége ellenére nem taníthatott egyetemen.[81] A nyolcvanas évek elején Voigt Vilmos, az ELTE folklór tanszékének vezetője meghívására viszont néhány alkalommal előadás-sorozatot tartott a zsidó vallási hagyományról és a népi vallásgyakorlásról. Verebélyi Kincső úgy emlékszik, hogy elegáns, pontos, jó előadó volt, igazi professzortípus, aki időnként előhúzta zakója felső zsebéből a cigarettapapír nagyságú céduláit, de csak azért, hogy aztán másfelé nézve tovább beszéljen. Később, ugyancsak Voigt javaslatára az ELTE BTK címzetes egyetemi tanárrá is felterjesztette. Hogy idáig fajultak a dolgok, nemcsak Scheiber széles körű munkásságára volt szükség általában, hanem a dolgozatomban megidézett szokatlan tárgyú néprajzi kiállításra is, amelynek pozitív fogadtatása hatással volt a zsidó tematika újrafelfedezésére. A holokauszt és zsidóüldözés művészi és történelmi feldolgozásai mellett a zsidó hagyományt bemutató népszerűsítő kötetek és albumok is megjelentek.[82]

81 Alig néhány héttel a fotókiállítás megnyitója előtt, 1983. március 13-án avatta a Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorainak Kollégiuma díszdoktorává Scheiber Sándort. A díszdoktori értekezést számos más előadás is követte, az egésznapos rendezvényt az öt évvel korábban megkezdett felekezetek közötti párbeszéd folytatásaként aposztrofálta az egyik szónok. „Dr. Scheiber Sándor professzor díszdoktorrá avatása Református—zsidó párbeszéd folytatása Debrecenben." *Új Élet*, 38. évf. 7. sz. (1983. április 1.) 3–4.

82 Ehhez lásd Lénárt (2020) 208–250.

Megítélésem szerint a kiállítás hozadéka volt Scheiber „felfedezése", személye szélesebb körben vált közismertté. A korabeli kulturális elit egyik tagja, a jó kapcsolatokkal rendelkező Féner Tamás sikeres projektjével óhatatlanul segített visszaterelni a világhírű rabbit és professzort a kulturális elitbe. Sajnálatos, hogy elismerése kiteljesedése túl későn jött, hiszen mindössze két éve maradt a 71 éves korában bekövetkezett haláláig.

A kiállítás története bővelkedik az anekdotákban, zárásként álljon itt egy utolsó kedves történet. Verebélyi Kincső, elmesélése szerint, véletlenül talált rá Róheim Gézára, a lángeszű, pszichoanalitikus irányultságú néprajzkutatóra. Róla írta első komolyabb dolgozatait. Amikor a nyolcvanas évek elején, immár maga is néprajzoktatóként beszélgetett a tanszéken a remek előadás-sorozatot tartó Scheiberrel, és kiderült a professzor számára, hogy a zsidó Róheim érdekli a fiatal kutatót, a következő alkalommal egy egész paksamétával állított be, mondván, ezt kell kitöltenie és irány New York, a világhírű Yiwo-gyűjtemény.

– De professzor úr, én nem vagyok zsidó – jegyezte meg a leendő ösztöndíjas. Mire a rabbi:

– Na, de ha én mondom?![83]

ÖSSZEGZÉS

A Néprajzi Múzeum kiállítása kiváló alkalmat szolgáltat a második világháború után Magyarországon maradt zsidóság körüli zavaros képzetek áttekintésére. A vallásos és a „nem zsidó" zsidók, köztük a kommunista politikusok mind-mind máshogy közelítettek a kérdéshez, de ahogy láttuk, még az állam által kijelölt hivatalos szervezetük vezetői is ide-oda csúszkáltak a zsidók meghatározását illetően.

[83] A tréfának szánt kijelentésnek van történeti előzménye: Karl Lueger, Bécs antiszemita századfordulós polgármesterének tulajdonítják a mondást, amit később állítólag Hermann Göring is átvett: „Wer ein Jude ist, bestimme ich!" (A párhuzamra Szegő Iván Miklós hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.)

Fontos leszögeznünk, hogy 1945 után Magyarországon nem beszélhetünk zsidó elitről. Köztudott, hogy a két világháború közötti évtizedekben az egyik legfontosabb közéleti kérdés volt a zsidók felülreprezentáltsága a gazdasági elitben, valamint a középosztály olyan fontos rétegeiben, mint a kereskedők és iparosok, míg az értelmiségi hivatásokban elsősorban az ügyvéd, orvos, műszaki, újságíró, művészi pályákon. Ugyan a polgárság említett csoportjai nem feltétlen tekintettek magukra zsidóként, azonban a numerus clausus törvény definíciója, majd a harmincas évektől az egyre jobban elfogadottá váló, törvényi erőre emelt antiszemita megkülönböztetés tudatosította a származás meghatározó és megmásíthatatlan jelentését azokban is, akiknek ez indifferens, feledhető karakter lett volna. A súlyos kirekesztés és a másság élménye a holokauszt után is megmaradt, nyíltan vagy látens formákban és csatornákon áthagyományozódott a későbbi generációkra.

1945 után egészen más volt a képlet. Először is a megelőző években a zsidók kb. 70%-a meghalt, túlnyomó többségüket megölték. A megmaradt kb. 190 ezer ember kb. fele közvetlen a háború után és 1956–1957-ben emigrált. A nagy vérveszteség ellenére teoretikusan elképzelhető volna, hogy a Magyarországon maradt, túlnyomórészt fővárosi illetőségű zsidóság valamiféle elitet képezzen, de a szovjet típusú állam politikai és társadalmi feltételei ezt egyszerűen lehetetlenné tették. A háborús kifosztás és a politikai átalakulás következtében az említett csoportok elvesztették vagyonukat és tulajdonukat, amivel megszűnt az elithez tartozás, vagy csak az önálló polgári lét gazdasági alapja. Emellett a zsidók korábban is erősen rétegzettek és változatos világnézetűek voltak, a keserű tapasztalatok és a jobb világ reményében sokan szimpatizáltak a baloldali pártokkal. Az apró, de nagyra törő kommunista párt pedig természetes szövetségesének tekintette őket, mint akik nem kompromittálódtak az előző rendszerben. Ez a jobb világ ráadásul, mint kiderült, a társadalom jelentős részének mégsem volt annyira jó, megengedte, sőt, lényegében az egész szovjet típusú korszakban azt erőltette, hogy egyfelől antiszemitizmusról, másfelől zsidóságról minél kevesebb szó essék. A zsidó tudatot eltemették-eltemethették magukban, vagy a magánszférába száműzték, és így csoportként sem definiálták magukat. Röviden tehát, a számban alaposan lecsökkent,

magántulajdontól megfosztott, a zsidó identitást egyénileg és kollektívan eltitkoló zsidóságról szólva nem beszélhetünk zsidó vagy zsidó származású elitről a korszakban, még akkor sem, ha az ÁVO, később az ÁVH, vagy az MKP legfelsőbb vezérkarában 1946–1950 között a zsidó származásúak felülreprezentáltsága szembetűnő a zsidóság országos arányához képest.

Kétségtelen, hogy a „volt" zsidók, a zsidó „származásúak" újra fontos pozíciókban tűntek fel, és kisebb-nagyobb befolyással voltak az ország sorsára. Pontosabban, a két világháború között a továbbtanulásból és állásokból kiszorított zsidók egy része, különösen a nők, késleltetve csak a háború után tudtak érvényesülni szakmai és politikai pályákon. Közhelyszámba megy, hogy a kommunista párt legszűkebb vezető köre csupa zsidó származású, zsidóságát negligáló, Moszkvából hazaküldött politikusból állt.[84] Ők személy szerint 1956-ig tehettek úgy, mintha a probléma nem létezne, de amikor a forradalmi események által felszabadított nyilvánosságban antiszemita hangok artikulálódtak, és rémisztő atrocitások is történtek, világossá vált, hogy a probléma nincs meghaladva, és senki által nincs elfelejtve.

A politikai vezetők között, vagy a kulturális élet meghatározó posztjain továbbra is voltak zsidó származású funkcionáriusok, tudósok vagy művészek, de ők kerültek minden ilyen megnyilatkozást, nem zsidóként jelentek meg, ráadásul a háború utáni fiatalabb generációk tagjaiban gyakorta csak felnőttkorukban tudatosult származásuk. A felekezet vagy más „puhább", az identitásra vonatkozó változó nem volt statisztikai adat. Ugyanakkor nem hunyt ki a zsidó, zsidózó motívumokat rejtő népi–urbánus szembenállás, emellett a kódolt beszéd időnként lehetőséget adott jó- vagy rosszhiszemű utalásokra, főként, ha volt, aki dekódolja azokat.

Bármilyen meglepő, de létezett a korszakban szinte nyíltan származáson alapuló szervezet is, a Partizánszövetség keretében működő Nácizmus Üldözöttei Bizottsága. Természetesen nem faji alapú érdek-

84 Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt, Farkas Mihályt és Révai Józsefet tekintették az országot irányító „négyes fogatnak". Közismert, de kevéssé diszkusszált téma volt zsidó származásuk, ami tökéletesen megtestesítette a Horthy-időszakban sokat kárhoztatott judeobolsevizmus eszméjét.

védelmi társadalmi szervezet volt, viszont döntően zsidó származású tagsága miatt a szempontunkból sem elhanyagolható e tömörülés.[85] A zsidó származást annál is inkább tekinthetjük évtizedekig bujkáló, majd fel-feltörő pataknak, mert vezetői és középvezetői beosztásban lévő emberekről a nyolcvanas, és még inkább a kilencvenes években „kiderült", hogy ők minden addigi tevékenységük mellett „ráadásul" zsidók. A jeles szaktörténészek között például Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter, Ránki György, Berend T. Iván, Szabad György, valamint a Párttörténeti Intézet talán kevésbé számontartott tudományos munkatársai között (Erényi Tibor, Kende János, Svéd László vagy Ságvári Ágnes).[86] Budapest Főváros Levéltára egykori hithű kommunista főigazgatójáról, Ságvári Ágnesről szóló Wikipédia-szócikk első sora így szól: „magyar történész, legismertebb a magyar holokauszt történetének történelmi kutatásairól."[87] Őket azért emeltem ki, mert reflektáltak saját zsidóságukra vagy foglalkoztak zsidó és antiszemita témákkal.

Időről időre, és a Kádár-korszak végén egyre inkább a zsidó családi eredettel rendelkezők szembesülni voltak kénytelenek, hogy a szőnyeg alá söpört probléma létezik, a társadalmat érdekli és magyarázó okként, hivatkozásként használja a zsidó fogalmát. A dolgozatom adalék a zsidóság meghatározási/meghatározhatatlansági konfliktusához. Egy néprajzi kiállítás apropóján és a néprajztudománynak a zsidó hagyományhoz fűződő viszonyán azt igyekeztem bemutatni, hogy a 1980-as évek elején mit lehetett kezdeni a nyilvánosságban a zsidóság fogalmával.

85 Ungváry (2014) és Szécsényi (2018).

86 Kőbányai János nálam jóval költőibben hasonló jelenségre utalt 1997-ben Kardos G. Györgyre, Kroó Györgyre és Hanák Péterre emlékezvén: „Mindhárman – s így együtt, oly reprezentatívan mutatván föl egy rejtőzködő nemzedék sajátosságait és funkcióját – a hiányzó láncszem szerepét töltötték be abban a holocaust összetörte hagyományláncban, amelyet most igyekszünk visszakötni több évezredes egymásra épülő, egymásba kapaszkodó folyamába. [...] Hidakat, vonatkozási pontokat kijelölő személyiségek voltak. Akiknek a puszta létezése még a művüknél is többet jelentett." Kőbányai (1997) 2.

87 https://hu.wikipedia.org/wiki/S%C3%A1gv%C3%A1ri_%C3%81gnes (Letöltés: 2023. július 20.)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- 3.1.2 M-37478 „Xavér" fn. ügynök munkadossziéja 3. kötet, 1971. 07. 29. 146.

Magyar Zsidó Levéltár
XIX-278 Benoschofsky Ilona iratai, hagyatéka

Szakirodalom

Antalfi (1983) — Antalfi Mária: És beszéld el fiadnak... Féner Tamás fotókiállítása a magyarországi zsidók életéről. *Új Élet*, 38. évf. 9. sz. (1983. május 15.) 3.

Benoschofsky (1982) — Benoschofsky Ilona: Fejezetek a Magyar Zsidó Múzeum történetéből. In: *MIOK Évkönyv 1981/1982.* (Szerk. Scheiber Sándor) Budapest, MIOK, 48–77.

Benoschovsky (1991) — Benoschovsky Ilona: Scheiber Sándor. In: *Évkönyv 1985–1991.* (Szerk. Schweitzer József) Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 10–14.

Benoschovsky–Scheiber (1987) — Benoschofsky Ilona – Scheiber Sándor: *A Budapesti Zsidó Múzeum.* Budapest, Corvina, 14–15.

Csernitzky (szerk.) (1978) — Csernitzky Mária (szerk.): *Palesztin népművészet. 1978. szeptember 15. – október 29./Kiállítási katalógus.* Budapest, Néprajzi Múzeum.

Deáky–Csoma–Vörös (szerk.) (1994) — Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.): *... és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.* (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2) Budapest, Centrál-Európa Alapítvány

Deutscher (1981) Deutscher, Isaac: *The Non-Jewish Jew and other essays.* London, The Merlin Press.

Dávid–Maros (1979) Egyházi gyűjtemények kincsei kiállítás 1979: Budapest, Iparművészeti Múzeum: 1979 október – 1980 január / Rend. Dávid Katalin, Maros Szilvia. Budapest, Iparművészeti Múzeum.

Dömötör (1976) Dömötör Ákos: Moldova György folklorizmusa. In: *MIOK Évkönyv 1975/76.* (Szerk. Scheiber Sándor) Budapest, MIOK, 67–77.

Fejős (2000) *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Gyűjteményismertető.* (Szerk. Fejős Zoltán) Budapest, Néprajzi Múzeum.

Féner–Scheiber (szerk.) (1984) Féner Tamás – Scheiber Sándor (szerk.): *„... és beszéld el fiadnak".* Budapest, Corvina.

Kardos (2014) Kardos Péter: *Síp utcai kevert.* Budapest, Gabbiano Print.

Katzburg (2000) Katzburg, Nathanial: *Beszélgetések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferenccel.* Budapest, Bábel.

Kincses [2019] Kincses Károly: A Féner. *Fotoklikk.eu,* 2019. október 20. https://www.fotoklikk.eu/2019/10/20/kincses-karoly-a-fener/ (Letöltés: 2023. október 20.)

Kovács (2003) Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő,* 14. évf. 3. sz. 5–35.

Kovács (2013) Kovács András: Körbekerítve. Scheiber Sándor utóvédharcai. In: *Papírhíd: az egyetemes kultúra szolgálatában. Tanulmánykötet Scheiber Sándor születése századik évfordulójára.* (Szerk. Babits Antal) Budapest, Logos, 349–357.

Kovács (2019) Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók.* Budapest, Corvina.

Komlós (1976) Komlós Aladár: Napló. In: *MIOK Évkönyv 1975/76.* (Szerk. Scheiber Sándor) Budapest, MIOK, 232–233.

Kőbányai (1997) Kőbányai János: Az elveszett lánc nemzedéke (nekrológ). *Múlt és Jövő,* 8. évf. 4. sz. 2.

Kriza (szerk.) (1990) Kriza Ildikó (szerk): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből.* Budapest, Akadémia Kiadó.

Laczó (2010) Laczó Ferenc: Magyar zsidó identitásopciók. Tudományos szövegek identitásdiskurzusainak elemzése a Horthy-korban megjelent IMIT évkönyvek alapján. *Regio*, 21. évf. 3. sz. 91–116.

Lénárt (2016) Lénárt András: Az egyesített zsidó hitközség és a hatalom 1956 után. In: *Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben.* (Szerk. Bíró Csilla) Budapest, Gondolat, 189–202.

Lénárt (2020) Lénárt András: Rémület a hitközségben. Zsidók és képviseleti szervük színeváltozásai. In: *Ezerkilencszáznyolcvankilenc.* Az 1956-os Intézet XXV. Évkönyve. (Szerk. Rainer M. János) Budapest–Pécs, 1956-os Intézet Alapítvány – Kronosz, 208–250.

Mezei (1983) Mezei András: Isten háttal ült neki. *Új Tükör*, 20. évf. 8. sz. (1983. február 20.) 11.

Scheiber (1982) Scheiber Sándor: Kaczér Illés és a zsidó folklór. In: Scheiber Sándor (szerk.): *MIOK Évkönyv 1981/1982.* Budapest, MIOK, 366–427.

Schőner (2014) Schőner Alfréd: Személyes emlékezés az egyik legnagyobb zsidó tudósról. In: Oláh János (szerk.): *100 éve született Scheiber Sándor. Emlékkötet.* Budapest, Gabbiano, 67–76.

Seifert (1976) Seifert Géza: A magyar zsidóság harminc éve. In: *MIOK Évkönyv 1975/1976.* (Szerk. Scheiber Sándor) Budapest, 1976, MIOK, 318–353.

Szarvas (2017) Szarvas Zsuzsa: *Zsidó tárgyak. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 24.* Budapest, Néprajzi Múzeum.

Szécsényi (2018) Szécsényi András: „Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle". A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai. In: *Történeti Muzeológiai Szemle 16.* (Szerk.

Ihász István – Pintér János) Budapest, Magyar Múzeumi Történész Társulat, 153–170.

Tabajdi (2019) Tabajdi Gábor: *Bomlasztás. Kádár János és a III/III.* Budapest, Jaffa.

Toronyi (2007) Toronyi Zsuzsa: „Útmutató gyűjtemények néprajzi értelmezésére. Zsidó néprajzi múzeum?" In: *Néprajzi Értesítő 88. A Néprajzi Múzeum évkönyve (2006).* (Szerk. Fejős Zoltán. Budapest, Néprajzi Múzeum. 49–61.

Ungváry (2014) Ungváry Krisztián: Kárpótlás és kifosztás között: Németország kárpótlási kifizetései a Kádár-rendszerben. In: Uő: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből.* Budapest, Jaffa.

Varga (2013) Varga Ágota: Beszélgetés Aczél Ágnessel, Aczél György fiatalabb lányával. In: *Aczél-történetek – Beszélgetések tiltott, tűrt és támogatott kortársakkal Aczél Györgyről és a Kádár-korszakról.* Pécs, Alexandra

Voigt (1994a) Voigt Vilmos: A Magyar Néprajzi Társaság és a zsidó hagyományok kutatása. In: *... és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.* Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2. (Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva) Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 17–26.

Voigt (1994b) Voigt Vilmos: Scheiber Sándor és a magyar folklorisztika In: *... és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.* Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2. (Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva) Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 187–190.

A STÁTUSZVESZTÉS ÉS STÁTUSZSZERZÉS KONFLIKTUSAI

Eörsi László

KIRÁLY BÉLA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

BEVEZETÉS

Király Béla életrajzának megírását rendkívüli életpályája indokolja, amelyet különleges tehetségével, szorgalmával, munkaszeretetével és bátorságával ért el. Vezérkari tisztként a fronton az életét kockáztatta, majd Szálasi honvédelmi minisztériumában szolgált, a szovjet fogságból megszökve a „demokratikus" magyar hadsereg újjászervezésében működött közre – igen hatékonyan. A kiépülő sztálinista rendszerben tábornokká léptették elő, mégis a rendszer bukását kívánta. Még kémkedést is vállalt, ám ez csaknem a végzetét okozta. Kivételes tehetsége, szakértelme, biztos fellépése, karizmája az 1956-os forradalomban a fegyveres erők fő szervezőjévé emelte. Az emigrációban néhány évig a magyarság körében meghatározó politikai vezetővé vált, ám ezzel végül kudarcot vallott. A tudományos pályája viszont sikeresnek bizonyult, és kiadói tevékenységével komoly elismerést szerzett. A rendszerváltás után politikusként igyekezett erősíteni a magyar demokráciát, ám ekkor is számos kudarc érte. Pályáját az újrakezdések sorozata, számos súlyos konfliktus jellemezte, de több esetben is sikerült felküzdenie magát a befolyásos vezetők körébe. Életének szinte utolsó pillanatáig dolgozott.

A fentiekhez hozzátartozik, hogy távolról sem jellemezhető gáncs nélküli lovagként – ahogy majd az alábbiakból is kiderül –, így Király

Béla személye mindig is rendkívül megosztó maradt. Elsősorban amiatt került a bírálatok keresztttüzébe, hogy bármilyen rendszert kiszolgált, Szálasiékat, Rákosiékat éppúgy, mint a plurális demokráciákat, egyéni érdekei rendre felülírták a morális szempontokat. Ez valóban így történt, noha mindig is a demokratikus értékeket képviselte.

Számos tanulmány és cikk született róla, a szerzők egyik része mindent megtett Király karakterének szétzúzásáért, mások pedig sehogy sem akartak tudomást venni Király árnyoldalairól. Kiegyensúlyozott, objektív megközelítéssel alig találkozhatunk. Ennek elérése a legfőbb célom. Jelen tanulmány a teljes életpályát feldolgozni szándékozó kötet első része, ami a katonai pályája kezdetétől a második világháború végéig, a szovjet fogságból történő hazaszökéséig tartó időszakot tárgyalja.

Jelent meg már életrajz Király Béláról, az első szabad választás alkalmából, kampányfőnöke tollából.[1] Jómagam csak az 1956-os forradalomban játszott szerepéről írtam korábban.[2] Számos publikációja jelent meg Kubinyi Ferencnek és Bokor Imrének Királyról, számukra látványosan nem a tények feltárása, nem a történtek megértése és megértetése, hanem kizárólag Király lejáratása volt a cél. Hívei – többek között Jónás Pál, Völgyes Iván és Gosztonyi Péter – sem törekedtek átfogó feldolgozásra, inkább csak egyes résztörténeteket elemeztek, méltatták és/vagy védték őt a megújuló durva bírálatokkal szemben.[3] A publikált források közül óriási túlsúlyban vannak a magától Király Bélától származó interjúk. Az emigrációja és különösen a rendszerváltás óta szinte megszámlálhatatlan riport készült vele, folyóiratokban, kötetekben, miként rádió- és TV-csatornákon, filmekben is. Az 1956-os forradalom óta egészen a haláláig, sőt még azt követően is gyakran szerepelt a híradásokban. Végül, de nem utolsósorban számos visszaemlékezése, tanulmánya, újságcikke látott napvilágot a múltjáról.

A fennmaradt levéltári források is igen bőségesek. Egészen 1989-ig, vagyis a rendszerváltásig Király minden életszakaszáról találhatunk szép számmal adatokat. A tanulmányhoz felhasználtam az 1945–1952 között-

1 Varga (1990). Király összellenzéki jelöltként indult (és nyert) a körzetben.

2 Eörsi (2022).

3 Jónás (1982); Völgyes (1990); Gosztonyi (1991).

ti dossziéit, amelyeknek legfontosabb része az 1951–1952-ben keletkezett perirat, ezek részei az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, valamint a Hadtörténeti Levéltárban találhatók. Királyt ugyanis 1951 augusztusában letartóztatták, és perében három vádpontban – háborús bűnösség, kémkedés és szabotázs – elmarasztalták, 1952 januárjában halálra ítélték, majd ezt másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre enyhítették. A Hadtörténeti Levéltárhoz tartozó Központi Katonai Irattárban fellelhető személyi okmányai is igen fontos dokumentumok.

Ezzel elérkeztünk kutatásom legfontosabb sarkpontjához. Mennyire tekinthetők hitelesnek azok a periratok, amelyek egy diktatúrában, különösen a konstruált perekről hírhedt sztálinista diktatúrában keletkeztek? Az eddigi kutatómunkám során jobbára az 1956-os forradalom és szabadságharc történetével foglalkoztam, úgy tudtam (és többször le is írtam), hogy az 1956 utáni megtorló perek döntően különböztek a sztálinista időszak pereitől, mivel akkoriban már nem rendeztek kirakatpereket. A Király Béla és társai per tanulmányozása során derült ki számomra, hogy az 1951–1952-es periratban foglalt tényállások sem légből kapottak. Természetesen ezzel a legkevésbé sem állítom azt, hogy jogállami keretek között zajlott az eljárás, hogy a foglyoknak nem kellett megszenvedniük a szörnyű bánásmódot és a megfélemlítés légkörét, de az kétségtelen, hogy erre a perre nem volt jellemző a vallomások koncipiálása.

A négy vádlottat felvonultató perben kihallgatottak – beleértve természetesen Királyt is – életszerű vallomásokat tettek, távolról sem olyan abszurdokat, mint a hírhedt kirakatperek vádlottjai. A gyanúsítottak úgy védték magukat, ahogy tudták – vagyis tagadhatták a vádakat, nem feltétlenül tettek olyan vallomásokat, amelyeket elvártak tőlük –, ez a Rajk-féle perekre a legkevésbé sem volt jellemző. Természetesen a kihallgatottak minden esetben a rendszer által megkövetelt terminológiát, epitheton ornansokat használtak (például: „trockista áruló" vagy „fasiszta Tito"), hogy ne vívják ki még inkább maguk ellen a sorsot. A vizsgálók elöljáróinak tollal írott bejegyzései is azt bizonyítják, hogy nem volt előzetesen elkészített konstrukció. Szembetűnő, hogy a nyomozók igyekeztek valóságos bizonyítékokat gyűjteni. Továbbá a nyomozás során zárkaügynököket is bevetettek, konstrukciós perben ennek semmi

értelme nem lett volna. Király a vádakon kívül számos ügyben tett még vallomást, tiszttársairól igen finom, kiegyensúlyozott jellemrajzokat írt – elképzelhetetlennek tűnik, hogy azokat a szervek diktálták.

Néhány esetben azonban szembeötlő, hogy valamilyen fenyegető eszközt alkalmazhattak a kihallgatásokon, mivel ekkor – Rajkékhoz hasonlóan – Király és vádlott-társai is súlyosan vádolták önmagukat. Ám az elöljáró kifogásolta a kényszer alkalmazását, rájegyezte a vallomásra, hogy az „erőszakoltnak látszik".

A tárgyaláson a védők valóban védőbeszédeket tartottak, ellentétben a tényleges koncepciós perekkel, amelyek során a védők a legkevésbé sem látták el valódi ügyvédi feladataikat. Király védője azt hangsúlyozta a „halálos" vádbeszédet követően, hogy védence cselekményei csekélyebbek annál, mint ami a legszigorúbb büntetést indokolná.

Király a vádak közül tagadta a szabotázsvád tényszerűségét – teljes joggal. Ám a háborús bűntett és a kémkedés alapjául szolgáló tényállást beismerte, de csak az utóbbiban ismerte el bűnösségét. A koholt perekre szintén nem ez a jellemző.

A tárgyaláson elhangzottakat rögzítették, és nem írták át, vagyis nem manipulálták a dokumentumokat, mint a kirakatperekben. Az eljárás alatt olyan vádak is felmerültek Király ellen, amelyeket – koholt per esetén – könnyedén felhasználhattak volna ellene. Felmerült például, hogy visszavonulásakor a Szovjetunióban minden hidat felrobbantatott, két partizánt és két szökött munkaszolgálatost kivégeztetett, kínzással vallatott. Ezek nem kerültek be a vádiratba.

Király – igaz, csak egyetlenegyszer – szabadlábon is elismerte, hogy kémadatokat adott át, bár nem értékeseket. Ez 1956. október 31-én a Forradalmi Honvédelmi Bizottmány alakuló ülésén történt, amikor a bíróság egykori ülnöke, Váradi Gyula vezérőrnagy szót emelt ellene.[4]

[4] Zólomy László jkv. 1956. XII. 12., tk. 1957. IV. 8. ÁBTL V-150005/4.; Márton András felj. Király Béláról 1957. VI. 6.; Váradi Gyula tk. 1957. VI. 13.; Lantos József tk. 1957. VIII. 6. MOL XX-5-h Vg. 26.; Erdélyi Sándor felj. 1957. VIII. 13.; Tankó Tibor 1957. VII. 20. V-150006/8.; Kurucz Ferenc jkv. IX. 24. V-150006/9.; Csonka Tibor tk. 1957. III. 20.; Horváth Mihály 1957. IV. 12.; Kána Lőrinc 1957. IV. 25. V-150006/11. Jegy-

A kortársak közül egyébként Szücs Miklós ezredes,[5] valamint Erdélyi Sándor főhadnagy[6] – a Rajk-perrel ellentétben – ezt az ügyet nem tartották koncepciósnak.

Mindezen szempontok miatt a Király-pert nem lehet a konstruált perek közé sorolni, még ha – és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – távolról sem jogállami viszonyok között zajlott le, totalitárius rendszer keretei között ez nem is valósulhatott volna meg.

Ugyanekkora meglepetést jelentett számomra, hogy Király Béla visszaemlékezései, memoárjai – elsősorban az utolsó, 2004-es emlékiratát (*Amire nincs ige*) használtam fel, hiszen ez a legteljesebb – milyen nagy mértékben tényszerűtlenek, noha az írónak – önjellemzése szerint – kiváló volt az emlékezőtehetsége. A művek fő jellemzője, hogy szerzőjük a kevéssé heroizálható tényeket egyszerűen elhallgatta, kihagyta, vagy helyettük valótlanságokat közölt. Olyan epizódokról írt, amelyeket a számos résztvevő ellenére senki nem erősített meg. A levéltári forrásokat egyébként gondosan végigtanulmányozta, teljes mértékben nem negligálta őket, ám kiszűrte belőlük azokat a momentumokat, amelyek őt igazolták, vagy amelyeket írói szempontból érdekesnek tartott. Tehát egyet kell értenem mindazokkal, akik amiatt kritizálják Királyt, hogy hadilábon állt a ténymegállapításokkal.[7] Rendkívül kiélezett helyzetekben hozott döntéseit nemigen bírálhatjuk mi, akiknek nem kellett az életünkért küzdeni, sajnálatos viszont, hogy ezeket utólag már nem vállalta.[8]

Így bármennyire meghökkentő is, az 1951–1952-es perirat, valamint az 1956 utáni periratok lényegesen több tényszerűséget tartalmaznak Ki-

zőkönyv, HM, értekezlet 1956. X. 31. 2h.; Király (1957) 357.; Marián István-interjú. Készítette Hegedűs B. András és Mécs Imre 1986–1987-ben. Oral History Archívum (OHA) 143. 105. Az ülésen nem marasztalták el Királyt.

5 Sólyom (2018).

6 Erdélyi Sándor-interjú. Készítette Gyenes Pál 1991-ben. OHA 251. 269–270.

7 Peter Pastor külön tanulmányt is írt erről: Pastor (2012) 244–262.

8 Egy ellenpéldát találtam. Gellért Kis Gábor 1989-es interjújában felmutatta neki azt a *Kis Újság*-számot, amelyben Pálffy György tábornokot gyalázta a letartóztatásakor. Ezt elismerte. Sólyom (2018).

rály Béla életútjáról, mint a visszaemlékezései; ez az eddigi kutatómunkám legnagyobb meglepetése.

Mindezek a megállapítások életének első szakaszára érvényesek a legkevésbé. 1944 decemberéig (mielőtt Beregfy Károly minisztériumának szervezési osztálya élére került) Király visszaemlékezéseit és perirati vallomásait leszámítva csak kevés forrással rendelkezünk. Érdekesség – ahogy majd látni is fogjuk –, hogy a visszaemlékezések és peres vallomások eddig az időszakig nem is nagyon térnek el egymástól. (Egyébként ez is arra enged következtetni, hogy ezt a pert nem konstruálták.)

Annál élesebb törés következik akkortól, amikor a Honvédelmi Minisztérium szervezési osztályának élére került. Ettől kezdődően valóban két teljesen különböző életút tárulkozik elénk. Memoárjaiban, interjúiban, de még a vallomásaiban is teljes mértékben ignorálta a saját szerepét, tevékenységét a nyilas minisztériumban, noha igen megbecsült munkaerőnek bizonyult a szervezési osztály élén. Ehelyett ellenállóként mutatta be magát, aki törzset szervezett a Szálasi-uralom ellen. Mindezeket a periratban található 1945-ös igazoló jelentése is megerősítette, amit számos tiszttársának az 1945–1946-os írásos nyilatkozata alátámasztott. (Megjegyzendő, hogy az igazoló jelentésekkel kapcsolatos procedúráról szintén hasonlóak a közlései a visszaemlékezéseiben és a perirati vallomásaiban.)

Ezek a jelentések nélkülözhetetlenek voltak Király számára ahhoz, hogy folytathassa a katonai pályafutását. Mivel a tiszttársai is hasonló helyzetben voltak, mint Király, ugyanerre törekedtek, és Király a kölcsönösség jegyében hasonló igazolásokat nyújtott be számukra. E beadványok távolról sem a tények rekonstruálásának szándékával íródtak, és – úgy tűnik – valóságtartalmukat meg sem vizsgálták. A hatóságok ekkor mindazokat, akikről nem volt közismert, hogy háborús bűnöket követtek el, még jó eséllyel támogatták szolgálatuk folytatásában, különösen Király esetében, akinek felkészültségéhez, rátermettségéhez kétség sem fért. Így a Királyt érintő kedvező adatokra még évekig hivatkoztak – ez is fellelhető a periratában.

Miután 1951 nyarán kémkedés gyanúja miatt eljárást kezdeményeztek Király Béla ellen, kivizsgálták a háborús múltját is, és ekkor az 1945–

1946-os nyilatkozók vele együtt elismerték, hogy az igazolás megszerzéséért összehangolták a beadványaikat. Ismét hangsúlyozandó, a múlt kozmetikázásából származó előnyök megszerzéséért folytatott lépések igen életszerűek és közel sem egyedülállóak. Nagyon is hasonlatosak azokhoz a jelenségekhez, amelyek szintén ugyanezekben az időkben, majd a rendszerváltás után játszódtak le, amikor a partizánok, illetve az 1956-os felkelők létszáma ezerszereződött meg.

A legfontosabb feladat annak megállapítása, hogy Király a Szálasi-rendszer megdöntésére törekedett-e, vagy híven szolgálta azt. Ebben teljesen ellentmondanak Király memoárjai és a tanúvallomások, ráadásul ezeken kívül nemigen van más forrásunk. Lajtos Árpád egykori vezérkari őrnagy, akit a szovjet fogságból hazatérve, 1950-ben hét évre ítéltek, így írt róla:

> „...hogyan mértek akkor, amikor a régi tisztek közül egyeseket nemhogy elmarasztaltak volna, hanem egyenesen vezető pozíciókba helyezték. [...] Például az a Király Béla, aki [...] 1944. október 15. után Szálasi honvédelmi minisztériumában – kis százados létére – osztályvezető lett, és az is maradt mindvégig..."[9]

Kovács György, aki Király osztálytársa volt a hadiakadémián, ekképpen emlékezett:

> „Már akkor sem volt kétségem afelől, hogy a jóképű, magas és még a fronton is kifogástalan eleganciával öltözött, sima modorú bajtársunk egyszer tábornok lesz, de azt akkoriban lázálmomban sem tudtam volna elképzelni, hogy a magas rangot a barikád másik oldalán éri majd el."[10]

Ugyanilyen ellentmondóak a források Király 1945. március 29-i kőszegi tevékenységével kapcsolatban is. Király közlései szerint az ő tervszerű

9 Lajtos (1989) 28.

10 Eszenyi (1989) 302.

átállása mentette meg Kőszeget. Hasonlóképpen az előzőekhez, ennek tényszerűségét Királyon kívül csak a már említett igazoló nyilatkozatok támasztják alá. A kőszegi eseményekről azonban hét másik résztvevő is beszámolt, teljesen függetlenül Király periratától, vagyis az ő közléseiket a rákosista szervek a legcsekélyebb mértékben sem befolyásolhatták. E résztvevők egyike sem támasztja alá Király állításait – ahogy majd látni fogjuk. Tehát Király kőszegi tevékenységének rekonstrukciójában e források összessége – a periratok figyelmen kívül hagyásával – meggyőzőbbnek bizonyul Király visszaemlékezéseinél.

LUDOVIKA, HADIAKADÉMIA

Király Béla 1912-ben született Kaposvárott, egy vasúti tisztviselő negyedik gyermekeként. 1930 nyarán vonult be a kaposvári Zrínyi Miklós 7. honvédezredbe mint karpaszományos gyalogos. Innen tartalékostiszti iskolába vezényelték, ahol Variházy Oszkár főhadnagy[11] oktatása döntő befolyást gyakorolt rá. Újabb apai – majd elöljárói – nyomásra jelentkezett a Ludovika Akadémiára, mivel a négy tanulmányi év kiadásait a vármegye ösztöndíja fedezte.[12]

Egy évig szolgált hadapród őrmesterként, majd 1932 szeptemberétől „felöltöttem az akadémia kadétjainak aranygombos zubbonyát." Hamar kitűnt, hogy a katonai pályához kivételes képességekkel rendelkezik és szorgalmával mindvégig kiváló eredményekkel teljesített. „A katonai pályát nagyon megszerettem és egész szabad időmet tanulással töltöttem."[13] 1935-ben hadnagyi rendfokozatot szerzett, az iskola legjobb tíz

11 Variházy (Braun) Oszkár (1897–1959) vezérőrnagy. 1942–1944-ben a Donnál harcolt, 1945 februárjában átállt a szovjetekhez. 1950-ben nyugállományba helyezték, később megvonták tőle a nyugdíját. 1955-ben rehabilitálták. 1991-ben posztumusz vezérezredessé léptették elő.

12 Király (2004) 51.; Varga (1990) 15.

13 Király Béla önéletrajza 1950. XI. 7. KKI 57795.

tanulójának egyikeként. A gyalogságnál szolgált, a kaposvári Baross laktanyába került.[14]

1936 novemberében Jány Gusztáv altábornagy[15] lett az elöljárója, mint a szombathelyi 3. honvéd vegyesdandár parancsnoka.

> „Örültem kinevezésének, hisz Jányt kitűnő katonának és pedagógusnak ismertem meg főiskolai éveim során. A szerencsés sors jóvoltából közeli viszony alakult ki közöttünk."[16]

1937 májusában, III. Viktor Emánuel látogatásakor megkapta az Olasz Koronarend lovagkereszt kitüntetést, mert részt vett a látogatás szervezésében.

> „Különös megtiszteltetés volt részt venni ebben az ünnepségsorozatban. A legirigyeltebb szerep azoknak a tiszteknek jutott, akik a díszszázadot vezényelték. [...] Legnagyobb örömömre az első szakasz parancsnoka én lettem."[17]

Erről 1951-ben így vallott:

> „Az ezrednél az általános horthysta szellemben való nevelésen túl még a fasiszta nevelést szolgálta az is, hogy az ezred az olasz király tulajdonát képezte. Így általában egy olasz tiszt tartózkodott az ezrednél, aki a fasizmus olasz válfaját, az abesszin háborút és általában az olasz hadsereg szokásait propagálta. 1938-ban az olasz király budapesti látogatása alkalmából az ezred egy nagyobb tisz-

14 Varga (1990) 9.

15 Jány (Hautzinger) Gusztáv (1883–1947) vezérezredes. 1931 és 1935 között a Ludovika Akadémia I. főcsoport parancsnoka. 1940 márciusától a 2. magyar hadsereg parancsnoka. 1943 januárjában a szovjet támadás következtében összeomlott a magyar védelmi vonal, s ez tízezrek halálát okozta. 1947-ben halálra ítélték és kivégezték. 1993-ban rehabilitálták.

16 Király (2004) 61.

17 Uo. 62–63.

> ti küldöttséget és egy díszszázadot küldött a díszszemlére és az ünnepségekre. A díszszázad egyik parancsnokának osztottak be. A küldöttséget és a díszszázad tisztjeit fogadta a király és mindnyájunkat kitüntetett."[18]

A német támadást követően számos lengyel család Magyarországra, Somogy megyébe menekült, Király is parancsot kapott segélyezésükre.

> „Mivel leginkább könyvekben szenvedtek hiányt, megegyeztünk, hogy német, francia és angol nyelvű irodalmat kapnak. [...] 24 órán belül személyesen adtam át a várt rakományt. Egy kis szállítmányra való könyvet adni a hazájukat, reményüket vesztett embereknek nem világraszóló tett, azonban jó érzés volt frissen előléptetett főhadnagyként kezet rázni a harcedzett, igencsak meghatott lengyel tábornokkal."[19]

Abban eltérnek a Királytól származó közlések, hogy ekkor, 1940-ben miként látta a világháború végkimenetelét. 2004-es memoárja szerint ő már akkor a tengelyhatalmak vereségével számolt. Bán Mihály (vezérkari ezredes) hadászattanáráról ezt írta:

> „Sohasem tudtam megérteni, hogy ez a tudós katona, aki képességei és érdemei alapján mindig kulcsfontosságú vezérkari beosztásokban szolgált, hogyan maradhatott majdhogynem bizonyos abban, hogy a németek megnyerik a háborút..."[20]

18 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Memoárjában – természetesen más kifejezésekkel – lényegében ugyanígy írta meg ezt a történetet. Király (2004) 62–63. Később, a lejáratására szakosodó ellenségei azt terjesztették, hogy Mussolinitól kapta a kitüntetést. Lásd például Kubinyi (1994a) 68.; Kerekes (1991) 22.

19 Király (2004) 76.

20 Uo. 82.

1951-es önéletrajzában viszont így ismertette a Bán ezredes által elmondottakat és annak hatását:

> „...néhány határmenti csata után a gépkocsi menetsebességével fognak a hitleristák az Uralig előretörni. Mi ezt el is hittük és tetszett nekünk."[21]

Ezt erősítik a másoktól származó közlések,[22] ezek ismeretében aligha vitatható, hogy Király (is) lelkesedett a Wehrmachtért. E rajongást egy helyütt a legrészletesebb emlékiratában is elismerte:

> „A Hadiakadémia hallgatóiként csodálattal szemléltük az Üllői úton hömpölygő német haderő egyik gépesített oszlopát [...] sokunkban felmerült a németek legyőzhetetlenségének gondolata."[23]

1940-ben, a mind feszültebbé váló magyar–román viszony idején, hadosztályának vezérkari századosa, Simon László[24] révén a hadosztály már mozgósítási műveletekben is fontos feladatokat kapott, és igen bizalmas információkat osztottak meg vele.[25] A bécsi döntés miatt azonban fegyveres összecsapásra végül nem került sor.

> „Ekkor kaptam életem egyik legemlékezetesebb feladatát: parlamenter lettem. Egy tiszttársammal, fehér zászlót tartó sorkatonával és egy román ezredessel meneteltünk a visszavonuló román hadsereg és az előnyomuló magyar honvédség között, azzal a feladattal, hogy az esetleges bonyodalmakat megelőzzük."[26]

21 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

22 Lásd 214., 90. lj.

23 Király (2004) 86.

24 Simon László (1910–1945) vezérkari őrnagy. 1945 januárjában öngyilkosságot követett el. Király (2004) 132–133.

25 Király (2004) 77.

26 Uo. 79.

A visszaemlékezésében megemlíti Horthy Miklós kormányzót is, aki Szatmárnémeti főterén szemlélte a bevonulást.

Ezt követően kezdte meg tanulmányait a vezérkari tiszteket képző Honvéd Hadiakadémián, ahol szintén kiváló eredményeket ért el. Beregfy Károly vezérőrnagy parancsnok[27] hamarosan felfigyelt Király kivételes szervezőkészségére, katonai felkészültségére, és maga mellé vette.

> „...én pedig valamivel többet engedhettem meg magamnak vele szemben, mint amit általában az elöljáróval szemben az alárendelt megengedhetett."[28]

Szélsőjobboldalisága mellett Király kiemeli, hogy Beregfy kitűnő katonai szakember, sőt tudós volt.

1941-ben, a Délvidék megszállásának idején a hadműveleti osztályon dolgozott.[29]

SZOVJET HADMŰVELETI TERÜLETEN

1942 júniusában a Hadiakadémia hallgatóit a szovjet frontra rendelték tapasztalatgyűjtésre, „puskaport szagolni". Hamarosan azonban megkapta az első „éles" feladatot is: a Donnál egy szakaszon belül a hadosztály védelmi csoportosításának megtervezését.[30]

Már az odavezető út is súlyos veszéllyel fenyegetett, mivel aknamezőre tévedt alakulatával, de végül ez nem járt tragédiával.[31] Ezt követően

27 Beregfy (Berger) Károly (1888–1946) vezérezredes. 1939–1941 között a Hadiakadémia, majd 1943. augusztus 1-jéig a VI. hadtest, 1944. május 15-ig a 3. hadsereg, 1944. augusztus 1-jéig az I. hadsereg parancsnoka. 1944. október 16-ától honvéd miniszter és a Honvéd Vezérkar főnöke, illetve a honvédség főparancsnoka. 1946-ban a Szálasi-per VII. rendű vádlottjaként halálra ítélték és kivégezték.

28 Király (2004) 81.

29 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

30 Király (2004) 89.

31 Uo. 81.

Csatay Lajos[32] altábornagy mellé került mint a harcok színhelyeit jól ismerő vezérkari tiszt. Erről a frontszolgálatáról így írt 1951-ben:

> „A 10. [könnyű]gyalogsági hadosztálynál (Rybensoje) és a IV. hadtest parancsnokságnál (Dolshik) teljesítettem szolgálatot. A front a Don kanyarnál volt. A 10. hadosztály védelmének fő területe Korotojak volt. Ott létem alatt a szovjet csapatok itt egy folyamátkelést és elég tetemes beékelődést hajtottak végre a 10. gyalogsági hadosztály arcvonalán. Ez ellen megindított ellenlökések megszervezésénél és vezetésénél dolgoztam néhány napig a hadosztály, majd főleg a hadtestnél való szolgálatteljesítésem idején. Az ellenlökések annak ellenére, hogy közben egy rögtönzött hitlerista ezredet is itt vetettek be, nem sikerült, és még hazatérésemkor is folyt a szovjet hídfőért a harc..."[33]

Másutt azt is megemlítette, hogy a szovjetek támadásakor pánik tört ki, mire Csatay altábornagy a magába zuhant Variházy Oszkár alezredes zászlóaljparancsnokot és beosztottait felkoncolással fenyegette.[34]

Ősszel a hallgatótársaival visszatért az Akadémiára, amelyet kitüntetéssel végzett el. Megkapta az első vezérkari beosztását a szombathelyi 3. kerületi parancsnokságnál.[35] Hamarosan a HM szervezési osztályának elvi alosztálya[36] élére nevezték ki, amely egyaránt a HM és a Honvéd Vezérkar alárendeltségébe tartozott.[37] Vezérkari százados lévén nálánál magasabb rendfokozatú tiszteket irányított az alosztályon, így egy ezre-

32 Csatay Lajos (1886–1944) vezérezredes. 1942-ben a Donra felvonuló pécsi IV. hadtest, valamint ideiglenesen a 2. hadsereg parancsnoka. 1943–1944-ben honvédelmi miniszter. A Gestapo letartóztatta, majd feleségével öngyilkosságot követett el.

33 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Lásd még Király (2004) 93–94.

34 Király Béla jkv. 1951. X. 23. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.; Király (2004) 94.

35 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

36 Feladata volt a HM és általában az egész Honvédség ügykezelésének elvi szabályozása, ellenőrzése és az ügyviteli szabályzatok kidolgozása.

37 Király (2004) 99.

dest és két alezredest is. 1943 januárjától december közepéig dolgozott itt, amikor újra frontszolgálatra vezényelték.

A 201. könnyűhadosztály-parancsnokságra rendelték az ukrajnai Proszkurovba. A hadosztály feladata a Kijev felé vezető út és vasúthálózat biztosítása volt, és ő az alakulatok egészségügyéért és anyagi ellátásáért felelt. Ekkoriban már a megszálló erők visszavonulásban voltak, csak néhány hétig tartották magukat a térségben. „Itt vettem tulajdonképpen kézbe a hadosztály hadtápját, addig ugyanis a mozgásban erre nem voltam képes."[38]

Itt Király kivételes bátorságról és humanitárius szemléletéről tett tanúbizonyságot, mivel – az általános szokástól eltérően – védelmébe vette a zsidókból álló munkaszolgálatos századot.

> „Addig ennek a zászlóaljnak a felszerelése, egészségügyi viszonyai, ellátása messze alatta maradt a többinek, sőt az egyedül küldözgetett munkaszolgálatosok közül a hitleristák nem egyet el is tüntettek. Én a zászlóalj viszonyait normalizáltam. Ellátásukat, felszerelésüket kiegészítettem. Megbeszélést folytattam a munkaszolgálatosokkal magatartásukra. Megszerveztem, hogy többé egyenként ne, csak csoportokban rendeljék ki őket, így a hazatérésükig többé nem tűnt el senki, és körülményeik megfelelőekké váltak."[39]

Király állítását több szemtanú is alátámasztja.[40] Ezzel ellentétben György István egykori munkaszolgálatos visszaemlékezésében így írt:

38 Király (2004) 101.; Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

39 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Lásd még Király (2004) 101. Király e kiállásáért 1993-ban megkapta a Yad Vasem *Világ Igaza* kitüntetést.

40 Adler Emil és Adler Mór nyilatkozata 1945. VII. 26. HL 014/52.; Radó György jkv. 1957. VI. 24. MOL XX-5-h 26. (Radó Varga Jenő nevű barátjára hivatkozott, aki munkaszolgálatos, 1956-ban pedig a Bács megyei tanács elnökhelyettese volt); Kopácsi Sándor interjúja Farkas Sándorral, 1989. I. 12.; Fodor János interjúja Király Bélával. 1990. X. 8. Yad Vashem, Világ Igazai Osztálya. 5596. dosszié; Karacs (1991) 174.; Bálint (Berger) Andor nyilatkozata 1993. I. 27., II. 4.; Frojimovics–Molnár (2009) 212.

> „Új, friss inkvizitor kezébe kerültünk, ki várva várta, hogy végre összekerüljön velünk. Vezérkari százados volt és így el tudta intézni, hogy különböző kifogásokkal elhúzza hazaszállításunk terminusát. Enni természetesen alig adott."[41]

Nem tudjuk biztosan, hogy Király Béláról van-e szó. Az összes forrás ismeretében igen valószínű, hogy Király mentette a munkaszolgálatos századot.

Humanizmusa a katonákkal való kapcsolatában is megmutatkozott. „Alárendelt honvédjeimmel mindig jó viszonyt építettem ki, egész mást, mint általában a horthysta tiszteknél az szokásos volt, és ilyen gyakorlatot követtem" – vallotta nyolc évvel később.[42] Ezt a tulajdonságát még a rákosista szervek is feljegyezték. Például: „...közvetlen, barátságos a beosztottaival és általában az emberekkel."[43]

A hadosztály a gyenge fegyverzet ellenére a partizánok támadásával szemben „viszonylag hatásosan" védekezett, de a Vörös Hadsereg páncélosait – amelyekkel március végén kerültek szembe – nem tudták megállítani. A magyar és a német katonák pánikszerűen menekültek.[44] Király erre így emlékezett vissza hét évvel később.

> „Proszkurov körzetéből való visszavonulás során a Dnyeszternél már a magyar főparancsnokság parancsára a folyón védőállást foglaltunk el. Védelmünk túl gyenge volt, mert csak egy ütegünk és néhány légvédelmi gépágyunk [sic!] volt, gyalogságunk pedig nem arcvonalbeli harcra, hanem megszállásra volt szervezve".[45]

41 György (2018) 108. A kötet először 1945-ben jelent meg, tehát kizárható, hogy szándékos lejáratás vezérelte volna a szerzőt. Erre a műre Peter Pastor hívta fel a figyelmem, amelyet ezúton köszönök neki.

42 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

43 Jelentés 1951. X. 1. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.

44 Király (2004) 102.

45 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Lásd még Király (2004) 102.

A szovjet csapatok ideérve megtámadták a hadosztályt. „Egy szovjet T-34 ráhajtva a folyóhídra, sorra lőtte ki a vele szemben tehetetlen lövegeink és gépágyunk [sic!] legtöbbjét", emellett a hírek szerint egy lovasezred hátba támadása is fenyegette őket. Így a hadosztály vezérkari főnöke, Kóbor János őrnagy a hadosztályhírközpontnak gyors visszavonulást írt elő, ő maga pedig szűk körével elmenekült. Erre Kisfaludy József[46] vezérőrnagy hadosztályparancsnok Királyt bízta meg a sorok rendezésével. Az egység ezt követően a Dnyeszter jobb partjára, Horodenkáig vonult vissza.[47] Ezt követően Kóbort leváltva ideiglenesen Királyt bízták meg a hadosztály vezérkari főnöki teendőivel.

Kolomeában egy elromlott, majd megjavított Tigris harckocsival erősödtek, mivel a személyzet egymagában nem mert egyedül az alakulatához felzárkózni. A német összekötő tiszt közbenjárásával a harckocsit beásva beállították a város védelmére.[48]

Másnap a támadó szovjet harckocsik közül a Tigris kettőt kilőtt, ez visszafordulásra késztette őket. Ekkor Király kapcsolatba lépett a budapesti harcállásponttal, a HVKF hadműveleti osztállyal. Meghallgatták a véleményét, amely szerint Kolomeában hamarosan a bekerítés és a megsemmisítés veszélye fenyeget. Így visszavonulhattak a Prut völgyének egyik szorosába, Delatyntól keletre. Itt állították fel a védelmet, ismét a német harckocsit állították a páncélos elhárítás fő helyére.

Ám másnap olyan meglepetésszerű támadás érte őket – a Tigrist is kilőtték –, hogy ismét „pánikjellegű" visszavonulásra kényszerültek. De-

46 Kisfaludy József (1891–1967) vezérőrnagy. A britek elfogták. Ausztriában telepedett le.

47 Kubinyi Ferenc azt állítja, hogy Királyt „egységénél afféle fenegyerekként tartották számon." Egy 1992-es levélre hivatkozott, amelyet Király egykori tiszttársától, egy Hollandiában élő magyar orvostól kapott: „[Király] lázas erővel hajtotta a halálba rövid, gyilkos tűzharcban a hadosztály gyalogságát a Dnyeszternél, amiért az életben maradottak horodenkai hóhérnak nevezték el" (Kubinyi [1998] 36.). 1994-es opusában (Kubinyi [1994a] 64.) meg is nevezte ezt az orvost: Boné Gyula, de ekkor már nem a tőle kapott levélre, hanem Boné bíróságnak tett nyilatkozatára hivatkozott, ez azonban nem található meg a levéltárban. Állítása valószínűtlen, más forrás nem támasztja alá.

48 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király (2004) 109–112.

latyn védelmét jobban megszervezték, az 1. hadseregtől kapott gyalogos hadosztály tüzérsége is a rendelkezésükre állt.[49] Ám így sem tudtak komolyabb ellenállást kifejteni az 1944 áprilisában rájuk zúduló szovjet erőkkel szemben, és ismét fejvesztett menekülés következett volna, de

> „ekkor riadót rendeltem el és a csapat csendőrökkel és a hadosztály körzettisztjeivel elálltam a főbb útvonalakat és – ordítozással és fenyegetéssel – megakadályoztam a visszavonulást."[50]

Egy szemtanú szerint a visszavonulás során minden útba kerülő hidat felrobbantatott, így egy nagy vasúti viaduktot is Kolomea és Mikulicin között.[51] Hídrobbantásról Király sem a vallomásaiban, sem a visszaemlékezéseiben nem tett említést.

A Prut völgyét is feladva a Tatár-hágónál rendezkedtek be védelemre, bízva abban, hogy a hegyes-erdős területen eredményesebb ellenállást tudnak kifejteni. A Pantir-hágó átkelésére kaptak utasítást, hogy biztosítsák a partizánok ellen az 1. hadsereg oldalát és Nadvornán csatlakozzanak hozzájuk. Az Ukrán Felkelő Hadsereg[52] egyes alakulataival lefolyt csetepaté után azok parlamentert küldtek, a lakosság marháinak visszaadása fejében fegyverszünetet ajánlottak nekik.

> „Úgy emlékszem, egy oroszul tudó tartalékos hadnagy folytatta le a tárgyalást, ami megegyezésre vezetett. Így tényleg tűzharc nélkül tudtunk Nadvornára feljutni és egyesülni az 1. hadsereggel."[53]

Az egyesítés után megalakították a 19. tartalékhadosztályt, amelyet Miskey László vezérőrnagy irányított, s a hadműveleti tiszt beosztását Ki-

49 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király (2004) 109–112.
50 Király Béla jkv. 1951. X. 23. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a. Lásd még Király (2004) 104.
51 Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.
52 Ukrajna függetlenségéért küzdött.
53 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Lásd még Király (2004) 109–112.

rály kapta. Hamarosan azonban a IV. hadtestparancsnoksághoz, majd az 1. hadsereg hadműveleti osztályára rendelték. Ekkoriban azonban egy újabb szovjet támadás a hadsereget visszaszorította a Kárpátokba.[54]

1944 májusában Beregfy Károly vezérezredes vette át az 1. hadsereg parancsnokságát. Beregfy – ahogy erről már korábban volt szó – oktatóként felfedezte Király tehetségét, és különleges bizalommal volt iránta, ekkor a hadsereg hadműveleti osztályánál tájékoztató vezérkari tiszti helyre osztotta be. „Ő kísérgette Beregfyt ritka szemléi alkalmával" – írta róla egy szemtanú tiszttársa. „Beregfy rokkant karja miatt nem tudta a köpenyét egyedül felvenni. Bélát e téren végzett szolgálataiért hamarosan elneveztük »kabátfeladó vezérkari tiszt«-nek."[55]

Az egész keleti front helyzetét kellett folyamatosan nyilvántartania. Kézhez kapta az összes idevonatkozó jelentéseket, még a németek napi tájékoztatásait, elemzéseit, sőt a románoktól érkezett helyzetjelentéseket is, amelyeket értékelnie kellett. „Többnyire éjjel dolgoztam. Reggel 7-re készítettem el napi jelentésemet, amit Beregfy borotválkozás közben hallgatott meg."[56]

Július közepén Lembergnél a németek helyzete válságosra fordult, és parancsnokságuk azt követelte, hogy az 1. magyar hadsereg siessen a segítségükre. „A németek rendíthetetlen hívének tartott" Beregfy azonban az óriási nyomás ellenére sem teljesítette ezt a parancsot. A német parancsnokság még akkor sem hagyott fel a sürgetéssel, amikor (július 23-án) a szovjetek támadása következtében a magyar erők is kritikus helyzetbe kerültek.

És ekkor Budapestről is megcsörrent a telefon, s Horthy közölte:

> „Beregfy, most ment el tőlem a német követ, aki határozottan tiltakozott, mert nem teljesítetted a német elöljáró parancsát. Ezt szerződésszegésnek minősítette. Átadtam neked a szerződés másolatát, mely szerint a hadműveleti területen lévő magyar csapa-

54 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király (2004) 109–112.

55 Eszenyi (1989) 303.

56 Király Béla jkv. 1951. X. 25. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.; Király (2004) 113–114.

tok német parancsnokság alatt állnak. Tartsd be az utasításokat, és emlékezz minden szavamra, amit kinevezésedkor mondtam! Az isten áldjon meg!"

Horthy szavait Beregfy két legközvetlenebb beosztottja is hallotta. A tábornok így szólt hozzájuk:

„»Nem viselhetem tovább egyedül ezt a terhet, meg kell osztanom veletek. Király, ismételd meg a kormányzó úr utolsó mondatát! [...]«

»Emlékezz minden szavamra, amit kinevezésedkor mondtam! [...] – feleltem.«

»De tudjátok-e, mit mondott nekem akkor a kormányzó? Azt, hogy tartsam be a német–magyar szerződést, de ha a németek egyetlen honvédet is el akarnak vinni a Kárpátok hágói elől, ne engedjem, mert a hazát a Kárpátoknál kell megvédeni. Mi ebben a helyzetben a teendő, Bán [Mihály ezredes]?«

»Nagyméltóságod, ezek azok a történelmi pillanatok, amikor eldől: vajon a hadvezér a háború után lovas szobrot kap-e vagy felakasztják.«

»Ilyen helyzetben a vezérkari főnökömtől komolyabb választ vártam volna. Király, mi a te véleményed?«

»A kormányzó úr parancsát teljesíteni kell.«"

– válaszolta Király,[57] aki ezek szerint a hadsereg civil irányítását, ellenőrzését már ekkor is alapelvnek tartotta.[58]

A rendkívül kényes helyzetet a szovjetek július 27-i eredményes támadása oldotta meg, amely az 1. magyar hadsereget a Kárpátok hágóiba vetette vissza.[59] Beregfyt azonban német nyomásra Horthynak le kellett

57 Király (2004) 114–115.

58 Ahogy ezt a visszaemlékezésében is említette, lásd Király (2004) 89.

59 Király (2004) 115.

váltania. Dálnoki Miklós Béla[60] vezérezredes lépett a helyére, bár még augusztusban ideiglenesen kisbarnaki Farkas Ferenc[61] altábornagy volt a parancsnok, akinél Király egy hónapig hadműveleti kísérőtisztként és a védelem megszervezésében működött közre.[62]

Ekkor lejárt Király frontszolgálati ideje, és a HM-ben visszavette a szervezési osztály elvi alosztályának vezetését. Frontszolgálatát nagyra becsülték és kitüntették a Tűzkereszt I. osztályával (kardokkal és sebesülési pánttal); a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével (a hadiszalagon kardokkal); a németek pedig a Vaskereszt II. osztályával.[63]

60 Miklós Béla, dálnoki (1890–1948), az első világháborúban több fronton is szolgált. A Tanácsköztársaság idején a budapesti városparancsnokságon szolgált, miként annak leverése után is. 1921-ben elvégezte a vezérkari akadémiát, 1929-ben vitézi címet kapott, 1939-ben tábornokká léptették elő. Részt vett a Jugoszlávia és a Szovjetunió elleni hadjáratokban, 1944 augusztusában – vezérezredesként – átvette az 1. magyar hadsereg vezetését. Az október 15-i sikertelen kiugrási kísérlet után törzsével átállt a szovjetekhez. Az ezután kiadott, átállásra felszólító felhívásának engedelmeskedve az 1. hadsereg állományából mintegy húszezren átálltak a Vörös Hadsereghez. A szovjetek felkérték az ideiglenes kormány vezetésére. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, 1944. december 22-től 1945. november 15-ig miniszterelnök volt. 1945. novembertől neves közéleti személyiségként ismét behívták a törvényhozásba. 1947-ben a Magyar Függetlenségi Párt intézőbizottságának tagjaként bejutott a parlamentbe, de – társaival együtt – őt is törvénytelenül megfosztották mandátumától. Ezután teljesen visszavonult a közélettől. http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/miklos.htm (Letöltés: 2023. július 20.).

61 Farkas Ferenc, kisbarnaki (1892–1980) vezérezredes, hadseregparancsnok. 1945-ben Németországba menekült, ahol egy évig amerikai hadifogságban volt. 1950-ben, távollétében életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték. Az NSZK-ban az emigránsok egyik vezéregyéniségévé vált, majd cserkészettel foglalkozott.

62 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király (2004) 115–116.; Koeves-Toronyi (1983) 18.

63 E kitüntetésekről lásd még Király (2004) 138. Király ellenlábasai következetesen azzal támadják, hogy a német kitüntetést Hitlertől kapta. Noha az okmányt Erich von Manstein (1887–1973) vezértábornagy jegyzi, ez a lényegen aligha változtat: nyilván akkor sem utasítja el, ha a Führer személyesen adta volna át neki.

MAGYARORSZÁGI HADMŰVELETI TERÜLETEN

Néhányhetes otthon tartózkodás után Királynak a Szeged, Szabadka körzetében lévő 8. tábori póthadosztály anyagi vezérkari tisztjét kellett helyettesítenie. E hadosztály bevonult Aradra, ahonnan Temesvár irányába akart nyomulni. Ám a szovjet csapatok nagy erőkkel vonultak fel a Maros völgyében, így először Arad déli részébe szorították vissza a magyarokat, akik fokozatosan Tótkomlós délkeleti részére összpontosították a védelmet. Október 6-án egy újabb támadás következtében a hadosztályt visszarendelték Orosházára, de ő Tótkomlóson a sebesültek visszaszállítását irányította. Eközben a hadosztályt bekerítés fenyegette. A helyszínre sietett és megszervezte a kitörést.

> „Egy órás [sic!] tüzérségi előkészítés után éjszakai rohamot indítottunk, aminek eredményeképpen az előretört szovjet ék kitért, és így szabaddá váltak Orosháza délkeleti útjai, és egy löveg és az anyagi vasúti szerelvény elvesztése mellett kivezettem a hadosztályt Csongrád körzetébe."[64]

Ungváry Krisztián is rögzíti a kitörés sikerét azzal a kiegészítéssel, hogy ennek áldozatul esett több rohamlöveg, és a hadosztály is súlyos veszteségeket könyvelhetett el.[65]

Itt hídfőt állítottak fel, amelyet a szovjet csapatok október 9-én támadtak meg. A hídfő védelmét Király irányította,

> „...amelynek során a gyalogsági tűz alatt tartott Tiszán többször partot váltottam rohamcsónakkal és a Csongrádi hídtól délre lévő erőinknek és szükséges eszközeinknek sikeres visszavonulásáért

64 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Lásd még Király (2004) 120.

65 Ungváry Krisztián ezt Bondor (1994) 194–195-re alapozza: Ungváry (2004) 332.

> kitüntettek. Ezért a harcokért [sic!] [Lengyel Béla[66] altábornagy javaslatára] a tiszti keresztet kaptam kardokkal..."[67]

Temesy Béla vezérőrnagy, a 8. tábori póthadosztály parancsnoka ezt írta hadinaplójába:

> „Király Béla vk. szds. rendkívül ügyes és aktív, bátor tiszt. Midőn Orosházától D-re kb. 4 km-re az ellenállást meglátta, megszervezett az ott lévő csapatokkal, vonatról leszedett emberekkel és a tüzérséggel egy támadást, hogy Orosházán áttörjön. Az oroszt valóban visszaszorították Orosháza D-ig, de áttörni nem tudták. Ekkor a Ny-ra való kitörést határozták el. A támadásnak volt – meggyőződésem szerint – a következménye, hogy az orosz mégis valamivel óvatosabbá lett és nem lökött azonnal Szentesre."[68]

66 Lengyel Béla (1897–1988) altábornagy, hadosztály-, később hadtestparancsnok. Hadifogságba esett, 1946-ban tért haza. Perbe fogták, de bizonyítékok hiányában szabadlábra helyezték. 1948-ban Ausztriába emigrált, és itt telepedett le.

67 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Lásd még Király (2004) 118–120. A kitüntetést a *Honvédségi Rendeletek* 1945. március 10-én megjelent 13. számának 3. oldalán közölte, miszerint a nemzetvezető 1945. január 13-i elhatározásából „az ellenségeink elleni hadműveletek alkalmából" Király Bélának a Magyar Érdemrend Tiszti Keresztjét adományozta, a hadiszalagon a kardokkal.

68 Temesy Béla (1981–1967) vőrgy. hadinaplója HL TGy 3738. Kubinyi Ferenc azonban – Csoknyai Pál ezredes emlékiratára hivatkozva, amelyet állítása szerint ő őriz (a Hadtörténeti Levéltárban csak 1944 novemberétől vannak meg Csoknyai hadinaplói) – ezúttal is egészen másképpen rekonstruálja a történteket: „1944 szeptemberében Király jelentette, hogy nem tud tovább haladni, mert az előttük lévő Orosháza már orosz kézen van. Erre Csoknyai ezredes megparancsolta neki, hogy szedje össze a hadosztályvonat embereit és fegyveresen derítse fel, hogy előttük mi a helyzet. Király húzódozott az utasítást teljesíteni, mire az ezredes határozottan megismételte a parancsot. Király így felelt: »De ezredes úr, ott lőnek!«. »Persze, hogy lőnek« – válaszolta, mert ez háború, ha nem teljesíted a parancsot, itt a helyszínen lőlek keresztül. Király erre összeszedte embereit és felderítették, hogyan tudnak továbbvonulni Orosháza megkerülésével." Kubinyi [1994a] 68. Kubinyi tehát felelőtlen vakmerőséggel (lásd 202.) és gyávasággal egyaránt vádolja Királyt, aki egyébként ezzel teljesen ellentétes állítást közölt: Vitéz Csoknyai Pál ezredes ott

Koeves-Toronyi Ferenc[69] őrnagy, vezérkari főnök is méltatta Királyt:

> „Ahogy Kiskunfélegyháza közelébe értünk, kellemes meglepetés ért. Király Béla vk. szds. saját kezdeményezésére védőállásba rendelte a hadosztály már partot váltott egységeit. [...] Amikor a parancsnokkal odaértem, azonnal folytattuk a munkát, amit Király kezdett meg."[70]

Mi több:

> „Személy szerint én, a 8-ik tábori Póthadosztály vezérkari főnöke a legnagyobb örömmel és bajtársi szeretettel fogadtam vitéz Király Bélát és csak köszönetet mondhatok Kovács Ferenc régi bajtársamnak, hogy felismerte a válságos helyzetet, ahová Király Béla való. Király Béla a legkiválóbb módon tett eleget önként vállalt munkájának, melyért [...] a leghálásabb köszönetemet fejezem ki a hazánk és katonáink és a magam nevében!"[71]

Ekkoriban, október 15-én hangzott el Horthy hadparancsa a fegyverszüneti határozatról. Király visszaemlékezéseiben írta, hogy Temesyvel és Koeves-Toronyival megállapodott abban, hogy „eskünkhöz híven követjük a kormányzó és a kormány utasításait".[72] Felkészült arra is, hogy szembeszálljon a németekkel. Megtiltotta, hogy beosztottai német csa-

rangidős volt, így parancsadásra ő volt hivatott, „de ő azt a meglepő kijelentést tette, hogy én Király, képviselem a hadosztály-parancsnokságot, nekem kell parancsot adni a továbbiakban". Király (1989) 23. Csoknyait meglehetősen agilis katonának tartották, tehát ez a közlés sem valószínű.

69 Koeves-Toronyi Ferenc (1910–) híradós tiszt, vezérkari őrnagy.

70 Koeves-Toronyi (1983) 19. Idézi Király (1989) 26.

71 Koeves-Toronyi (1983) 18.

72 „A hadosztály vezetési »hármasa« szerencsés kombinációnak bizonyult. Nézeteltérés nem fordult elő közöttünk soha." Koeves-Toronyi (1983) 19. Ungváry Krisztián szóbeli közlése (2023) szerint Koeves-Toronyi és Temesi nem ugyanúgy emlékeztek vissza erre a napra.

patokkal kapcsolatot tartsanak fenn. Ám a tisztikar zöme „megszegte esküjét", a kommunistákkal semmiképpen nem akartak együttműködni, ezért Szálasihoz csatlakoztak. Így „október 15-e megrendítette hitemet a tisztkarban."[73]

A „hűség" mibenléte azonban bonyolultabb kérdés, hiszen nem sokkal korábban Eckhardt Tibort – akiről úgy tudta, hogy a nyugati szövetségesek támogatásával ellenkormányt alakít Aradon – támogatta volna Horthy ellenében, akit tétlensége miatt bírált.[74]

> „1944 őszén minden magyar tisztnek fel kellett esküdnie Szálasi Ferencre, a nyilas bábkormány vezetőjére. Az eskü kötelező volt szóban is, írásban is. Köszönhetően a jó sorsnak, egyiknek sem kellett eleget tennem, ugyanis október–november folyamán gyors egymásutánban kétszer is megváltozott a beosztásom, így nem derült ki, hogy hiányzik az esküm"

– állította,[75] ám jóval hihetőbb az 1951-es önvallomása:

> „Mivel a bevonulásom az eskütétel idejével lényegében összeesett, itt nem írtam alá a Szálasi-esküt. Később, emlékezetem szerint januárban kutatták a HM-ben, hogy ki nem írta alá, akkor írtam alá."[76]

Ezt sosem ismerte el, pedig hatásosabban érvelhetett volna azzal, hogy az eskü megtagadása rendkívül súlyos következményekkel járt volna. Ám a szemtanúk egyöntetű állítása alapján semmilyen szembenállást nem forgatott a fejében, pedig ideológiailag kifejezetten távol állt a nyilasoktól.

73 Király (2004) 121–122. Lásd még *Hadiszolgálataim.* Király Béla önv. 1951. XII. 8–9. 26. ÁBTL – 2.1. - VII./23-b.

74 Király (2004) 119.

75 Király (2004) 122.

76 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

A szervezési osztály élén

Hamarosan visszatért az a vezérkari tiszt, akit Király helyettesített. Ekkor néhány napot Sátoraljaújhelyen, az 1. hadsereg-parancsnokság hadműveleti osztályánál dolgozott, majd végleg befejeződött számára a frontszolgálat. Visszatért Budapestre, az állandó szolgálati helyére, a HM szervezési osztály elvi alosztálya élére. A minisztérium azonban kb. egy hét múlva Farkasgyepűre, majd decemberben Kőszegre települt át.

Ebben az időben szoros kapcsolatban dolgozott az ekkorra már honvédelmi miniszterré avanzsált Beregfyvel.

> „Gyakran egyedül tárgyaltam vele és az 1/a. osztály vezetője [Pesthy Endre[77] vezérkari alezredes] megkerülésével kaptam tőle jelentős feladatokat. Pesthy többször felszólított, hogy menjek vele referálni Beregfyhez, mert én eredményesebben tudom tisztázni vele a felmerült problémákat. De főleg az volt, hogy Beregfy engem hívott, vele vagy nélküle."[78]

Mindezt közvetlen elöljárója is alátámasztotta:

> „Nekem, mint Király osztályvezetőjének, tudomásom volt arról, hogy Király milyen munkát végez, de azokba a munkákba, amelyeket személyesen Beregfytől kapott, nem folytam bele. Király így nem is nekem referált mint osztályvezetőjének, hanem személyesen Beregfynek."[79]

Pesthy is hangsúlyozta, hogy Király fontos szervezési feladatokat kapott, még a HM újjászervezésére is.

77 Pesthy Endre (1906–?) 1944 májusától novemberéig a VII. hadtest vezérkari főnöke, ezt követően a HM szervezési osztályának (1/a) vezetője. Király (2004) 140.

78 Király Béla jkv. 1951. X. 25. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.

79 Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52.

> „A terv célja Nyilas HM megteremtése volt, olyan szervezési elvekkel, melyek a Nyilaskeresztes Pártnak és a német érdekeknek megfelelőek voltak. Ez nagyjelentőségű [sic!] munka volt. Általában [az] ilyen munkákat tábornokok szokták végezni, ennek ellenére Király a Beregfytől kapott irányelvek alapján hozzákezdett a feladat végrehajtásához."[80]

Pesthy vallomását – aki nyilván a legjobban látta tevékenységét – érdemes tovább idézni:

> „Király készítette a rendeletet a sorozások és bevonulások megszervezésére. A rendelet célja az volt, hogy minden katonai szolgálatra alkalmas személyt kell bevonultatni a nyilas hadseregbe. Ez tartalmazta többek között a leventék bevonultatásának elveit és módszereit."[81]

Nyolc új hadosztály (négy nyilas és négy SS) felállításának megtervezésére is kapott megbízást, másodmagával. Ezek egyike lett „a hírhedt" Hunyadi SS, Szalay Alajos őrmester szerint még a Szent László hadosztály és a Szálasi-testőrség szervezésével is ő foglalkozott. Kidolgozta a légierők átszervezését, amelyet a német hadvezetés alá helyeztek, miután egyenruhájukat, felségjeleiket hasonlatossá tették a német légierőjéhez.[82]

A Nyilaskeresztes Párton kívüli szélsőjobboldali szervezetek HM-mel való viszonyát, Németországban felállított HM Főfelügyelőségek hatás-

80 Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52.

81 Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52. Így folytatódik: „Mivel a nyilas hadsereg nem rendelkezett annyi fegyverrel és egyenruhával, mint amennyi a bevonulásra kerülők száma volt, elhatározták, hogy egy szervezetet létesítenek »póthadsereg« néven, mely fegyvernélküli kiképzésre fogja össze az oda bevonultakat. Ennek a tervnek elvi kérdéseit és szervezési módját Király másodmagával végezte."

82 Szalay Alajos itt ezzel nyomatékosítja a vallomását: „A törvényjavaslat fogalmazványi példányát én gépeltem le." Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52. Lásd még Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52.

körét, működési elveiket, a német katonai és polgári hatóságokhoz való alárendeltségi viszonyt is szabályozta.[83]

Király vallomásaiban csekélyebbnek tűnik a minisztériumi munkássága. Eszerint egy hadrendtáblázatot kijavított, serkentő címek, anyagi juttatások megítélésével kidolgozta a gyalogság harci szellemének javítását,[84] rendeleteket koordinált a HM összes osztályai részére. Két jelentős feladatot is megoldott: a közmunkaszolgálatos csoportfőnökséget átadta Kovarcz Emil[85] totális mozgósítás és harcbaállítási minisztériumának; az így lecsökkentett minisztérium hatáskörének szabályozását kidolgozta. (Az utóbbi utasítást Beregfy 1945 januárjának elején személyesen adta. E munkák során négyszer tárgyalt Kovarczcal, egyszer Beregfyvel.[86]) Az egyik beosztottja szerint Királyt 5-6 napra átrendelték Kovarcz totális mozgósítási minisztériumába, majd a pártszolgálatos vezetőkkel is bizalmasan tárgyalt.[87]

83 Király annyit vallott, hogy a németek oly mértékben vettek részt ezen hadosztályok irányításában, hogy lényegében meg is szűnt a magyar parancsnoklás. Király Béla tk. 1945. X. 10. A-2126/26.

84 Király Béla jkv. 1951. X. 25. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a. Ezt alátámasztja Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52.

85 Kovarcz Emil (1899–1946) őrnagy. 1920. február 17-én az Ostenburg-különítmény tagjaként részt vett Somogyi Béla és Bacsó Béla újságírók meggyilkolásában. 1938–1941 között a Nyilaskeresztes Párt országgyűlési képviselője. 1939-ben állítólag egyik szervezője volt a Dohány utcai zsinagógából kijövő zsidók elleni kézigránátos támadásnak. A honvéd törvényszék elítélte, mire ő Németországba szökött. 1944 áprilisában tért haza és részt vett a nyilas puccs előkészítésében. A Szálasi-kormányban a nemzet totális mozgósításával és harcbavetésével megbízott tárca nélküli miniszter lett. 1946-ban a népbíróság halálra ítélte és kivégezte. https://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/kovarcz-emil/ (Letöltés: 2023. július 20.).

86 Király Béla jkv. 1951. X. 23. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a.

87 Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52. Pesthy: „1944 decemberében Beregfy szóbeli utasítására Király [...] emlékezetem szerint 5-6 napra, mint kiváló szervező és a nyilasok számára megbízható személy »kölcsön lett adva« a Kovarcz Emil-féle totális mozgósítási minisztériumnak azért, hogy készítsen egy tervezetet a németországi Todt-hadsereghez hasonló »munkáshadsereg« felállítására." Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52.

Vannak utalások arra, hogy bevonták a felkoncolási rendelet előkészítésébe is.

> „Ugyancsak a miniszter közvetlen utasítása alapján Király dolgozott azon a törvényjavaslaton, amely a szökött katonák és munkaszolgálatosok elfogása esetén való felkoncolását tárgyalja. Ez az általa kidolgozott javaslat került annak idején jóváhagyásra és ezen túlmenően a hivatalos lapokba. Ezt a tényt részben Király személyes elbeszéléséből, részben pedig az osztály aktáiból tudom."[88]

Király vallomása szerint viszont ezt a rendeletet az elvi alosztály akkor szerkesztette, amikor ő még frontszolgálatot teljesített.[89]

Több dokumentum szerint Király árpádsávos nyilaskeresztes karszalagot hordott,[90] és része volt a hungarista karlendítéses tisztelgés bevezetésében.[91] Ő viszont azt vallotta, hogy az erre vonatkozó parancsot egy Németh Dezső nevű vezérkari ezredes szerkesztette.[92] Ám nincs több levéltári forrás, amely alátámasztaná Király szerepét a felkoncolási rendeletben, mi több, ezekkel kapcsolatos érintettségét még az 1951-es halálos ítélet indoklásai között sem említették.[93]

88 Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.

89 Király Béla jkv. 1951. XII. 12. ÁBTL – 2.1 – VII/23/b.

90 Selmeczy alezredes jelentése 1951. VII. 31. ÁBTL – 2.1 – VII/23.; I/1. osztály I/NE.-48 és I/SE-13. jelentése Juhász százados közlése alapján 1949. III. 25. ÁBTL – 2.1 – VII/23/d.; Jelentés 1950. II. 28. KKI 57795. Sőt, Izsó Gyula százados közlése szerint Királyt nyilas érzelme miatt „Szálasi fiának" nevezték a hadseregben (1949. V. 25. ÁBTL – 2.1 – VII/23/d.).

91 Feljegyzés d. n. ÁBTL – 2.1 – VII/23/d.; Jelentés 1950. II. 28. KKI 57795.

92 Király Béla tk. 1945. X. 10. A-2126/26. 63. Király a nevet vagy a rendfokozatot eltévesztette, a sematizmusban foglaltak szerint. Hozzátette, hogy Németh a karlendítéssel egyidejűleg szóval való köszönést is javasolt, három változatot. Beregfy: „a hungarista eszme nem tűr habozást és különféle verziókat. A jó megoldás csak egy lehet. [...] Kitartás! Éljen Szálasi!"

93 A nyilas minisztériumban végzett tevékenységéről Király a visszaemlékezéseiben említést sem tett.

KŐSZEG, 1945. MÁRCIUS 29.

1945. március végére már igen fenyegetővé vált a Vörös Hadsereg alakulatainak közelsége. A szovjetek ilyen gyors előretörésével Szálasiék nem számoltak, így Beregfy csak március 26-án délután rendelte el a németországi áttelepülést, amikor a tisztek és családtagjaik még határátlépési engedéllyel sem rendelkeztek. A németek pedig – akik ekkor már szintén csak csekély erőket hagytak Magyarországon – indokolatlanul késleltették a határzárak feloldását.[94] Szálasiék 27-én elhagyták az országot.

Király a háború utáni nyilatkozataiban, vallomásaiban és a visszaemlékezéseiben egyaránt azt hangsúlyozza, hogy ebben az időszakban csakis arra irányult minden erőfeszítése, hogy a nyilas rendszer működését gátolja, mivel úgy látta, a rendszer romlásba dönti az országot, és ezt még fegyelmezett tisztként sem támogathatja. Ehhez kereste és megtalálta azokat a bajtársakat, akik hasonlóképpen gondolkoztak, és velük (akiket megnevezett: Kengyel Miklós őrnagy, Kandó Bertalan százados, Neubauer Elemér főhadnagy, Szendrő Mihály őrmester, Szalay Alajos tart. őrmester) „bizalmi törzset" alakított azzal a céllal, hogy amennyire csak lehetséges, akadályozzák a nyilas rendszer működését. Remélték, hogy alkalmuk lesz végrehajtani jelentős katonai akciót is. „Mindenekelőtt szabotáltuk a megtorló intézkedéseket azon tisztek családjai ellen, akik átálltak a szövetségesek oldalára." Az ilyen tartalmú okiratok közül is sikerült elégetni néhányat – tette hozzá.[95]

Mindezeket az állításokat senki más nem támasztja alá, még az említettek sem. Amikor Kengyel, Kandó és Neubauer a háború után jelentkezett az új hadseregbe, egyikük sem írta az életrajzába, hogy szervezkedett a Szálasi-rendszer ellen, miként a „bizalmi törzsről" sem ejtettek szót.[96] Ahogy Szalay Alajos sem az 1946-os nyilatkozatában és a tanú-

94 Darnóy (1978) 10.

95 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király Béla igazoló nyilatkozata 1945. VII. 26. ÁBTL – 2.1 – VII/23/d.; Király (2004) 124.

96 Személyi okmányok KKI 47184.; KKI 319/2392.; KKI 68297. Kandó ebben megemlítette, hogy utasítás ellenére sem tartott Ausztriába Beregfyékkel.

vallomásaiban, valamint Szendrő sem a Kádár-rendszerben tett interjúiban.[97] Mindezek alapján leszögezhető, hogy Király körében nem merült fel az ellenállás szándéka.

A periratokban lévő közlések szerint Király mindvégig kifejezetten kiszolgálta a nyilasokat, s ahogy említettem, Beregfy jobbkeze volt, fontos feladatokat hajtott végre. Pesthy: „Mint volt osztályvezetője [...] ismertem beállítottságát, és tudom azt, hogy sohasem akart a németek vagy a nyilasok ellen harcolni, végsőkig kitartott a fasizmus mellett."[98] Szálasitól kapott kitüntetést és vitézi címet, bár ez nem bizonyítja a rendszer iránti hűségét, mivel a vitézi címét korábban kérte és korábban terjesztették fel kitüntetésre is.[99]

Irodai munkából átkérte magát a harctéri szolgálatra, hogy elkerülje a Németországba történő kitelepülést.[100] Ám Beregfy nem őt nevezte ki vezérkari főnöknek, ahogy állította.[101] Kőszeg védelmével március 28-án délelőtt nem Királyt, hanem Kubicza Kázmér ezredest, a város és járás katonai közigazgatási parancsnokát bízta meg, Királyt pedig segédtisztként rendelte mellé.[102] Legfeltűnőbb, hogy Király sem az 1945-ös jelenté-

97 Lásd 222.

98 Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52. Lásd még Kiss Zoltán tk. 1951. XI. 13. ÁBTL – 2.1 – VII/23/b. Kiss – aki baráti viszonyban volt Királlyal – a vallomásában Várkonyi László és Huba Dezső vezérkari századosok által hallottakra hivatkozott. Szalay Alajos: „Király Béla jellegzetesen ludovikás tiszt volt. Soviniszta, nacionalista, fanatikus katona volt, aki a nyilasoktól kapott parancsokat is maradéktalanul végrehajtotta. A hadosztálynál szolgálatot teljesítő német összekötőtiszt minden kívánsága parancs volt számára." Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.. Lásd még Jelentés 1950. II. 28. KKI 57795.).

99 Ungváry Krisztián személyes közlése (2023). Ungváry szerint a nyilas karszalag viselésének nem volt különösebb jelentősége. A vitézi címet egyébként 1945 márciusában kapta meg: Király Béla jkv. 1951. VIII. 19. ÁBTL – 2.1 – VII/23.

100 Király (2004) 124–125.; Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.

101 Király (2004) 124–125.

102 Detre (2007) 36.; Horváth – L. Kiss (2015) 110.; Darnóy (1978) 11.

seiben, sem az 1951–1952-es vallomásaiban, sem az emlékirataiban nem említi meg Kubiczát.[103]

A miniszter szűkebb törzséből csak Vargyassy Gyula altábornagy maradt Kőszegen, hogy „a helyzet alakulása szerint kellő pillanatban rendelje el a határátlépést".[104] Lovas Ferenc ezredes[105] városparancsnoknak volt a feladata, hogy az általános helyzetről és a helységvédelemre tett intézkedésekről tájékoztassa Királyt. Kubicza ezredes törzse a városparancsnokság néhány tisztjéből alakult. Harcálláspontját 29-én reggeltől Kőszeg északi részén rendezte be.

A város védelmében szerepet szántak többek között Szálasi testőrzászlóaljának (vitéz Horkay László százados vezetésével), valamint egy német gyalogos alakulatnak.[106]

Mindettől részben eltérnek Király Béla adatai:

> „A várostól Nyugatra húzódó »Südostwall«[107] Kőszeg közvetlen védelmére szolgáló védőállás része megszállására a következő magyar erőket rendelték ki:
>
> 1. Parancsnok: Kőszeg állomásparancsnok: Lovas [Ferenc][108] rögtönzött törzzsel (vezérkari tiszt: Király Béla vezérkari százados.)
> 2. a Szálasi-féle testőr zászlóalj zöme
> 3. a hadtest géppisztolyos törzsszázada

103 Király a memoárjában (Király [2004] 125.) megemlített egy idős ezredest, a kőszegi katonai kiegészítő körzet parancsnokát, tehát nyilván Kubiczára utalt, azt állítva, hogy őt Beregfy végül mégis elöljárójává nevezte ki, ám az ezredes magát erre teljesen inkompetensnek tartotta, így személyes megbeszélésük alapján átadta Királynak a vezetést. Ilyesmire azonban semmilyen más forrás nem utal.

104 Vargyassy Gyula közlése, idézi Darnóy (1978) 11.

105 Több forrásban Lovass Ferenc vezérőrnagyként szerepel – helytelenül.

106 Detre (2007) 36.; Horváth – L. Kiss (2015) 110.; Darnóy (1978) 11.

107 A németek erődítményrendszere a Kis-Kárpátok és a Fertő-tó mentén délre a Drau folyóig terjedt.

108 A Hunyadi János testőrzászlóalj jelentése szerint március 28-án Lovas ezredes távozott, az ő helyét vette át Kubicza vezérkari ezredes. Magyar Királyi Hunyadi János testőrzászlóalj összefoglaló jelentése a kőszegi és ausztriai harcokról, 1945. d. n. Horkay László szds. aláírásával, HL II. 1620. 3. A továbbiakban: HL II. 1620. 3.

4. 1 ½ hátországi rögtönzött utász zászlóalj
5. 16 légvédelmi gépágyú.

Német részről 3 Volksturm.[109] Egy zászlóalj és egy légvédelmi tüzérezred beérkezését jelezték."[110]

Fél évvel később Király így nyilatkozott:

> „A vezérkari tiszti beosztásba 1945. március 27-én vonultam be, azzal az elhatározással, hogy megbízható embereimből törzset alakítok és a Kőszeg ostromát e törzs segítségével meghiúsítom. Az általam nem ismert csapattiszteket az orosz támadás elérkezéséig igyekszem átállásra rábírni, ha ez nem sikerül, adott esetben parancsot fogok az ellenállás beszüntetésére kiadni."[111]

A város védelmére csak gyenge harcértékű, zömmel különleges műszaki alakulatok, rendészeti egységek és egy légvédelmi tüzérosztály állt rendelkezésre. A védelmi csoportosítás három védőkörletre tagozódott.[112] Védőállások voltak a szombathelyi műút mellett és a Kőszeg–Velem–Cák–Kőszegszerdahely vonalon.[113]

A városban egyre fokozódott a félelem, állandósultak a bombázások, amelyek nemcsak a stratégiai célpontokra, hanem polgáriakra is irányultak. A közhangulatra igen nyomasztóan hatottak a szovjetek

109 Nemzeti milícia, amelyet 1944. szeptember 25-én hoztak létre, és azokból a 16–60 év közötti hadköteles férfiakból állt, akik még nem szolgáltak valamelyik katonai egységben. Ungváry Krisztián szerint itt valószínűleg századerejű egységről van szó.

110 Király Béla jelentése a Kőszeg védelmére rendelt magyar csapatok 1945. március 29-i átállásáról a HM Béke-előkészítő Osztályának (1945. aug.) HL A/III/23. E fejezetben a továbbiakban is ezt a dokumentumot idézem, ám ennek lényegi elemeit később sokszor hasonlóképpen megismételte, és az ellene indított eljárás idején is, és a memoárjaiban is megtartotta.

111 Király Béla jelentése a Kőszeg védelmére rendelt magyar csapatok 1945. március 29-i átállásáról a HM Béke-előkészítő Osztályának (1945. aug.) HL A/III/23.

112 Darnóy (1978) 110.

113 Detre (2007) 36.

kegyetlenségéről terjengő hírek és a nyugati szövetségesek március 4-i szombathelyi bombatámadása, amely 303 áldozatot követelt.[114] 28-án a szovjet légitámadás következtében Kőszegen 26-an meghaltak, 94 épület összeomlott.[115] Ám összességében Kőszeg háborús vesztesége nemcsak országos, hanem megyei viszonylatban is enyhének mondható.[116]

Március 29-én, amikor bejöttek a szovjetek, a város hihetőleg csaknem teljesen kiürült,[117] még hajnalban az utolsó német–magyar erők is elhagyták a várost.[118]

> „Reggel 6-kor erős tüzérségi tűz érte a Kuba-hegyi magaslatot, majd 8 órától az oroszok a várost lőtték."[119] „10-kor a jelentések szerint a légvédelmi tüzérek elhagyták a lövegeket, így Kőszeg ÉNy, Ny teljesen védtelen maradt. 10.45-kor 112 közeledő harckocsit figyeltünk meg. Volt egy kis lövésváltás, de a harckocsik elérték a város főterét. Király (írásbeli) parancsot adott, amelyben a Kuba-hegyen[120] új védőállás elfoglalását rendelte el, amikor a szovjet páncélosok élcsoportja már benn volt a városban."[121]

114 Horváth – L. Kiss (2015) 110.

115 Horváth – L. Kiss (2015) 111. dr. Gyöngyös Endre polgármester 1945-ös beszámolójában a 26 főnyi áldozatot a teljes harci eseményekre értette a város lakosságából. Bariska–Lakatos–Nemes (1975).

116 Nagy Gábor a megyét érintő összefoglaló művében mindössze egyetlen említést tett Kőszegről. Nagy (1970) 1–8.

117 Bakay (2003) 314. Borbás Imre sekrestyés közlése alapján. Bakay Kornél adatai szerint 1944 decemberétől a városban 1600 főnyi magyar, 523 főnyi német katona állomásozott. Ott volt még a HM Vezérkarból 750 fő, a Fővezérségből 600 fő, a memzetvezető katonai irodájából 350 fő, a miniszterelnökségből 700 fő. Zsidó munkaszolgálatos: 5000 fő.

118 Horváth – L. Kiss (2015) 111. „22-kor Kőszeget erős bombatámadás éri, a védőállást is igen erősen bombázták. A légitámadás majdnem egész éjjel tartott." (HL II. 1620. 3.)

119 Bakay (2003) 315. – Horváth – L. Kiss (2015) 111. szerint a szovjetek aknatüzet lőttek. Székely (2015) 285. csak súlyos bombatámadást említ.

120 Kőszeg közvetlen közelében, Keletre.

121 Hunyadi zászlóalj jelentése, HL II. 1620. 3.

Ekkor következett be Király Béla pályájának egyik legfontosabb mozzanata, ami egész életén végigkísérte.

> „Az arcvonalat végigjártam, s megállapítottam, hogy a védőállásokat a kora délutáni órákban elérik az oroszok. [...] A német csapatok még hajnalban eltávoztak. [...] elrendeltem, hogy 11-kor az ellenállást be kell szüntetni.[122]

Bogár Imre zászlós másképpen emlékezett erre:

> „Meglepetésünkre, váratlanul a város felől egy katonai autó érkezett a századhoz. Kiszállt egy százados. Vezérkari századosnak mutatkozott be, és parancsot adott a harc felvételére! Hirtelen levegőt sem kaptunk, hisz már negyedik éve sok tapasztalatot gyűjtöttünk. Tudtuk, hogy kézi fegyverekkel tankok, repülők ellen harcolni kész öngyilkosság."[123]

A két ellentétes értelmű közlésből Bogáré tűnik igaznak, annál is inkább, mivel semmilyen más forrás nem erősíti meg Király állítását, miszerint az ellenállás beszüntetésére adott volna parancsot. Király nyilván nem kockáztatta meg azt, hogy felfedje a szándékát, kiváltképp ismeretlennek, hiszen ez beláthatatlan következményekkel is járhatott volna.

Király így folytatta: „két őrmesterrel [az oroszul tudó tartalékos Szalay Alajossal és Szendrő Mihály hadapróddal] személygépkocsival Ondódra mentem az orosz páncélos ékeken keresztül."[124]

122 Király Béla igazoló nyilatkozata 1945. VII. 26. ÁBTL – 2.1 – VII/23/d.

123 Bogár Imre: *Memento hadifogságba esésem még most is borzalmas pillanatára.* 1996. XI. 20. Bogár Imre alhadnagy anyagai 26. Városi Múzeum adattára, Kőszeg. Lásd még Bakay (2003) 315. és a Hunyadi zászlóalj jelentése szerint (HL II. 1620. 3.) Király azt a parancsot adta, hogy a várost 12 óráig mindenáron tartani kell.

124 Király Béla jelentése a Kőszeg védelmére rendelt magyar csapatok 1945. március 29-i átállásáról a HM Béke-előkészítő Osztályának (1945. aug.) HL A/III/23. Ondód: Kis település, mintegy 20 km Kőszegtől dél felé.

Bogár:

> „Megdöbbenésünk folytatódott, mikor láttuk, hogy a százados nem visszafelé indul, hanem előre! Néhányszáz méter után kitűzte a fehér zászlót, azaz átszökött az ellenséghez. Azt hiszem, nem lehet leírni, hogy mit éreztünk! Biztos halálba küldenek egy századot, amikor annak semmi értelme sem lett volna, hogy ellenálljon! Így a biztos halál helyett a bizonytalan fogságot választottuk!"[125]

Király:

> „Ott egy orosz osztagparancsnokkal megbeszéltem Kőszeg átadását. Ő e területen a támadást leállította és 11-kor indulva Kőszegre ellenállás nélkül bevonult."[126]

Király mindig is hangsúlyozta, hogy átállása mentette meg Kőszeget a pusztulástól.[127] Ám nem volt abban a pozícióban, hogy a város átadása fejében bármit is kérhetett volna. A szovjetek nem is tárgyaltak vele, vissza sem engedték, hanem fogságba vetették. Kőszegen viszont még ellenálltak, bár pár órán belül a szovjetek bevonultak a városba.[128] Király elöljárója, Kubicza ezredes törzsével az ausztriai Kapellen községbe menetelt.[129]

125 Bogár Imre: *Memento hadifogságba esésem még most is borzalmas pillanatára.* 1996. XI. 20. Bogár Imre alhadnagy anyagai 26. Városi Múzeum adattára, Kőszeg. E forrás szerint Bogárra 31 hónapos szibériai fogság várt. A visszaemlékezését így fejezte be: „Nem csoda, hogy rossz álmaimban előttem áll a vk. százados. Amint a parancsot kiadja, majd átszökik az ellenséghez."

126 Király Béla jelentése a Kőszeg védelmére rendelt magyar csapatok 1945. március 29-i átállásáról a HM Béke-előkészítő Osztályának (1945. aug.) HL A/III/23. Ismét hangsúlyozzuk, hogy Király ezzel kapcsolatos későbbi közlései (vallomások, interjúk, visszaemlékezések) alapvetően megegyeznek ezzel a nyilatkozatával.

127 Tanúvallomás gyanánt is tett ilyen értelmű nyilatkozatokat: 1946. X. 12.; 1946. XII. 4. V-24042.

128 A Hunyadi János zászlóalj jelentése alapján részben eredményes volt az ellenállás: „15-kor Vajda zászlóaljparancsnok tüzet vezényelve súlyos veszteségekkel visszavetette a szovjet gyalogságot. E zászlóaljat mint Kőszeg egyetlen védőjét megdicsérték." HL II. 1620. 3.

129 Darnóy (1978) 11.

A harcok, a megszállás rombolással és súlyos emberáldozattal járt,[130] többeket fogságba vetettek,[131] a szovjet katonák megerőszakolták a nőket és fosztogattak.[132] Kétségkívül még így is csekélyebb mértékűek voltak Kőszegen a veszteségek, mint általában, ám ez aligha Király érdeme.

Király fiktív „bizalmi törzséből" a szervek később csak Szalay Alajost hallgatták ki, Kengyel Miklós őrnagyot és Kandó Bertalan századost – akikre Király név szerint hivatkozott – nem idézték be, miként végképp érthetetlen okból a harmadik parlamentert, Szendrő Mihályt sem.[133]

Szalay a kőszegi eseményekről egymással ellentétes vallomásokat tett. 1945 júliusában pontosan ugyanúgy nyilatkozott, mint Király.[134] (Ekkor Kandó és Kengyel még szovjet fogságban volt. Kandót 1947-ben, Kengyelt 1948-ban hozták haza.[135]) Ezt megdöntötte az 1951-es tanúvallomásában. Közlését az ellentétes értelmű vallomásainak okával kezdte:

130 A Hunyadi János zászlóalj jelentése szerint a harcba bevetett 458 főből 42-en elestek, 12-en megsebesültek, 99-en eltűntek vagy fogságba estek. Ehhez hozzátették egy bizonyos századparancsnok jelentését, amely szerint 100–150 szovjet katona halt meg és ugyanennyi megsebesült, kb. 300-an elmenekültek (HL II. 1620. 3.). Ezeket az adatokat Bakay Kornél átvette (Bakay [2003] 316.). E számok – különösen a szovjet veszteségek – túlzottak lehetnek, ahogy erre rámutat Horváth – L. Kiss (2015) 122. is. 1945. június 15-én, a képviselő-testület alakuló ülésén dr. Gyöngyös Endre polgármester beszámolója szerint 26-an haltak meg a város lakosságából (Bariska–Lakatos–Nemes [1975]). 1947. június 28-i kimutatás szerint a március 28-i bombázásnak és a 29-i harcoknak 104-en estek áldozatul. Bogár Imre alhadnagy anyagaiban (26. Városi Múzeum adattára, Kőszeg) található *Kőszeg II. Világháborús hősi halottai* rendszerváltás óta összeállított kiadványban 165-en szerepelnek. Az utóbbi két dokumentum neveket is tartalmaz, amelyek nem is egyeznek.

131 Kimutatások szerint 1945. november 25-ig 143-an nem tértek vissza a fogságból (Bogár Imre alhadnagy anyagai 26. Városi Múzeum adattára, Kőszeg).

132 HL II. 1620. 3.; Székely (2015) 295.

133 Szendrő 1974–1975-ben nyilatkozott az átállásról. Az összes részletre azonban roszszul emlékezett, kezdve, hogy ketten és nem hárman indultak a szovjetekhez (Bariska–Lakatos–Nemes [1975]; Horváth – L. Kiss [2015] 112–113.) A történet hat évvel később ismét előkerült, lásd Budai (1981) 5.

134 Szalay Alajos nyilatkozata 1945. VII. 26. HL 014/52.

135 KKI 47184. illetve KKI 319/2392..

„1945 nyarán vagy őszén Király Béla megjelent nálam Székesfehérváron és kért arra, hogy részére a demokratikus honvédséghez való bejutás végett igazoló iratot adjak. Megkért, hogy az igazolásban a kőszegi ténykedését úgy állítsam be, mintha ő ott szervezkedési ellenállási tevékenységet hajtott volna végre, és miután átment a szovjet csapatok oldalára, ott azokkal tárgyalt. Én ezt az igazolást a korábbi baráti kapcsolatra való tekintettel meg is adtam neki, és ő azt tudomásom szerint felhasználta."[136]

Ezt a tárgyaláskor így egészítette ki:

„...erre a nyilatkozatra szüksége van, mert nem tud meglenni katonaruha nélkül. A nyilatkozatot nem a való tényeknek, illetve a vádlott tényleges magatartásának megfelelően szövegeztük, hanem éppen ellenkezőleg és a személyes szimpátia alapján íródott."[137]

Szalay Alajos a konkrét tényekről ekképpen vallott:

„A kihallgatást vezető által előttem felmutatott nyilatkozat azonos azzal, amit a fenti esetben Király Bélának adtam. A nyilatkozatot nevezett állította össze és én aláírtam. Ezzel kapcsolatban a következőket adom elő. A nyilatkozat 3. pontjában szerepel, hogy Király Béla igyekezett a környezetében lévő tiszteket megnyerni arra, hogy átálljanak a szovjet csapatok oldalára. Ez nem felel meg a valóságnak, mert csak az utolsó pillanatban vetődött fel az átállás gondolata, amikor a szovjet csapatok már Kőszeg mellett álltak. A HM-től visszamaradt tisztek mind a maguk elhatározásából maradtak le az osztrák területre való kitelepítés miatt. A 4. pontban írt szervezkedési tevékenység nem felel meg a valóságnak, mert a hadműveleti egységhez való jelentkezésnek egyedüli indító oka az volt, hogy így elkerüljük a kitelepítést, nem pediglen az, hogy

136 Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.

137 Szalay Alajos tvall. 1952. I. 15. HL 014/52.

nagyobb csapatot átállítson a szovjet oldalra. Így semmiféle bizalmi törzs nem létezett, az itt felsoroltak ugyan mind visszamaradtak, de anélkül, hogy valaki is beszervezte volna őket. Az 5. pontban foglaltakkal kapcsolatban valóban volt egy németektől érkezett kérés vagy parancs [miszerint át kell települni Sopronba], ezt Király Béla nem tagadta meg, de nem is teljesítette. 6. pont – tény, hogy a magyar csapatokat magához kérte és kiadta a parancsot a harc befejezésére.[138] (Tulajdonképpeni harc nem is volt.) Való az, hogy velem és Szendrő hdp. őrmesterrel átautózott a szovjet csapatokhoz, de ott tárgyalás senkivel sem folyt. Ennek ellenére a szovjet csapatok simán, harc nélkül bevonultak a városba, mert Kőszeg védelmét egy olyan kis létszámú és főképp helyhez kötött 300 fő vontató nélküli tüzér látta el, akik a szovjet csapatokat meg sem tudták volna állítani."[139]

„Nem igaz, hogy Királynak bármikor is komoly összetűzése lett volna német tisztekkel, és hogy németellenes beállítottságú lett volna. Nem igaz, hogy 1945. március 29-én történt megadásunkban Királynak komoly érdeme lett volna, hiszen az ellenállás már akkor reménytelen volt, és a tüzérosztályt úgy sem lett volna alkalmunk a német parancsnak megfelelően Sopron védelmére áttelepíteni. Így Király a megadási parancsot meglehetősen kényszerhelyzetben adta ki. Az megfelel a valóságnak, hogy Királlyal, valamint Szendrő Mihály hadapród őrmesterrel gépkocsival – egy fehér zászlót tartva – átmentünk a szovjet csapatokhoz, amikor is fogságba kerültünk."[140]

Király e forrásokkal kapcsolatosan ezt jegyezte fel 2004-ben:

138 Ez ellentétes azokkal a közlésekkel (Bogár zászlós és Hunyadi zászlóalj jelentése), amelyek szerint nem volt ilyen parancs, ám ezek az erők nem tartoztak a közvetlen alárendeltségébe.

139 Szalay Alajos tk. 1951. XI. 3. ÁBTL – 2.1 – VII/23/a., BFL 014/52.

140 Szalay Alajos tvall. 1952. I. 15. HL 014/52.

> „Szalay Alajos a Kőszegről történtekről később többször is tanúvallomást tett. Először Király Béla igazolása során 1945-ben, másodszor a Király Béla elleni vizsgálati eljárás során 1951-ben, végül a »Király Béla és társai« per elsőfokú tárgyalásán 1952-ben. Két utóbbi vallomásában – nyilván az ÁVH útmutatásait követve – csökkenteni igyekezett az esemény jelentőségét és Király Béla szerepét."[141]

Mivel a két utóbbi Szalay-vallomás valóban a legkíméletlenebb diktatúra idején keletkezett, a forráskritika különösen indokolt. A vallomás kikényszerítése ebben az esetben mégis valószínűtlen, mivel ez esetben a fentieknél sokszorosan terhelőbb közlést facsartak volna ki. Ez így alkalmatlan volt arra, hogy vád formájában súlyosbítsák Király ítéletét. A szervek nem is használták fel ezeket az információkat.

Másrészt a Szalay által elmondottak sokkal életszerűbbnek tűnnek, különösen azoknak a véleményeknek az ismeretében, amelyek szerint Király a legkevésbé sem konfrontálódott a nyilas rezsimmel. Mindemellett egy ellenálló törzs szervezése – még ha valamelyest ismerte is a társait – abban a végletekig kiélezett helyzetben igen kockázatos lett volna. Tehát sokkal hihetőbb, hogy Király a megadási parancsot spontán módon, nem megtervezetten adta ki.

Ennek eredményét illetően egyet kell értenünk Kubinyi Ferenccel: „Tettét, mivel az csupán hat nappal történt az egész ország okkupálása előtt, a szovjet vezetés nem értékelte túl nagyra. Hadifogolytáborba küldték."[142]

Azt már Király is hangsúlyozta – 1945-ös nyilatkozataiban, az 1951–1952-es perében és a visszaemlékezéseiben is –, hogy sem neki, sem kíséretének nem engedték meg a szovjetek, hogy visszatérjenek Kőszegre.

Mindemellett elöljárója, Pesthy Endre is hasonlóképpen vallott:

141 Király (2004) 140. 96. lj.

142 Kubinyi (1992) 8.

> „A felszabadulás után több ismerősömtől hallottam, hogy Király Béla 1945-ös kőszegi tevékenységét úgy akarja beállítani, hogy ott egy szervezkedést hozott létre a nyilas és a német hadsereg ellen, és 2000 katonával át akart állni a szovjet csapatok oldalára.[143] 1946 áprilisában tartott népbírósági tárgyalásom alkalmával Király Béla fenti állításait, mint az ügyemben kihallgatott tanú tette,[144] s a vallomásában elmondta, hogy én, mint a parancsnoka, tudtam a szervezkedésről és Király céljai ismeretesek voltak előttem. Király 1946. áprilisi vallomása nem felel meg a valóságnak. Vallomásaival az volt a célja, hogy engem, mint volt osztályvezetőjét tisztára igyekszik mosni, és önmagát kedvezőbb színben fogja beállítani."[145]

Tehát Király számos kötetében, interjúiban nagymértékben felülértékelte saját kőszegi szerepét, bár ennek egyes szakírók is hitelt adtak.[146] Ám állításaival ellentétben a „műemlékváros" nem harcok és áldozatok nélkül szabadult fel, és az ő átállása teljesen indifferensnek bizonyult.

Ám nemcsak Király, hanem ellenlábasai is jócskán túlértékelték tettét. Például Bakay Kornél:

> „Pedig katonáink igenis ellenálltak ebben a teljesen reménytelen helyzetben is mindaddig, amíg lehetett, s mindaddig, amíg hazaáruló, muszkavezető dezertőrök át nem álltak az ellenséghez, amint ezt tette Király Béla..."[147]

143 Király vallomásai között ez a változat is szerepelt, és az is, ami a tényszerű, miszerint két kísérővel ment át a szovjetekhez. A szervek mindkét verziót elfogadták, átvették.

144 Király Béla tval. 1946. IV. 29. HL 014/52.

145 Pesthy Endre tk. 1951. XI. 9. BFL 014/52.

146 Például Gosztonyi (1985) 244. Horváth Ferenc és L. Kiss Csaba – akik alapos, objektív tanulmánykötetet írtak az 1945-ös soproni eseményekről (bár kétségkívül fontos levéltári forrásokat nem vettek figyelembe) – így fejezik be művüket: „Király Béla realitásérzékének köszönhetően Kőszeg megmenekült az értelmetlen pusztulástól." Horváth – L. Kiss (2015) 135.

147 Bakay (2003) 47.

Bakayn kívül sokan minősítették Király lépését árulásnak, miként a Kőszegen harcoló Detre Gyula László főhadnagy századparancsnok is,[148] későbbi ellenségeiről (főként Kubinyi Ferencről és Bokor Imréről) nem is beszélve. Abban a reménytelen helyzetben minden döntést lehet árulásnak értékelni. Azt is, aki értelmetlen pusztulást, tömeghalált idézi elő, azt is, aki egyszerűen elmenekül és nem vállalja tetteinek következményeit. És azt is, aki maradva igyekszik túlélni, bármi áron, sőt igyekszik előnyösen kikerülni a vesztett helyzetből.

SZÖKÉS

A szovjet parancsnok visszautasította Király ajánlatát, hogy a parlamenterek a vöröskatonákkal együtt visszatérjenek Kőszegre. Mintegy száz magyar katonával együtt kelet felé hajtották őket, abban reménykedtek, hogy az új magyar hadsereghez csatlakoznak, s a számuk egyre nőtt. Csak Székesfehérváron derült ki számára, hogy több ezer katonával együtt hadifogolynak nyilvánították őket. Ezzel számára véget ért a világháború, két kisebb sebesüléssel.

Vonattal Temesvárra, majd Foksaniba szállították őket. Mivel útközben beszélt az új magyar hadsereg („demokratikus hadsereg") egyik tisztjével, Szigethi őrnaggyal, abban bízott, hogy a fogolytáborból ő is átkerül oda. Mivel erre nem nyílt esély, elhatározta, hogy elszökik.[149]

A táborban oroszul kezdett el tanulni fiatal tisztekkel. Árvay vezérkari alezredessel, Lajtos Árpád vezérkari őrnaggyal és testvérével, Győri vezérkari őrnaggyal, Móricz Lajos századossal és másokkal pedig a szökés miként jét fontolgatta.[150] Állítása szerint ez Király kezdeményezése

148 Detre (2007) 37.

149 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.

150 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király visszaemlékezésében ezeket a társait nem említi, helyettük Fenes Pált és Nagy Pált nevezi meg. Király (2004) 146.

volt.[151] Ennek azonban ellentmond Lajtos Árpád, akinek visszaemlékezése szerint Lajtos szervezte meg a szökést, „a szerepeket előre kiosztottam a vagonpadló-bontáshoz." Ám betegsége miatt a tábori kórházban tartózkodott az induláskor.[152] Sikerült úgy manőverezniük, hogy egy vagonba kerültek mindnyájan. A rossz minőségű szerelvényt szét tudták szedni annyira, hogy Roman város környékén (mintegy 150 km-re Foksanitól északra) – amikor nagyon beborult – sorban kiugrottak.[153]

> „Vasúti pályaudvaron nőttem fel, ahol megfigyeltem a mozgó vonatról való leugrás technikáját. Számtalanszor elmagyaráztam társaimnak is."[154]

> „Magam egy hatos csoporttal indultam el erőltetett menetben kelet felé a kiugrás helyétől, hogy mielőbb eltávolodjunk a veszélyes helytől. Még mielőtt kivilágosodott volna, egy hatalmas erdőbe értünk, amely majdnem a Kárpátokig tartott. Másnap estefelé egy tisztáson lévő faluszegélyhez értünk. Itt a köztünk lévő románul tudó tiszt egy fiatal tiszttel élelmet kérni ment, de előztek minket, még lövöldöztek is ránk."[155]

151 Ezt az ő memoárjain kívül Móricz (2000) 60. is alátámasztja. Kubinyi Ferenc azonban Lajtos (1989) opusára hivatkozva ezt több cikkében is kétségbe vonja (Isten hozta [vezér]őrnagy úr! A német Vaskereszt kitüntetettje *Ring*, 1990. augusztus. 29. 6.; Király Béla életútja, avagy az árulás anatómiája [I. rész]. *Magyar Fórum*, 1992. március 12. 4.; A forradalom tábornoka, Király Béla. *Pesti Hírlap*, 1992. január 30. 8.). Ám ebben a visszaemlékezésében Lajtos nem tér ki a szökés szervezésére (bár Kubinyi még idézetet [?] is közöl), miként az általam felkutatott más bibliográfiai és levéltári forrásban sem.

152 Lajtos (1989a). A forrást Peter Pastor bocsátotta a rendelkezésemre. Lajtos megemlíti a csoportból Királyt, hősünk elbeszéléseiben viszont nem szerepel a tiszttársa, csak a vizsgálati vallomásában. Kettejük közül Lajtos jóval hitelesebb visszaemlékezéseket írt... Lásd még Kubinyi (1994b) 73–74.

153 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23.; Király 2004 146. „Vladimir" jelentése Flórián Ambrus közlése alapján 1952. VIII. 16. V-96728/3.

154 Király (2004) 146.

155 Uo.

Ekkor a csoportról néhányan leváltak.

> „Áthaladva a Kárpátokon a Székelyföldön katonaruhánkért rossz civilruhát kaptunk. Gyalog átmenve a gyergyói medencén, először kocsin, majd Marosvásárhely környékéről tehervonaton tettük meg az utat Nagyváradig, ahol átjőve a határon a biharkeresztesi kiegészítő parancsnokságon jelentkeztünk."

Ellátták menetlevéllel, amivel már – 1945 júniusában – könnyen utazhatott Kaposvárra.[156]

Számvéber Norbert és Ungváry Krisztián hadtörténészek szerint Király katonaként kiválóan helytállt.[157] A fronton, éles harci helyzetekben már a kezdetektől kitűnt jó döntéseivel, határozottságával, energikusságával, személyes bátorságával, sőt humanizmusával is. Balszerencséje, hogy mindezeket az erényeket – az embermentést kivéve – a tengelyhatalmak érdekében kellett mozgósítania, miként azt a szervezőkészségét is, amellyel Beregfy minisztériumában vívott ki magának elismerést.

Hazaérkezve, a teljesen megváltozott politikai viszonyok között is folytatni akarta katonai pályafutását. A kibontakozó újabb totalitárius rendszerben újabb konfliktusok vártak rá...

156 Király Béla önéletrajza 1951. VIII. [?] ÁBTL – 2.1 – VII/23. Lásd még Kérdőív KKI 57795. 79. Visszaemlékezésében mindezeken túlmenően még számos más veszélyeket felidéző epizód is olvasható, több mint tíz oldalon keresztül. Király (2004) 141–153. Mindazok alapján Király kalandregénybe illően rátermett vezetőnek bizonyult, aki minden bajban mindig megtalálja a legjobb megoldást, és aki a legforróbb helyzetekben is rendre megőrzi hidegvérét.

157 Szóbeli közlések, 2023. Ungváry hozzátette, hogy az állítás az 1944. októberig terjedő időszakra vonatkozik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bakay (2003) Bakay Kornél: Jegyzetek a Szálasi-bunker történetéről és feltárásáról. In: *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 27. (2002).* Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 331–325.

Bondor (1994) Bondor Vilmos: *A világégés hadszínterein.* Budapest, Zrínyi Kiadó.

Budai (1981) Budai Rózsa: Életutak a kitüntetés mögött [Szendrő Mihály]. *Vas Népe,* 1981. szeptember 1. 5

Darnóy (1978) Darnóy Pál: Végső harcok magyar földön. *Hadak Útján,* 30. évf. 336. sz. (1978. január) 10–12.

Detre (2007) Vitéz Detre Gyula László: *Történelem közelről.* Lakitelek, Antológia Kiadó.

Eörsi (2022) Eörsi László: Király Béla az 1956-os forradalomban. In: *„Fejtágító". Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára.* (Szerk. Seres Attila) Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport. 402–414.

Eszenyi (1989) Eszenyi László: *Trianoni nemzedék.* Budapest, Magyar Világ Kiadó.

Gosztonyi (1985) Gosztonyi Péter: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban (XII.). *Katolikus Szemle,* 37. évf. 1. sz. 29–57.

Gosztonyi (1991) Gosztonyi Péter: Találkozásaim Király Bélával I. *Élet és Irodalom,* 35. évf. 16. sz (1991. április 19.) 5.

György (2018) György István: *Fegyvertelenül a tűzvonalban.* Budapest, Noran Libro Kiadó.

Horváth – L. Kiss (2015) Horváth Ferenc – L. Kiss Csaba : *Végjáték a határon – Kőszeg 1944–1945.* Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó.

Jónás (1982) Jónás Pál: Egy nap Highland Lakes-en (látogatás a hetvenéves Király Bélánál). *Új Látóhatár,* 33. évf. 3–4. sz. 443–446.

Karacs (1991) Karacs Zsigmond: Keresztények és zsidók Földesen. In: *Évkönyv 1985–1991.* (Szerk. Schweitzer József) Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 151–181.

Kerekes (1991) Kerekes Béla: Király a vérzivatarban. *A Világ*, 2. évf. 5. sz. (1991. január 30.) 22–28.

Király (1957) The Story Behind Hungary's Revolt: Two Rebel Leaders Tell How Intellectuals Sparked the Uprising that was Bungled by Nagy and Throttled by the Russians. By Tamas Aczel and Major General Bela Kiraly. A *Life Magazine* 1957. február 18-i számában megjelent írás eredeti változatában és magyar fordításban (*Hogyan fojtották el az oroszok csellel a magyar felkelést?* címmel) fellelhető: Kovács István és társai perirata ÁBTL 150005/22. 10–18. és Nagy Imre és társai perirata MOL XX-5-h 26. 354–363.

Király (1989) Király Béla: *Honvédségből néphadsereg.* (Az USA-ban 1986-ban megjelent kötet magyarországi kiadása). Budapest, CO-NEXUS Print-teR.

Király (2004) Király Béla: *Amire nincs ige. Visszaemlékezések, 1912–2004.* Budapest, HVG Kiadói Rt.

Koeves-Toronyi (1983) Vitéz Koeves-Toronyi Ferenc: *Elfelejtett seregtestek.* Englewood, Magyar Történelmi Kutató Társaság.

Kristóf (2013) Kristóf Ágota: *Nagy Füzet.* In: Uő: *Trilógia.* Ford. Bognár Róbert. Budapest, Cartaphilus.

Kubinyi (1992) Kubinyi Ferenc: A forradalom tábornoka, Király Béla. *Pesti Hírlap*, 1992. január 30. 8.

Kubinyi (1994a) Kubinyi Ferenc: *Fekete lexikon* I. 1945–1956. Miskolc, Malomfalvi Kiadó.

Kubinyi (1994b) Kubinyi Ferenc: *A katonapolitika regénye.* Miskolc, Malomfalvi Kiadó.

Kubinyi (1998) K. F. [Kubinyi Ferenc]: A porba hullott legenda. Király Béla talányos arcai. *Magyar Demokrata*, 2. évf. 8. sz. (1998. február 26.) 34–36.

Lajtos (1989a)	Lajtos Árpád: Újra itthon 1948-tól 1956-ig. *Új Idő,* különszám, 1989. március
Lajtos (1989b)	Lajtos Árpád: Hadifogság a Szovjetunióban 1945. III. 26. – 1948. *Új Idő,* különszám, 1989. március
Móricz (2000)	Móricz Lajos: *Békében és háborúban. Egy magyar katonatiszt emlékei a XX. század nyolc évtizedéről.* Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
Nagy (1970)	Nagy Gábor: Vas megye felszabadításának története. *Vasi Szemle,* 24. évf. 1. sz. 1–8.
Pastor (2012)	Peter Pastor: Király Béla az emlékiratai tükrében. In: *Emlékirat és történelem.* (Szerk. Horváth Jenő – Pritz Pál). Budapest, Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.
Sólyom (2018)	Sólyom László: „Ítél a nép" – Pálffy altábornagy pere. *Múltbanézés,* XIV/9. https://www.youtube.com/watch?v=vL5u3OqpKDg (Letöltés: 2023. november 5.) (Király Bélával az interjút Gellért Kis Gábor készítette 1989-ben. Szücs Miklóssal 1988-ban készítették az interjút).
Székely (2015)	*Kőszegi krónika 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései.* (Szerk. Hoósné Péterffy Alexandra – Pál Ferenc – Rétfalvi Balázs) Gencsapáti, Szülőföld Könyvkiadó.
Ungváry (2004)	Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris.
Varga (1990)	Varga István: *Király Béla Kaposváron.* Kaposvár, Somogyország Kiadó.
Világ Igazai... (2009)	*Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt.* (Szerk. Frojimovics Kinga – Molnár Judit) Budapest–Jeruzsálem, Balassi Kiadó – Yad Vashem.
Völgyes (1990)	Völgyes Iván: Király Béla példát adott emberségből. *Ring,* 2. évf. 39. sz. (1990. szeptember 26.) 41.

■ Ungváry Krisztián – Ványai Márton

ELFELEDETT LÉGIÓ

Szovjet oldalon harcolt magyar katonatisztek a szocializmusban és az antifasiszta emlékezetpolitika

A szovjet oldalon harcoló magyar katonák történetéről elvileg igen sok feldolgozás született[1], a téma a magyar főváros 1944–1945. évi ostromának mégis olyan fejezete, amelynek megismerését szinte ellehetetleníti a források hiánya, a háború utáni elhallgatás és mítoszgyártás, a reflektálatlanság, majd korunkban a zsigeri elutasítás. A kérdéskör feltárását nehezíti, hogy az egykorú írásbeliség az alakulat(ok)hoz kapcsolódóan kimerül a kötelékben harcolók számára sokszor csak utólagosan kiosztott orosz nyelvű igazolványokban, valamint szovjet hadműveleti iratok félmondataiban.[2] Az eddigi feldolgozások jellemzően az események után

1 Az egyes publikációk ismertetését a *BÖE történet féloldalas kanonizálása* című fejezetben ismertetem.

2 Ha az önkéntes egységek vezettek is század- vagy szakasznaplót, ezekből ismereteink szerint egyetlenegy sem lelhető fel levéltárban vagy más gyűjteményben. A szovjet katonai iratok nagyobb része az Orosz Föderáció Központi Irattárában (Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rosszijszkoj Fegyeraciji, a továbbiakban CAMO) található, itt azonban egy magyar kutató sem kutathatott. Ezekből az iratokból a Pamjaty Naroda projekt keretében ugyan több millió oldalt kutathatóvá tettek, a válogatás azonban esetleges, és a projekt alapvető célja nem a történelmi múlt megismerése, hanem a szovjet hadsereg tevékenységének heroizálása volt dokumentumokkal történő alátámasztással. Megszálló tevékenységgel és a politikai

több-kevesebb idővel rögzített interjúkra, visszaemlékezésekre voltak kénytelenek hagyatkozni, azonban e források keletkezése idején bárminemű kritika a szovjet hadsereg felé, a kudarcok, problémák, nehézségek felemlegetése elképzelhetetlen volt.

Az alábbi tanulmány arra vállalkozik, hogy elsősorban (a kutatás által eddig ebben a kontextusban[3] egyáltalán nem használt) tiszti személyi okmánygyűjtők[4] alapján áttekintse a szovjet oldalon harcoló magyar csapatok létrejöttének genezisét, valamint bemutassa az érintett katonatisztek 1945 utáni sorsát – és adalékokkal szolgáljon a Budai Önkéntes Ezred (a továbbiakban BÖE)[5] emlékezetpolitikai narratívájának történetéhez. Kiegészítő jelleggel felhasználtuk a Hadtörténeti Levéltárban fellelhető ellenállási gyűjtemény anyagát is: ebben leginkább a legénységi állományhoz tartozó katonák visszaemlékezései találhatók meg. Ezeknek a forrásoknak a felhasználásával megkísérljük azt is, hogy dekonstruáljam a BÖE kapcsán létrejött legfontosabb mítoszokat is. Ez az írás nem tűzhette ki célul az egyes önkéntes csoportok (századok) harctevékenységének rekonstruálását. Ez a feladat egyrészt meghaladná e tanulmány kereteit,

kérdésekkel foglalkozó dokumentumok ebben a válogatásban ezért csak véletlenszerűen bukkannak fel. Az esetlegességre jó példa, hogy a Pamjaty Naroda projekt keretében nyilvánosságra hozott anyagok között nem szerepelnek azok a dokumentumok, amelyek fordítását Magyarországon már 1969-ben publikálták. Lásd Harsányi (szerk.) (1969).

3 Rainer (2018) szintén ezt a forráscsoportot aknázta ki, amennyiben egy teljes ludovikás évfolyam életútját vizsgálta különböző szempontok szerint. Rainer munkája ehhez az íráshoz is pótolhatatlan segítséget jelentett.

4 A kutatáshoz összesen 101 tiszt személyi azonosító adatait sikerült megállapítani. Közülük 34-en voltak hivatásos, 66-an pedig tartalékos tisztek. A személyi okmánygyűjtőket 78 tiszt esetében néztük át. Két személlyel (Létay Gyula, Salamon Aurél) 1993 és 1998 között Ungváry Krisztián interjúkat is készített.

5 A Budai Önkéntes Ezred mint gyűjtőfogalom csak 1945. február 13-tól használható. 1945 januárjától raj- és szakaszerejű, február elejétől (Variházy Oszkár 1945. márciusi jelentése szerint február 8-tól) századszintű magyar önkéntes egységek léteztek, de az egyszerűség kedvéért a továbbiakban mindegyikre a BÖE rövidítést használom. Variházy jelentésére lásd Harsányi (szerk.) (1969) 211. sz. dokumentum, Variházy összefoglaló jelentése: 711–713.

másrészt pedig csak további kutatásokkal tárható fel annál nagyobb mértékben, mint amire eddig a hadtörténeti irodalom képesnek bizonyult. A tiszti okmánygyűjtők forrásértékét növeli, hogy – szemben a legénységi állománnyal, amely esetében 1945 után nem került sor a háborús részvétel részletes dokumentálására – tartalékos és hivatásos tisztek esetében több alkalommal is igazolási eljárásokat folytattak le az érintettekkel szemben.

A tiszti okmánygyűjtők kapcsán szükséges néhány forráskritikai megjegyzés, annál is inkább, mert ezekben sokszor ellentmondásos adatok szerepelnek. Elsősorban az átállás napja kapcsán fordult elő, hogy az érintett különböző életrajzaiban és kérdőíveiben eltérő adatokat szerepeltetett. Arra is van példa, hogy két különböző személy ugyanarra az időpontra ugyanazon alakulatnál ugyanazt a szolgálati beosztást adta meg. Ahhoz képest, hogy utólag azt gondolhatnánk, hogy az érintettek kiemelt szerepet tulajdoníthattak a szovjet oldalon történt harctevékenységük minél pontosabb és részletesebb dokumentálásának, a tiszti okmánygyűjtőkben ennek ellenkezőjét tapasztalni. Minden bizonnyal a megrendelői oldalt sem érdekelte ez a kérdés különösebben. Erre utal, hogy az érintettek sokkal terjedelmesebben írtak – ha tudtak – párttevékenységükről, mozgalmi múltjukról és családjuk osztályhelyzetéről, mint arról, hogy hogyan, mikor és hol harcoltak fegyveresen a szovjet oldalon. Ez egyúttal arról is sokat elmond, hogy a pártállam mennyire vette komolyan saját antifasizmusát – a kérdőíveken adott válaszok ugyanis egyértelműen a megrendelő igényeit tükrözték.

Ennek dacára elsősorban a hivatásos tisztek esetében figyelhető meg, hogy az érintettek messze túlnyomó többsége igyekezett valamilyen módon igazolni az átállással kapcsolatos adatokat. Mivel 1945-től mindenkinek szinte évente kellett új önéletrajzot írnia, illetve valamilyen kérdőívet kitöltenie, ezért, illetve a hadseregben már 1945-től tetten érhető politikai boszorkányüldözés miatt a volt „horthysta" katonatisztek nemigen kockáztathatták meg olyan valótlan adatok szerepeltetését, amelyeket egy egyszerű ellenőrzés is leleplezett volna. Az érintettek egy része 1956 után a „hagyományőrzésben" is szerepet vállalt, és ennek kapcsán korábbi beszámolóitól eltérő adatokat tett közzé – minden ilyen esetben

azt tekintettük hitelesnek, ami az átállás későbbi – tehát az érintett szempontjából kevésbé kedvező időpontjára vonatkozott.

Az a csoport, amelynek vizsgálatára ez a tanulmány vállalkozik, egyfajta szubelitnek tekinthető. Hivatásos tisztek esetében ez nem szorul különösebb magyarázatra, hiszen a hivatásos tisztikar 1945 előtt mindenképp a társadalmi elit egy részének számított. Tartalékosok esetében is indokolt legalábbis szubelitről beszélni, hiszen a tartalékostiszti státus eléréséhez legalább érettségi bizonyítvány volt szükséges, az érettségi viszont ebben a korban minimum az alsó középosztályhoz való tartozást is jelentette. Az a történelmi helyzet, amibe az érintettek 1945-ben kerültek, a legteljesebb mértékben alkalmas volt arra, hogy konfliktusok sorozatát okozza az érintett csoport számára. Tanulmányunk ennek vizsgálatára tesz kísérletet.

ELŐZMÉNYEK

Magyar csapatok átállása a szovjet hadsereg oldalára a második világháborúban egészen 1944-ig rendkívül ritka jelenség volt. Ez több okból sem tűnt az érintettek számára reális opciónak: egyrészt a szovjet hadseregről szóló hírek és tapasztalatok egyáltalán nem voltak megnyugtatóak – a katonák rendszeres élményének számított, hogy meggyilkolt hadifogoly bajtársakat fedeztek fel előrenyomulásuk vagy ellentámadásaik során. Ennek elsősorban politikai okai voltak: a szovjet vezetés érdekelt volt a kölcsönös erőszakspirál gerjesztésében, mert ez saját katonáik átállását is megnehezítette. A szovjet politika egészen 1943-ig nem is foglalkozott különösebben azzal, hogy Németország és szövetségesei hadifoglyaiból bármilyen antifasiszta egységet szervezzen.[6] A sztálingrádi vereséget kö-

[6] Lásd a „Magyar Légió" ügyét, amelyet 1943-ban a 21. számú krasznogorszki hadifogolytáborban próbáltak megszervezni. A szervezés azon bukott meg, hogy a szovjet instrukciók a szovjet oldalra történő jelentkezés mellett a Horthy-rendszer elleni fellépést is elvárták – sőt ezt fontosabbnak is tartották, mint magát a fegyveres részvételt a német hadsereggel szemben. Magyar részről viszont gyakorlatilag

vetően ez a helyzet ugyan némileg módosult, azonban ekkor sem merült fel az, hogy magyar vagy német katonákat fegyveresen és zárt kötelékben vessenek be a szovjet oldalon. Ennek több oka is volt, a legfontosabb talán az, hogy egy ilyen akcióra sem német, sem magyar vagy román oldalon ekkor még nemigen akadt vállalkozó.

Szórványosan azonban már 1942-től előfordult, hogy német vagy szövetséges katonák a szovjet oldalon harcoltak. Ilyen esetek leginkább a partizáncsapatok vonatkozásában dokumentáltak. Voltak azonban olyanok is, akik a reguláris csapatok oldalán vállalták a harcot. Két szélsőséges esetet érdemes megemlíteni: Motruk Istvánt és Horváth Mihályt.

A kárpátaljai születésű és ruszinul anyanyelvi szinten tudó Motruk István szakaszvezető 1943. november 7-én[7] egyénileg állt át a szovjet hadsereg oldalára, és páncéltörőágyú-kezelőként vett részt egészen 1945. március 27-ig a harcokban. Ezt követően saját kérelmére helyezték át a magyar honvédséghez.

A magyar származású német állampolgár, Horváth Mihály (a német iratok szerint Michael) Stájerországban született, és 1943. január végén esett fogságba Sztálingrádban a német 100. vadászhadosztály katonájaként, az említett hadosztály főkötözőhelyén, ahol felcserként szolgált. Mivel értett oroszul, először tolmácsként alkalmazták, majd beosztották az 51. gárda-lövészhadosztály 207. gárda-lövészezredéhez, ahol szintén

nem akadt olyan tiszt, aki hajlandó lett volna vállalni a Horthy-rendszerrel történő szakítást is, annak dacára, hogy magára az antifasiszta harcra sokan vállalkoztak volna. Szovjet részről pedig nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget egy esetleges magyar antifasiszta katonai egység létrehozásának. Ugyanez ismétlődött meg Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után azzal a különbséggel, hogy a 22. számú zaszlavi hadifogolytáborban már akadtak volna megfelelő számban önként jelentkezők a Hitler és Horthy elleni harcra, a szervezést azonban a legfelső szovjet vezetés végül nem engedélyezte.

7 Motruk 1946-tól 1954-ig a határőrségnél szolgált, utolsó rendfokozata alezredes volt, ezt követően „orvosi javaslat alapján" nyugállományba helyezték (pedig csak 34 éves volt). Személyi okmánygyűjtője és az 1947-es kitüntetéséről tudósító cikk több részletkérdésben ellentmondásos adatokat tartalmaz. Előbbi szerint először lövészként, majd üteg szolgálatvezető tiszthelyettesként szolgált, míg a *Határőr* című lap 1947. június 20-i cikkében páncéltörőágyú-kezelői beosztás szerepel.

fordítói feladatokat kapott. Horváth 1943 márciusában azonban Orelnél visszaszökött a német Wehrmachthoz.[8] Ezek a példák atipikusságuk ellenére is érdekesek, mert azt mutatják, hogy az átállás akceptálása sokszor véletleneken múlhatott, és az átállók sorsa egyáltalán nem mindig alakult úgy, mint ahogyan azt gondolnánk.

UTAK AZ ÚJ HONVÉDSÉGBE

A kiugrási kísérlet kudarca és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 20-i megalakulása után a szovjet frontpropaganda Vörös János honvédelmi miniszter aláírásával olyan röplapokat terjesztett a magyar csapatok között, amelyek átállásra buzdították a honvédeket. Vörös mint jövendőbeli honvédelmi miniszter már 1944. december 12-én kérte a szovjet hatóságokat egy magyar seregtest felállításának engedélyezésére. Az ezzel kapcsolatos szervezési munkálatok december végén meg is indultak, és erről a magyarországi szovjet főparancsnokságok mindegyike tudomással is bírt, sőt maguk is részt vettek a szervezésben. A 2. Ukrán Front fegyver nélküli munkára csaknem 10 ezer főt toborzott össze, akikből egy vasútépítő ezredet és néhány műszaki alegységet szerveztek meg úgy, hogy erről az Ideiglenes Nemzeti Kormányt nem is tájékoztatták. A temesvári hadifogolytáborban a 3. Ukrán Front 1945. január 1-jén szintén elkezdte egy magyar hadosztály szervezését, a jelentkezőket január 17-én szabadnak nyilvánította és a tábor őrségét megszüntette. 1945 áprilisában azonban az így jelentkezett és részben már szovjet fegyverekre is átképzett 5500 főt újra hadifogolynak nyilvánították és a Szovjetunióba hurcolták. A szovjet legfelsőbb főparancsnokság tehát sokáig nem hozott egyértelmű döntést a kérdésben, majd 1945 tavaszán végül elvetette a magyar honvédek bevonását a harcokba – ami a szovjetek előnyére megváltozott hadi helyzetre és az utódállamok és Magyarország közötti politikai versenyfutásra egyaránt visszavezethető.

[8] Bundesarchiv B 563-1., Michael Horváth.

Antifasiszta harcra elvileg lett volna jelentkező. A magyar katonák morálja már Budapest bekerítése előtt, a hadművelet elejétől kezdve nagy szélsőségek között ingadozott, a Kárpátalján visszavonuló 1. hadseregnél tömeges szökésekre és nagyobb egységek fegyverletételére is sor került. Budapest ostroma során pedig általánossá vált, hogy a honvédség, ahol csak tudott, igyekezett kivonni magát a harcokból. Ez alól természetesen voltak kivételek, de az mindenképp sokatmondó adat, hogy a gyűrűben védekező három magyar hadosztály 1945. január elején már ezerfős ütközetlétszámot sem tudott felmutatni, miközben csak ennek a három seregtestnek legalább 12 ezer fős élelmezési létszáma volt.[9]

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 20-án Moszkvában aláírta a szövetséges hatalmakkal a végleges fegyverszüneti egyezményt. Ebben a magyar kormány többek között azt is vállalta, hogy nyolc hadosztállyal fog részt venni a Németország elleni harcban. Az egységek felállítását részben toborzás útján, részben pedig a szovjetek által átadott hadifoglyokból kívánták végrehajtani. Minden bizonnyal ez a diplomáciai esemény volt az, ami némi késéssel a Budapestet ostromló szovjet alakulatok parancsnokságait is arra indította, hogy elgondolkodjanak azon, hogyan hasznosíthatják ezt a lehetőséget saját maguk számára is. Erre nyomós okaik voltak.

A szovjet hadműveleti iratokból kiolvasható tendenciák szerint minél közelebb került az ostrom várható vége, annál szűkebb marokkal mérték a személyi állomány feltöltését a Budán harcoló szovjet magasabbegységek számára. Ez abból a logikából ered, hogy az egyébként is korlátozott mértékű feltöltésre nagyobb szükség van a fő ellenállási vonalban, semmint egy körülzárt, már középtávon is tarthatatlan helyőrség felszámolásánál. Az ostromló szovjet lövészhadosztályok előírt létszámuk kevesebb mint felével rendelkeztek, és a veszteségek leginkább a lövészerőket terhelték.[10] Párosulva a saját hatáskörben értelmezett

9 A kérdés részleteire lásd Ungváry (2021).

10 Az egyes hadosztályok létszáma 1945. február 1-jén 3389 és 5029 fő között ingadozott, miközben egy teljesen feltöltött szovjet lövészhadosztály kb. 10–12 ezer fős létszámmal bírt.

politikai lehetőséggel, ez a kényszer is rászorította a szovjet 37. lövészhadtest törzsét, hogy máshonnan – a magyarok köréből – teremtsen elő magának feltöltést és utánpótlást, amihez a 2. Ukrán Front jóváhagyását is megszerezte (a döntést megalapozó és az azt véglegesítő dokumentáció szovjet oldalon mai napig nem került elő). A szervezőmunkát a 37. lövészhadtest felderítő osztályán szolgálatot teljesítő, a szabadkai huszárlaktanyából 1944 őszén először a partizánokhoz, majd a szovjet csapatokhoz átálló Krupiczer Ferencre[11] bízták, aki 1945 januárjának legvégétől volt felelős azért, hogy a hadifogságba esett magyarok lehetőséget kapjanak harcolni a Vörös Hadsereg oldalán, így pedig akár mentesüljenek a hadifogság alól is. A nevezett időszakban a szovjet 37. lövészhadtest törzse a Tárogató út 23. alatti villában foglalt helyet (1945-ben ez a 17. házszám volt), itt gyűjtötték a magyar hadifoglyokat, hogy kikérdezés és átvizsgálás, valamint személyazonosságuk megállapítása után feltegyék nekik a kérdést: „Ki akar harcolni?" Mint Krupiczer Ferenc azt visszaemlékezésében elmondta, tizenkét századot szervezett meg itt. Rajta kívül még három, név szerint nem azonosítható magyar átálló vett részt önkéntes egységek szervezésében.

Jelenlegi ismereteink szerint 1945. február 18-ig összesen legalább százegy hivatásos és tartalékos tiszt jelentkezett szolgálatra Budapesten a szovjet csapatok oldalán (a valós szám biztos, hogy nagyobb, már csak azért is, mert a bevetés során meghalt személyeket általában nem tartalmazza). Már a jelentkezések időbelisége is elgondolkodtató. Ebben a tekintetben jelenleg 60 személy okmánygyűjtőjét értékeltem ki. Február 5-e előtt átálló tiszt csak egy fordult elő, Váradi Kázmér százados személyi okmánygyűjtője azonban nem állt a kutatás rendelkezésére. Február 1-jén egy, 5-én három, 6-án egy, 7-én három, 8-án és 9-én nyolc-nyolc átálló tisztre van adat. Ez egyúttal annyit is jelent, hogy az átállók messze túlnyomó többsége, 35 fő úgy állt át, hogy gyakorlatilag be sem vetették

11 Krupiczer Ferencet (1920–?) Bécs elfoglalása után saját kérésére lakhelyére, Hódmezővásárhely szovjet városparancsnokságára helyezték át, a háború végén leszerelt, belépett a kommunista pártba, 1951–1975 között a hódmezővásárhelyi Hód-Modell Ruházati Szövetkezet Elnöke volt.

őket a németek ellen. Az arányok feltehetően még rosszabbak is a teljes 101 fős halmaz esetében, ugyanis ebben a kutatásban törekedtem azok okmánygyűjtőinek kikérésére, akikről sejthető volt, hogy február 11-e előtt álltak át, miközben a legtöbb átállás február 11-én és 12-én történt. Ugyanígy érdekes az is, hogy február 13-i, 15-i és 18-i átállásra is van adat, miközben a főváros területén 12-én a harcok elvileg teljesen véget értek. Ez azzal magyarázható, hogy többen a hadikórházakból jelentkeztek a szovjet csapatok oldalára, és érdekes módon ezt szovjet részről akceptálták is. Február 18-a utáni jelentkezés nem ismert, ami arra utal, hogy a szovjet fél ekkor valamilyen központi utasítás alapján a jelentkezés lehetőségét megszüntette. Helyette még legalább két hónapig tartott az az időszak, amikor az utcáról gyakorlatilag bárkit, aki katonakorúnak tűnt, hadifogollyá nyilváníthattak és elhurcolhattak.

Az átállás módjának vizsgálata sem tanulságok nélkül való. A tisztek messze túlnyomó többsége alakulatával együtt esett fogságba – és ebben az esetben általában katonáival együtt is jelentkezett a szovjetek oldalán a harcra. Nem túl nagy[12] azok száma, akik alakulatuktól elszakadva bujkáltak, majd jelentkeztek a szovjet oldalon. Érdekes adalék a katonai ethosz szempontjából, hogy voltak olyanok, mint például Sömjén Rezső főhadnagy, aki az ostrom vége felé már civil ruhában bujkált, azonban a fogságba esés előtt szükségesnek tartotta, hogy újra egyenruhába öltözzön – de nem azért, mintha már ekkor is elszánta volna magát a fegyveres harcra, hanem azért, mert abból indult ki, hogy úgyis kivégzik, és méltatlannak tartotta volna, ha ezt „katonaszökevényként" kell elszenvednie.[13] Az pedig csak az esetek töredékében állapítható meg, hogy az érintett már az átállás előtt is aktívan szabotálta volna a védelmet,[14] és ezen túlmenően saját kezdeményezésből a szovjet csapatokkal is felvette a kapcsolatot. Utóbbira egyetlen ilyen eset dokumentált: Németh Dezső vezérkari százados, aki a szovjetekhez szökött Vörös János honvéd vezérkari főnök fia mellett

12 Bíró Imre hadnagy, Deutsch Imre főhadnagy, Forgách József hadnagy, Sömjén Rezső főhadnagy, Zalay János hadnagy.

13 György (1970) 35.

14 Gáll Dezső főhadnagy, Kubicza János százados.

munkaszolgálatosokat és két szovjet hadifoglyot is bújtatott. Németh később azt írta erről, hogy szabotáló tevékenysége miatt az I. hadtest 1945. február 7-én beosztottaival együtt letartóztatta, és ebből a fogságból tört ki és fordult szembe fegyveresen is.[15] Beosztottai az ügyre kissé másképp emlékeztek: Kőszeghy Albert és Kerezsi Endre egyaránt elismerték, hogy Németh mindent megtett azért, hogy ne kelljen a Testnevelési Főiskoláról visszavonulnia, és meg is ígérte Hindynek, hogy személyesen vezeti a TF védelmét. Arra is emlékeztek, hogy Németh több parlamentert is küldött a szovjetekhez azért, hogy a megadást egyeztesse velük, terveit azonban keresztülhúzta, hogy az első két parlamenterét a szovjetek gyanakodva fogadták és letartóztatták. Az érintettek megszöktek, amit őreik észre is vettek, egyiküket lelőtték, a másik személyt pedig megsebesítették.[16] Ráadásul az utolsó pillanatban egy visszavonuló SS-század érkezett a TF védelmére, amivel Németh megadási terve nem számolt.[17] Arról, hogy Németh le lett volna tartóztatva, egyikük sem nyilatkozott, de nem tett erről említést Wáczek Frigyes vezérkari százados, az 1. páncéloshadosztály vezérkari főnöke sem, akivel együtt Németh 1945. február 3-án az Alagútban Hindy Iványt próbálták rábeszélni a megadásra. Az ekkorra már a németekből teljesen kiábrándult Hindy részéről egyébként is valószínűtlen egy ilyen fellépés, és nem is vádolták ezzel népbírósági eljárása során sem. Pagony Iván egy 1984-ben kelt visszaemlékezésében megerősítette, hogy az. I. hadtest anyagi osztályának egy általa vezetett alegységét egy csendőr szakasz „letartóztatta", de állítása szerint nekik sikerült ebből a letartóztatásból kitörniük.[18] Az igazságot a kérdésben aligha fogjuk megtudni, de akárhogy is volt, az biztos, hogy nem lehetett szó komolyabb intézkedésről. Ami biztos, hogy a Testnevelési Főiskolát megszálló SS-ek egy részét Németh vezetésével lefegyverezték, a többséget azonban tűz-

15 HM HI, Németh Dezső: Életleírásom, 1946. február 5.

16 Mindezt Mihail Asik, a 83. tengerészgyalogos dandár tagja és történetírója némileg eltérően adta elő visszaemlékezésében. Nála ugyanis nem szerepel, hogy az első két parlamenter (Nagy Vince és Kolgin Vladimir) miért is maradt sikertelen, csak annyit ír, hogy Kolgin „hősi halált halt". Lásd Asik (1981) 262.

17 Kerezsi–Kun (1970) 133–134., 144.

18 HL Ellenállási Gyűjtemény, 184. M/466, Pagony Iván visszaemlékezése.

harcban kellett kiszorítani a főiskoláról, a közben támadó szovjet katonák egyike pedig véletlenül Némethre is egy kézigránátot dobott, aminek következtében Németh súlyosan megsebesült, és emiatt később fél szemére meg is vakult.[19]

Az „átállók" sajátos kategóriáját jelentették azok a személyek, akiket a szovjet hadsereg civilként arra kényszerített, hogy lőszert és/vagy élelmiszert szállítsanak az első vonalba. Ez teljesen ellenkezett a nemzetközi hadijoggal. 1945 után önéletrajzaikban többen is szerepeltették azt, hogy „önként" vállalkoztak erre a feladatra, azonban mindez eléggé kétséges. Ráadásul az effajta munka egyáltalán nem volt veszélytelen: Galambos István például 19 civil társával és két szovjet katonával szállítás közben óvatlanul belefutott egy német állásba, ahol néhány másodperc leforgása alatt a két szovjet és 15 magyar civil halálos lövéseket kapott.[20]

Nem volt szükségszerű, hogy Budapesten a szovjet oldalra átálló katonák egyúttal egy szovjet oldalon harcoló önkéntes magyar egységbe is kerüljenek. Az ettől eltérő élettörténetekre álljon néhány példa: Czeglédi József csendőr főhadnagy, a zilahi csendőr zászlóalj egyik századparancsnoka például már 1945. január 5-én átállt zászlóalja jelentős részével a szovjet csapatokhoz. Míg a többiek hadifogságba kerültek, Czeglédi frontpropagandista lett, és február 19-ig a szovjet egységek mellett maradt, csak ezt követően adták át a magyar honvédelmi minisztériumnak.[21] Korondi Béla[22] csendőr százados 1945. január 4-én szökött meg a Gestapo fogságából, egy hónap bujkálás után 1945. február 4-től pedig a szovjet 320. lövészhadosztály 801. lövészezredéhez beosztva felderítőként teljesen önállóan vett részt az ostromban. Amennyiben önéletrajzának hihetünk, akkor Mendelényi Miklós csendőr főhadnagy néhány hét

19 Kerezsi–Kun (1970) 135. Jellemző, hogy ezekről a részletekről a BÖE-liturgia mélyen hallgatott, csak a Testnevelési Főiskola stencilezve készített belső terjesztésű kiadványában jelenhetett meg az ezt tárgyaló tanulmány.

20 György (1970) 59.

21 Liptai (főszerk.) (1987) 55.

22 Korondi Béla (1914–1949) eredetileg Kudar Lajos csendőr ezredes segédtisztje volt, és ebben a funkcióban részt vett a magyar fegyverszüneti delegáció Moszkvába juttatásában. 1949-ben a Rajk-perben halálra ítélték és kivégezték.

bujkálás után önként jelentkezőként február 12-én két hétre egy szovjet tiszt sofőrje lett, majd jelentkezett az új hadseregbe. Bernek János tizedes 1945. január elején állt át, a szovjetek néhány hétig felderítőnek alkalmazták és csak ezt követően adták át a Sömjén Rezső által szervezett századnak.[23] Hreskó Mihály az ostrom vége előtti napokban esett fogságba a Fillér utcában, de emlékezete szerint végig szovjet egységek mellett harcolt, és nem volt magyar parancsnoka. Tasler Jenő 1945. január 20-tól az ostrom végéig nem került egyetlen önkéntes egység kötelékébe sem, helyette a szovjetek megbízásából vállalta azt a feladatot, hogy egyedül bement a senkiföldjén található épületekbe, és az ott tartózkodókat megadásra szólította fel.[24] Minden jel arra mutat, hogy a szovjet parancsnokságok egyáltalán nem zavartatták magukat akkor, ha praktikus okok az ellenség katonáinak foglalkoztatása mellett szóltak. Ez azonban egyúttal azzal is járt, hogy az ilyen esetek döntően informálisan zajlottak, és levéltári anyagokkal alig rekonstruálhatók.

A tiszti okmánygyűjtők tanúsága szerint több katonatiszttel megtörtént, hogy a szovjet hadsereg röplapjaira, illetve Vörös Jánosra és a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormányra hivatkozva jelentkeztek a szovjet parancsnokságokon azzal a kéréssel, hogy őket Debrecenbe irányítsák. Az ilyen esetek egy része ugyan hadifogsággal is végződhetett, de nem minden esetben. Csak Budapesten fordult elő, hogy az átállókat szinte azonnal bevetették a szovjet csapatokkal együtt – ami arra utal, hogy itt egy egyedi, Moszkvával minden bizonnyal nem is teljesen pontosan egyeztetett döntés húzódhatott a háttérben. Sajnos az ügy szovjet-orosz dokumentációja egyáltalán nem kutatható, és érdekes módon 1990 előtt sem kapott ez a kérdés különösebb figyelmet. 2015 óta a szovjet hadműveleti iratok egyre nagyobb része interneten is hozzáférhetővé vált, azonban

23 György (1970) 34.

24 HL Ellenállási gyűjtemény, Tasler Jenő levele, 1984. február 14. Ezek a történetek egyáltalán nem tűnnek ritkának. E sorok egyik szerzője az ELTE egyetemi menzáján ismerkedett meg egy idős nyugdíjas felszolgálónővel, aki arról számolt be neki, hogy 19 évesen önként jelentkezett a szovjet csapatoknál felcsernek, és ebben a minőségben egészen megsebesüléséig a szovjet csapatokkal is maradt.

a nyilvánosságra hozott dokumentumok kizárólag a harcoló egységek iratforgalmáról adnak képet, a politikai döntéshozatallal és a civil lakossággal kapcsolatos iratanyag nagyrészt továbbra sem kutatható.

Fontos leszögezni, hogy azok, akik a „szovjet oldalon" jelentkeztek a német csapatokkal szembeni harcra, egy esetben sem azért jártak el így, mert a szovjet hadsereg tagjai kívántak volna lenni. Még a leginkább baloldali érzelmű jelentkezők számára is egyértelmű volt, hogy a szovjet oldalon történő szolgálat csak eszköz annak érdekében, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadseregének tagjai lehessenek. A jelentkezők számára minden bizonnyal a túlélés vélt esélyei jelentették a legnagyobb motiváló erőt. Szibéria és a Gulag bugyrai mint fogalom sokak számára ismertek voltak, Salamon Aurél huszár hadnagy visszaemlékezésében a katyni tömeggyilkosság áldozatait is megemlítette, mint akik sorsa felmerült előtte akkor, amikor döntést kellett hoznia.[25] Szó sem lehet tehát arról, hogy a jelentkezők bármilyen módon rokonszenveztek volna a Szovjetunióval – sokkal inkább igaz az, hogy komoly és nem megalapozatlan aggodalmaik voltak azzal kapcsolatban, hogy a Szovjetunió menynyiben fogja betartani a hadifoglyokkal szembeni konvenciókat (amelyeket egyébként alá sem írt).

A szovjet oldalon (vagy az Ideiglenes Nemzeti Kormány hatóságainál) történő jelentkezés folyamata elhúzódhatott. Babinszky László továbbszolgáló próbaszolgálatos[26] főhadnagy például csak 1945. április 30-án jelentkezett Budapesten az új honvédségbe. Babinszkyt erre a lépésre csak a hivatásszeretet predesztinálhatta: személyi okmánygyűjtője alapján igazi „örömkatona" volt. 1942-ben a Don-kanyarban két Kormányzói Dicsérő Elismerést is begyűjtött, 1944. november 4-én pedig, amikor egysége, a várpalotai 201. tanzászlóalj megadta magát a szovjet csapatoknak, meg-

25 Salamon Aurél-interjú a szerző birtokában. Lásd még HL TGy 3116 Salamon Aurél: Budán történt.

26 A hivatásos tiszti pályára a Ludovika Akadémia elvégzése mellett úgy is lehetett jelentkezni, ha valaki tartalékos tisztként a továbbszolgálatot választotta. Őket nevezték továbbszolgáló próbaszolgálatos, rövidítve „tsz.psz." tiszteknek, akiket a próbaidő letelte után tényleges, azaz hivatásos állományba vettek át.

szökött, és december 15-ig az arcvonal mögött bujkált, majd visszaszökött Budapestre. Itt az Egyetemi Rohamzászlóalj századparancsnokaként küzdötte végig az ostromot, a kitörésben azonban nem vett részt, hanem inkább civilbe öltözött. Három napig szovjet fogságban is volt, de önéletrajza szerint elengedték (könnyen lehet, hogy valójában megszökött, de ezt nem tartotta tanácsosnak leírni). Ezt követően, mintha mi sem lenne természetesebb, ő is jelentkezett a „demokratikus" honvédségnél. Babinszkyval azonban hamarosan problémák adódtak, egysége elhárítótisztje szerint ugyanis 1945 nyarán egy vonatúton ittas állapotban izgatott a szovjet haderő és a magyar kormány ellen (külön nevesítve annak szerinte zsidó származású tagjait), valamint a német hadsereget is dicsőítette, és ócsárolta a szovjet felszerelés minőségét. Babinszkyt ehhez képest csak 1947-ben szerelték le, ezt követően azonban teljesen eltűnt a magyar belügyi szervek látóköréből. Másik példa az elhúzódó jelentkezésre az olimpiai aranyérmes kardvívó (1936) Berczelly Tibor, aki Budapesten bujkált az ostrom alatt, majd civilben rejtőzködve Debrecenbe ment, és ott jelentkezett az új Honvédségnél, ahol azonnal a testnevelés vezetőjének nevezték ki.

A szovjet oldalra kerülés esetenként teljesen véletlenszerű volt. Madarász János rendőr szakaszvezető például 1945. február 10-én hadifogságba esett az Orlay utca 1. számú ház óvóhelyén, kb. 50–60 rendőr bajtársával együtt. Miután pisztolyaikat, gumibotjaikat és kardjaikat halomba rakták, a szovjetek azt mondták nekik, hogy mivel nem harcoló alakulathoz tartoznak, elviszik őket egy helyre, ahol igazolványt adnak nekik, és ezt követően hazamehetnek. Ebben bízva a társaság két katona kíséretében el is indult. A Móricz Zsigmond körtér mellett azonban egy szovjet tiszt Madarászt és öt társát kiszólította a sorból azzal, hogy segítsenek egy BMW-motorkerékpárt eltolni. Amikor ezzel végeztek, bekísérték őket a Kaffka Margit Gimnáziumba, ahol már 100–120 magyar katona gyűlt össze. Este két szovjet katona a Kelenvölgybe kísérte a társaságot. Madarász itt tudta meg, hogy ő önkéntesként jelentkezhet a szovjet csapatok melletti harcra.[27] Élt is a lehetőséggel, és ezzel megmenekült a fogságtól, nem úgy, mint többi rendőr társa.

[27] HL ellenállási gyűjtemény, BÖE-gyűjtemény, Madarász János levele, 1985. november 13.

A magyar önkéntes századokat az ostrom végéig általában önálló (lövész)századonként vagy ennél kisebb kötelékben vetették harcba, a századok mellé minden esetben szovjet összekötő tisztet is rendeltek. Miután február 11-én Variházy Oszkár (a későbbi ezredparancsnok) mintegy 800 fővel megadta magát, a létszám elegendőnek mutatkozott az ezreddé alakulásra. A visszaemlékezések szerint a február 11-e előtt átálló (vagy magukat megadó) magyar katonákat kivétel nélkül a 37. lövészhadtest törzséhez kísérték, ahol a fentebb említett vizsgálat után, a harcra való jelentkezést követően századokba szervezték őket. Kezdetben egy század három (később négy) szakaszból állt, egy szakasz pedig kezdetben három (később négy) rajból épült fel, előírt létszáma így 183 fő volt. A bővülő létszámra egyes visszaemlékezők olyan magyarázatot adtak, hogy eleinte a magyar, később a szovjet szervezési elvek voltak az irányadók, de a valóság alighanem kevésbé elvont: eleinte már csak biztonsági megfontolásokból is inkább csak kisebb kötelékeket szerveztek. Rajonként a jellemző létszám 8–10 fő volt, szakaszonként kezdetben 25–30 fő, de ez később felment akár 60 főre is. Ezek az újonnan alakult egységek teljesen esetleges módon álltak össze, és bár előfordult, hogy ha egyszerre többen adták meg magukat, ismerték egymást a majdani századbeliek, ám ez egyáltalán nem volt törvényszerű, talán még jellemző sem. A harcba vetés előtt 1–2 napig pihentek a magyar katonák, ez idő alatt tisztálkodhattak, orvosi ellátásban részesültek, továbbá megfelelő élelmezést kaptak, ami garantálta, hogy fizikailag bírják a következő napok fokozott igénybevételét. A fegyverzetet a Vörös Hadsereg biztosította, az ehhez szükséges alapvető ismereteket szintén a pihenő alatt osztották meg a katonákkal. Tábori körülmények között rögtönzött megkülönböztető jelzéseket is viseltek, jellemzően a védőknek szánt, de a szovjetek birtokába került Ju-52-es gépekkel Budapestre dobott ellátótartályok német ejtőernyőselyméből varrott (vörös) karszalag vagy sapkaszalag formájában.[28]

A fent felsorolt valamennyi századot a kitörés felszámolása után, február 15–16-án Kelenvölgybe irányították, hogy a megalakult Budai Önkéntes Ezred kötelékébe betagozódjanak, szükség esetén átszervezzék

[28] Az egyes századokra néhány adatot közöl Ványai (2023a).

őket. Két század még tett egy kitérőt a budavári Dísz térre, ahol részt vettek a város elfoglalását ünneplő győzelmi parádén. Kelenvölgyben körülbelül nyolc századnyi átálló várta a beérkezőket, tehát az a mintegy 800 fős csoport, aki Variházy Oszkár vezetésével állt át február 11-én. A századok számozásának logikája nem egyértelmű. Egy forrás szerint a századszámokat nem megalakulásuk sorrendjében számozták, hanem annak megfelelően, hogy a megszervező seregtest hányadik alegységeként jöttek létre.[29] Minden jel arra mutat, hogy még az ostrom vége felé a századokat átszámozták és a számozást egységesítették. Ennek köszönhetően jelenleg 12 század létezése ismert.

VESZTESÉGEK

Források hiányában csak következtetni tudunk arra, hogy mikor szerveződhetett az első magyar harcoló egység; ebből is adódik, hogy a veszteségekkel kapcsolatos adatok is rendkívül bizonytalanok. A Farkasréti temetőben 1945. január 21-től van adat magyarok bevetésére, a Váradi Kázmér tartalékos százados által vezetett egység azonban csak szakasznyi erejű volt. Sokat elmond a bevetés körülményeiről, hogy két súlyos sebesült kivételével a szakasz minden tagja elesett, túlélők hiányában viszont lehetetlen a történtek rekonstruálása. Hasonló halálozási arány állapítható meg más esetekben is: az Attila utcai iskolánál bevetett Bozóky Illés vezette szakasz nagy része egy csatanap leforgása alatt szintén elesett.[30] Úgy tűnik, hogy a február 7–8-a előtt bevetett átállóknak kevesebb mint 20%-a élte meg az ostrom végét sértetlenül. Baczoni Ottó 103 fős századában február 6–13. között 15 elesett és 23 sebesült volt a veszteség.[31] Táborosi Elek, aki Lux Gyula századában harcolt, arra emlékezett, hogy február elején a Vérmező északi részén támadó 34 fős szakaszából

29 Tóth (1980a) 30.

30 Uo. 40–41.

31 HM HI Baczoni Ottó önéletrajza, 1950. június 29.

csak húszan tértek vissza a kiindulási helyre.[32] Ugyanő egy publikálatlan visszaemlékezésében azt is megemlítette, hogy ezt követően éles vita tört ki bajtársai között, mert többen felvetették, hogy ha tudták volna, mire vállalkoznak, akkor inkább a hadifogságot vállalták volna. A vitát egy szovjet tiszt is hallotta, aki közölte, hogy nem késő, bárki választhatja még a hadifogságot, erre nyolcan, akik egyébként is legyengült állapotban voltak, inkább kiléptek a sorból.[33] Minden bizonnyal a rendkívül magas halálozási arány az oka annak, hogy gyakorlatilag egyetlen forrásunk sincsen február 7–8-a előtt átálló, harcoló és életben is maradt magyar katonatisztekre. Másrészt úgy tűnik, hogy az „önkéntes század" mint szervezési forma csak február első hete után alakult ki, addig az egységeket inkább csak szakaszként szervezték meg és osztották be a szovjet csapatok támogatására – ezt egyébként biztonsági szempontok is indokolták. Ezt az is bizonyítja, hogy az 1. század, amelynek Sömjén Rezső hadnagy volt a parancsnoka, csak 1945. február 6-án szerveződött meg – és két napon belül gyakorlatilag teljesen fel is morzsolódott. Ahhoz képest, hogy egy átlagos szovjet lövészhadosztály napi veszteségei az ostrom utolsó szakaszában nem haladták meg a 8–15 főt, a magyar veszteségek különösen magasnak tűnnek. Amennyiben a szovjet veszteségi nyilvántartások viszonylag pontosak (ami mellett komoly érvek szólnak),[34] akkor egy magyar század annyit vesztett egy átlagos csatanapon, mint a harcait koordinálni hivatott szovjet lövészhadosztály, amely elvileg 27 lövészszázadot tett ki. Az összehasonlítás azonban annyiból sántít, hogy a szovjet lövészszázadok átlagos létszáma ekkor már a veszteségek és az elmaradó feltöltés miatt csak 50 fő körül mozgott, ezzel szemben az újonnan felállított magyar lövészszázadok az előírt 183 fővel három és félszer erősebbek voltak. Bárhogyan is számolunk, a magyar veszteségek mindenképp szembetűnően és aránytalanul magasabbak, mint ami egyébként létszámuk alapján indokolt lett volna.

32 Sárközi (1995) 112.

33 HL Ellenállási Gyűjtemény, Táborosi Elek, 1985. május 14.

34 A kérdésre lásd Ványai (2020) 157–172. és uő (2023b).

A rendkívül magas veszteségi adatok ezért több kérdést is felvetnek. Felmerül, hogy a szovjet fél szakszerűtlenül, golyófogónak használta-e a magyar katonákat, vagy ezek a veszteségek egy elkeseredett városharcban megszokottnak nevezhetők-e? A szovjet lövészhadosztályok veszteségi adatai bizonyos mértékig csalókák, mert nem túl nagy számokat tartalmaznak, ráadásul a magyar veszteségeket csak a legritkább esetekben jelentették. Az alacsonyabb szovjet veszteségeknek leginkább az az oka, hogy az egyes magasabbegységek ekkorra elvesztették az első vonalban bevethető gyalogságuk jelentős részét – és épp a magyar önkéntesek voltak azok, akik ezt jelentős mértékben pótolták. A már említett Táborosi-féle affér eltorzult formában a 297. lövészhadosztály hadinaplójában is szerepel. A seregtest, amely a Déli pályaudvar irányába támadt, február 9-én ezt jegyezte fel hadinaplójába: „Az 1057. és 1059. lövészezredek működési területén harcba vetették a hadifogoly-önkéntesekből felállított magyar századot, mely a mi puskáinkkal, géppisztolyainkkal és gránátjainkkal van felfegyverezve. Ezen század kezdeti állapota megegyező [a szovjet csapatokkal összevetve – V. M.], amikor megetették, lefürdették, felszerelték, felfegyverezték – a morál jó volt. Amikor a századot harcba vetették és elkezdett veszteségeket szenvedni, vélhetően a szálasista agitáció [sic!] hatására, megjelentek ilyen vélemények: azt hittük, hogy a magyar hadsereg állományában fogunk harcolni, erre alárendeltek minket az orosz hadseregnek stb. Végeredményképpen az ezredparancsnokok kérdést tettek fel: Ki akar harcolni? – 14 fő adott pozitív választ, ezek folytatták az aktív harctevékenységet. A többit lefegyverezték, aztán elküldték őket a hadifogoly-gyűjtőpontra."[35]

„Szálasista agitáció" nyilván nem fordult elő az egységnél, a hadinapló szerkesztője viszont nem írhatta le azt, hogy a katonákat vérfürdőbe küldték. Sajnos nem tudjuk, hogy az említett századokban kik szolgáltak, de arról tudni, hogy a lövészhadosztály sávjában vetették be Bozóky Illés parancsnoksága alatt a Lux Gyula hadnagy vezette század egyik szakaszát, amely három sebesült kivételével néhány óra alatt

35 CAMO, fond: 1600, állag: 1, csomó: 14. Kezdőlap: 1. 49. A dokumentumot idézi Ványai (2023a) 95.

teljesen megsemmisült. Hasonló történt Táborosi Elek szakaszával is. A szovjet hadinaplóban nem írhatták le, de minden bizonnyal ennek hatására alakulhatott ki a század maradékában az a hangulat, hogy ebből ők inkább mégsem kérnek.[36]

Egyébként is érdekes, ahogyan a korabeli szovjet hadinaplóban a magyar önkéntesek tevékenységét értékelték. A szovjet Budapesti Csoport hadinaplójának 1945. február 9-i bejegyzése szerint „a magyar önkéntesek bevetése jelentős eredménnyel nem járt".[37] Ez az értékelés az elszenvedett véres veszteség és az elfoglalt terület nagysága tükrében több mint sajátos. Ráadásul különösen furcsa fényben tűnik fel, ha figyelembe vesszük azt, hogy a Budapesti Csoport épp ekkoriban kezdte el tömegesen felállítani az általa egyébként eredménytelennek minősített magyar önkéntes egységeket. Mindez jó példa arra, hogy mennyire szükséges minden forrás esetében azok kritikai értelmezése és kontextusba helyezése.

A jelentkezés eleinte egyáltalán nem volt tömeges. Az első jelentkezők arról számoltak be, hogy kisebbséget alkottak a fogságba esettek között. Adott esetben a szovjetek felszólításaikat meg is ismételték, ami annak bizonyítéka, hogy nagyon is szükségük volt a magyar önkéntesekre. Szlavkovszky Mihály szerint őket először február 10-én reggel szólították fel erre, de senki sem jelentkezett. 11-én délelőtt az ismételt felszólításra viszont már többen vállalkoztak.[38]

A budai önkéntesek száma 1945. február 10-től robbanásszerű növekedést mutat: a legtöbb századot csak ezt követően szervezték ugyanis meg. Messze túlnyomó többségük a városharcban már nem is vett részt – a szervezés elhúzódása egyben arra is utal, hogy február 10–11-én a szovjet hadvezetésnek még fogalma sem volt arról, hogy az ostrom egy napon belül kitöréssel fog véget érni. Amennyiben ugyanis ezt tudták volna, akkor nem lett volna szükség a magyar önkéntes századok szervezésére, annál is

36 Tóth Sándor csak Bozóky Illés visszaemlékezését idézte, a 297. lövészhadosztály önkéntesekkel kapcsolatos iratanyagát nem ismerhette, így nála a történet csak csonkán jelent meg. Lásd Tóth (1980a) 40–41.

37 CAMO, fond 857, állag 1., csomó 162., 13.

38 HL Ellenállási Gyűjtemény, Szlavkovszky Mihály levele, 1959. november 24.

inkább, mert a későbbi események azt igazolják, hogy egyébként nem kívánták bevetni a magyar csapatokat. Tekintettel arra, hogy a Budai Önkéntes Ezred február 12-i megalakulásakor öt zászlóaljba szervezve húsz századból állt, legalább nyolc századnyi budai önkéntes tekinthető „utólagos" átállónak, akik vagy túl későn, tét nélkül vállalták már a harcot a szovjet hadsereg oldalán, vagy a budai önkéntesek fogságába estek, de azok maguk közé fogadták őket, hogy így próbálják őket megmenteni a hadifogságtól. Értelemszerűen utóbbiak nem rendelkeztek igazolással és semmiféle dokumentációval, ami pedig később jelentős hatást gyakorolt sorsukra. Utóbbi interpretációt erősíti az a szovjet jelentés is, amely 1945. február 20-án kelt, és fegyvernemi bontásban is felsorolja az átállt magyar katonákat: 1109 tüzér,[39] 65 utász, 366 gyalogos, 117 páncélos, 309 híradós,[40] 469 egyéb, összesen tehát 2534 fő.[41] Tekintettel arra, hogy Variházy és csoportja a harcokban nem vehetett részt, ugyanez a jelentés viszont a Vörös Hadsereg oldalán a németek ellen vívott harcban résztvevők létszámát 1619-re teszi, a két szám különbsége, azaz 915 fő takarhatja a február 12-én és utána átállókat.[42] Van a BÖE vonatkozásában egy másik adatsor is, ami Variházy hagyatékából került a Hadilevéltárba: a BÖE teljes állománya ebben 1904 fővel szerepel[43] és a lista egyértelműen azokat tartalmazza, akik az 1945. február 18. körüli napokban a BÖE bevethető (tehát nem sebesült) tagjai voltak. Az összes átállt, azaz 2534 főből levonva ezt a számot 630 főt kapunk, ők lehetnének tehát azok, akik vagy meghaltak, vagy megsebesültek.

A veszteségek pontos, századokra lebontott megállapítása sajnos lehetetlen, a teljes szovjet oldalon harcoló magyar személyi állományra vonatkozóan mindössze nagyságrendi becslésre szorítkozhatunk. Ez több okra vezethető vissza, és az adminisztráció és írásbeliség hiánya csak egy ezek

39 Beleértve a légvédelmi tüzéreket is.

40 Ez gyakorlatilag a 10. híradózászlóalj állományát jelentette.

41 Érdekes kérdés, hogy ezek a számok egyáltalán nem tükrözik a budapesti katlanba szorult katonák fegyvernemi arányait, aminek az az oka, hogy az ostrom végére a magyar gyalogság úgyszólván teljesen „elfogyott", és a szovjet csapatok elsősorban az addig a közvetlen harcokban részt nem vevő tüzérség körleteit érték el.

42 Lásd Ványai (2023a).

43 HL Ellenállási Gyűjtemény.

közül (bár a szovjet alakulatok olykor rendkívül töredékesen[44] jelentették a magyarok veszteségeit is). A másik jelentős probléma, hogy nem egyértelmű, kit tekintünk „budai önkéntesnek", illetve, hogy a bajtársak és a szovjet törzsek kit tekintettek annak. Többször előfordult ugyanis, hogy a szovjetek által az arcvonal mögött megszervezett magyar önkéntes századhoz a harc hevében álltak át magyar katonák, sőt olyanra is van példa, hogy valakit az utcán leszólítás után már be is állítottak harcolni az utca túlsó végén elhelyezkedő önkéntes századba.[45] Arra is utalnak több visszaemlékezésben, hogy a fogságba ejtett magyar katonákat a budai önkéntesek nem adták át a szovjet félnek, hanem soraikba fogadták őket, és próbáltak nekik „falazni". Ismeretesek néhány fős (rajerejű) átállt harccsoportok, vagy egyénileg szovjet kötelékben harcolók is. A fentiek alapján tehát megállapítható, hogy a „budai önkéntes" kategóriának van egy szigorúbb, és van egy megengedőbb kritériumrendszere. A szigorúbb kritériumrendszer egyik fontos velejárója, hogy az adott személy rendelkezett írásos igazolással a tevékenységéről, illetve, hogy a harcot a szovjet hadvezetés jóváhagyásával, (század)kötelékben folytatta, előtte pedig egy ellenőrzésen is átesett, ahol megállapítást nyert a személyazonossága és kizárták a kémkedés lehetőségét. Ezen halmaz veszteségei tehetők a szakirodalomban többször (félreértett módon) felbukkanó 160 főnyi elesettre és további kb. 440 főnyi sebesültre[46] – tehát *összesen* 600 főre. Azonban ismeretes az a tény is, hogy a budai önkéntesek tömegsírjának emlékművén 247 fő szerepel (igaz, ott már 1944. december 28-ától számolják a budai önkéntesek veszteségeit, ami kicsit furcsa, de arra utal, hogy egyéni har-

44 Az eddig ismert szovjet hadinaplókban összesen kevesebb mint húsz magyar önkéntes elesett és sebesült szerepel.

45 Sárközi (1995) 78.

46 Az adat eredetileg Variházy Oszkár 1945. márciusi jelentéséből származik, ő azonban csak a „Vár körüli harcok"-ra ad meg ennyi áldozatot. Amennyiben elfogadjuk Variházy azon állítását, hogy az első önkéntes századok 1945. február 8-án alakultak meg, akkor az általa közölt számok sem vonatkozhatnak azokra a veszteségekre, amelyek ezt megelőzően keletkeztek – és amelyek igen nagyok voltak. Az elesettek teljes száma tehát biztos jóval nagyobb, mint 160 fő. A veszteségeket közli Variházy (1980) 13.

cosok (esetleg partizándiverziós feladattal) a századok, illetve szakaszok szervezése előtt is harcolhattak esetleg a szovjet oldalon).[47] Elképzelhető az is, hogy a 247 és a 160 főnyi elesettekben elszenvedett veszteségek különbsége, tehát mintegy 87 fő lehet azon elesettek száma, akik „nem hivatalos" módon harcoltak a budai önkéntesek soraiban, és így érte őket a halál, esetleg átállás közben a németek vagy a nyilasok hátulról lőtték le őket.

Ezt a veszteséget feltétlenül szükséges kontextusba helyezni, és megállapítani, mekkora állomány szenvedett ekkora veszteséget, hiszen ez teszi értelmezhetővé a számok mögött zajló eseményeket, azok dinamikáját. 1945. február 11-én a 12 önkéntes század kötelékében 1619 főt tartottak nyilván, ehhez kellene hozzáadni a harcokból sebesültként, elesettként vagy eltűntként kiesettek számát, ami legalább 600 fő.[48] A veszteségadatokat bonyolítja, hogy az 1619 főből a létszám felét gyakorlatilag nem vetették be (legfeljebb a kitörés után őrjáratokban vettek részt), így valójában az összes veszteséggel kapcsolatos adatot ennek megfelelően kellene számolni (kb. 800 bevetett és 600 veszteséglistára került katona). Feltétlenül hangsúlyozandó, hogy a veszteség megoszlása (csak elesettekben!) nagyon egyenetlen volt: mint fentebb látható, volt század, amely felmorzsolódott a harcokban, és olyan is, amelynek első bevetése már csak őrjáratot jelentett a budai erdőkben a kitörés után. Ez egyben azt is jelenti, hogy a teljes veszteség (elesetteket és sebesülteket összeadva) a negyven százalékot közelítheti, ha pedig az eltűnteket is hozzászámoljuk

47 Magyar önkéntesek mélységi felderítőként történő alkalmazására vannak adatok. A legismertebb eset Lencsés János, aki kommunistagyanúsként a 402. különleges munkásszázaddal került ki 1942-ben a frontra, 1943 januárjában szovjet fogságba esett, az antifasiszta iskola elvégzése után először Kárpátalján vetették be ejtőernyős-partizánként, majd 1945. január 16-tól Budapesten mélységi felderítőként. Nem meglepő módon Lencsés ezt követően a rendőrség kötelékébe került, és innen is ment nyugdíjba. Életútjára lásd Liptai (főszerk.) (1987) 186.

48 Az elesettek és sebesültek egymáshoz viszonyított aránya általában 1:4 szokott lenni, ez 160 elesett esetén 640 sebesültet, azaz 800 fős összveszteséget, 247 elesett esetében 988 sebesültet, azaz összesen 1235 fős összveszteséget jelentene. Feltételezhető azonban, hogy a könnyebb sebesültek egy része a csapatnál maradhatott. Akárhogyan is számoljuk azonban, a 600 főre feltételezett összveszteség minimális számnak tekinthető.

(akik számát csak becsülni lehet), minden bizonnyal meg is haladja azt. Ennyi veszteséget a magyar önkéntes századok körülbelül három nap és egy hét alatt szenvedtek, ami a szovjet fél budapesti veszteségeihez mérve kirívó – de sajnos a második világháború anyagcsatáinak viszonylatában nem meglepő. Az ezzel kapcsolatos statisztikák szerint az első vonalban bevetett gyalogság átlagos élettartama kevesebb mint öt nap volt – ezt követően az érintett vagy elesett vagy megsebesült.

Másképp megközelítve: a BÖE veszteségeinek nagyságrendje hasonló, mint a Budát ostromló öt szovjet lövészhadosztály veszteségei 1945. február 6–10. között. Utóbbiak minimális vesztesége ebben az időszakban 211–271 fő volt.[49] A teljes Budapesti Csoport veszteségei 1945. február 4–10. között 612 elesettet és 1998 sebesültet tettek ki.[50] Innen nézve a magyar veszteségek az ostrom utolsó szakaszában a szovjet összveszteség mintegy ötödét tették ki. Az adatok még inkább húsbavágóak, ha a szovjet és a német oldalon harcoló magyar csapatok veszteségeit vetjük össze. Egy ilyen összehasonlítás csak megközelítő becslés lehet, mert a védők esetében sem napi bontásban, sem összesítve nem állnak rendelkezésre ilyen adatok. Azt azonban tudni lehet, hogy első vonalban gyalogságként harcoló magyar katona az ostrom ezen szakaszában már alig fordult elő, az ilyen egységek összlétszáma sem haladhatta meg a 200–300 főt.[51] Így biztosan állíthatjuk azt is, hogy az ostrom utolsó szakaszában gyalogságként több magyar katona harcolt a szovjet, mint a német oldalon, és utóbbiak vesztesége is jóval több volt.

49 Az adatok forrására lásd a CAMO-ban fellelhető hadosztály-hadinaplókat.

50 CAMO 857 fond, 1. állag, 162. csomó, a Budapesti Csoport hadinaplója. Mivel a hadinapló február 6-ra nem ad meg veszteségi adatot, ezért erre a napra a február 4–10. közötti időszak átlagát számoltam. Abból indulok ki, hogy az említett számok a magyar önkéntesek veszteségeit nem tartalmazzák.

51 Bíró József hadnagy, a 10. gyaloghadosztály hadműveleti segédtisztje szerint 1945. február 6-án a seregtest egyetlen első vonalban gyalogságként bevetett egysége a 18 fős harci létszámmal rendelkező 6/III. zászlóalj volt. Az arányok hasonlóak lehettek a 12. tartalékhadosztály és az 1. páncéloshadosztály esetében is. Az Egyetemi Rohamzászlóalj és a Vannay-riadózászlóalj maradékai az ostrom ezen szakaszában nagyrészt már csak biztosító szolgálatot láttak el.

A szovjet magasabbegységek parancsnokai azonban nem csak egy „talált" feltöltést láttak az átállt magyarokban, akiket a szovjet egységekkel egyformán kezeltek volna, hanem további céljaik is voltak velük. A „penge élén" harcba vetve őket céljuk elsősorban az volt, hogy a szemben álló védőket megpróbálják megadásra (akár átállásra) bírni. Amennyiben ez nem sikerült, vagy az átállást megzavarták a németek, a szovjet (lövész)ezredek nem siettek harcászati fölényt teremteni saját beavatkozásukkal, jellemzően egy magyar század csak a szovjet tüzérségi infrastruktúrára számíthatott a harcok során, felmentésre nem. E mögött vélhetően pragmatikus okok álltak – egyetlen szovjet század-, zászlóalj- vagy ezredparancsnok sem szívesen bonyolódott volna egy utca közepén súlyos harcokba, hogy az amúgy is szűkös – ekkorra már harmadára-ötödére csökkent – saját személyi állományával az átállt magyarokat mentse. A budai önkéntesek előnye abból fakadt e helyzetekben, hogy amennyiben szintén magyarokkal kerültek szembe, a harc tulajdonképpen „érdeklődés hiányában" elmaradt, és járulékos haszonként még a civil lakosság is megmenekült a közvetlen harcok jelentette életveszélytől. Arra, hogy az átálló magyarok magyar honvédekkel kerüljenek szembe, egyébként minimális volt az esély, a magyar védősereg kb. 80%-a ugyanis eleve nem a gyalogság sorait erősítette, hanem a tüzérséghez vagy a légvédelemhez tartozott, és ha mégis az első vonalba került, akkor inkább tétlen maradt. Ezt egyébként maguk az átállók is pontosan tudták, és éppen ezért nem okozott számukra akkora lelkiismereti konfliktust az átállás. Természetesen rendkívül esetleges volt, hogy kivel kerültek szembe az arcvonalon, ez pedig bizonyos századok számára tragikus végkimenetelt jelentett.

Sajnos a védők iratanyaga csak igen töredékesen maradt fenn. Abból azonban, ami ismert, és amit a túlélőkkel készített interjúk is messzemenően alátámasztanak, az állapítható meg, hogy sem a magyar, sem a német parancsnokság nem foglalkozott különösebben a szovjet oldalra átállt magyar katonák kérdésével. A szökések és az átállások természetesen feltűntek, azonban a fegyverrel történő szembefordulást nem regisztrálták. Karl Pfeffer-Wildenbruch altábornagy, a német erők főparancsnoka kezdettől fogva gyanakvással viszonyult a magyar csapatokhoz, és 1945. január 30-án azt jelentette elöljáróinak, hogy „a honvédség és a csendőr-

ség nagy része" átállt a szovjet csapatok oldalára. Nem tudni, hogy ez a jelentés milyen információ alapján született, de az biztos, hogy a „nagy része" kifejezés ekkor még egyáltalán nem felelt meg a valóságnak. Az ügyből kifolyólag Beregfy Károly vezérezredes, a nyilas honvéd vezérkar főnöke jelentéstételre szólította fel Hindy Iván hadtestparancsnokot. Hindy 1945. február 3-án azt válaszolta, hogy január 30-án a székelyudvarhelyi csendőrzászlóalj ötven katonája csakugyan átállt az ellenséghez (érdekes módon ennek az átállásnak a szovjet dokumentumokban nincs nyoma), elismerte, hogy az átállás nem egyedi eset, de arról, hogy az átállók egyúttal fegyveresen harcolnának is a védők ellen, egy sort sem írt, ellenben súlyos és minden jel szerint megalapozott vádakat fogalmazott meg a német parancsnokság módszerei kapcsán.[52]

HADIFOGSÁG ÉS SZABADSÁG

A BÖE soraiba jelentkezés nem jelentett automatikusan mentességet a hadifogság alól. Erre öt egymástól eltérő példát is említhetünk. Berend Károly százados például egységével 1945. február 6-án állt át a Sashegyen a szovjet csapatokhoz. Annak ellenére, hogy még németek lefegyverzésében is részt vett, és egy szovjet igazolást is szerzett, Berend hadifogságba került, miközben a Sashegyen mások be tudtak kerülni az önkéntesek közé. Berendnek viszont fel sem kínálták annak a lehetőségét, hogy harcolhasson a szovjet oldalon – pedig abból ítélve, hogy 1948 után a továbbszolgálatot választotta, nem valószínű, hogy ettől elzárkózott volna. Benyovszky Győző vezérkari százados, a 10. gyaloghadosztály vezérkari főnöke Variházy csoportjával állt át a Bartók Béla úton. Beszédbe elegyedett egy szovjet alezredessel, aki felszólította, hogy menjen vele Debrecenbe tovább szolgálni, amire Benyovszky örömmel vállalkozott. Balszerencséjére azonban a beszélgetés elhúzódott, társai közben elvonultak Budaörs irányába, és miután a szovjet tiszt is rövid időre távozott, az egyedül maradt Benyovszkyt minden apelláta ellenére egy szovjet tiszthelyettes besorolta

52 Lásd HL VKF 306/b doboz, Beregfy levele Greiffenberghez és 1945. február 3-i jelentés.

az egyik arra haladó fogolycsoportba. Botond Béla vezérkari százados parancsnokával, András Sándorral együtt állt át 1945. január 14-én a szovjet csapatokhoz a pesti oldalon. Átállásuk jelentős esemény volt, olyannyira, hogy a Budapest ostromáról készült szovjet filmhíradó lefilmezte András és Botondot több más magas rangú magyar tiszt társaságában (akik részben eredeti kitüntetéseiket is feltűzték az ünnepi alkalomra). Mindez azonban semmire sem adott garanciát: bár Botond és András eljutott Debrecenbe, de előbbit az NKVD nem sokkal azt követően letartóztatta, hogy kinevezték az újonnan felállítandó első magyar seregtest, a 6. gyaloghadosztály vezérkari főnökének. A letartóztatás valós okát máig nem tudni, mindenesetre csak 1950. december 3-án engedték vissza a szovjet fogságból, és ezt követően internálták, majd kitiltották Budapestről. Botond annak ellenére, hogy dokumentáltan német- és nyilasellenes volt, semmilyen kedvezményben nem részesült a kommunista diktatúra alatt, élete végéig csak fizikai munkát végezhetett. Személyi okmánygyűjtőjében még csak annak sincsen nyoma, hogy valaha közölték volna vele, miért tartották nyolc éven át rabságban. Németh Dezső vezérkari százados, az I. hadtest anyagi (Ic) osztályának vezetője 1945. február 7-én állt át a Testnevelési Főiskolánál, és nyomban meg is szervezett egy századnyi egységet, de másnap megsebesült, bal szemére meg is vakult. Azt, hogy sérülése nem a német, hanem „baráti tűz" eredménye volt, életrajzaiban nem említette meg. Sebesülése ellenére fogságba vitték, ahonnan csak 1945. augusztus 1-jén adták át a HM-nek.

A magyar közéleti emlékezetben igen erős nyomokat hagyott a szovjet hadsereg „hadifogolygyűjtés" címszó alatt végrehajtott emberrablás-sorozata, amely Budapesten is számos áldozatot szedett. Az utólagos szemlélő hajlamos volt azt hinni, hogy a szovjetek, akit csak lehetett, hadifogságba hurcoltak. Az egyes tiszti életrajzokból azonban némileg más kép bontakozik ki. A jelek arra utalnak, hogy a szovjet hadifogolygyűjtés csak a kitörés után indult be igazán, részben azért, mert a frontparancsnokok ekkor szembesültek azzal az elvárással, hogy komoly zsákmányszámokat kell produkálniuk, valamint azért is, mert tényleg igen sok magyar és viszonylag sok kényszersorozott magyarországi német katona rejtőzött el civil ruhában a lakosság között. Arra is van elég sok példa, hogy a szovjet fél

egyáltalán nem igyekezett mindenkit fogságba hurcolni. Eskütt István főhadnagy, az I. hadtest egyik ellátó részlegének vezetője 1945. február 9-én esett a Bertalan Lajos utca 20. szám alatti házban fogságba, és a szovjetek minden őrizet nélkül irányították hét katonájával Budafokra. Bakó Barnabás zászlós ugyanerről számolt be, tetézve azzal, hogy a szovjetek Budafokon még a német foglyok őrzését is rájuk bízták. Győrbíró László századost, az 51. páncélgépágyús pótosztály egyik tisztje az ostrom után magától jelentkezett a szovjet csapatoknál, akik kihallgatás után elbocsátották, mivel arra hivatkozott, hogy a demokratikus honvédségben kíván tovább szolgálni. Ferencfalvi Antal légvédelmi tüzér százados, aki eredetileg egy tartalékostiszti iskola parancsnoka volt, már hetek óta nem vett részt a harcokban, amikor 1945. február 11-én a szovjet csapatok elfogták. Érdekes módon a hadifogságból is volt gyorsított visszaút: 1945. március 20-án ugyanis elengedték, mert két héttel korábban jelentkezett a demokratikus honvédségbe. Ugyanez történt Joó Ferenc őrnaggyal is: Joó 1944 novemberétől 1945. január elejéig a 38/I. zászlóalj parancsnokaként vett részt Budapest védelmében. Egysége felmorzsolódott, Joó 231 megmaradt katonájával 1945. január 18-án megadta magát és február 8-ig szovjet fogságban volt, de ezt követően átadták az új honvédségnek. Azt nem tudni, hogy a vele együtt fogságba eső 31 honvédnek ezt a lehetőséget felkínálták-e.

A BÖE-tagság tehát nem jelentett minden esetben garanciát arra, hogy az érintett elkerülheti a szovjet hadifogságot. A BÖE tagjait eleve néhány hétre a jászberényi hadifogolytáborban helyezték el, és eleinte nem volt egyértelmű, hogy az érintettek milyen státuszban is vannak. Lányi Gyula százados és 197 beosztottja hiába állt át a Böszörményi úton a szovjet csapatokhoz, ennek ellenére hadifogságba vitték – igaz, sem őt, sem egységét nem vetették be harcban, és öt hónap után őt is átadták az új honvédségnek.

A hadifogság vagy együttműködés ennyire kaotikus kezelése korántsem csak szovjet jelenség. Német oldalon még ennél is jóval anarchikusabb viszonyok uralkodtak az önkéntes szovjet állampolgárok kezelésében, ott ugyanis eleinte a felső politikai vezetés kifejezett tiltása dacára vállalták az alacsonyabb beosztottak azt, hogy szovjet állampolgárokat alkalmaznak – igaz, elsősorban a hátországban. A sztálini diktatúrában effajta politikai szabotázs természetesen nem volt lehetséges, azonban

a magyar önkétesek példája azt is mutatja, hogy a jól felfogott önérdek egyúttal bizonyos mozgástereket is megnyitott az érintettek számára. Sokatmondó azonban, hogy ezek a mozgásterek mennyire voltak korlátozottak. Abban a pillanatban, amikor a szovjet Budapesti Csoport kompetenciáján túlmenő kérdésekről kellett dönteni, a magyar önkéntesek ügye azonnal megfeneklett. Amennyiben a szovjet hadsereg úgy kezelte volna a kollaborálást Magyarországon, mint a német hadsereg a Szovjetunióban, akkor a felső parancsnokság előtt eltitkolt módon [!] század- és zászlóaljszintű magyar csapatokat szerveztek volna és ezeket folyamatosan be is vetették volna a front minden szakaszán. Ezt a politikai kockázatot azonban egyetlen szovjet tábornok sem merte vállalni. Az egyetlen pont, ahol a magyar együttműködést korlátlanul engedélyezték, az egyéni – tehát nem kötelékben történő – szolgálat volt közvetlenül a szovjet hadsereg soraiban és szovjet egyenruhában.

VARIHÁZY OSZKÁR, A BÖE PARANCSNOKA

A BÖE-legendáriumban[53] Variházy Oszkár kiemelt szerepet kapott, mivel 1945. február 13-án ő lett a BÖE parancsnoka.[54] Mindez azonban egyáltalán nem tudatos elhatározások következtében történt. Érdemes ezért ismertetni az ezzel kapcsolatos történteket.

Az 1897-ben született Variházy az első világháborúban nagyezüst vitézségi érmet és két Signum Laudist kapott, ami rendfokozatához képest nem nevezhető jelentéktelen elismerésnek. A második világháborúban először a 36/II. zászlóalj parancsnokaként 1942-ben került ki a keleti hadszíntérre. Az itteni szereplésével kapcsolatos adatok ellentmondásosak. Király Béla vezérkari százados 1951-es vallomása szerint az egységnél

53 A Variházyval kapcsolatos apologetikus jellegű írások elsődleges forrása Sárközi Sándor, a BÖE 4. százada katonájának írásai. Sárközi egy külön Variházy-életrajzot is írt. Lásd Sárközi (1991).

54 Variházy saját igazoló jelentésében 1945. február 10-ére tette az első önkéntes zászlóalj, és 12-ére az ezred megalakulását.

a nyári szovjet ellentámadás után pánik tört ki, Variházy pedig állítólag letargiába zuhant.[55] Személyi okmánygyűjtőjében, illetve minősítési anyagában ennek nincs nyoma. 1944-ben újra a harctérre került, először a 18/II. zászlóalj, majd a teljes 18. gyalogezred parancsnoka lett. Miután az egység 1944. december végére felmorzsolódott, a 10. hadosztály „gyűjtőkerete" parancsnokságával bízták meg. Már ez is egy eufemizmus volt, hivatalosan Variházynak kellett volna a küzdő alakulatokhoz irányítania a csellengő katonákat. Álláshalmozásnak tekinthető, hogy 1945. január 25-én Szabados Antal századostól Variházy Oszkár vette át a harcoló alakulatként csak egy szakasznyi erőt kitevő, de valójában legalább 600 katonát bújtató 6. gyalogezred parancsnokságát is (emellett a 8. és a 18. gyalogezred maradványainak vezetésével is megbízták, de ezek alegységeinek zöme nem a XI. kerületben települt). Variházy és szűkebb törzse a Zárda utca 39-ből először az Országház utcai lengyel követség pincéjébe vonult (január 29.), majd innen a BM pincéjébe települt át, végül Variházy és az ezredtörzs február 4-én a Horthy Miklós u. 11. (más források szerint 16.) szám alá költözött. A környező házakban a 6. gyalogezred több száz katonája volt elhelyezve, de rajtuk kívül itt állomásozott a 10. híradózászlóalj zöme is. Február 11-én kb. 15 órakor ért az első szovjet harckocsi a ház elé.[56] A magyar katonák harc nélkül megadták magukat, és egy szovjet tiszt felszólítására jelentkeztek is a németek elleni harcra, miután Létay Gyula százados, Variházy segédtisztje és más tisztek is vállalkoztak erre –, ám maga Variházy passzív maradt. Társaival menetoszlopban Budafokra vonult, ahol mindenki hadifogolyszerű elhelyezést kapott. Azok az állítások, amelyek szerint Variházy már február 10-e előtt felvette a kapcsolatot a szovjet csapatokkal annak érdekében, hogy megadhassa magát,[57] minden bizonnyal kegyes hazugságok. Az nem kérdés, hogy Variházy nem kívánt részt venni a harcokban, és ettől alárendeltjeit is óvni igyekezett, azonban erre a kapcsolatfelvételre nemcsak hogy nincs adat, hanem az ügy számos mozzanata kifejezetten ellentmond ennek.

55 Lásd jelen kötetben Eörsi László tanulmányának 34. lábjegyzetét.

56 HL Ellenállási gyűjtemény, Balogh Ferenc visszaemlékezése, 1959. november 28.

57 Tóth (1960b) 69. szerint Variházy „szervezte" az alakulatok átállását.

Létay visszaemlékezése szerint az este folyamán „Variházy teljesen kiborult, a bőrkabátját is leszedték az oroszok."[58] Másnap reggel újra feltették a kérdést, hogy ki hajlandó jelentkezni, Létay – aki jó érzékkel felfogta a pillanat jelentőségét – még a tiltakozó tábori lelkészt is berángatta a sorba. A tömeges jelentkezés miatt itt már zászlóaljat szerveztek, és a legmagasabb rangú tiszt a helyszínen Variházy volt. Míg korábban a szovjet fél századosnál magasabb rendfokozatú tisztek jelentkezését nem fogadta el, ez esetben kivételt tettek. A kivételezés oka feltehetően az volt, hogy a Budapesti Csoport vagy a 37. lövészhadtest illetékesei maguk is úgy hitték, hogy a szovjet vezetés tényleg tervezi a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány hadseregének felállítását. Erre végül is volt már korábban precedens, hiszen a Vörös Hadsereg lengyel és csehszlovák egységeket is szervezett. Mire azonban Variházy zászlóalj-, illetve másnap ezredparancsnok lett, az ostrom befejeződött, és ő egy pillanatig sem került abba a helyzetbe, hogy bármilyen harci tevékenységet irányítson.

A BÖE ostrom utáni sorsa nem alakult egyszerűen. Február 16-án a Kelenvölgyben összegyűjtötteket öt zászlóaljba, ezeket pedig egy ezredbe szervezték – Variházy is csak ekkor lett ezredparancsnok. Ezt követően azonban az önkénteseket zárt szerelvényekben a jászberényi hadifogolytáborba irányították. Erről az 1989 előtti történetírás szemérmesen csak annyit írt, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság az ezredet „átadta az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak."[59] Valójában úgy tűnik, hogy néhány hétig egyáltalán nem volt biztos, hogy a BÖE tagjai nem jutnak a többi önkéntes jelentkező sorsára, akiket mindennek dacára hadifogságba hurcoltak.

Variházy kapcsán sajátos módon két adat teljesen hiányzott az 1945 utáni híradásokból: sem 1936-os vitézzé avatásáról, sem névmagyarosításáról (eredeti családneve Braun volt) nem szóltak a vele kapcsolatos írások – nyilván azért, mert egyik körülmény sem illett a meggyőződéses kommunista antifasiszta képébe. Másrészt viszont ez a két körülmény nagyon is ismert volt a HM és az ÁVH személyzetisei előtt, így nem nehéz elképzelni azt, hogy Variházy és családja sem élhette át életbiztosításként

58 Létay Gyula visszaemlékezése Ungváry Krisztián birtokában.

59 Liptai (1987) 52.

az 1950-es éveket (Pálffy György egyébként Variházyra is „terhelő" vallomást tett perében, és az, hogy ennek nem lett következménye, feltehetően Variházy ekkor bekövetkezett megvakulásának köszönhető). Variházy neve is eltűnt, míg 1945–1949 között 46 újságcikkben említették, addig 1950–1960 között egy betű sem jelent meg róla. 1960–1979 között azonban 204, 1980–1999 között pedig 220 újságcikk foglalkozott személyével. 1975-ben a Magyar Posta Variházy portréjával ellátott képeslapot is kiadott. Variházy nevét 2000 óta viszont csak 36 cikk említette. Mindez jól mutatja az antifasiszta tradíciók fontosságát Magyarországon.

„KÖPÖNYEGFORGATÁS"

Jelenlegi ismereteink szerint a BÖE tisztjei között csak egyetlen személy akadt, akire a „köpönyegforgató" jelző illeszthető. Mindez azért fontos kérdés, mert elit- és státusmegőrzés szempontjából nagyon is reális lehetőség lett volna sokaknak az, hogy a hatalom új uraihoz csatlakozva próbálják jövőjüket biztosítani.

Harnóczy György gépkocsizó lövész főhadnagyot 1944. november 22-én vezényelték ki a frontra Rákoscsaba mellé. Először az 1. páncélos felderítő zászlóaljban volt századparancsnok, majd 1945. január elejétől, miután László Domonkos százados, az addigi parancsnok sebesülésére hivatkozva eltávozott, az egész zászlóalj parancsnokságát is átvette. Érdemi harcokban az egység ekkor már nem vett részt, a zászlóaljiroda utolsó ismert helye 1945. január 11-én a Ráday utcában volt. 1945. február 9-én állítása szerint „egységével" állt át a szovjet csapatokhoz – az állítás nyilvánvaló csúsztatás, mert „egysége" ekkorra legfeljebb tucatnyi emberből állhatott, a többség ugyanis már korábban megszökött. A szovjetek viszont kapva kaptak azon, hogy Harnóczy hajlandó volt harcolni, és azonnal századparancsnoknak nevezték ki.[60] Századát, amely a 4. számot kap-

60 Érdekes módon a 4. század névlistájában századparancsnokként Pálhidi Gyula százados, Harnóczy felettese szerepelt, ő azonban saját életrajza szerint betegsége miatt kórházba került és egyetlen napot sem szolgált a BÖE soraiban.

ta, és amelynek tényleges parancsnoka is lett, a Kelenvölgyben szervezték meg február 10-én. Érdemi harctevékenységet az egység már nem végzett.

1945. augusztus 7-én egy feljelentés miatt letartóztatták. Azzal vádolták, hogy az ostrom alatt uszító beszédeket tartott, egy honvédet büntetésből kiköttetett, és miután 1945. január elején az egységénél a szökések tömegessé váltak, felelősségre vont egy orvos hadnagyot azért, mert az holmijai között civil ruhát is tartott. Ezen túlmenően azt is felrótták neki, hogy 1944. november 28-án személyesen járt el a csepeli Weiss Manfréd Művekben annak érdekében, hogy zászlóaljánál a hozzá szállított műszaki hibás 44 „M" buzogányvető „Szálasi-röppentyű"[61] bevethető legyen – sőt ezt a fegyvert a legnagyobb szenvedéllyel alkalmazta is a szovjetek ellen, személyesen is kezelve az eszközt. Sajnos az eljárás anyagaiból csak az ügyészségi iratok maradtak fenn, és belőlük csak annyi derül ki, hogy Harnóczyt a vádak alól 1945. október 16-án felmentették. A vádak amúgy is gyenge lábakon álltak, mert sem a Szálasi-röppentyű bevetése, sem a civil ruha miatti esetleges észrevételek nem képezhettek bűncselekményt. Igazolási anyagában azonban több tanúvallomás maradt meg, amely rá nézve súlyosan terhelő dolgokat tartalmazott: beosztottai szerint agresszív és nagyhangú viselkedése miatt nem szerették, 1944. november–december között a németek melletti feltétlen kitartást követelte meg, alárendeltjeivel durván viselkedett, összeköttetésben volt a nyilasokkal is, egy szökött katonát pedig 1945 január 9-én kilenc óra kikötéssel fenyített meg, noha a katona súlyos bazedovkórban szenvedett, és a kikötés végrehajtása halálát is okozhatta volna (az ügyet az alárendeltek elszabotálták). A tanúk között volt a zászlóalj orvosa és írnoka is. 1946. augusztus 1-jéig mint az 1. gyaloghadosztály 1. gyalogezred ezredközvetlen távbeszélő szakasz parancsnoka szolgált, ezt követően leszerelték.[62] Könyvelőként tudott elhelyezkedni. Érdekes módon épp ő az a ritka eset, aki ellen a Rákosi-rendszerben semmilyen eljárás nem indult. Arra hivatkozva, hogy „korábban ellenséges csoporttal tartott kapcsolatot" és megbízhatatlan,

61 Az iratban tévesen egy másik fegyver, a 44. M. légiharcrakéta, közkeletűbb nevén „Lidérc" szerepel.

62 HL HM Ig.Biz 4548 Harnóczy György és KI Harnóczy György tiszti okmánygyűjtője.

rendfokozatától 1957-ben megfosztották. A forradalom után Komlón főkönyvelőként dolgozott, további sorsa ismeretlen.

A Rákosi-rendszerben vélhetően köpönyegforgatásnak minősült volna az 1945. február 5-én átálló Németh Imre százados esete. Valójában azonban nem erről, hanem sokkal inkább a józan paraszti ész megnyilvánulásáról lehet szó. Németh háború utáni életrajzai szerint német letartóztatásba került azért, mert hatástalanította a Lánchíd robbanótölteteinek gyutacsait – elbeszélését azonban nem erősíti, hogy állítása szerint letartóztatásakor II. osztályú Vaskeresztjétől is megfosztották. Ilyesmivel ugyanis általában sem a német, sem a magyar fél nem foglalkozott, nem beszélve arról, hogy egy kitüntetéstől történő megfosztást hadbírói eljárással szoktak kimondani, amire Németh esetében nem került sor. Az 1952-ig továbbszolgáló Némethnek viszont ki kellett találnia valamit arra, hogy vaskeresztjét (amit korábbi megszálló-vasútbiztosító tevékenységéért kapott) életrajzából „hatástalanítsa".[63] Annál is inkább, mert bár ez egy igen gyakori kitüntetés volt, magyar katonák viszont rendkívül ritkán részesültek benne – mintegy 1500 adományozás dokumentált a háború teljes időszaka alatt magyar katonák és tisztek számára.

„Baráti köre a sötét népidemokráciaellenes elemekből tevődik ki..."[64] továbbszolgálat 1945 után és a retorziók

A BÖE tagjai közül azok, akik hivatásos tisztek voltak, kivétel nélkül megkíséreltek tovább szolgálni az új honvédségben. Arra, hogy tartalékos tisztek 1945 után ténylegesíteni próbálták volna magukat, csak pár példa van. Arra nincsen adat, hogy a legénységi hivatásos vagy sorállományból később bárki tisztként karriert futott volna be valamilyen fegy-

63 KI Németh Imre személyi okmánygyűjtője.

64 KI Csók Imre személyi okmánygyűjtője, a kaposvári járási hadkiegészítő bizottság véleménye, 1957. november 29. (Csókot ennek megfelelően rendfokozatától megfosztották).

veres testületben – holott a „munkáskáderek" felértékelődése elvileg ezt a két csoportot 1945 után helyzetbe hozta. A hivatásos tisztek csoportjából csak két személy akadt, akinek a Honvédségtől sikerült nyugdíjba vonulnia: Butyka Géza alezredesként szerelt le 1975-ben (32 szolgálati éve dacára sem léptették elő ezredessé), Papp Bertalan pedig 1973-ban ezredesként mehetett nyugdíjba – ezt azonban annak köszönhette, hogy valójában nem katona volt, hanem sportoktató, és vívóként két olimpiát és két világbajnokságot is megnyert. Mellette még Kertész Gyulát, Németh Imrét és Pagony Ivánt lehet megemlíteni mint olyan tiszteket, akik a honvédségből ugyan 1952-ben leszereltek, de legalább nem vesztették el rendfokozatukat az 1957–1958 közötti felülvizsgálat során, illetve Szücs Miklóst, aki 1956-ban egészen a hadműveleti csoportfőnöki posztig jutott (ez megfelelt az 1945 előtti Honvéd Vezérkar Főnöke állásnak) – de 1956 után őt is letartóztatták, igaz, a vádak alól felmentették. Légrádi Ede pedig egyetlenként legalább annyit el tudott érni, hogy 1958-ban elvett rendfokozatát 1961-ben visszaadták – de a hivatásos állományba őt sem vették vissza. Mindenki más – azaz az érintettek messze túlnyomó többsége – sokkal rosszabbul járt. A tartalékos tisztek életpályája sem tért el ettől szignifikánsan: közülük is a többség elvesztette rendfokozatát. Csak egy személy, Lakatos István zászlós lett az új hadseregben ezredes és innen is ment nyugdíjba, Koszó András zászlós pedig 1956-ban karhatalmistaként szolgálta a Kádár-rendszert. Ők azonban törpe kisebbséget alkottak.

A karriertörések és az egyéni tragédiák jobb megértése érdekében érdemes részletesebben is bemutatni azokat az életstratégiákat, amelyek nem voltak elégségesek a retorziók elkerülésére.

A budai várra 1945. február 12-én a magyar zászlót is kitűző Cseresnyés Árpád 1948-ban egyhónapos karhatalmi pártiskolát, 1947-ben határvadász nyomozótiszti tanfolyamot, 1947–1948 között pedig a Hadiakadémiát végezte el, 1953-tól a hadtáptiszti iskola harcászati tanszékének vezetője lett. Számos esetben kapott dicséretet és tárgyjutalmat. A róla készített jellemzések elismerték katonai tudását, azonban rendre felhánytorgatták, hogy Cseresnyés nem érti, hogy a „harchelyzetben hogyan támaszkodjanak a Párt erejére", illetve hogy „néha olyan színezetű [a Párthoz való viszonya], hogy fél a Párttól" – ami annak tükrében, amit

a „Párt" ekkoriban művelt, meglehetősen cinikus értékelés. 1950-ben azt is megállapították, hogy zárkózottsága mellett „baráti köre kimondottan régi tisztekből áll". Pedig Cseresnyés igyekezett: 1946-ban belépett az MKP-ba, 1947-ben a Szabadságharcos Szövetségbe, 1948-ban politikai aktivitásának hiánya miatt tagjelöltté minősítették vissza, bár épp abban az évben egy hónapos pártiskolát is elvégzett. 1950-ben ismét visszakapta párttagságát. 1957-ben tartalékállományba helyezték, mert a tiszti nyilatkozatot nem írta alá. A HM illetékes bizottsága az 1958-as felülvizsgálat során megbízhatatlan karrieristának minősítette, először lefokozását javasolta, végül megelégedtek azzal, hogy visszaminősítik századosnak, a Fővárosi Hadkiegészítő Bizottság végül mégis a szigorúbb intézkedés mellett döntött, mert a tiszti nyilatkozatot korábban „Kádár-nyilatkozatnak" nevezte, nem lépett be az MSZMP-be, és egyébként is „ludovikás tiszt" volt. 1973-ban kérte rendfokozatának visszaállítását, ennek azonban arra hivatkozva nem adtak helyt, hogy a tartalékos tisztekkel szemben támasztott elvárásoknak „katonai képzettsége és életkora" miatt nem felel meg. Az ügy intézése kapcsán legalább próbáltak törekedni arra, hogy ezt a döntést ne a legsértőbb módon kommunikálják, Cseresnyés pedig elfogadta, hogy csak szóbeli tájékoztatást kap.

Enyedy Lászlót az új hadsereg érdemeire tekintettel 1945-ben főhadnagyból rendkívüli rangelőzéssel századossá, 1948-ban pedig őrnaggyá léptette elő. 1945–1948 között elvégezte a Műegyetemet (ide már 1944 őszén is vezényelték, azonban tanulmányait nem tudta ekkor elkezdeni), ezt követően a Haditechnikai Intézetben szolgált. 1948-ban belépett a Nemzeti Parasztpártba és a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságba. 1950-ben leszerelték. Ezt követően az UVATERV-nél dolgozott mint tervezőmérnök, 1956-ban munkástanácstag volt, ezért vállalata később alacsonyabb besorolásba helyezte. 1958-ban „mint osztályidegent" lefokozták. Komoly szerepe volt a budapesti Metró megépülésében, háromszor kapott Kiváló Dolgozó kitüntetést, 1957-ben a „Földalatti Vasút Emlékérmet" és sztahanovista oklevelet, 1961-ben a Hazafias Népfront „Házállagfelvételi Érme" arany fokozatát, 1967-ben pedig a „Kiváló Újító" kitüntetést, ezek mellett pedig számos nem hordható írásos elismerést, illetve oklevelet. Ezek adhatták önbizalmát ahhoz, hogy 1972-ben kérje

rendfokozatának visszaállítását: kérését – amelyet munkahelye (ekkor is az UVATERV) arra hivatkozva támogatott, hogy mélyépítési és alagúttervezői munkája kiemelkedő – azzal utasították el, hogy „katonai szolgálatára a Néphadsereg nem tart igényt." Érdemes idézni kérelméből, mert az jó példája a pártállamban a távolságtartással kevert alkalmazkodásnak és az emberi integritás megőrzésének: Enyedy saját magának 1950-es elbocsátását azzal magyarázta kérvényében, hogy „az akkor kiemelkedően fontos politikai harc" helyett az elődjétől rá maradt elintézetlen ügyekre fordította munkaerejét. Érdemei felsorolása között kiemelten szerepeltette a Budai Önkéntes Ezredben történteket. „Az Ezred intézőbizottsága jelenleg is nyilván tart [sic!], az ezred összejövetelein rendszeresen részt veszek. Jelenlegi kérésem előterjesztésére indoklást adott az a kedves ünnepség is, amelyet honvédségünk az Ezred tiszteletére idén a Tiszti Házban rendezett és amelyen én is meghívottként szerepeltem. 53 éves vagyok. Tartalékos tiszti minőségemnek már nincs gyakorlati jelentősége. Önbecsülésem szempontjából és lassan felnőtté váló két KISZ-tag fiam előtt azonban igen nagy dolog volna, ha Miniszter Elvtárs feloldaná ezt az engem igen lesújtó határozatot."

Kérésének nem adtak helyt, sajnos az indoklásról csak találgatni lehet. Minden bizonnyal arra hivatkoztak, hogy nem kívánnak precedenst teremteni. Az ügyiratra Enyedy saját kezű aláírással a következő nyilatkozatot vezette rá: „Szóbeli megbeszélés alapján a helyzetet feltárták előttem, ezt elfogadom. Kérem azonban vállalatom pártbizottságának értesítését rendfokozatom megvonásának okáról."

Eskütt István 1945 őszén belépett a Magyar Kommunista Pártba, egy ideig alapszervi párttitkár is volt. Önéletrajzaiban messzemenően azonosult a rendszerrel, amit az a megjegyzése is jellemez, amely szerint „a Párt értelmet adott" az életének. 1947-től a Katonapolitikai Osztályon előadóként, majd osztályvezetőként teljesített szolgálatot, 1950-ben a HM központba, később pedig Bajára helyezték át, 1953-ban leszerelték. Jellemzései eleinte csak pozitívak voltak, és politikai beállítottságára még 1952-ben sem volt panasz: „A Szovjetunió és a népi demokrácia ellenségeit gyűlöli, amelyet hozzászólásaiban minden esetben kihangsúlyoz. [...] Forradalmi ébersége jó. Határozottan lép fel a helytelen néze-

tekkel szemben és vitába száll." Magasabb beosztásba mégsem javasolták azért, mert életrajzaiban eltitkolta azt, hogy 1944 novemberében jelentkezett a Hunyadi Páncélosokhoz. Tanulságos egyébként, hogy ezt miért tette, és az ügy hogyan derült ki: Eskütt ugyanis maga volt az, aki egy pártvezetőségi választás alkalmával egy kérdésre válaszolva mondta el ezt. Ráadásul tanúkkal tudta igazolni, hogy a jelentkezést csak azért tette, hogy fedezze magát, mert politikai nézetei miatt már igen exponált helyzetben volt. 1958-ban „osztályidegen" származása miatt lefokozták. Felhánytorgatták azt is, hogy 1942-ben a keleti fronton partizánvadász volt (erre nem volt egyébként semmilyen bizonyíték, és beosztását tekintve teljesen valószínűtlen is), és hogy testvéröccse rövid ideig tagja volt a nyilas pártnak. Azt pedig külön zokon vették, hogy az MSZMP-be nem lépett be. Ehhez képest munkahelye, az Állami Versenylótelep minden szempontból csak jó jellemzést írt róla („Az ellenforradalom alatt csorbítatlanul kitartott a kommunista eszme mellett"), de ez a HM-et nem hatotta meg: rendfokozatától 1958-ban megfosztották. Eskütt a döntést megfellebbezte, de ennek nem adtak helyt.

Garay Béla 1947 őszétől a Kossuth, illetve a Táncsics Katonai Akadémián volt előadó tanár, majd a 17. hadosztály műszaki parancsnoka. 1950. november 1-jével nyugállományba helyezték. Ebben szerepet játszott felesége származása (apósának ecetgyára volt). Az 1950. novemberi jellemzése szerint „gazdagodni akaró kereskedő típus. [...] Ingadozása és befolyásolhatósága végett kulák befolyás alatt áll." Feltehetően ennek hatására Farkas Mihály honvédelmi miniszter egy átiratban közölte, hogy szolgálatára a továbbiakban nem tart igényt. A rendszer totális jellegét mutatja, hogy Farkas mindehhez azt is hozzáfűzte, hogy „más életpályával elhelyezkedése ellen észrevételt nem teszek". Garay 1951-től a Dunai Vasműnél dolgozott mint beruházási tervelőadó. Többször behívták tartalékostiszti gyakorlatokra, a róla készített jellemzések ugyan nem voltak különösebben lelkesek, de ekkor még nem merült fel tiszti rangjától történő megfosztása. A Hadkiegészítő Parancsnokság kérésére munkahelye 1958-ban a következő jellemzést adta róla: „Gazdasági munkáját jól végezte, politikailag kifogás ellene nem merült fel. MDP párttag volt. A politikai életben tevékenyen nem vett részt. Politikai dolgokkal kapcsolatban véleményét

nem igen [sic!] nyilvánította. Az októberi ellenforradalom napjaiban igen aktivizálta magát. Ő kezdeményezte a Dunai Vasműnél a Szociáldemokrata Párt szervezését. Népes gyülekezet előtt kifejtette, hogy ő soha sem [sic!] volt kommunista és az MDP-nek csak azért lett tagja, hogy gazdasági pozícióját biztosítsa. Ezzel leleplezte karrierista magatartását. Amikor megalakult a munkás-paraszt kormány Kádár Elvtárs vezetésével, ezzel való egyet nem értését nyíltan hangoztatta, ugyanakkor újból állást foglalt a többpártrendszer mellett. Ahogy a politikai helyzet konszolidálódott, mind jobban forróbb lett a talaj alatta az októberi ellenforradalom alatti viselkedése miatt – ezért kérte, hogy a vállalat engedje el, amihez a vállalat szívesen hozzájárult politikai ingadozó magatartása miatt." Az intézkedés ezt követően már nem maradt el, tiszti rangjától megfosztották.

Kertész Gyula 1945 szeptemberében lépett be az MKP-ba. „Az MKP felvilágosító munkájából megláttam, hogy helyem a dolgozók osztályában van" – írta 1949-es önéletrajzában. Választási nagygyűléseket is tartott, és rendszeresen agitált a kommunista párt mellett, különböző pártfunkciókat is ellátott, mégis a két munkáspárt egyesülésekor visszaminősítették tagjelöltté, arra hivatkozva, hogy nem fejlődött kellőképpen. Hiába kérte többször is felvételét, ennek nem tettek eleget, 1952-ben pedig a honvédségtől is leszerelték. Jellemzései szerint: „nem kezdeményező, származásánál és régi tiszti mivoltánál fogva bizonytalan. Sokszor azt a benyomást kelti, hogy többet tudna, ha nagyon akarna." Leszerelését követően különböző munkahelyeken dolgozott mint adminisztrátor, pénztáros, fizikai segédmunkás, majd 1956-tól mint az Állami Biztosító körzetfelügyelője, majd fiókvezetője. 1958-ban javasolták rendfokozatának megvonását és a kitüntetéseitől történő megfosztást, azonban a másodfokon eljáró bizottság ezt végül 1945-ös érdemei miatt nem hagyta jóvá.

Kohánszky Bélát Variházy Oszkár 1947-ben kiválóan szorgalmas tisztként jellemezte, ezt követően jelentkezett a Hadiakadémiára, azonban ezt elutasították, mert 1948-ban a 3 hónapos pécsi pártiskolán készült jellemzés szerint „régi Horthy-tiszt. Lágy, nagyon ideges, türelmetlen. Kispolgári úriember módjára viszonyul az emberekhez. Nemigen tudtak hozzá közel kerülni az Elvtársak." 1947-ben még megkaphatta a Magyar Szabadság Érdemrend ezüst fokozatát, de 1949-ben nyugállományba he-

lyezték. 1956-ban Sümegen szervezte a nemzetőrséget és fegyvereket szállított a forradalmároknak, amiért letartóztatták. 1957-ben lefokozták.

Kövesdy Károly tüzér szertiszt igyekezett semmivel sem feltűnni. Ennek köszönhetően egészen 1953-ig megtűrték a hadseregben. Kövesdy azonban nem tudta leplezni azt, hogy rosszulesik neki, hogy minden előléptetésből kizárják (még 1953-ban is csak százados volt), és ezzel kivívta elöljáróinak haragját, akik leszereltették.

A Budapest Őrzászlóaljban szolgáló Lux Gyula tartalékos hadnagy önéletrajza szerint már 1945. január 1-jén átállt a szovjet csapatokhoz. 1949–1950 között kelt önéletrajza több szempontból is elgondolkodtató. Maga az irat ugyanis akkor keletkezett, amikor Lux teljesen kiesett az elit, illetve szubelit soraiból. Ritka kivételként ő tartalékosból ténylegesítette magát, és 1949-ig a honvédségben is szolgált, elvégezte a Kossuth Akadémiát, utolsó beosztása a szobi határőrségnél volt. Már 1945-ben belépett a kommunista pártba, a tagrevízió során azonban párttagságát nem újították meg. Személyi okmánygyűjtője (és más adatbázisok) nem adnak biztos fogódzót annak eldöntésére, hogy miért tört derékba hivatásos tiszti karrierje. Valaminek mindenképp történnie kellett, mert az említett önéletrajzot már mint segédmunkás írta Dunakesziről, ahol a járműjavítóban dolgozott. Önéletrajzában utal arra, hogy az orosz oldalon teljesített katonai szolgálatáról „az eredeti okmányok (orosz nyelvű) Rákosi elvtárs birtokában vannak" – ezek szerint tehát a pártfőtitkár segítségét is kérte. Katonai szolgálatának részleteiről azonban csak annyit árult el, hogy 1945. január 2-től 114 emberével átállt, és ettől kezdve a szovjet oldalon harcolt a Rózsadombon, a Széna téren és a Logodi utcában. Más forrásokból azt tudjuk, hogy ezen harcok során meg is sebesült. Lux eredeti egysége, a Budapest Őrzászlóalj 1945 elejére igen komoly veszteségeket szenvedett, ezért ki is vonták az arcvonalból. Lux minden bizonnyal szakasz- vagy századparancsnok lehetett. „4 géppuskával és 114 emberrel átálltam az oroszokhoz" – írta önéletrajzában. A valóság inkább az lehetett, hogy ezzel a társasággal együtt esett fogságba. Sajnos teljes homály fedi, hogy Lux miért állt át és mit is csinált 1945. január elejétől február elejéig. Ami szinte biztosnak tűnik az az, hogy ebben az időben őt még nem kötelékben vetették be. Amikor bevetésére sor

került, akkor viszonylag hamar meg is sebesült, így neve sem szerepel abban a listában, amit a BÖE tagjairól az ostrom után készítettek. Lux sebesülését nem említette önéletrajzában, kitüntetések kapcsán pedig azt jegyezte fel, hogy „nincsen", ami azért érdekes, mert elvileg minden hivatásos tisztnek kapnia kellett volna a szovjet „Budapest bevételéért" emlékéremből. Ez konkrétan az elit státus egyik legfontosabb bizonyítéka is lehetett volna. Lux ráadásul minden jel szerint rendkívül rosszul élte meg, hogy a hadseregből kipenderítették. Önéletrajzában azt írta, hogy „minden áron [sic!] katona szeretnék lenni, lehetőleg a kiképzésnél, hogy tovább adhassam [sic!] az orosz hadseregnél uralkodó közszellemet és egyetértést". Ennek a későbbiekben sem adtak helyt, segédmunkás-jellegű beosztásokkal járó munkahelyeit rendszeresen váltogatta, hatóság elleni erőszak miatt eljárás is indult ellene, de felmentették. 1956 utáni értékelései „züllött életmódot" folytató személynek írták le, aki rendszeresen leittasodik és családjától is külön él. Nem tudni, hogy ezt, vagy 1956-os nemzetőri ténykedését vették jobban zokon, mindenesetre tartalékostiszti rendfokozatától 1958-ban megfosztották.

Németh Dezső vezérkari százados baloldali magatartásának köszönhetően az új honvédségben gyorsan jutott előre, 1948-ban őt nevezték ki moszkvai katonai attasénak. Nem segített rajta, hogy munkáját a legnagyobb aktivitással és körültekintéssel végezte. 1949. augusztus elején váratlanul hazarendelték és letartóztatták, október 10-én pedig a Pálffy György és társai elleni koncepciós perben harmadrendű vádlottként halálra ítélték, két hét múlva pedig kivégezték, feleségét pedig kitelepítették. A vád az volt, hogy Pálffy beszervezte arra, hogy kémkedjen Jugoszlávia javára. Sajnos nem rekonstruálható, hogy Németh miért került a fogaskerekek közé – Pálffyhoz hasonlóan mindenesetre Németh is eljátszotta a neki kirótt „fasiszta tiszt" szerepét. Rehabilitációjára részlegesen 1955-ben került sor. Sokat elárul azonban a korszak viszonyairól, ahogyan a „rehabilitált" özvegy kérését kezelték. A hirtelen hazarendelés után ugyanis a család minden ingósága Moszkvában maradt. 1963. május 15-én Kaszás Ferenc vezérőrnagy, személyzeti csoportfőnök azt javasolta Czinege Lajos honvédelmi miniszternek, hogy tegyék lehetővé az özvegy és lánya elutazását Moszkvába 4–5 napra annak érdekében, hogy

ott maradt vagyontárgyaikat (amelyek beazonosítására az aktuálisan ott állomásozó katonai attasé nem volt képes) a katonai attaséi lakásból kiválogathassák (ezt az özvegy korábban már többször kérte eredménytelenül). Czinege a kérést elutasította azzal az indoklással, hogy „nem volna helyes ilyen útra vinni anyagi kártérítésünket." Az sem mondható ízlésesnek, hogy a jugoszláv kémkedésért elítélt Németh özvegyének a rehabilitálás után épp egy jugoszláviai üdülést ajánlottak fel.[65]

Zalay Jánost 1947-ben a Kossuth Akadémiára helyezték át tanárnak, 1950-ben már tanszékvezető volt. Jellemzései pozitívak voltak, de az 1950-es értékelés megjegyezte, hogy „egzisztenciáját félti". 1951-ben már úgy értékelték, hogy csapatszolgálatra osztályhelyzete miatt alkalmatlan. Ennek ellenére beosztották egy aszódi egységhez, ahol 1951 tavaszán egy szemlén „nem kielégítő" osztályzatot kapott. Szolgálati titoksértés miatt ugyanabban az évben első fokon két év börtönbüntetésre ítélték. „Bűne" az volt, hogy egy hadgyakorlaton a szigorúan titkos és titkos iratokat tartalmazó dobozokat sátrában őrizetlenül hagyta addig, amíg vacsorázni ment. Másodfokon az ítéletet 10 hónapra mérsékelték, arra hivatkozva, hogy az eset egy zárt katonai táborban történt, ráadásul a sátor előtt egyébként fegyveres őr is állt.

A sztálinista korszak semmivel sem volt kevésbé gyanakvó azokkal szemben, akik alkalmazkodtak hozzá, mint azok esetében, akik kezdettől fogva igyekeztek távolságot tartani tőle. Utóbbiak közül jó példa Sárdi László gyalogos főhadnagy. Stilisztikai szempontból is maradandó – és jellege miatt paradigmatikus – az az analfabetizmust felhánytorgató jellemzés, amelyet 1950-ben adott róla a szentendrei hadkiegészítő parancsnokság: „F.K.P. tagja [csak volt – U. K.], politikailag teljesen analfabéta, nemis, [sic!] képezi magát, nem érdeke neki a Politikai [sic!] tudás, osztály elenségé [sic!] vált, klerikális befojás [sic!] alatál [sic!], nem megbizhato [sic!]."[66]

65 Tömösvári Zsigmond volt katonai attasé közlése a szerzővel. Némethre lásd még Tömösvári (2013) 165–170.

66 HL KI Sárdi László személyi okmánygyűjtője, kérdőív, Görög István főhadnagy széljegyzete, 1950. április 20.

KITÜNTETÉSEK BUDAPEST OSTROMÁÉRT

Egy mondás szerint a háborúban a hátországra hulló bombák és a kitüntetések közös metszete, hogy mindkettő ártatlant talál. Ez az első világháború és az ezt megelőző korszakokra biztosan nem áll, de Budapest második világháborús ostroma kapcsán a szovjet–magyar kitüntetésekre már maximálisan igaz. Az ostromban tényleges vagy vélt részvételért kapott kitüntetések viszont fontos indikátorai annak, hogy az érintett mennyire sikeresen tudott beilleszkedni az új rendszerbe. A Szovjetunió Elnöki Tanácsa 1945. június 9-én „Budapest bevételéért" emlékérmet alapított, amelyből 1995-ig 362 050 adományozás történt. Ez a szám sok kérdést felvet, mert a szovjet támadó csoportosítás élelmezési létszáma Budapest ostroma során 1944 végétől a román csapatokkal együtt, de a légierő nélkül nem haladta meg a 160 ezer főt,[67] ráadásul a külföldieknek történő adományozás egyáltalán nem volt konzekvens. A Budapestet ostromló román katonák nagy része nem kapta meg ezt az emlékérmet, és a Budai Önkéntes Ezred tagjai közül is csak azok, akik a háború vége után is hivatásos állományban maradtak – de közülük sem mindenki. Sajnos nincsenek adataink arról, hogy hány esetben került sor posztumusz adományozásra. Mivel a szovjet katonai terminológiában a budapesti támadó hadműveletbe a 2. és a 3. Ukrán Front összes, 1944. október 28. és 1945. február 11. között Budapest irányába indított, illetve a felmentési kísérletek elhárítását célzó akcióját beleértik, ezért az adományozási gyakorlat feltehetően sok olyan személyt is érintett, aki valójában be sem lépett a főváros akkori közigazgatási területére (amely mellesleg nem esik egybe Budapest mai közigazgatási területével).

A Budapest ostromában szovjet oldalon (is) részt vett magyar kitüntetettek zöme (Tóth Sándor szerint 69 fő)[68] 1947. február 11-én Szviridov altábornagytól kapta meg az emlékérmet. Aznap hivatalosan 80 kitüntetett nevét sorolta fel az *Új Szó*, a szovjet hadsereg magyar nyelvű lapja –

67 A szovjet támadó csoportosítás létszámára lásd Ungváry (2021) 95–100.

68 Tóth (1960b) 10.

de a kitüntetettek között többeknek semmi közük sem volt Budapest ostromához.[69] A kitüntetési gyakorlat azért is érdekes, mert másoknak már korábban is adományozták ezt a kitüntetést: 1946. október 4-én 18 személy részesült benne, de közülük senki sem volt a BÖE tagja.[70] Az 1947-ben kitüntetettek egy része ugyanabban az évben a Magyar Szabadság Érdemrend ezüst (tisztek), vagy bronz (tiszthelyettesek és tisztesek) fokozatát is megkapta. 1948. január 18-án újabb adományozásokra került sor.[71] Az életutakat vizsgálva megállapítható, hogy az adományozásban semmi szerepe sem volt annak, hogy az érintett ténylegesen végzett-e bármilyen harci tevékenységet, mert például Variházy Oszkár és segédtisztje, Létay Gyula is megkapta az elismerést, miközben ők csapataikkal csak 1945. február 11-én adták meg magukat, és ezt követően sem kapcsolódtak be a harcokba. Ismeretlen időpontban Péter Gábor, Oszkó Gyula és Solymosi József rendőr ezredes, Dékán István későbbi belügyminiszter-helyettes is megkapta ezt az elismerést – miközben egyiküknek sem volt köze a budapesti hadműveletekhez. Lux Gyula viszont, aki 1945. január 2-tól már a szovjet csapatok rendelkezésére

69 Ezek közé tartozik Guba László, Görgényi Dániel, Pálffy György, Pórffy György, Somogyi Imre, Szalvay Mihály – esetükben az elvégzett partizániskola és az ezzel kapcsolatos nem budapesti bevetés, úgy látszik, adományozási jogcímet jelenthetett.

70 Magyar szabadságharcosok szovjet kitüntetése. *Új Dunántúl*, 1946. szeptember 21. 1.; Magyar állampolgárok szovjet kitüntetése. *Magyar Nemzet*, 1946. szeptember 21. 1. A kitüntetettek: Abelovszki Antónia, Berényi Dezső, Gábor István, Kis János, Ihász Katalin, Kovács István, Lencsés János, Polgár János, Nemes Éva, Rékai Miklós, Szabó Pál, Székely János, Beszédes Antal, Zamek Vladimír, Lévai Béla, Márton József, Oláh Margit, Szabó Ferenc. A kitüntetettek kapcsán nem sikerült eddig kiderítenem, hogy pontosan milyen érdemek alapján részesültek az elismerésben, de az biztos, hogy többségében olyan személyekről van szó, akik egyénileg szovjet alakulatok keretein belül vettek részt a harcokban, vagy partizánok, illetve mélységi felderítők voltak. Közülük négyen (!) voltak nők – későbbi női kitüntetettek egyáltalán nem ismertek. A kitüntetettek tevékenysége az esetek egy részében a *Magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom* című kislexikonból (Liptai [főszerk.] [1987]) beazonosítható.

71 Az ekkor kitüntetettek közül csak Kőszeghy Albert nevét tudtuk azonosítani, feltehetően ő 1947-ben nem tudta átvenni kitüntetését. Lásd HL Ellenállási Gyűjtemény, Kőszeghy Albert visszaemlékezése, 1963. május 10., 6.

állt és 1945. február elején a Logodi utcában megsebesült, nem kapott semmilyen kitüntetést.

Előfordult olyan is, hogy valaki dacára annak, hogy Budapesten átállt és részt vett a harcokban, nem a „Budapest bevételéért" emlékérmet kapta meg, hanem a „Nagy Honvédő Háborúban Németország felett aratott győzelemért" adományozott emlékérmet – miközben utóbbi elvileg mindenkinek járt volna, aki az előbbit is megkapta.[72]

Sajnos az iratok pusztulása miatt nem tudhatjuk, hogy hány olyan kitüntetett volt, aki Budapest ostromában végzett tevékenységéért a „másik oldalról" is kapott elismerést: csak a szovjet és magyar oldalról később többszörösen kitüntetett Pagony Iván esetében ismert az, hogy őt az ostrom alatt parancsnoka kifejezett kérésére a II. osztályú Vaskeresztre felterjesztették,[73] azonban ezt az információt ő bölcsen nem írta bele egyetlen önéletrajzába sem, és tanú sem akadt, aki a kitüntetés átadásáról nyilatkozott volna. A BÖE hivatásos és 1945 után is továbbszolgáló tisztjei közül az elismerésben 1947-ben összesen huszonegyen[74] részesültek.

Esetenként bizonyos kitüntetések sajátos utóéletre tettek szert. Hreskó Mihály tizedesnek például Bánki Béla százados 1946. február 7-én állított ki egy igazolványt arról, hogy az érintett a tűzkereszt I. osztályának viselésére jogosult. Ez biztosan így is volt, hiszen Hreskó már a Don-kanyarban is kiérdemelhette ezt a kitüntetést, amit három hónap frontszolgálat után lehetett kapni, ráadásul Budapest teljes ostromát is végigcsinálta – nagyrészt a védők oldalán. Az ügy furcsasága abban rej-

72 Ilyen eset Fodor Józsefé, aki a vizsgált csoportban egyébként az 1945–1948 közötti korszak egyik legjobban dekorált tisztje volt (Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztje, ezüst és arany Érdemérme), ennek dacára (vagy épp ezért) 1950-ben leszerelték, majd kitelepítették, 1956 után rendfokozatát is elvették.

73 Katona (szerk.) (2022) 481.

74 Butyka Géza, Cseresnyés Árpád, Deutsch József, Esküttt István, Fodor József, Garay Béla, Jászberényi István, Kertész Gyula, Kőszeghy Albert, Lakatos István, Létay Gyula, Mogyoróssy Sándor, Németh Dezső, Pagony Iván, Polgár Sándor, Pongrácz Árpád, Radnai Győző, Szegedi Sándor, Variházy Oszkár, Zalay János, Zajtay Antal. Bár Némethet elvileg 1947-ben tüntették ki, ő saját okmánygyűjtőjében 1948. szeptember 15-ét adta meg ezzel kapcsolatos dátumként.

lik, hogy ezt a kitüntetést, hasonlóan minden 1945 előtt adományozott elismeréshez, a demokratikus honvédségben tilos volt hordani, és elvileg ezért igazolásokat sem lett volna szabad adni róluk.

Néhány esetben a BÖE kiérdemesült tagjai megkapták a Felszabadulási Jubileumi Emlékérmet, amelyet 1975-ben adományoztak viszonylag széles körben – nem csak katonaállományúaknak és nem csak olyanoknak, akik fegyveres cselekményekben is részt vettek. Ebben a kitüntetésben azok részesülhettek, akiktől nem vették el rendfokozatukat, és akik élő kapcsolattal rendelkeztek a HM felé, ilLetve akik MSZMP-tagként vagy más módon szorosabban kapcsolódtak a Kádár-rendszerhez. Ez azonban a BÖE-tagok kevesebb mint 10%-áról volt elmondható.

Variházy Oszkár kitüntetési szempontból is érdekes eset. Mint a BÖE „hivatalos arca" 1945–1948 között begyűjthette a szovjet „Budapest bevételéért" emlékérmet és a Magyar Szabadság Érdemrend ezüst fokozatát is. Ezt követően azonban rá is a „horthysta katonatiszt" árnyéka vetült, hiába lépett be a kommunista pártba. 1950-ben nyugdíjazták – 1989-ig az indoklás „egészségügyi okokról" szólt, de a család egyértelműen politikai retorziónak élte meg a történteket.[75] 1953-ban teljesen megvakult és 1959-ben elhunyt. 1990. március 1-jén az emlékezetpolitikai senkiföldjére került HM még benne látta a folytatható tradíciók letéteményesét, és posztumusz a Magyar Köztársaság babérkoszorúval ékesített Zászlórendjével tüntette ki. Sokatmondó, hogy nem sokkal később maga a kitüntetés is megszűnt – az új Magyar Köztársaság politikai vezetése ugyanis úgy döntött, hogy az 1922-ben alapított Magyar Érdemrendet újítja fel, az egyébként teljesen pártsemleges – eredeti alakjában is vörös csillag nélküli – Zászlórendet pedig 1991-ben megszünteti.

A szovjet kitüntetések adományozása elhúzódhatott. Pagony Iván 1977-ben vehette át a szovjet fekete-tengeri flotta veteránjainak adományozott kitüntetést a budapesti szovjet katonai attasétól.[76] Az utolsó szovjet-orosz kitüntetést a BÖE tagjai közül feltehetően Ichnát Gyula kapta: 1995. május 31-én az Orosz Föderáció egy közelebbről meg nem

75 Kacsó (1995) 36.

76 HL Ellenállási Gyűjtemény, Pagony Iván levele, 1985. február 18.

nevezett emlékérmet (minden bizonnyal a fasizmus feletti győzelem 50 éves jubileumi érmét) adományozták neki.

A BÖE-TÖRTÉNET FÉLOLDALAS KANONIZÁLÁSA

Sajátos módon az antifasiszta hagyományokat állítólag annyira nagyra tartó kommunista rendszer számára a budai önkéntesek története sokáig egyáltalán nem került az emlékezetpolitika fókuszába. 1948 és 1958 között erről az égvilágon semmi sem jelent meg a napi sajtóban, illetve az ún. tudományos periodikákban. Ezt követően azonban a szaktudományosnak szánt és a napi politikai emlékezet csendben ugyan, de kettévált. Míg előbbi területen történt némi változás, addig az utóbbiban a BÖE számára még sokáig nem volt hely.

A BÖE szaktudományosnak szánt feldolgozása 1958-ban indult. Az egyszerű nógrádi vasutas szülőktől származó, 1924-es születésű Tóth Sándor, akit pénzügyi szolgálatvezetőből minősítettek át saját kérésére hadtörténésznek, kezdett el a Hadtörténelmi Intézet hadtörténelmi alosztálya vezetőjeként foglalkozni a BÖE történetével. Kérdőíveket küldött az elérhető BÖE-tagoknak, és alapvetően erre alapozva jelentette meg 1960-ban azt a dolgozatát, ami a későbbiekben számos változatot is megélt. Annak ellenére, hogy az első Budapest ostromáról szóló magyar mű megírásával is őt bízták meg[77] és ehhez a kutatáshoz Moszkvába is kiutazhatott, a szovjet katonai irattárban csak minimális mértékben tekinthetett bele az iratokba. Jellemző, hogy szovjet vendéglátói még azt a térképet sem bocsátották rendelkezésére, amelyen a szovjet jelentésekben is szereplő háztömbkódok be voltak rajzolva, így Tóth a neki kiadott minimális irat-anyagon is csak a legnagyobb nehézségek mellett tudott így-úgy eligazodni.[78] Tóth természetesen a kor politikai elvárásainak megfelelően írt (azzal népi káderként maga is azonosult), azonban munkáját igyekezett tényekre alapozva végezni, és az általa gyűjtött visszaemlékezések máig

77 Tóth (1975).

78 Tóth Sándor szóbeli közlése Ungváry Krisztiánnak.

a BÖE történetének legfontosabb forrásai. Emellett 1970-ben György István jelentetett meg egy riportkötetet, amely alapvetően Tóth gyűjtésére támaszkodva szólaltatta meg a BÖE érintettjeit – természetesen csak azokat, akik személyükben is a Kádár-rendszerbe történt beilleszkedést képviselhették.

Másképp alakult a BÖE közéleti emlékezete. Az antifasiszta ellenállókat 1945-től elvileg a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége lett volna hivatott összefogni. Ez a szervezet azonban csak a moszkovita kommunista ellenállókat fogadta be, és alapvetően a párt, illetve a BM kádertartalékaként működött. Jellemző rá, hogy eleinte inkább csak a külföldi kommunista ellenállók felvételét tartotta fontosnak. Taglétszáma a megalakuláskor 96 fő volt, 1948-ra a létszám kb. 500 főre növekedett, de a BÖE egyetlen tagja sem volt köztük. Azoknak, akik kevésbé megbízhatónak számítottak, csak a Magyar Partizánbarátok Szövetsége nevű álcivil szervezetbe lehetett belépni.

A szervezés nyilvánvaló egyoldalúsága az egyébként többségében nem kommunista alapon álló antifasiszta ellenállókat[79] is arra motiválta, hogy saját szervezettel rukkoljanak elő. Erre 1946-ban még volt lehetőség. 1946. október 6-án megalakult a Magyar Nemzeti Ellenállás Szabadságharcosainak Szövetsége, és kapcsolódott hozzá a Magyar Diákok Szabadság Frontja is. Ezek a szervezetek lényegében minden nem kommunista antifasiszta ellenállót tömörítettek – de ezekben sem szerepeltek a BÖE tagjai. 1947. november 22-én egy kormányrendelettel létrehozták az Ellenállók Igazoló Bizottságát – ami csak arra szolgált, hogy a „nemkívánatos" antifasisztákat kizárhassák. Az intézkedés egyébként is furcsa volt, ugyanis elvileg már korábban minden érintett átment egy igazoló eljáráson. 1948. február 28-án az SZDP–MKP egyesítés mintájára ezeket a szervezeteket Magyar Szabadságharcos Szövetség néven egyesítették. A szervezetnek fénykorában 50 000 tagja volt, köztük 1914 „igazolt" kommunista partizán, valamint néhány BÖE-tag (csak azok, akik egyúttal hivatásos tisztek is voltak). Ezt követően azonban az antifasiszta ellenállók közül még a kommunistákra is nehéz idők jártak: a tagság felét

79 Erre a problematikára lásd Bartha (2021).

kizárták a szövetségből, számos személyt letartóztattak és többeket ki is végeztek. 1955 januárjában kerülhetett sor újabb bajtársi találkozóra, de a BÖE soraiból erre sem hívtak meg senkit, és részükre nem is adományozták az ekkor alapított, sorszámozott kiadásban készült „Fegyverrel a hazáért" emlékérmet – és ezen két ismert kivételt leszámítva[80] a későbbiekben sem változtattak. Ezt követően a szervezet sorsa meglehetősen viharosan alakult, több átszervezés és egy botrányos küldöttgyűlés után végül 1957 végén az MSZMP politikai bizottsága a leépítés mellett döntött. A Politikai Bizottság ekkor keletkezett értékelése árulkodik azokról az indulatokról, amelyek ebben a körben fortyogtak: „Erősen megmutatkozott, hogy sok volt partizán és illegális harcos az elmúlt években elszenvedett sérelmein nem tudta magát túltenni. A lezajlott vitában is kiviláglott, hogy a tagság jelentős része éveken át megrekedt a fejlődésben, nincs fogalmuk a demokratikus centralizmusról, a 'demokráciásdit' [sic!] játszották a küldöttközgyűlés vitájában. [...] sok az izgága, kispolgári, anarchista elem, [...] sok partizán gondolkodásában káros avantgardizmus [értsd a párttól független gondolkodás – U. K.] mutatkozik meg, ami nem új keletű jelenség."[81] A verdikt ennek megfelelően szigorú volt: „fél éven belül fokozatosan el kell sorvasztani a Partizánszövetség kerületi szervezeteit."[82] Ilyen légkörben a BÖE-tagok bevonása fel sem merülhetett.

1961-től a Partizánszövetség némileg aktivizálódhatott, köszönhetően annak, hogy az ideintegrált Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága felhasználhatónak tűnt arra, hogy az NSZK-val szemben kártérítési igényekkel lehessen fellépni. Nem túlzás, ha azt írjuk, hogy a Partizánszö-

80 Ismereteink szerint a tisztek közül csak Pagony Iván kapta meg a „Fegyverrel a Hazáért" emlékérmet (más néven Magyar Partizán Emlékérmet) 1974-ben – feltehetően nem függetlenül ekkori társadalmi beágyazottságától (leszerelése után az MTA-ban pénzügyi vezetőként, majd a KSH-ban dolgozott, emellett pedig idegenvezetőként is dolgozott. A legénységi állományból pedig Táborosi Elek szerezte meg ezt az elismerést, minden bizonnyal azért, mert egyébként is munkásőr és MSZMP-szervező, valamint pártbizottsági tag volt.

81 MOL 288.f. 5/58.öe., 1957.12.20., 213–214.

82 Uo.

vetség vezetői kápóként működtek azokkal szemben, akiket képviselniük kellett volna.[83]

Az, hogy a BÖE-tagok bármilyen társadalmi aktivitást fejthessenek ki, sokáig teljesen elképzelhetetlen volt. Azok az asztaltársaság-típusú találkozók, amelyeket a második világháború egy (al)egységhez[84] tartozó veteránjai szerveztek 1945 és 1948 között, a BÖE esetében nehezen tudtak létrejönni, mivel a tagság eredetileg a legkülönbözőbb csapattestekhez tartozott, és zömük nem is Budapesten lakott. Dr. Buru János tartalékos főhadnagy 1958-ban szervezett ilyen eseményt,[85] de ezeknek a magánakcióknak politikai okokból sem lehetett folytatása. Ráadásul a potenciális tagokból eleve ki kellett zárni azokat, akik korábban csendőrtisztek voltak (a csendőrség egészen az 1980-as évekig stigmatizáló hatású volt), azok pedig, akiket különféle meghurcolások sújtottak, szintén nehezen lehetett integrálni a MEASZ soraiba. Márpedig nemigen volt olyan tiszt, akit ne sújtott volna valamilyen módon hátrányos megkülönböztetés – a szervezőmunkát, illetve a társadalmi aktivitást viszont a zömmel vidéki földműves foglalkozású közkatonáktól kevéssé lehetett elvárni.

A szervezést a „horthysta" tisztek stigmatizálása miatt elsősorban azok végezték, akik közkatonaként vagy tiszteskent, esetleg tiszthelyettesként voltak a BÖE tagjai, és ezt követően is a honvédségi szolgálatot választották, és nem estek a koncepciós eljárások áldozatául. Ez viszont rendkívül redukálta a szóba jöhető személyi kört. A vezetés elsősorban az eredetileg csak tisztesi állományú Csécsi Barnabás feladata lett, aki 1974-ben alezredesként szerelt le és számos pártfunkciót is ellátott. A BÖE-tagok között Butyka Géza volt az egyetlen olyan eredetileg is hivatásos tiszt, aki a Honvédségtől mehetett 1975-ben nyugdíjba.

1967-ben a Vérmezőn felavatták az egység Szabó Iván által tervezett emlékművét, ami meglepő módon a művész önálló gondolkodásáról

83 A Partizánszövetség szerepére lásd Ungváry Krisztián: Kárpótlás és kifosztás között: Németország kárpótlási fizetései a Kádár-rendszerben. In: Ungváry (2014) 213–262.

84 Munkaszolgálatos századok, illetve a huszár, tüzér vagy ejtőernyős veteránok találkozóiról is vannak adatok. Az alegység a század vagy üteg szervezetet jelentette.

85 Kacsó (1995) 37.

tanúskodott, ugyanis egyáltalán nem volt kihívóan pártállami jellegű. A történteket semmilyen formában sem heroizálta, és egyetlen kommunista szimbólum sem szerepelt rajta. Esztétikai értelemben az alkotás nem hősökről, hanem áldozatokról szólt, ami a kor politikai színvonalához képest mindenképp merész lépésnek tekinthető – ennek megfelelően negatív kritikát is kapott: „enervált, karakter nélküli" alkotásként írt róla például a *Dunántúli Napló*.[86] Az emlékmű létrejötte azonban nem jelentette a BÖE-tagok rehabilitálásának kezdetét. 1977-ben ettől nem messze, a Déli Pályaudvar előterében avattak fel egy emléktáblát, amelyen a következő szöveg szerepelt: „A budai önkéntes ezred harcainak emlékére / A déli pályaudvarért 1945 / február 5–9-ig vívott harcokban esett át a tűzkeresztségen a budai önkéntes ezred. Katonái fegyvert ragadtak, hogy életük árán is harcoljanak a német fasizmus ellen."

1971-től a Partizánszövetség óvatosan megpróbálkozott a társadalmi nyitással, amennyiben elvileg lehetővé tette a budai önkéntesek, a Görgey-zászlóalj, a KISKA-alakulatok, illetve a jugoszláv vagy szlovák partizánegységek harcosainak felvételét. Arról azonban, hogy saját soraikon belül legalább kibeszélhetőek legyenek azok a sérelmek, amelyek az érintetteket érték, szó sem lehetett. Emellett a Partizánszövetség társadalmi elfogadottságának mértéke sem tette vonzóvá a szervezetet, hiszen az köztudomású volt, hogy sértettségek és avantgardizmus ide vagy oda, a szervezet alapvetően mégiscsak a rákosista–sztálinista belügyes káderek otthona. 1982-ben a szövetséget ismét átszervezték, és új „népfrontosabb" elnevezést is adtak neki, ettől kezdve Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége lett. Ettől kezdve találhatók dokumentumok arra, hogy a MEASZ-on belül egy „Hazai fegyveres ellenállási tagozat B.Ö.E. csoport" is működött. 1986. április 10-én ez a csoport újra levele-

[86] B. Pilaszanovich (1969) 7. Hasonlóan elítélő kritika jelent meg a *Népszabadság* 1972. december 10-i számában is. Az emlékmű értékelése kapcsán figyelembe kell venni azt is, hogy mivel elvileg csak az MSZMP illetékeseinek jóváhagyásával lehetett ilyesmit felállítani, az alkotás esztétikai kritikája egyúttal óhatatlanul a megrendelő kritikáját is jelentette volna – és ezért az emlékművel kapcsolatos vita sem volt nyíltan lefolytatható.

ket küldött ki azoknak, akiket el tudott érni az önkéntesek közül, annak érdekében, hogy a végzendő antifasiszta „politikai munkához" újabb tudományos muníciót gyűjthessenek.

Az 1982-től megindított „népfrontos" nyitás terve eleinte vérmes reményeket keltett a szövetség (és az MSZMP) vezetőiben. A várt 15–20 ezer új tag helyett csak 6389 kérelem érkezett be, és ezek alapján 1986 végéig 4080 felvétel történt, a többit elutasították. Nem határozható meg, hogy ebben az időszakban a MEASZ-ba hány volt BÖE-tag lépett be, de számuk nem lehetett százas nagyságrendű sem. 1989. január 1-jén a MEASZ 124 elhunyt és 220 élő BÖE-tagot tartott nyilván, azonban a többségük nem volt a MEASZ tagja.[87]

A rendszerváltás időszakában úgy tűnt, hogy a BÖE tagjai az állami emlékezetpolitika centrumába kerülnek. Az 1990-es években a magyar állam és a főváros hivatalosságai természetesnek tekintették, hogy megkoszorúzzák az egység emlékművét a Vérmezőn. Csak a II. kerületi emlékművet távolították el, bár volt egy kísérlet arra, hogy ezt átalakítsák. Boros Géza az ügyről így írt: „Az emlékmű egyik oldalán magyar, a másik oldalon szovjet katonák küzdenek a közös célért. A két oldalt a falat robbanásszerűen áttörő ötágú csillag köti össze. Amikor az emlékmű sorsáról döntöttek, nem az ezred szerepének történelmi megítélése vagy a formanyelvében a szokásosnál modernebbnek számító alkotás művészi értéke, hanem az ötágú csillag jelentett problémát. A bontást javasló II. kerületi önkormányzat részéről még az is felmerült, hogy ha a csillagot köztársasági (koronás) címer formájúra vésetnék át, az emlékmű maradhatna. Ez azonban a mű tartalmi meghamisítása lett volna, így végül – a szintén sokak nemtetszését kiváltó – áthelyezés mellett döntöttek."[88] A II. kerületi Önkormányzat 1992-ben 39 szavazattal 3 ellenében úgy határozott, hogy az emlékmű a Szoborparkba kerüljön. Van némi szimbolikája annak, hogy helyén 1998 óta Petri Lajos szobrászművész *Bánat* című szobra áll.

A rendszerváltás nem csak nyilvánosságot, hanem egymással versengő emlékezetpolitikai ajánlatokat is jelentett. Az addig csak Nyugaton

87 A névlistát közli Sárközi (1995) 137–142.

88 Boros (2002) 48–49.

szabadon szervezkedhető Magyar Harcosok Bajtársi Közössége, a Vitézi Szék és más szervezetek hazatérhettek, és természetesen saját magukat kívánták a magyar történelem legitim örököseinek beállítani. Mindez nem ment konfliktusok nélkül, mivel például egy ludovikás évfolyam-találkozón olyanoknak kellett egy asztalhoz ülnie, akik nem csak képletesen, hanem a gyakorlatban is a front két oldalán álltak: az MHBK alapvetően a Szálasi-kormányt is elismerő személyekből állt, és 1945–1953 között beszervezési tevékenységével a nyugati titkosszolgálatok egyik fő beszállítója lett. Ezzel szemben a hivatásos m. kir. tisztikar túlnyomó többsége Magyarországon maradt, és közülük a legtöbben megpróbáltak tovább szolgálni a kommunista rendszerben is. Érdekes módon a pártállami eredetű hadtudomány képviselőinek zöme minden további nélkül asszisztált a nyugati katonai emigráció térfoglalásához, jó példa erre M. Szabó Miklós, aki 1987-ben még tagadta a magyar vadászpilóták hősiességét, majd 1999-ben Horthy-idézetekkel dicsőítette az érintetteket, és azon kesergett, hogy egyesek korábbi „kínos handabandázása az önbecsülés természetes tudását is kikezdte."[89]

A BÖE tagjai ebben az emlékezetpolitikai versengésben egyértelműen a „másik oldal" képviselőivé váltak. Történeteikre egyre kevésbé kíváncsi a társadalom, miközben a Budapest ostroma iránti érdeklődés máig folyamatosan növekszik. A szenvedéseik iránti érdektelenség azért is furcsa, mert az ostrom utolsó szakaszában biztosan állíthatjuk, hogy – életben maradása érdekében – több magyar katona vett részt tényleges harci cselekményekben a szovjet oldalon, mint a németek mellett, és a halálos áldozatok száma is nagyobb volt. Természetesen a BÖE-tagok közül is mindenki, aki kérte, 1990 után visszakapta rendfokozatát és adott esetben elő is léptették, illetve megkaphatták az 1991-ben alapított „Független Demokratikus Magyarországért" kitüntetést – ez volt az egyetlen olyan elismerés, amelynek odaítélésében nem érvényesült semmilyen diszkrimináció.[90] A BÖE aktív tagjai közül közéleti szerepre senki sem

89 A kérdésre lásd Ungváry (szerk.) (2005) 620.

90 Az 1992. július 28-án alapított „Független Demokratikus Magyarországért" emlékérmet mindenki megkaphatta, aki 1945. május 9-ig önként jelentkezett a magyar

vállalkozott.[91] Utolsó megmozdulásaikra az 1990-es évek második feléig van adat. Azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a magyar állami emlékezetpolitika azokat tartja hősnek, akikkel szemben ők harcoltak, életkorukból adódóan szerencsére nem kellett már megtapasztalniuk.

ZÁRSZÓ

Amennyiben a BÖE tisztjeinek átállással és továbbszolgálással kapcsolatos motivációit vizsgáljuk, felemás eredményekre jutunk. Minden jel arra mutat, hogy az érintettek átállásában a „karrier" mint szempont egyáltalán nem játszott szerepet. Az adott helyzetben ugyanis sokkal többről, életről-halálról volt szó, és ezt az érintettek is nagyon jól tudták. Amennyiben a státus megőrzése bármit is számított volna a döntés során, akkor arányaiban sokkal több tisztnek kellett volna jelentkeznie a szovjet oldalon folytatandó harcra. A tisztek felülreprezentáltsága azonban egyáltalán nem állapítható meg. Legfeljebb az jelenthető ki, hogy arányaiban több hivatásos, mint tartalékos tiszt jelentkezett a szovjet oldalon. Ez pedig azzal függhetett össze, hogy a hivatásos tisztek számára épp elitstátuszukból adódóan sokkal nehezebben meghozható döntés volt a civilbe öltözés és az alámerülés, mint a tartalékosok esetében. Minden jel arra mutat, hogy a jelentkezés folyamatában a túlélési esélyek latolgatása döntött. Ezt igazolják a legénységi állomány reakciói is. Amikor azt látták, hogy tisztjeik jelentkeznek, általában ők is így tettek, míg amikor a tisztek passzívak maradtak, a legénység is ugyanúgy tett. Összességében annál az 1619 személynél, amelynél az érintettek rendfokozata rendelkezésre áll, az mutatható ki, hogy az érintettek kevesebb mint 2,5%-a volt hivatásos, 5%-a tartalékos tiszt. Ezek az arányok rá-

honvédségbe. Ezt összesen 4500 alkalommal adományozták, de ebből kb. ezer posztumusz adományozás volt.

91 Tóth Sándor, aki Ungváry Krisztiánt segítette korábbi kutatásaiban, ezzel kapcsolatban lakonikusan csak annyit jegyzett meg, hogy ő nem cserél köpönyeget – ez az attitűd vélelmezhetően a BÖE 1990 előtti felvállaltan antifasiszta tagjaira is jellemző volt.

adásul még önmagában semmit sem jelentenek, mert Budapest ostroma során elsősorban a legénységi állomány fogyott el (elsősorban a szökések, kevésbé a harci veszteségek miatt), így az ostromgyűrűbe szorultak között a tisztek létszáma felülreprezentált volt, és különösen így volt ez a hivatásos tisztek esetében.

A státusmegtartás kérdései sokkal inkább jelentek meg az események után. Ugyanis újabb, immár békésebb körülmények között meghozható döntést igényelt az a kérdés, hogy az érintett kíván-e tovább szolgálni a „demokratikus" honvédségben, megint újabb (bár egyáltalán nem feszültségmentes) döntést igényelt 1946–1949 között ennek a döntésnek esetleges felülvizsgálata, majd ismét döntést igényelt a hivatásos tisztek esetében biztosan bekövetkező retorziókra adott későbbi – rehabilitációra, rangvisszaszerzésre irányuló – reakció. Az érintettek magatartásából egyértelműen megállapítható, hogy messze túlnyomó többségüknek a tiszti életpálya volt a nagybetűs hivatás, és ez a hivatásszeretet nem magyarázható az ezzel elérhető társadalmi státussal. Mindez azokban a kétségbeesett kísérletekben is tetten érhető, amelyek az elvett rendfokozat legalább szimbolikus visszaszerzésére irányultak. Az 1950-es évektől a hivatásos tiszti pálya már nem jelentett komoly társadalmi megbecsültséget, viszont azzal járt, hogy az érintett maximálisan ki volt téve a pártállam adminisztratív intézkedéseinek, nem beszélve azokról a kötelező körökről, amelyeket a kötelező pártoktatások róttak az érintettekre. Azok, akik időben tudtak váltani és esetleges katonai szaktudásukat az iparban hasznosíthatták, nagyobb eséllyel tudták elkerülni a kivégzéssel és börtönnel is fenyegető koncepciós pereket – bár a megtorlásoktól itt sem lehettek biztonságban. Leginkább zökkenőmentes útjuk azoknak volt, akik sportvonalon tevékenykedtek (Berczelly Tibor és Papp Bertalan): ezt a Rákosi-rendszer is honorálta, és az érintetteknek társadalmi megbecsülést is adott.

A vizsgált életutak közül különösen elgondolkodtató Lux Gyula esete. Ahhoz képest, hogy a BÖE tagjai közül elvileg ő büszkélkedhetett volna a legkomolyabb fegyveres szerepvállalással, ennek gyümölcseit ő sem tudta learatni. Szerepe lehetett ebben az önmenedzselési készség hiányainak, illetve életviteli gondjainak, de úgy tűnik, a kor személy-

zetiseit egyáltalán nem érdekelték azok a tények, amelyek a tényleges antifasiszta tevékenységet illusztrálhatták volna.

Ami számunkra leginkább érdekes ebben a történetben, az az a kulturális és politikai „senkiföldje", ahová a BÖE tagjai 1945 után kerültek. Szenvedéstörténetükre, egyéni sorsaikra sokáig senki sem volt kíváncsi. 1962 után legalább mint „szubelit" az érintettek töredéke így vagy úgy integrálódhatott a Kádár-rendszerbe, bár ebben sem volt sok köszönet, hiszen 1945 utáni meghurcolásaikról ők sem beszélhettek, és korábbi bajtársaikkal sem tarthattak kapcsolatot anélkül, hogy az ne járt volna az állambiztonsági szervek akcióival. A rendszerváltás pedig néhány év után a BÖE „hivatalos" tagjait is – életükben nem először – kulturális és politikai hajótörötté változtatta.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári források

Centralnij Arhiv Minyisztyersztva Oboroni Rosszijszkoj Fegyeraciji (CAMO) – Podolszk [Oroszországi Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Irattára]

857 fond, 1. állag, 162. csomó, a Budapesti Csoport hadinaplója

HM Központi Irattár

Személyi okmánygyűjtők: Á. Szabó József, Baczoni Ottó, Bakó Bertalan, Bánki Béla, Baranyabán Rezső, Bíró Imre, Boricza László, Butyka Géza, Csenki Sándor, Cseresnyés Árpád, Csiky Oszkár, Csók Imre, Daróczy István, Enyedy László, Erdey György dr., Erdődy Gyula, Esküt István, Fodor József, Forgách József, Gaál Károly, Galkó Ernő, Gáll Dezső Garay Béla, Harnóczy György, Hetsey Pál, Kertész Gyula, Kohánszky Béla, Kovács Béla II., Kőszeghy Albert, Kövesdi László, Kubicza János, Légrády Ede, Létay Gyula, Lux Gyula, Magyarossy János, Mészöly Győző, Mogyoróssy Sándor, Moór Lóránt, Paál Dezső,

Pálhidi Gyula, Papp Bertalan, Papp József, Petri József, Polgár Sándor, Pongrácz Árpád, Radnai Győző, Rák Dániel, Reiter Ferenc, Ruszkabányai István, Sárdi László, Sipos Lajos, Sömjén Rezső, Szücs Miklós, Tállos Sándor, Tary Miklós, Tátrai Ferenc, Tóth Ferenc, Várnagy Antal, Vigh József, Zajtai Antal, Zalay János.

HM Hadtörténelmi Levéltár

VKF 306/b doboz, Beregfy levele Greiffenberghez és 1945. február 3-i jelentés.

HM Ig.Biz 4548 Harnóczy György

Személyi okmánygyűjtők: Deutsch Imre, Novák Ernő

Ellenállási Gyűjtemény 184.sz. Budai Önkéntes Ezred iratai

Tanulmánygyűjtemény (Tgy): 3116 Salamon Aurél: Budán történt

Magyar Országos levéltár

Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyve 288.f. 5/58.öe., 1957. december 20.

Interjúk

Benyovszky Győző, Létay Gyula, Salamon Aurél, Tóth Sándor

Felhasznált irodalom

Asik (1981) — Asik, Mihail: Emlékeim a budai Önkéntes Ezred harcairól. *Hadtörténelmi Közlemények*, 28. évf. 2. sz. 260–278.

B. Pilaszanovich (1969) — B. Pilaszanovich Irén: Szabó Iván szobrai. *Dunántúli Napló*, 1969. szeptember 14. 7.

Ballagó (1975) — Ballagó László: Vöröskokárdások. [A Budai önkéntes Ezred megalakulásának epizódjai.] *Igaz Szó*, 20. évf. 2. sz. 2–3.

Bartha (2021) — Bartha Ákos: *Véres város*. Budapest, Jaffa.

Birszky (1974) — Birszky Márton: Hárman az egykori Budai önkéntes Ezredből. [Kőszeghy Albert, Kaposvári Ádám, Szlavkovszky Mihály.] [1944. december 28 – 1945. február 13.] *Munkásőr*, 17. évf. 1. sz. 12–13.

Boros (2002) — Boros Géza: *Szoborpark – A mi Budapestünk.* Budapest, Budapest Főváros Önkormányzata.

Gazsi (1970) — Gazsi József: A Budai Önkéntes Ezred. *Ifjú Kommunista*, 14. évf. 2. sz. 12–13.

Gelencsér (1979) — Gerencsér Miklós: Történet a trafikosról. *Népszabadság*, 37. évf. 35. sz. (1979. február 11.) 6.

Gulay (1970) — Gulay István: Budai önkéntesek. *Igaz Szó*, 18. évf. 3. sz. 20–22.

György (1970) — György István: *Kétezerötszázan voltak.* Budapest, Magvető.

Harsányi (szerk.) (1969) — Harsányi János (szerk.): *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945.* Budapest, Zrínyi.

Horváth (1998) — Horváth János: A Csendőrlaktanya elfoglalása és a Budai Önkéntes Ezred toborzása. *Militaria*, 9. sz. 315–317.

Horváth (1988) — Horváth Miklós: Volt egyszer egy ezred. *Igaz Szó*, 36. évf. 9. sz. 6–8.

Kacsó (1995) — Kacsó Lajos: Variházy Oszkár palackpostája. *Magyar Honvéd*, 6. évf. 8. sz. 36–37.

Katona (szerk.) (2022) — Katona András (szerk.): *„Hej fiúk, az élet mégiscsak szép!" Vitéz Lakatos Ferenc m. kir. ezredes hadinaplója 1915–1969.* Budapest, A Szerző magánkiadása.

Kerezsi–Kun (1970) — Kerezsi Endre – Kun László: Főiskolásaink harca Budapest felszabadításáért és az élet beindításáért. In: *Tudományos Közlemények, 1970/II.* Budapest, Magyar Testnevelési Főiskola, 129–146.

Liptai (főszerk.) (1987) — Liptai Ervin (főszerk.): *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon.* Budapest, Zrínyi.

Nevenkin (2019)	Nevenkin, Kamen: *A Budapest erőd.* I–II. Keszthely, PeKo.
Rainer (2018)	Rainer M. János: *Századosok.* Budapest, Osiris.
S. I. (1982)	S. I.: Balogh Imre története. [A Budai önkéntes Ezred katonája] *Magyar Nemzet,* 38. évf. 37. sz. (1982. február 13.) 3.
Sárközi (1975)	Sárközi Sándor: Harcban a Budai Önkéntes Ezred katonájaként. *Honvédségi Szemle,* 29. évf. 4. sz. 19–21.
Sárközi (1979)	Sárközi Sándor: *Küzdelmes katonaévek.* Budapest, Zrínyi.
Sárközi (1991)	Sárközi Sándor: *A Budai Önkéntes Ezred parancsnoka. Variházy Oszkár élete.* Budapest, MH Módszertani Központ.
Sárközi (1995)	Sárközi Sándor: *Budán harcoltak.* Budapest, Magánkiadás.
Schubert (1998)	Schubert Katalin: Nem csak egyszer volt Budán kutyavásár. Szalay Antal, a budai önkéntesek hadnagya, ma rehabilitált őrnagy. *Humán Szemle,* 14. évf. 2. sz. 148–150.
Takács (1985)	Takács Tibor: Csatában jó Budavárért. *Néphadsereg,* 38. évf. 5. sz. 11.
Tóth (1960a)	Tóth Sándor: Budapest felszabadításáért. Magyar katonák a szovjet hadsereg oldalán. *Valóság,* 3. évf. 2. sz. 4–11.
Tóth (1960b)	Tóth Sándor: A Budai Önkéntes Ezred története. *Hadtörténelmi Közlemények,* 7. évf. 1. sz. 67–96.
Tóth (1961)	Tóth Sándor: *Budai önkéntesek.* Budapest, Zrínyi.
Tóth (1975)	Tóth Sándor: *Budapest felszabadítása.* Budapest, Zrínyi.
Tóth (1980a)	Tóth Sándor: *A Budai Önkéntes Ezred.* Budapest, Zrínyi.
Tóth (1980b)	Tóth Sándor: A Budapesten körülzárt ellenséges erők megsemmisítése, a főváros felszabadítása. In: *Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből.* Harmadik kiadás. Budapest, Zrínyi, 245–284.

Tóth (1988) Tóth Sándor: A Budai Önkéntes Ezred utóélete. *Igaz Szó*, 36. évf. 12. sz. 6–7.

Tömösvári (2013) Tömösvári Zsigmond: Egy kevéssé ismert katonai attasé: Németh Dezső vezérkari ezredes. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 23. évf. 31–34. sz. 165–170.

Udvardi (1980) Udvardi Gyöngyi: „Csak a csend volt furcsa ...; Akik Budapestért harcoltak. [Szekeres János emlékezése a Budai önkéntes Ezred harcaira] *Népsport*, 34. évf. 36. sz. (1980. február 13.). 5.

Ungváry (szerk.) (2005) Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború.* (Nemzet és emlékezet). Budapest, Osiris.

Ungváry (2014) Ungváry Krisztián: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből.* Budapest, Jaffa.

Ungváry (2021) Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma.* 8. bővített és javított kiadás. Budapest, Corvina.

Ványai (2020) Ványai Márton: A Vörös Hadsereg személyi állományának veszteségei az 1945. évi budai kitörési kísérlet során. *Hadtörténelmi Közlemények*, 133. évf. 1. sz. 157–172.

Ványai (2023a) Ványai Márton: Amit kevesen tudnak: magyar segítséggel foglalták el Budapestet. *Qubit.hu*, 2023. január 27., https://qubit.hu/2023/01/27/amit-kevesen-tudnak-magyar-segitseggel-foglaltak-el-a-szovjetek-budapestet (Letöltés: 2023. július 20.)

Ványai (2023b) Ványai Márton: Csend a vihar előtt. A Vörös Hadsereg harctevékenysége a kitörés előtti órákban Buda területén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. évf. 1. szám, 83–114.

Variházy (1980) Variházy Oszkár: Budától Tolnáig. *Honvédségi Szemle*, 34. évf. 2. sz. 12–13.

Bárány Balázs

„Maga nagyon jó helyen van a szociáldemokrata pártban."

Marosán György és a fordulat évei

Minden politikus életében akadnak olyan csomópontok, amelyek utólag meghatározónak bizonyulnak az egész pályafutás emlékezete szempontjából. Marosán György életében 1956 kétségkívül ilyen volt, de nem elhanyagolható a szerepe az 1944 és 1949 közötti éveknek sem. Jelen írás célja, hogy bemutassa ez utóbbi időszakban kifejtett tevékenységét, különös tekintettel a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Kommunista Párt (MKP) választási együttműködésére, majd fúziójára.

Marosánnak a politikai elit tagjaként nagy befolyása volt a munkásmozgalomra, ám az eseményekben gyakorolt hatását emlékirataiban meglehetősen túlértékelte. Renitens személyisége, felületes marxista műveltsége és idealizmusa megfelelő fogaskerékké tette őt a szovjetizálás gépezetében. Erre utal a címbeli idézet[1] is, mely állítólag Rákosi Mátyástól származik, aki előszeretettel használta fel az SZDP kommunistabarát szárnyát riválisai ellen. Marosán a szocialista eszmébe vetett vakhite miatt sorra vállalta a konfliktust nemcsak az előző rendszer képviselőivel, de azokkal is, akik a Második Magyar Köztársaságot kívánták felépíteni. Fontos szerepet kapott a népbírósági perekben, a pártközi tárgyalásokon, a Kisgazdapárt gyengítésében, az SZDP balratolódásában,

1 Marosán (1968) 653.

belső ellenzékének félreállításában, valamint a munkáspártok egyesítésében. Tette mindezt abban a tudatban, hogy egy jobb világ megteremtésén dolgozik – míg valójában egy (számára is) végzetes utat választott.

Az 1944 és 1949 közötti időszakot sokan sokféleképp nevezték már. Bibó István „próbálkozó demokráciának",[2] a korabeli sajtó „koalíciós korszaknak"[3] keresztelte el ezt a fél évtizedet, míg napjaink szakirodalmában „korlátozott képviseleti demokrácia"-ként jelenik meg.[4] Vannak, akik ezek között a „fordulat évét"[5] keresik, ám ahelyett, hogy a diktatúra kialakulását egy időponthoz kötnénk, talán helyesebb a „fordulat éveiről"[6] vagy „presztalinizációról"[7] beszélni, ami jobban érzékelteti a kommunista hatalomátvétel folyamatát.[8]

Ahogy említettem, Marosán ebben az időszakban került a magyar politikai elit tagjai közé, s volt ennek része 1950-es letartóztatásáig. Az elit szociológiai értelemben egy olyan kis létszámú csoport, ami a társadalmi hierarchia csúcsán foglal helyet. Hétköznapi értelemben ez a fogalom sokszor a „kiválóságok" szinonimájaként használatos.[9] A politikai elit olyan személyekből és csoportokból áll, akik közhatalmi pozíciót töltenek be, ily módon befolyással vannak az állami és a politikai döntésekre.[10] Az elitfogalom újabb tisztázására nemrég Szegő Iván Miklós tett kísérletet. A hazai és a nemzetközi elitkutatások alapján azt állapította meg, hogy a csúcselitbe tartozó személyek döntenek a társadalmi reprodukció számára fontos erőforrások újraelosztásáról, ám döntéseikre hatással van egy alsóbb

2 Bibó (1947) 25.

3 Például *Magyar Nemzet*, 1946. október 15.; *Szabad Szó*, 1946. október 15.

4 Kalmár (2014) 52.

5 Például Csicsery-Rónay (1999) 66–67.

6 Rainer (1998) 17–39.

7 A koalíciós éveket Gyarmati György presztalinizálásnak nevezi, mely során a demokratikus keretek mögött rejtve zajlott a kommunista egyeduralom előkészítése. Szerinte a valódi sztalinizáció, azaz a bolsevik modell kiépítése 1948 és 1953 között történt, melyet egy rövid de- és resztalinizációs időszak követett. Bővebben lásd: Gyarmati (2011) 20–27.

8 A szovjetizálás fogalmának áttekintését részletesen lásd: Bottoni (2015) 44–48.

9 Andorka (2006) 158.

10 Körösényi (2002) 41.

réteg, az ún. szubelit. Szegő ebbe alapvetően a pártállami nómenklatúrát sorolja, amely végrehajtja a hatalom döntéseit, miközben el is szenvedi azokat. Ezek alapján megállapítható, hogy a hatalmon lévők e szubeliten keresztül állnak összeköttetésben a társadalommal.[11] Eszerint Marosán politikai karrierje során főként a szubelitben mozgott, és csak bizonyos időszakokban (1948–1950, 1956–1962) tartozott a politikai elithez.[12]

1944-ben Marosán már huszonkét éve szakszervezeti tag volt. Tizennégy évesen, nagyváradi péklegényként lépett be a mozgalomba, melyben számos apa- és testvérfigurát is talált magának. Ezek közül kiemelkedett Rozvány Jenő,[13] akinek hatása minden bizonnyal egész szellemi fejlődésére rányomta bélyegét. A fiatal Marosán lényegében az ő marxista „bibliamagyarázatain" nőtt fel, így 1926-os repatriálásakor meglepve tapasztalta, hogy az erdélyi szakszervezet a magyarországihoz képest „vörösebb" volt. Ez annyit tesz, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a II. Internacionálé elvei alapján politizált, míg Rozvány már a III., azaz a Komintern útmutatásait követte.

Rövid vidéki munkák után Budapesten helyezkedett el, itt vált Mónus Illés[14] egyik tanítványává. 1931-ben nyugat- és észak-európai vándorútra ment, ahol a fasizmus előretörését érzékelte. Ez tovább erősítette ben-

11 Szegő (2021).

12 Bár akad vélemény, mely szerint 1945 után nem volt esély új politikai elit létrehozására. Helyette inkább a pártállami nómenklatúra kezdett el kiformálódni. Vö. Huszár (2007) 9–10.

13 Rozvány Jenő (1878–1938): erdélyi baloldali teoretikus a két világháború között. A kolozsvári és a nagyváradi munkásmozgalom ismert alakja, azok képviselője a Komintern első kongresszusán. Marx több művét is az ő fordításában ismerték meg. A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, a munkásegység szükségességének korai hirdetője. A sztálini tisztogatások során 1937-ben letartóztatták, majd Juzsnoje Butovóban kivégezték. Bővebben lásd: Fuchs (1970).; Főcze (2020) 55–71.

14 Mónus Illés (1888–1944): a huszadik századi baloldali gondolkodás egyik megkerülhetetlen alakja, akit gyakran emlegettek a „párt esze"-ként. Európai szintű gondolkodó volt, aki átlátta a marxizmus és a szociáldemokrácia áramlatait. Előadásai és szemináriumai több szakszervezeti tag elméleti képzése szempontjából meghatározónak bizonyultak. 1944 novemberében a nyilasok kivégezték. Bővebben lásd: Sipos (1988); Agárdi (1992); Csunderlik (2020) 163–169.

ne a rozványi alapvetést: a munkásegység szükségességét. E szerint a szociáldemokratáknak és a kommunistáknak nem külön, hanem együtt kell harcolniuk az erősödő szélsőjobboldal ellen, s csak ezután lehet eldönteni, hogy melyikük lesz később képes megmutatni a nem kapitalista társadalmi fejlődés felé vezető utat.

A huszonöt éves pékmunkás fokozatosan haladt felfelé a mozgalmi hierarchia grádicsain, melynek fő terepe az Élelmiszeripari Munkások Országos Szövetsége (ÉMOSZ) volt. E haladás azonban nem bizonyult zökkenőmentesnek. Makacs és lázadó természete egyre több problémát okozott nemcsak neki, de a munkásmozgalomnak is. A Gömbös-kormány idején számos koncepcióbeli vitája volt Mónussal és a pártot vezető Peyer Károllyal. Egy ízben még egy radikális hangnemű sütőszaklap indításával is próbálkozott, amivel nemcsak a szakszervezet vezetőit haragította magára, de még Sombor-Schweinitzer József[15] figyelmét is felkeltette. Az ügy odáig mérgesedett, hogy pár napra még a szakszervezetből is kizárták.[16]

Emiatt a harmincas évek közepén akrobatikatanárként kereste kenyerét, miközben továbbra is aktív mozgalmi munkát végzett – főleg a szívének oly kedves dalárda körül. Az évtized végére már nemcsak a kórusban, de a politikában is megtalálta a hangját: újságcikkeiben jó érzékkel kezdte tematizálni a sütőmunkások bérproblémáit, valamint a vasárnapi munkaszüneti nap lehetőségét. Ennek eredménye, hogy 1939–1940-ben az iparügyi minisztérium kénytelen volt érdemi lépéseket tenni e kérdésekben. A sikert a mozgalom is honorálta: 1941-ben Marosánt már az SZDP Végrehajtó Bizottságában találjuk.

Egy évvel később a József Attila Emlékbizottság megalakításakor találkozhatunk a nevével, amikor a fél évtizede elhunyt költő budapesti új-

15 Sombor-Schweinitzer József (1895–1950): rendőrfőkapitány-helyettes, az 1919 utáni titkosrendőrség egyik legismertebb vezetője. „Szakterülete" a szélsőséges mozgalmak elleni fellépés volt, melyet nemcsak gyakorlati, hanem teoretikus szinten is vizsgált. 1944-ben a Gestapo fogságába került. A második világháborút követően segédkezett a magyar háborús bűnösök felkutatásában. Bővebben lásd: Kovács T. (szerk.) (2009) 7–16.

16 Ördögh (1977) 85–86.

ratemetését kezdték el szervezni. Az ehhez kapcsolódó irodalmi est, valamint a sír felett elhangzott beszédek átlépték a rendőrség ingerküszöbét, s ez 1942 nyarán három hónapos vizsgálati fogságot jelentett Marosán számára. A párt ekkor már a vidéki munka szervezésében is számított rá – egy ilyen kiküldetés során érte a német megszállás híre.

1944. március 19-től a Gestapo irányításával számos ellenzéki politikust és közszereplőt tartóztattak le, köztük az SZDP vezetéséből Peyert és Mónust is, a pártot pedig betiltották.[17] A szórásból Marosán sem maradhatott ki: a nagykanizsai internálótáborba került, ahonnan végül, elmondása szerint belügyminisztériumi utasításra, október 5-én kiengedték.[18] Nem is sejtette, hogy fél évvel később már mint képviselő tér ide vissza.

EGY UTOLSÓ KÉZFOGÁS

Az internálásból hazatérve Marosán első dolga volt, hogy a gettóból kihozza feleségét.[19] Először édesanyjánál, majd egy korábbi szerelménél bújtatta, míg ő egy barátja, Gerson Rudolf pékségében húzta meg magát. A város ostroma idején ez a műhely szolgált nekik menedékül. Szerencséjére a pékmunkásokat felmentették a katonai szolgálat alól, így a napi munka mellett igyekeztek kenyérrel ellátni a rászorulókat.[20]

Visszaemlékezése szerint Marosán október 15-én, Horthy rádiós proklamációját megelőzően találkozott utoljára Mónus Illéssel.[21] Hogy

17 Ránki (1978) 130.

18 Marosán (1968) 614. Szabadulása minden bizonnyal összefüggésben volt az éppen ekkor zajló moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokkal.

19 Hogy ez pontosan mit jelent, arra emlékirataiban nem tér ki. Erre vonatkozó adatot a kutatás során eddig nem találtam, tehát nem világos, hogy a budapesti gettóból vagy egy csillagos házból hozta ki. Ennek jogcíméről is csak találgatni tudok: talán Marosánné SZDP-tagsága is közrejátszhatott a dologban.

20 Szabadulásáról, felesége elhelyezéséről, illetve az ostrom alatti tevékenységéről csak a *Tüzes kemence* utolsó előtt fejezetére tudunk támaszkodni. Marosán (1968) 615–635.

21 Uo. 621.

valóban az a beszélgetés hangzott el köztük, ami a kötet végén olvasható, nem tudhatjuk. Eszerint főként a vidéki pártszervezés került szóba, ami mellett egy fontos, felhatalmazó erejű kijelentést is Mónus szájába ad: „Élt bennem a gyanú, hogy kommunista lettél. Úgy látszik, ilyen szempontból rosszul ítéltelek meg. A jövőben még fokozottabban kell vigyáznunk. Ki tudja, hogy nekünk, akik 24 éven át viseltük gondját a pártnak és próbáltunk helytállni az ellenforradalmi Magyarországon, lesz-e majd döntő szavunk a pártban? Lesz-e?... Kétséges. De segíthetünk! Teljesen új helyzet alakul ki. [...] Egyvalami megkönnyítheti a helyzeteteket: ha partnerek tudtok lenni a kommunistákkal. Meglátod: sokan el fognak hagyni bennünket, ezzel számolni kell, de tisztultabb lesz a helyzet! A felelősség, amit most vállalni kell, éppúgy nem hárítható el, mint ahogy mi sem háríthattuk el 1919 után."[22]

Később egy időskori interjúban ekképp értékelte a találkozást: „Ez volt a búcsútalálkozás, 1944. október 15-én, vasárnap. Mónus nemcsak tudós, politikus, hanem gyakorlati szakszervezeti ember, aki érezte és tudta, hogy miként formálódik a magyar munkásmozgalom. A történelmi esélyek váltakozó adottságai között, a katasztrófában vált kötelező realitássá, hogy egyesíteni kell az erőket."[23]

Egyéb forrás híján pontosan nem tudhatjuk, hogy Mónus mit mondott ezen a vasárnap délelőttön tanítványának. Abból viszont, hogy Rozvány Jenő óta nemigen volt olyan személy, akire Marosán ekkora tisztelettel nézett volna, arra következtethetünk, hogy ezek a szavak felszabadítóan hatottak rá: a tekintélyszemély, akivel többször volt súrlódása nézetei miatt, végre elismerte, hogy a kommunistákkal együtt kell működni! Ennek tisztázására Mónusnak már nem volt alkalma. Kézfogásukat követően hamarosan a nyilasok fogságába került, akik november 2-án a Duna-parton kivégezték.

Visszaemlékezései szerint a pékség, ahol Marosán az ostromot átvészelte, a Soroksári út és a Haller utca sarkán, a Steiner Kekszgyár szomszédságában volt. A környéket a szovjet csapatok 1945. január 13–14-

22 Uo. 622.

23 Rapcsányi (1988).

én érték el. Marosánt (elmondása szerint) 15-én egy szovjet tiszt kereste fel, aki tájékoztatta arról, hogy Pesterzsébetre érdemes mennie, mert „ott már legális élet van".[24]

A szociáldemokrata pártvezetés nagy része ekkor azonban még fogságban vagy illegalitásban volt. Kéthly Anna a Nógrád megyei Bánkon egy rokona papírjaival nevelőnőnek adta ki magát,[25] Szakasits Árpád és Bán Antal a fővárosban rejtőzködött, míg Peyer a mauthauseni koncentrációs táborban sínylődött. Marosán szakszervezeti ismerősein keresztül felvette a kapcsolatot Bán Antallal. Ő közölte vele 1945. január 30-án, hogy az SZDP nevében Debrecenbe kell utaznia, ahol megkezdheti a tárgyalásokat az újjáalakult pártok képviselőivel.[26]

A NAGY TALÁLKOZÁS

Az SZDP 1945-ben az ország második legnagyobb pártjának számított. Egyes becslések szerint a háború utáni újjászervezés olyan jól sikerült, hogy a párt nyáron már közel félmillió tagot számlált.[27] Ezt azonban az MKP már ősszel utolérte, így a két munkáspárt együtt már közel egymillió taggal rendelkezhetett.

1945 januárjában az SZDP nevében Marosán György vette fel a kapcsolatot a Debrecenben megalakult ideiglenes kormánnyal. A cívisváros nem volt ismeretlen terep számára: az első világháború idején az itteni gyermekotthonban élt, a húszas években pedig, Erdélyből történő átköltözése után egy ideig itt próbált elhelyezkedni.

Ehhez képest az Ideiglenes Nemzetgyűlés 230 tagjából csak 43-at adtak a szociáldemokraták, ami a párt méretéhez és befolyásához képest

24 Marosán (1968) 767–768.

25 B. Kádár (2023) 80.

26 PIL 283. fond 10/41. ő.e. 7–8.

27 A taglétszámot nem tudjuk pontosan meghatározni, mert ilyen típusú nyilvántartás ekkor még nem volt. A félmilliós becslés alapszervi beszámolók alapján készült. Strassenreiter (2008) 186.

meglepően alacsony volt. A testületben ugyanis kommunista többség uralkodott (90 fővel), maguk mögé utasítva ezzel az akkori legnagyobb erővel és befolyással bíró kisgazdapártot (56 fő). A „túlméretezést" Gerő Ernő a „helyi elvtársak túlbuzgóságával" és a „nagy sietséggel" magyarázta.[28]

A náci Németország vereségét követően, valamint a győztes nagyhatalmak vetélkedésének kezdetén a munkásmozgalom ismét válaszút elé került: együtt vagy külön? Azaz, milyen úton érhető el az áhított új társadalmi berendezkedés: egy egyesült munkáspárt vezetésével, vagy két független, de szorosan együttműködő testvérpárt munkája révén?

1945 májusában (több kisebb tervezetet követően) az SZDP elfogadta a párt új programját, majd az augusztus 18–20-án ülésező XXXIV. pártkongresszus elfogadta az ország újjáépítésére vonatkozó munkatervet is. Ebben célul tűzték ki „a nép államának megteremtését", az emberi és polgári szabadságjogok garantálását, a köztársasági államforma bevezetését, a földreform kiteljesítését, a kulcsiparágak államosítását, valamint a nagyhatalmakkal (főként a Szovjetunióval) és a szomszéd országokkal való megbékélést.[29]

Egyes források szerint érkezése után Marosán meglehetősen elszigetelten dolgozott, amit főleg viselkedésének köszönhetett: követelőző, harsány stílusa nem tett jó benyomást a debreceni szociáldemokratákra, Takács Ferencre és Valentiny Ágostonra. Egy alkalommal haza kellett mennie a fővárosba, hogy Bán megerősítésével térjen vissza, melyben az állt, hogy joga van felvenni a kapcsolatot a többi párttal.[30]

A kommunista pártból Révai József és Farkas Mihály tárgyalt vele, de Rákosi Mátyás is szakított rá időt. A Moszkvából érkező pártvezérnek rögtön szimpatikus lett, ám hamar kiderült, hogy marxista ismeretei igen felületesek. Rákosi így emlékezett vissza a találkozásra: „Megjelent nálam egy napon másodmagával Marosán György. Nagy érdeklődéssel hallgattam, részben, mert ő volt az első a fővárosi szociáldemokraták fia-

28 Izsák–Kun (szerk.) (1994) 14.

29 Balogh–Izsák (szerk.) (2004) 36.

30 Gábor (2001) 81–82., 133.

tal nemzedékéből, akivel alkalmam volt találkozni, és mert úgy hallottam, hogy baloldali. S tényleg, nagyon határozottan beszélt a két munkáspárt egységfrontjáról. Ez a határozottság azonban azonnal határozatlanságba csapott át, mihelyt én egy lépéssel továbbmentem, s felvetettem a két párt egyesülésének kérdését. Viszont a fasiszta reakció elleni harcról határozottan beszélt, s helyeselte azt az erélyt, mellyel pártunk e téren fellépett. Azt nála sem volt nehéz megállapítanom, hogy a marxizmus nem erős oldala, s hogy ezen a téren, mármint a szocialista elméletben való jártasság terén, ő sem jelentett haladást a régi szociáldemokrata garnitúrával szemben. Ennek dacára, Valentinyvel vagy Takáccsal összehasonlítva, pozitíven ütött el tőlük."[31]

Hasonlóan nyilatkozott Marosánról 1948 áprilisában Horváth Márton, a *Szabad Nép* főszerkesztője az SZK(b)P KB Külföldi Információs Osztálya magyar referatúrája részére: „a legkülönb a baloldali szociáldemokraták közül. Munkás volt. Most a kommunisták befolyása alatt áll. Elméleti képzettsége rendkívül gyenge, inkább az érzékére és intuíciójára hagyatkozik. Nincsenek komolyabb elméleti ismeretei. A beszédeire általában nem készül fel rendesen. Ha munkások előtt szerepel, nem ritka, hogy a helyi zsargont használja, ezzel is hangsúlyozva a munkástömegekhez való közelségét, ezzel együtt jóakaratú ember, lehet vele dolgozni. Szavát adta, hogy tanulmányozni fogja a marxista elméletet."[32]

S ha már elmélet, akkor itt érdemes megjegyezni, hogy fogalmi kérdésekben az MNFF pártjai között sem volt konszenzus. Mindegyikük másként gondolkodott demokráciáról, fasizmusról, reakcióról, és a szocializmusról. „Zavar van a szocializmus körül, és áthidalhatatlannak látszó ellentét áll fenn a demokrácia értelmezése s a forradalom szükségessége tekintetében."[33] – írta a kortárs szemtanú, Bibó István.

És valóban: míg az FKgP, a PDP, valamint az SZDP és az NPP jobbszárnya politikai váltógazdaságban gondolkodott, addig a kommunisták számára a demokrácia nem jelentett mást, mint egy átmeneti fázist a

31 Rákosi (1997) 159.

32 Izsák–Kun (szerk.) 260.

33 Bibó (1945) 5–43.

szocializmus felé vezető úton. Ez utóbbi hallatán az előbbiek valamiféle osztályellentéteket kiegyenlítő társadalmi rendszert képzeltek el, ahol a kapitalizmus vadhajtásait vissza lehet nyesni, míg Rákosiék számára ez a szovjet típusú rendszer adaptációjával volt egyenlő. Nem véletlen, hogy az MKP kerülte e fogalmak tisztázását.[34]

Marosán György demokráciaszemléletét korábban Medgyesi Konstantin vizsgálta meg tüzetesebben.[35] *Az úton végig kell menni* című visszaemlékezés alapján megállapította, hogy Marosán számára egy szabadságjogokra épülő demokratikus rendszer nem bírt értékekkel, hisz ez „azt is biztosítja, hogy az antidemokratizmus velünk egyenlő jogokat élvezzen. De az a demokrácia sem kell, amely a koldusnak jogot biztosít ahhoz, hogy a híd alatt aludjon."[36] Medgyesivel egyetértve kimondhatjuk, hogy Marosán számára az volt „antidemokratikus", ami hátráltatta egy szocialista rendszer kiépítését.

A fenti elemzéshez egy kiegészítést tennék. Az olyan baloldali szociáldemokraták számára, mint Marosán, alapvető élmény volt az üldöztetés, majd a fasizmus terrorja. Ennek folytán csalódtak a demokratikus intézményekben, elfordultak a szociáldemokrata értékektől és eltolódtak a szélsőbal irányába. Számukra a kapitalizmus csak a fasizmus egyik válfaja volt, ami ellen a Szovjetunióban látták az egyetlen védelmezőt. Szervilis magatartásuk és demokráciaszkepszisük oka ilyenformán visszavezethető az üldöztetéstől való félelemre.[37]

DEBRECENTŐL BUDAPESTIG

A pártok vezetői hamar felismerték, hogy megfelelő előkészületek nélkül a parlamentáris demokrácia nehezen működtethető, ezért a koalíció létrejöttekor mintegy „organikusan" megszülettek az ún. pártközi értekezle-

34 Standeisky (2015) 14., 36., 40. és 46.
35 Medgyesi (2019) 133–134.
36 Marosán (1980) 150.
37 Kovács A. (1997) 186–187.

tek. Itt az eredeti elképzelések szerint a koalíciós partnerek egyeztethették elképzeléseiket, lefolytathatták vitáikat. Később aztán ez az intézmény hatásos fegyverré vált az MKP kezében arra, hogy az FKgP pozícióit gyengíthesse. Rákosi ebben számíthatott mind az NPP, mind az SZDP baloldalára – köztük az ülések többségén jelen lévő Marosánra is.

Az első pártközi értekezletek egyik központi témája az élelmezési krízis kezelése volt. Köztudott, hogy a háború után a hazai élelmiszer-termelés összeomlott: az állatállomány jelentős része vagy elpusztult, vagy jóvátételi kötelezettségként elvitték a szovjet csapatok, míg a termést az aszályos nyár tette tönkre. Az éhezés leginkább a fővárosban jelentett problémát. 1945. február 14-én Marosán javasolta, hogy állítsanak fel 150–200 ezer ember élelmezésére alkalmas népkonyhákat.[38] Javaslata be is került az Ideiglenes Nemzeti Kormány 347/1945 M.E. rendeletébe,[39] melynek hatására 1945 nyarán már 124 hatósági és 278 üzemi főzőhely tette lehetővé 150 ezer ember napi egyszeri étkezését.[40]

Február 18-án került sor Marosán első olyan nyilvános beszédére, melyből már érzékelhető, hogy van hajlama a politikai ellenfelekkel szembeni hangulatkeltéshez. Ekkor tartották az első legális megemlékezést Somogyi Béla és Bacsó Béla újságírók negyedszázaddal korábbi meggyilkolásáról. Az emlékbeszédben elmondta, hogy a szocialista mártírok gyilkosait „ismerjük", „leszámolást akarunk", és az ilyen ellenféllel szemben nem lesz kímélet.[41]

Szűk egy hónappal később ismét hallhatta őt a nagyközönség a debreceni Kossuth téren. A nemzetgyűlés pártjai ekkor közösen ünnepelték meg március 15-ét, az SZDP nevében pedig Marosán mondott ünnepi beszédet. Ebben Batsányi sorait parafrazeálta, amikor felszólította a hallgatóságot, hogy „Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek!".[42] A beszédben egyébként már az a történelemszemlélet köszönt vissza, melyet a Szov-

38 *Népszava*, 1945. február 16.

39 *Magyar Közlöny*, 1945. március 31.

40 Valuch (2013) 287.

41 *Népszava*, 1945. február 20.

42 Marosán (1980) 33.; *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 17.

jetunióból hazatérő Andics Erzsébet képviselt, azaz Magyarországon 1919 és 1945 között fasizmus volt.[43]

A Kossuth téri beszédhez már eléggé fellelkesült állapotban érkezhetett, hiszen nem sokkal előtte ért véget a földosztással kapcsolatos pártközi értekezlet. Az ülést Nagy Imre földművelésügyi miniszter vezette. 1945. március 18-án a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról szóló 600/1945. ME sz. rendelet már meg is jelent a *Magyar Közlöny*ben, szeptemberben pedig a nemzetgyűlés emelte törvényerőre. A történelmi lépés meglehetős gyorsasággal zajlott le, hiszen a kommunisták ebből (is) igyekeztek lépéselőnyhöz jutni.[44] Marosán egyetértett a törvénnyel, melynek vitájában, majd az azt követő agitációs munkában is részt vett.[45] Ez alkalomból „Tiétek a föld!" címmel cikket is írt a *Tiszántúli Népszavá*ba. Ebben kijelentette, hogy az „ezeréves per eldőlt", mert a „föld, amelyet vérrel, könnyel és verejtékkel öntözött, a nincstelen parasztság kezébe került". Az írásban egy gyors történelmi kontextust is fabrikált, miszerint „Dózsa parasztjai, Esze Tamás mezítlábasai, Rákóczi kurucai, Kossuth honvédei és a modern, szocialista ipari proletariátus nem harcolt és nem vérzett hiába." S hogy ez kinek az érdeme? Marosán szerint az SZDP „mint az ország legrégibb munkás- és parasztpártja"(!) megtette azt, „amit történelmi rendeltetése parancsol". A földosztásra mint első lépésre tekint a „Földet, jogot és szabadságot!" hármas jelszavának megvalósulásából, így a cikk végén a harc további folytatására szólít fel.[46] A cikk szövegéből jól érződik, hogy az SZDP (ha igen bátortalanul is, de) megcélozta magának a parasztságot, melynek soraiban támogatottsága sosem volt túl magas.

Április 2-án a Nemzeti Sportcsarnokban megválasztották azt a 108 képviselőt, akiket Budapest delegál az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. Marosán az SZDP színeiben ezzel hivatalosan is bekerült a törvényhozásba.[47]

43 Romsics (2011) 366.

44 Rainer (2016) 50.

45 Gábor (2001) 133.

46 *Tiszántúli Népszava*, 1945. március 18.

47 *Szabad Nép*, 1945. április 4.

Május 10-én megjelent a kormány 1690/1945. számú rendelete, melyben intézkedtek a csendőrség feloszlatásáról. A rendeletről április 4-én tartottak vitát egy pártközi értekezleten, ahol Dálnoki próbálta védelmébe venni a szervezetet. Marosán visszaemlékezése szerint többen, köztük ő maga is vitába szállt a miniszterelnökkel, aki e békát lenyelve kénytelen volt visszakozni.[48]

A háború utáni első szabad május elsejét Marosán Debrecenben töltötte. Rákosinál vendégeskedett, aki meghívta egy italra azért, hogy lezárják a debreceni korszakot.[49] Május 4-én a Palace Szállóban Marosán kezdeményezésére összeült a József Attila Emlékbizottság, hogy működésének új formát adjon. A tanácskozáson jelen volt Flórián László nyomdász és zenekritikus, Hegedüs Bite Dániel költő, Szabó István újságíró, valamint József Attila nővére, József Jolán. Az emlékbizottság e találkozón önmaga feloszlatása mellett döntött, ám egyúttal létrehozták a József Attila Társaságot is, melynek céljaként a szocialista irodalom ápolását és művelését jelölték meg.[50] Bár az egyesület nem volt hosszú életű, a kezdeményezés jól mutatja, hogy Marosán nem mondott le a költő életművének további politikai felhasználásáról. Ez azért is fontos, mert ekkoriban már a kommunisták is harcba szálltak József Attila örökségéért, melyet az SZDP nehezményezett.[51]

Három nappal később tömegek ünnepelték az utcákon a háború befejezését. A Marosán házaspár Vorosilov meghívására a Béke Szállóba ment, ahol – míg mások politizáltak – megadták a módját az ünneplésnek: „Ropogós csárdást kezdtünk táncolni. [...] Szép volt az éjszaka – a béke második éjszakája..."[52]

48 Marosán (1980) 45–51.; A pártközi értekezletről lásd: Horváth et al. (szerk.) (2003) 34.

49 Marosán (1980) 50.

50 Marosán György: József Attila emlékezetére. *Népszava*, 1945. május 4.; József Attila Társaság alakult. *Népszava*, 1945. május 31.

51 Molnár (1987) 90–91.

52 Marosán (1980) 62.

„HETES LISTA, SZOCIALISTA"

1945 elején az SZDP előtt álló egyik legnagyobb feladat a szétzilált pártszervezet újrarendezése volt. Ez a fővárosban és a nagyobb városokban nem jelentett akkora gondot, mint vidéken. Ráadásul az ország keleti felében ekkorra már a kommunista párt térnyerése is meglátszott. Az SZDP emiatt Vidéki Titkárságot (VT) állított fel, melynek vezetését ismét Marosánra bízták. A feladat nem volt idegen számára, hiszen a háború előtt is dolgozott ebben a feladatkörben. Ennek szellemében munkához is látott, s a Dunántúl nagyobb településeit vette célba.

Május 27-én visszatért Nagykanizsára, ahol egy évvel korábban még internálótáborban volt. Most a helyi pártszervezet nagygyűlésén mondott beszédet, melyben a parasztságot igyekezett megszólítani. Érdemes kicsit részletesebben megvizsgálni a szöveget, hiszen sokat elárul róla, hogy 1945 nyarán ezekkel a gondolatokkal kívánta megnyerni hallgatóságát a szociáldemokrácia ügyének.

Szerinte az SZDP-t már „50 éve úgy hívták, hogy földosztó párt", melyet mindig akkor hívnak elő, amikor az ország katasztrófába került. Pártja történelmi elődjének Dózsa Györgyöt jelölte meg, aki „jogot és földet akart a népének, ezért tüzes széken elégették". Szerinte az „értelmiség és a pedagógusok" később meghamisították a történelmet, s most a nép és az ország vezetői „úgy állnak a szociáldemokrácia előtt, mint csirke a gyorsvonat előtt". Elmondta azt is, hogy 1919 után az ország parasztságát kirekesztették a föld birtoklásának lehetőségéből, s helyette kétezer arisztokrata család kezébe került minden. De hála a földosztásnak, most ugyanez a föld 700 ezer családnál van. Úgy vélte, hogy az ország jelenlegi helyzetéhez nemcsak annak vezetése, de a nép is hozzájárult, hiszen „mi voltunk az első fasiszta ország", ezért a háború terheit nekünk kell viselnünk, és új életet kell teremteni a romokon. Elsősorban az ifjúság újjászervezését tartotta fontosnak, melynek szerinte „90%-a volt fasiszta". E folyamatban kiemelte az oktatás szerepét, mely során el kell érni, hogy az emberek „többet tudjanak Adyról és József Attiláról, mint Karády Katalinról és Titkos Ilonáról".[53]

[53] PIL 283. fond 10/376. ő.e. 114–118.

A VT szervezési munkálatait Marosán egyébként igen optimistán értékelte, nyár elején tett is egy nyilatkozatot, melyben megállapította, hogy „a parasztság nagy része hozzánk jön."[54]

Augusztus 18–20-án tartották az SZDP XXXIV. kongresszusát, ennek során elfogadták a párt következő munkatervét. Ebből származott a párt új jelmondata: „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért!". A munkaterv egyébként nem sokban különbözött az MKP májusi programjától. Elvi nyilatkozatukban hitet tettek a munkáspártok „szoros együttműködése" és „zavartalan együtt haladása" mellett, a külpolitikában pedig a Szovjetunióval, valamint a dunai demokratikus államokkal való jó viszony kiépítését tűzték ki célul. A program a parasztság számára „termelő és értékesítő szövetkezetek" létesítését ígérte, ami (mint azt később látni fogjuk) nem bizonyult túl hívogatónak.[55] A kongresszus másik nagy fejleménye volt, hogy Marosán bekerült a 21 tagú pártvezetőségbe, a 11 tagú PB-be, és megkapta a vezető titkári kinevezést is.[56]

1945 nyarán az MKP kierőszakolta, hogy a törvényhatósági választásokat előbb rendezzék meg, mint a nemzetgyűlésieket, s miután szüksége volt a fővárosi szavazókra, ezért felvetették, hogy ott a munkáspártok közös listán induljanak Dolgozók Egységfrontja (DEF) néven. Az ötletet az SZDP részéről főleg Szélig Imre, Valentiny Ágoston és Peyer Károly ellenezte a leghangosabban. Utóbbiak szeptember 3-án levelet írtak a pártvezetéshez, melyben kérték, hogy minden tagnak legyen lehetősége titkosan szavazni a közös lista mellett vagy ellen. Kérésüket azzal indokolták, hogy a kérdésben a tagság is igen megosztott. Marosán, Bán Antal, Ries István és Rónai Sándor a párt szeptember 6-i PB-ülésén elítélte Peyerék magatartását.[57]

A DEF lobogója alatt Marosán szeptemberben többször is együtt kampányolt a kommunistákkal: 27-én például a Százados úti kenyérgyárban Rajk László, majd a MÁVAG-nál Rákosi Mátyás oldalán lépett a hallgatóság elé. Ez utóbbi alkalomról emlékirataiban is megemlékezett.

54 Balogh (1975) 22.
55 Balogh–Izsák (szerk.) (2004) 216.
56 Varga (főszerk.) (1999) 584.
57 Balogh (1975) 79–80.

Alig leplezett módon kérkedik azzal, hogy papír nélkül elmondott beszédével nagyobb hatást ért el a közönség soraiban, mint a kommunista pártvezér. A memoár szerint Marosán a közös lista kapcsán arról beszélt, hogy mikor feleségét megismerte, akkor kapcsolatuktól annak családja mennyire ódzkodott. „Hát ilyen világból jöttünk mi, és azért harcoltunk, és azért fogunk harcolni, hogy munkásembert a munkásembertől soha ne lehessen többé elválasztani. Ennek érdekében kell majd szavazniok." – zárta le felszólalását Marosán, melyet az emlékirat szerint tapsvihar követett. Nem úgy Rákosi beszédét, aki egy órán át felolvasta „érdekes, okos" beszédét, ám a hallgatóságra ez alig volt hatással.[58]

Az október 7-i voksolás hidegzuhanyként hatott a munkáspártokra: az addig Budapesten jelen sem lévő FKgP a szavazatok 50,54%-át vitte el, így a DEF 42,7%-kal csak a második helyet szerezte meg.[59] Az eredményt az SZDP és az MKP sajtója igen eltérő módon tárgyalta: míg a *Népszava* munkáspárti diadalról írt, addig a *Szabad Nép* szerint a kisgazdák győzelme mögött a bujkáló fasiszták álltak.[60]

Az eredmény miatt az SZDP-n belül sokan a baloldalt vádolták. Szeder Ferenc szerint a párt a közös listával olyan szavazatokat „dobott el magától", melyeket egyedül indulva megszerezhetett volna. Ezt az érvelést Ries István úgy próbálta meg tompítani, hogy felhívta a figyelmet: a szavazók száma (249 711) mintegy 60%-kal meghaladta a két munkáspárt létszámát.[61] Végül október 10-én az SZDP vezetősége meghozta a döntést arról, hogy a nemzetgyűlési választásokon külön listán indul.

Marosán Vas és Zala megyében lett képviselőjelölt,[62] így a következő hónapban továbbra is a dunántúli településeket járta. A korabeli sajtó tudósításai alapján elmondható, hogy többször megfordult Keszthelyen, Nagykanizsán, Zalaegerszegen, de kampányolt Tapolcán, Türjén,

58 Marosán (1980). 94–96.

59 Hubai (2010) 163–165.

60 Révész (2022) 120–122.

61 Balogh (1975). 87. Ries kijelentése a kimutatások hiánya miatt nehezen ellenőrizhető. Izsák Lajos becslése szerint az MKP 1945 októberében kb. félmillió, az SZDP 400 ezer taggal rendelkezett. Lásd: Izsák (1998) 25. és 30.

62 Hubai (2001) 147.

Sümegen, Szombathelyen, Zalabéren és Zalaszentgróton is. Kemény mezőnyben kellett helytállnia: Zalában Varga Béla (FKgP), Rákosi Mátyás (MKP) és Kovács Imre (NPP), Vas megyében pedig Kossa István (MKP) és Veres Péter (NPP) voltak a vetélytársai.

„Nagy erővel és lelkesedéssel indult meg a választási küzdelem. Faluról falura és embertől emberig jártunk, a gyűléseket szinte futószalagon tartottuk. Életemben még ennyit sosem beszéltem, sosem szónokoltam. Mise előtt és mise után, reggel, délben és késő este, gyűlés gyűlés után. Ott aludtam, ahol éppen az éjszaka ért. Ettem, ahol éppen enni adtak, és tisztát váltottam, ha kimosták a fehérneműmet, kivasalták az ingemet, hogy a következő helyen újból szalonképes legyek. Volt idő, hogy az éhségtől és a sok beszédtől kimerülten szédelegtem, előfordult, hogy ötven km-t is hajtottunk valahova, hogy valamennyire is jól aludhassak és tisztálkodhassam. Listavezető voltam, mennem kellett. Megbolygattuk a falvakat." – idézte fel a kampány tempóját Marosán bő két évtizeddel később.[63]

Az SZDP a kampány során százezer képes plakátot helyezett el Szakasits Árpád, kétszázezret Bán Antal, Kéthly Anna, Marosán György, Ries István és Szeder Ferenc képével, 600–700 ezret pedig a „kalapácsos emberrel". Egyik leghíresebb jelmondatuk a „Hetes lista, szocialista" volt.[64]

A fenti számokból is kitűnik, hogy a papír nagyon fontos szerephez jutott a kampány során, így nem csoda, hogy ehhez kapcsolódik a választás egyik legnagyobb botránya: a papírhiány. Ennek oka az volt, hogy a papírgyárak egy része megsemmisült, illetve szovjet felügyelet alá került, a gyártás újraindítását pedig nehezítette a téli hónapokban fellépő nyersanyaghiány. A baloldali pártoknak hamar célkeresztjébe került a Dálnoki-kormány sajtópolitikájáért felelős államtitkára, Balogh István, aki szerintük sok olyan lapnak adott működési engedélyt, amelynek nem is lehetett volna. Sőt, Marosán a *Világosság* és a *Délmagyarország* hasábjain egyenesen azt állította, hogy Balogh páter a reakciós lapokat támogatja. Követelte, hogy az ügyet négypárti bizottság vizsgálja ki, valamint a sajtó felügyeletét bízzák a szociáldemokrata Millok Sándorra és a kom-

63 Marosán (1980) 111.

64 PIL 283. fond 21/5. ő.e.

munista Kállai Gyulára. A kérdésben a kormány hamar engedett, s a kért változtatásokat meglépte. Bár a papírhiányt Kállai sem tudta megoldani, a botrány a kisgazdák hírnevének ártott igazán.[65]

A kampány hevében egyfajta „mindenki mindenki ellen" hangulat alakult ki, amitől sokan az ország későbbi kormányozhatóságát féltették. Tildy Zoltán ezért azzal kereste fel a SZEB elnökét, Vorosilov marsallt, hogy ültesse tárgyalóasztalhoz a pártvezetőket a küzdelmek hevességét csillapítandó. S bár a pártok elviekben elfogadták a kezdeményezést, a valóságban ebből kevés realizálódott.[66]

A harc a kommunisták és szocialisták között is kiélesedett, melynek alapját az jelentette, hogy mindkét párt ugyanazt a szavazóbázist próbálta megszólítani. A támadást október végén Rákosi intézte az SZDP ellen, amikor felhánytorgatta Peyer 1945 előtti tevékenységét. Az SZDP vezetése a *Népszava* hasábjain tiltakozott Rákosi szavai ellen.[67]

A legnagyobb felhördülést azonban Mindszenty József hercegprímás október 18-ai pásztorlevele okozta, melyet az ország legtöbb katolikus templomában fel is olvastak. Mindszenty ebben felhívta a hívek figyelmét arra, hogy ne ijedjenek meg a „gonoszság fiainak fenyegetéseitől", és csak erkölcsileg feddhetetlen jelöltekre szavazzanak, akik nem akarják rossz útra téríteni a magyarságot. Mondani sem kell, hogy a pásztorlevelet a baloldali pártok a választásokba való beavatkozásként értelmezték. Marosán emlékirata azt is feleleveníti, hogy a kampány során miként gúnyolódott Mindszenty mondatain, majd hogyan állította őt be a szegények földjét elrabló főpapként.[68]

A november 4-ei választások eredményei aztán hamarosan újabb csalódást okoztak a munkáspártoknak: a kisgazdák a szavazatok 57%-át szerezték meg, ami már önmagában elegendő lett volna ahhoz, hogy kor-

65 Sz. Nagy (2014) 105–115.; Sz. Nagy (2021) 117–123.; Miklós (2009) 53–60., Marosán György: A kormány sajtópolitikája Debrecentől Budapestig. *Világosság*, 1945. július 20. 3.

66 Balogh (2011) 232.

67 Balogh (1975) 543.

68 Uo. 235.; Marosán (1980) 114–115.

mányt alakítsanak, ám a SZEB fent említett feltételei miatt erre nem volt lehetősége. A szociáldemokraták a maguk 17,4%-ával a második, míg a kommunisták 16,85%-kal a harmadik helyen végeztek.[69]

Marosán mind Vas, mind Zala megyében mandátumot szerzett, ebből az előbbit tartotta meg, utóbbiról lemondott Dombai János képviselőtársa javára.[70] Ő maga az eredményt annak tudta be, hogy a reakció továbbra is erős Magyarországon, s hogy hiba volt az egykori fasiszták számára is engedni a szavazást.[71]

A választási eredmények emellett azt a tavaszi állítását is végleg megcáfolták, melyek a paraszti tömegek SZDP-hez áramlásáról szóltak. Feltűnt, hogy a párt népszerűsége alig látható Budapesten és környékén kívül. Ezt a Vidéki Titkárság 1946-os jelentése főként az agrárprogram hiányával magyarázta.[72]

JOBBRA KELL ÜTNI

1945. november 15-én megalakult Tildy Zoltán koalíciós kormánya. Marosán előzetesen Rákosival egyeztetett arról, hogy a munkáspártok kikkel képviseltetik magukat, s csak ezt követően tájékoztatta Szakasitsot és Bánt.[73] A kormányban a szociáldemokraták és a kommunisták négy-négy tárcát kaptak, előbbiek a kulcspozíciónak számító belügyminisztériumot, melynek élére először Nagy Imre, később Rajk László került. Az SZDP Szakasits Árpád személyében az egyik államminiszteri, valamint az igazságügyi (Ries István), iparügyi (Bán Antal) és kereskedelmi (Rónai Sándor) tárcát kapta meg.

Marosán képviselőként foglalt helyet a nemzetgyűlésben. Bár Tildyt emberileg becsülte, pártjára ellenségként tekintett. Jól tükrözik ezt visz-

69 Vida (1986) 140.
70 Káli (2021) 129.
71 Marosán (1980) 124–127.
72 Balogh (1975) 22.
73 Marosán (1980) 75–76.

szaemlékezésének sorai: „Ki állt velünk szemben? A reakció, a jobboldal, a jövő ellensége és – a kisgazdák."[74] A következő hónapok aztán bőven szolgáltattak alkalmat ahhoz, hogy e vélt vagy valós ellenfelekkel összecsapjon.

A Külügyminiszterek Tanácsának moszkvai ülése után égetően fontos lett az államforma ügye, hiszen a győztesek egy ideiglenes kormányzattal nem köthettek békeszerződést. Ennek szellemében december elsején az SZDP részéről Szeder Ferenc vetette fel először a köztársaság bevezetésének szükségességét, melyhez pár nappal később Révai József is csatlakozott.[75] Az FKgP részéről Dobi István és Tildy Zoltán egyénileg foglalt állást az új államforma mellett, míg Mindszenty hercegprímás népszavazással döntött volna a kérdésben.[76]

A javaslatot egyedül Slachta Margit ellenezte, aki ezzel (nem először és nem is utoljára) hatalmas gyűlöletáradatot szabadított magára. A kor parlamenti vitakultúrája egyébként sem volt mentes a bekiabálásoktól, személyeskedésektől, amihez már az is elegendő volt ekkoriban, ha valaki papírból akart beszélni.[77]

A Slachta elleni támadások egyik vezéralakja Marosán volt. Csak az államforma vitájában harminckét (!) alkalommal szakította meg közbekiabálással a képviselőnő felszólalását, általában rövid, demagógiát nem nélkülöző kijelentésekkel (például Slachtának az fáj, hogy már nem fognak koronázni, vagy hogy már nem lehet udvarhölgy).[78]

Ezenkívül – a nemzetgyűlési napló tanúsága szerint – Marosán több más képviselővel is összezördült. Egy szociális kérdésekről referáló ellenzéki képviselőt a „Suszter maradjon a kaptafánál!" bekiabálással zavart meg, amit a kisgazda Kováts László a következőképp egészített ki: „A pék meg a kemencénél!". Harmadikként becsatlakozott Sulyok Dezső is, aki azt kérdezte: „Mondja, Marosán képviselő úr, miért nem maradt

74 Uo. 136.

75 Föglein (1991) 51.

76 Izsák (1998) 58–60.

77 A parlamenti vitakultúráról bővebben lásd: Palasik (2017) 318–325.

78 Nemzetgyűlési napló (1946) 299–310.

meg parkett-táncosnak?" – utalva ezzel Marosán korábbi foglalkozására.[79] E motívum egyébként később is felbukkant a parlamenti viták során. Pár nappal később az éppen tízóraiját fogyasztó Justus Pál szakította félbe Sulyokot, mire a pártonkívüli Nagy Vince közbekiáltotta, hogy „Marosán tánctanár úr majd megtanítja illemre!"[80] A feljegyzések szerint egyes képviselők (már a derültség felkeltése végett is) örömmel intéztek kiszólást irányába provokatív jelleggel, majd várták, miként reagál. Ilyen volt a pártonkívüli Pászthory István, aki egyik felszólalását már eleve a következő szavakkal kezdte: „Uraim és Marosán!".[81]

A nemzetgyűlés 1946. február elsején közfelkiáltással Tildy Zoltánt választotta meg köztársasági elnökké, így a miniszterelnöki székben párttársa, Nagy Ferenc követte. E személyi változás újabb feszültség forrásává vált. A szovjet- és kommunistaellenes nézeteiről ismert Nagy eltökélt volt abban, hogy pártja súlyát a választási eredményeknek megfelelően növelni fogja a kormányban, illetve fellépést sürgetett a földosztás során elkövetett jogsértések ellen.[82]

A miniszterelnök kijelentései vörös posztóként lobogtak a baloldal előtt. A kormányprogram vitáján a kommunisták részéről Kádár János, a szociáldemokraták részéről Marosán fejtett ki éles kritikát. Utóbbi többek között a reakció ellen folytatott „kíméletlen és kemény harcot" kérte számon, melyet a demokratikus Magyarország alapvető feltételének tartott. Ennek szellemében még határozati javaslatot is beterjesztett, melyben a közigazgatás mielőbbi megtisztítását indítványozta. A támadást Nagy Ferenc elhárította, mondván, hogy a kormány a nemzeti összefogást testesíti meg, ezért nem szabad a társadalmat ellene hangolni. Kijelentette, hogy kormánya feladatai között az államháztartás egyensúlyba hozatala prioritást élvez, melynek részét képezi a közigazgatásban dolgozók létszámcsökkentése is. Marosán ezek után javaslatát visszavonta.[83] Kettejük

79 Uo. 254.
80 Uo. 296.
81 Uo. 248.
82 Izsák (1998) 61.
83 Balogh (1975) 172–174.

viszonya később sem javult: állítólag egyszer Nagy Ferenc még azt is a fejéhez vágta, hogy két párttagsági könyve van.[84]

Rákosi azonban nem visszakozott és egyre keményebb hangot ütött meg a kisgazdákkal szemben: a párt jobboldalát a nagytőke és a polgári bürokrácia legfőbb védelmezőjének nevezte, ami akadályozza a koalíciós kormányzást. Kezdetét vette a „szalámitaktika".[85]

Ennek volt része az ún. mátraaljai eset, amikor néhány fiatal 1945 novembere és 1946 januárja között Gyöngyösön és környékén szovjet katonákat ölt meg, illetve támadt a helyi rendőrbiztosságokra. Rákosi célja az volt, hogy az üggyel a kisgazdák (és a katolikus egyház) hitelét rombolja. Ennek kapcsán számíthatott Marosánra, aki a nemzetgyűlés mentelmi bizottságánál tett javaslatot az ügyben érintett képviselők kiadatásáról – ám ezt végül leszavazták.[86]

Február 15-én az SZDP nagygyűlést rendezett a Városi Színház épületében. A fő témát természetesen a reakció elleni harc szolgáltatta. Az egyik legfenyegetőbb hangvételű beszédet itt maga Marosán mondta: „Harcos demokrácia vagyunk, leszünk, akik a történelmi tanulságok alapján a demokrácia ellenségeit ki fogjuk irtani, akármilyen köpenyben jelentkeznek is. [...] Úgy merészkedjék ki valaki a reakció és a fasizmus megbízásából, hogy az utcán most az egyszer nem a demokráciáért harcoló munkásság vére folyik majd, hanem a fasizmusé és a reakcióé."[87]

Március 5-én megalakult a Baloldali Blokk, melyet az MKP, az SZDP és NPP azért hozott létre, hogy ellensúlyozza a kisgazdapárt többségét. Harcot hirdettek a „földreform védelmére", valamint a közigazgatás „reakciós elemektől" való megtisztítására.[88] Marosán, természetesen, üdvözölte az együttműködést. „Örültem a baloldali erők összefogásának, ami a Kommunista Párt érdeme volt. Nem csoda, hogy a Kommunista Párt lett a szervezés irányítója, és a kezdeményezés is tőle indult

84 Víg (szerk.) (1970) 171.
85 Vida (1986) 171–172.
86 Palasik (2000) 162.
87 *Népszava*, 1946. február 16.
88 Salamon (1997) 60–70.

ki. Ez nemcsak személyes tapasztalatom volt, a tények sokasága bizonyította ezt."[89]

Marosán a kisgazda törvényjavaslatok folyamatos bírálatával is igyekezett a nagyobbik koalíciós „partnert" nyomás alatt tartani. Jó példa erre az a beterjesztés, ami a Magyar Parasztszövetséget a mezőgazdasági dolgozók érdekképviseleti szervezetévé alakította volna. Marosán a tervezetet korporatista jellegűnek nevezte, amivel pártja köteles szembeszállni. A javaslat megtárgyalását végül a SZEB akadályozta meg.[90]

Egy másik alkalommal, a november 12-én tartott pártközi értekezleten a malmok államosítása kapcsán Rácz Jenővel keveredett vitába. A pénzügyminiszter azzal érvelt az intézkedés ellen, hogy ez elriasztathatja a magyar gazdaság számára nélkülözhetetlen külföldi befektetőket. Marosán azonban kioktatta arról, hogy ez „ellentmond a tőke természetének", hiszen majd lesz más iparág, ahová majd jön befektető, miközben ezzel a lépéssel a liszt és a kenyér ára mérsékelhető lenne.[91] A következő évben már 14 jelentősebb malom állami tulajdonba került, melyet 1948-ban további 28 követett.[92] Azonban a forint bevezetése, az agrárolló szélesebbre nyitása, valamint a természetes kereslet növekedése miatt az élelmiszerek (s ezzel a liszt és a kenyér) ára továbbra sem mérséklődött,[93] a külföldi tőke pedig („természetéből fakadóan") az egyre nyomasztóbb szovjet gazdasági jelenlét miatt egyre inkább elkerülte Magyarországot.

1946 nyarára időszerűvé vált egy új fizetőeszköz bevezetése, így az elinflálódott pengő helyére a forint lépett. Az új pénz arra is alkalmat teremtett, hogy mérsékeljék a háború vége óta kialakult bérfeszültséget is. Egy közalkamazott 120 és 1350 forint között keresett, míg egy pék havi bére 700 forint körül mozgott.[94] Strassenreiter Erzsébet kutatásaiból tudjuk, hogy Marosán fizetése 1948-ban 1670 forint volt.[95]

89 Marosán (1980) 157.
90 Salamon (1997) 60–70.; Balogh (1975) 320–321.
91 Horváth et al. (szerk.) (2003) 391–392.
92 Endrei (szerk.) (1995) 133.
93 Marton (2012) 379.
94 Honvári (2006) 103.
95 Strassenreiter (2008) 227.

Bár a valuta stabil hátteréhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy az amerikaiak visszaszolgáltatták a magyar aranykészlet egy részét,[96] a politikusok ezt a lakossággal feledtetni szerették volna. Hamarosan ez a téma is a munkáspártok vetélkedési terepe lett, melyre Marosán (tőle szokatlan módon) igen kritikusan emlékezett vissza: „Az új pénz körül, különösen annak sikere miatt, nagy volt a rivalizálás. Természetesen a túlzásnál is több volt, amit a kommunisták mondtak, hogy a forint atyja Rákosi; de a szociáldemokratáknak az az állítása is nélkülözte a kellő tárgyi alapot, hogy a forint anyja Szakasits Árpád. Ezek erős túlzások voltak, s nemcsak azért, mert Rákosi és Szakasits csak pártvezérek voltak, és nem a magyar gazdasági élet vezetői, hanem azért is, mert a forint, mint új pénz, igen sokrétű és bonyolult, kollektív munka és harc eredménye volt."[97]

1946 májusában megkezdődött a közalkalmazottak „arányosítása", azaz a B-listázás. Ennek során Rajk belügyminiszter utasítására politikai szempontok alapján rostálták meg az államapparátus dolgozóit. A lépés egyúttal arra is alkalmas volt, hogy a kisgazdákhoz hűséges tisztviselőktől is megszabaduljanak, s hogy a munkáspártok által favorizált kádereket állítsanak a helyükre.[98] Marosán a tisztogatással messzemenőleg egyetértett, hiszen „mindenünnen ki kell seperni a reakciós és a fasiszta elemeket!", ám szerinte ez nem valósulhat meg munkásegység nélkül, ezért mind az MKP, mind az SZDP részéről is be kell szüntetni a „rivalizálást és a pártsovinizmust".[99]

Bár Marosán mindvégig a munkásegység elkötelezett harcosának számított, a pártegyesülést egy hosszú folyamat végeredményeként képzelte el. 1946 tavaszán azonban lezajlott a keletnémet kommunisták és szociáldemokraták egyesülése, ami arra bátorította az MKP vezetőit, hogy a témát napirendre tűzzék. Április 27-én a Sportcsarnokban Révai kijelentette, hogy az egyesülés akadályai nagymértékben elhárultak. Ez felhívás volt keringőre, és a szociáldemokratáknak reagálni kellett, holott

96 Honvári (2006) 104.
97 Marosán (1980) 223.
98 Gyarmati (2011) 76.
99 Marosán (1980) 227.

egy nappal korábban a két párt összekötő bizottsági ülésén az ajánlatot „négyszemközt" már elutasították. Révai után sokak meglepetésére maga Marosán mondott nemet a dologra.[100] „Akkoriban én voltam az egyetlen, aki elleneztem ezt. Nem magát az elképzelést, hanem a változás ütemét. Én tíz vagy tizenöt évet adtam volna a változásokra." – nyilatkozta a témáról harminckét évvel később.[101]

A két munkáspárt között egyre több nézeteltérés adódott, amelyeket Marosán a kommunista pártban érezhető merevséggel, szűkkeblűséggel és szektaszellemmel magyarázott.[102] E nézetkülönbségekre hivatkozva írt levelet szeptemberben a pártvezetés részére Szélig Imre. Szerinte a belpolitika zsákutcába jutott, melyből kiutat az MKP-val kapcsolatos együttműködés újragondolása jelenthet. A levélre Marosán reagált. Egyetértett azzal, hogy a vitás kérdéseket a kommunistákkal rendezni kell, ám attól is óva intett, hogy a pártban „antikommunista hullám hatalmasodjon el". Azt is leszögezte, hogy az SZDP-nek nem az MKP, hanem a polgári jobboldal a valódi ellenfele.[103]

Képviselői munkája mellett is gyakran járta az országot, mely során többször életveszélyes helyzetbe került. Ezekből általában azt szűrte le, hogy a reakció jelenléte még erős, és minden erejével azon van, hogy a jó ügyért küzdőket megsemmisítse. „Veszélyesek voltak az utazások – többször rám lőttek." – olvashatjuk visszaemlékezéseiben.[104] És valóban: december 6-án Csongrádra tartott, amikor egy ötfős társaság megpróbálta megállítani a kocsiját, egyikük még gépfegyverrel tüzet is nyitott rá. Sem ő, sem a sofőr nem sérült meg.[105] Az országjárás egyébként sem volt veszélytelen műfaj, Marosán több alkalommal is szenvedett autóbalesetet ebben az időszakban.[106] Előfordult az is, hogy egy-egy tömeggyűlésen magával a hallgatósággal különbözött össze. Emlékirataiban két ilyen esetről

100 B. Kádár (2023) 110.
101 HU-OSA-375-0-1:1/3. 8.
102 Víg (szerk.) (1970) 169–170.
103 Balogh (1975) 335.
104 Marosán (1980) 158.
105 *Népszava*, 1946. december 10.
106 Ezekről néha az újságok is írtak, például *Világosság*, 1946. január 15.

is ír: egy alkalommal Orosházán érzékelte úgy, hogy az ott megjelent tömeg „fasiszta érzelmű", míg Cegléden az elégedetlen vasutasokkal kiabált indulatosan azért, mert segítették fenntartani a Horthy-rendszert.[107]

1947 januárjában Rákosi szalámitaktikája újabb fázisba lépett. Kirobbant az ún. „összeesküvési ügy", melyben a főszerepet egy harmincas években szervezett titkos társaság, a Magyar Testvéri Közösség tagjai játszották. A nyomozás hamar „kiderítette", hogy a szervezet fegyveres hatalomátvételre készült, és több kisgazda politikussal is kapcsolatban állt.[108] „Kirobbant az összeesküvés, sokakat meglepett, engem nem ért váratlanul. Örültem, hogy az akció nem tudott kiteljesedni, és életveszélyessé válni." – olvashatjuk Marosán memoárjában.[109]

A miniszterelnök azon volt, hogy a botrány élét tompítsa, és igyekezett megszabadulni a pártba került gyanúsítottaktól. Az ügybe belekevert kisgazda képviselők kiadatását maga Marosán terjesztette elő a mentelmi bizottságnál, ám erre végül nem volt szükség, mert ők erről önként lemondtak.[110]

Február 10-én Gyöngyösi János külügyminiszter aláírta a párizsi békeszerződést. Az előkészületek során a koalíciós erők mind a sajtóban, mind az országgyűlésben egymásnak feszültek, majd Rákosi – látva, hogy pártja az igazságos rendezést kívánó közvéleménnyel lassan szembekerül – Moszkvában igyekezett némi támogatást nyerni a magyar határok ügyének. Szavai azonban süket fülekre találtak.[111]

A *Szabad Nép* újságírójaként dolgozó Vásárhelyi Miklós visszaemlékezése szerint, mikor az MKP arról beszélt, hogy a béke során a lehető legjobb kondíciókat kell Magyarország számára kivívni, akkor Marosán „darutollas kommunistáknak" nevezte őket. Szerinte a szociáldemokraták teljes érdektelenséget mutattak a nemzetiségi és a területi kérdések iránt.[112]

107 Marosán (1980) 158–160. és 162–163.
108 Szekér (2017) 39–44.
109 Uo. 271.
110 Balogh (1975) 382–383.
111 Romsics (2006) 138–154.
112 Kozák (2017) 88–89.

Marosán memoárja igen szűkszavúan ír a békéről. Szerinte ez egy büntetés volt, melyet az előző rendszer fasiszta kalandorsága miatt mértek az országra. Sorai azt tükrözik, hogy hitt a kollektív bűnösségben, és a határmódosításnál jobban zavarta a lakosság értetlensége. „Az külön is nyomasztó volt, hogy itthon senki se akarta tudomásul venni, hogy a felelősségünk fennáll, és hogy volt uraink Hitler imádatáért és szolgálásáért nekünk nyújtották be a számlát."[113]

Eközben Kovács Béla, az FKgP főtitkára is az ÁVO célkeresztjébe került a Magyar Közösség ügye kapcsán. Február 20-án a nemzetgyűlés mentelmi bizottsága olyan javaslatot kapott, melyben Kovács kiadatását kérték a politikai rendőrség számára. Az indítványt Farkas Mihály és Marosán közösen adta be. A nemzetgyűlés először elhalasztotta, majd többórás vita után leszavazta.[114] 25-én Kovács Béla kihallgatásra jelentkezett az ÁVO-n, ám még aznap este szovjet hatóságok fogságába került.[115]

Kérdezhetnénk, hogy mi az oka ennek a vehemens gyűlöletnek, melyel Marosán a kisgazdák, s úgy általában a jobboldal iránt viseltetett? Ennek vizsgálatakor figyelembe kell venni az 1945-ben uralkodó közhangulat hatását: bennük látta a reakciónak azt a megtestesülését, melytől közösségét féltette. Ez a fajta ellenszenv nemcsak benne, hanem olyan higgadtabb párttársaiban is megvolt, mint Kéthly Anna.[116] Az FKgP 1945 után gyűjtőpárttá vált, és gyakorlatilag a társadalom minden rétegéből ide voksoltak azok, akik a szovjet megszállástól, illetve a szocializmus bármely formájától idegenkedtek. Tekintettel arra, hogy ebbe a csoportba az előző rezsim egykori szimpatizánsai is beletartoztak, a baloldal hajlamos volt velük kapcsolatos félelmeit a kisgazdák egész szavazóbázisára rávetíteni.[117]

És persze ne feledjük, hogy Marosán fél évvel korábban még internálótáborban volt, feleségét a gettóból kellett kihoznia, 1946 márciusában pedig megszületett első közös gyermekük. Épp ezért is lehetett számukra

113 Marosán (1980) 233–234.

114 Uo. 390.

115 Palasik (2000) 211–224.

116 Strassenreiter (2011) 38.; B. Kádár (2023) 105–106.

117 Standeisky (2015) 220.

olyan megrázó, hogy 1944 óta először ismét pogromokról lehetett hallani a hírekben. Kunmadaras, Miskolc és Ózd tragédiái egyaránt azt jelezték, hogy 25 év antiszemita propagandájának hatása nem múlik el nyomtalanul egy társadalomban. Marosán ebbe a sorba helyezte el a pócspetri ügyet, az ellene elkövetett merényletet, valamint a ceglédi és orosházi gyűlések hangulatát is. E jelenségeket úgy értelmezte, hogy a fasizmus még egyáltalán nincs legyőzve, s ha nincs éberség, akkor az ellenforradalom úgy jut hatalomra, hogy először a zsidókat támadja, aztán a kommunistákat, és végül a szociáldemokratákért is eljönnek.[118] Azt természetesen nem érzékelte, hogy az érzelmek szításához a kommunista párt szólamai is jócskán hozzájárultak.[119] Erről a hangulatról írt találó pontossággal már idézett tanulmányában Bibó István: „A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek."[120]

EGY NEGYEDSZÁZAD A VÁDLOTTAK PADJÁN

Még javában dörögtek a fegyverek, amikor 1943 októberében a szövetségesek deklarálták azon szándékukat, hogy a háborús bűnösöket felelősségre kell majd vonni. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944 decemberében erre vállalást is tett. Az erről szóló 81/1945. ME sz. rendelet 1945. január 25-én jelent meg,[121] mely alapján népbíróságok alakultak országszerte. Az ekkor megszülető huszonnégy népbíróság tagjait ugyanis a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai delegálták paritásos alapon, ezenfelül kooptáltak még öt polgári tagot. Utóbbi gesztussal nyilvánvalóan azt a látszatot akarták kelteni, hogy nem csak a népet képviselik, de a tagjainak is teret adnak az ítélkezésben.

118 Marosán (1980) 196.; Ifj. Marosán György-interjú, 2016.

119 Ennek társadalmi hátterét vizsgálja: Apor (2021).

120 Bibó (1945) 5.

121 Vincenti–Gál (szerk.) (1946) 91–102. A rendelet megszületéséről lásd: Zinner–Róna (1986) 48–73.

Marosán György az SZDP színeiben két pernél játszotta el a politikai ügyész szerepét: Grassy József altábornagy és Zöldy Márton csendőr százados esetében az újvidéki vérengzés,[122] míg Sztójay Döme esetében többek között az ország háborúba sodrása, valamint a zsidók ellen elkövetett bűncselekmények szerepeltek.[123]

Marosán a sors ajándékának érezte, hogy részt vehet „a fő háborús bűnösök megbélyegzésében [sic!]".[124] Számára ez a per nem Grassy, Zöldy vagy Sztójay személyéről szólt, hanem arról, hogy „Magyarország leülteti a vádlottak padjára a 25 éves rendszer furcsa figuráit."[125]

A perek során elhangzott beszédeiből kitűnt, hogy nem feltétlenül a két katonatiszt vagy a német hatalmi érdekeket kiszolgáló miniszterelnök, hanem az egész Horthy-korszak ellen szónokolt.[126] Inkább a retorika eszközével akarta a vádlottak bűnösségét bizonyítani, és kevésbé koncentrált a rendelkezésre álló bizonyítékokra. Mivel a tárgyalások nyilvánosak voltak, számos alkalommal főleg a közönségnek beszélt. Szenvedélyes kirohanásait gyakran taps kísérte.

Grassy József és Zöldy Márton tárgyalására 1946 januárjában került sor. Marosán az újvidéki razzia eseményeit az 1919-es fehérterrorból vezette le hallgatóságának, az elmúlt 25 évet pedig egy Horthytól Szálasiig ívelő eseménysorban határozta meg.[127]

A Marosán-beszédeket a márciusi Sztójay-per során (is) kitörő örömmel fogadta a hallgatóság. Szónokként ekkor sem fogta vissza magát: az egykori miniszterelnök szerinte betöltötte a „magyar Papen szerepét" és hatalomra segítette Szálasit. Szerinte a „történelem tragikomédiája, hogy a második évfordulón mondhatunk vádbeszédet a legsötétebb labancok

122 Az újvidéki razziáról részletesen lásd: A. Sajti (2004) 269–318.

123 Az események összegzését lásd: Szita (2011) 101–114.

124 Marosán (1980) 207.

125 Karsai–Molnár (szerk.) (2004) 16. A Grassy–Zöldy-perre való visszaemlékezése során egyenesen így fogalmazott: „Abból indultam ki, hogy az egész Horthy-rezsimet ültessük a vádlottak padjára." Zinner–Róna (1986) 283.

126 A per részletes feldolgozását lásd: Karsai–Molnár (szerk.) (2004).

127 Zinner–Róna (1986) 284–285.

pörében Sztójay és társai felett." Szerinte ebben az ügyben megbocsátásnak helye nincs.[128]

Az elnöki székben helyet foglaló Pálosi Béla a következő szavakkal igyekezett fenntartani a tárgyalás során megbomló rendet: „Felkérem a hallgatóságot, hogy tetszés – vagy nemtetszés nyilvánításától tartózkodjék."[129] Kijelentette, hogy szégyelli magát, szerinte ugyanis a hallgatóság összekeveri a tárgyalótermet a színházzal, ezért „amennyiben még egyszer egy taps elhangzik ezen per során, módot fog találni ez a tanács, hogy ebből a közönségből egyetlen ember sem ülhessen itt tovább, és az ítéletet zártan fogja kihirdetni."[130]

Marosán egy alkalommal azt kérte számon Sztójayn, hogy olvasta-e a *Mein Kampf*ot. A zavarodott vádlott elmondta, hogy nem sikerült teljesen átrágnia magát Hitler terjengős eszmefuttatásain, de az alapvető mondandójával tisztában volt. Marosán következő kérdése arra vonatkozott, hogy ismeri-e a könyv Magyarország területével kapcsolatos hódítási terveit. Sztójay zavartan nemmel felelt, mondván, hogy ilyen részletesen nem emlékszik a könyv tartalmára. Arra azonban senki nem hívta fel egyikük figyelmét sem, hogy Hitler könyvében Magyarországról nincsen szó.[131]

A perről Marosán visszaemlékezéseiben felidéz egy párbeszédet közte és Sztójay között. Ennek során emlékeztette az egykori miniszterelnököt a kormányzónak tett esküjére, mire az állítólag sírva fakadt. A per jegyzőkönyvében azonban ennek a jelenetnek semmi nyoma. A Grassy József főtárgyalásáról fennmaradt jegyzőkönyvben viszont olvashatunk hasonlóról: ekkor Marosán (kissé zavarosan) azt kérte számon a vádlottól, hogy mennyire tudja összeegyeztetni katonai esküjét azzal, hogy később a felelősségre vonás elől megszökött (arról, hogy a vádlott itt elsírta volna magát, itt sem olvashatunk).[132]

128 *Világosság*, 1946. március 20. 2.

129 Zinner–Róna (1986) 38.

130 Uo. 579.

131 Uo. 35.

132 Marosán (1980) 210. Vö. Zinner–Róna (1986) 281–282.

Zöldyt és Grassyt a népbíróság halálra ítélte, ám a SZEB kérésére 1946. március 16-án kiadták őket Jugoszláviának, ahol egy újabb pert követően kivégezték őket.[133]

A népbíróság Sztójay Dömét mind első, mind másodfokon bűnösnek találta háborús és népellenes bűntettek elkövetésében, melynek büntetése golyó általi halál volt. Az ítéletet egy kegyelmi próbálkozást[134] követően augusztus 24-én végrehajtották.[135]

A PEYER-KÉRDÉS

Ekkorra már az SZDP-ben kialakult egy kommunistabarát csoport, melyben Marosán mellett Justus Pál, Schiffer Pál, Szurdi István, Vajda Imre, Horváth Zoltán és Vágvölgyi Tibor foglalt helyet. Az államvédelem jelentései „nagy nyolcas"-nak nevezte őket, de ők maguk is gyakran „nyolcak"-ként hivatkoztak magukra.[136]

Számukra Peyer Károly jelenléte a magyar politikai életben folyamatos tehertételnek bizonyult. Attól tartottak, ha az egykori munkásvezér ismét visszakerül a párt élére, akkor az ingadozó középen állók végül mögötte sorakoznak fel. Ez Marosán és társai szemében a munkásegység megbontásával lett volna egyenlő.[137] Ezért jelentett nagy sikert számukra, hogy az SZDP XXXIV. kongresszusán (18 szavazat híján) Peyer nem került be a pártvezetésbe. Ez azonban csak olaj volt a tűzre. Peyer meg volt győződve arról, hogy a Szakasits-féle irány a kommunistáknak fogja kiszolgáltatni a pártot, ezért is ellenezte a közös listát a törvényhatósági választások idején. Mikor ennek ellenére megalakult a DEF, ő és társai tüntetőleg nem jelöltették magukat. A novemberi országos választáso-

133 A. Sajti (2004) 340.
134 Karsai–Molnár (szerk.) (2004) 90–93.
135 Uo.
136 Gyarmati (2019) 159.
137 Simon (2003) 18–19.

kon viszont Peyer már elindult, a Veszprém megyei listán mandátumot is szerzett.[138]

1946 januárjában kísérletet tett arra, hogy a párt jövőjét a személye felé nyitott párttagokkal megvitassa, ezért tanácskozást hívott össze, melyről Szakasitsot is tájékoztatta. Marosán, Rónai Sándor és Ries István emiatt a pártvezetőség elleni szervezkedéssel, azaz frakciózással vádolta Peyert, ami súlyos feszültséget okozott az SZDP-ben. Szakasits úgy próbált meg egyensúlyozni, hogy elítélte Peyer kezdeményezését, ám a „bizalmatlankodókat" is megfeddte, majd kijelentette, hogy „tiszta helyzetet" kell teremteni a párton belül. Felvetésére Kéthly azzal reagált, hogy nem kellene erőltetni az együttműködést az MKP-val. Véleményét Szeder Ferenc is osztotta, de lényegében Bán Antal és Kisházi Ödön is egyetértett ezzel. A baloldaliak természetesen más álláspontón voltak. Marosán, Rónai és Ries kiálltak a munkáspártok kooperációja mellett, és a „Peyer-kérdés" mihamarabbi megoldását sürgették.[139]

Eközben a kommunisták kapva kaptak az alkalmon, hogy Peyer személyén keresztül gyengítsék a szociáldemokraták pozícióit. A *Szabad Nép* hasábjaitól a pártgyűlésekig mindenütt elmondták, hogy Peyer „25 esztendőn keresztül volt a Horthy-rendszer kezes »ellenzéke«, és oroszlánrésze volt abban, hogy a magyar dolgozók tavaly, a döntő pillanatban nem tudták úgy felvenni a harcot a fasizmus ellen, ahogy azt az ország és a dolgozók érdeke megkövetelte. Ez a Peyer Károly most azzal foglalkozik, hogy a reakció helyett a Kommunista Pártot támadja."[140]

1946 tavaszán Révai József a munkásegységről tartott előadást, melyben bírálta a szociáldemokraták 1914 utáni viselkedését, de azt is leszögezte, hogy a munkáspártok egyesülése történelmi szükségszerűség, s hogy ennek nem a távoli jövőben, hanem minél hamarabb meg kell történni.[141]

Az előadásra Marosán reagált. Leszögezte, hogy ő maga ugyan nem „elméleti mufti", hanem mozgalmi szempontból nézi az eseményeket.

138 Izsák (2010) 396–397.

139 Balogh (1975) 143–144.

140 *Szabad Nép*, 1945. november 3.

141 *Kossuth Népe*, 1946. április 11.

Ennek megfelelően a munkásosztály árulójának tartja azt, aki a háború utáni megváltozott helyzetet nem képes tudomásul venni. Örömmel vette, hogy a fúzió kérdésében az MKP „tisztázta magát". Viszont szerinte a „dolgokat erőltetni nem lehet", ám az is bűnt követ el, aki akadályozza ezt a folyamatot. Marosán szerint a két pártnak időre van még szüksége ahhoz, hogy összecsiszolódjanak. Ő (néhány párttársával ellentétben) nem gondolta úgy, hogy a kommunisták gazemberek, de utálja azt a kommunistát, aki „a szociáldemokratában csibészt, korrupt kispolgárt lát". Peyer személyére is kitért, akinek az esete szerinte egy politikai tragédia, és ugyan vannak ellentéteik, mégis a védelmére kelt, mondván, hogy az egykori főtitkárt „nem lehet elválasztani – sem jóban, sem rosszban – az elmúlt huszonöt év szociáldemokrata politikától. És az a sok jó, amit pártomról és politikájáról Révai elvtársam itt elmondott, bizonyos fokig Peyer Károly elvtársamra is vonatkozik. [...] Nekünk szociáldemokratáknak jogunkban áll büszkének lenni múltunkra."[142]

Szakasits közben azon fáradozott, hogy Peyert valamilyen külszolgálati megbízással elkülönítse. Egy ideig úgy tűnt, hogy az egykori főtitkár hajlik az ajánlatra, ám 1946 végére nyilvánvalóvá vált, hogy a dologból nem lesz semmi. Decemberben Peyer néhány társával a további balratolódás megállítása végett memorandumot fogalmazott meg. Ebben nemcsak az 1945 augusztusa óta folytatott irányvonalat bírálták, de a kommunistákat és párton belüli elvbarátaikat is kemény kritikával illették, illetve azt javasolták, hogy az MKP helyett az FKgP legyen a párt fő szövetségese.[143] E lépéssel azonban nemcsak a baloldal, hanem a centrum jó pár tagját is maguk ellen hangolták. Kéthly Anna például ekkor annyira megharagudott Peyerre, hogy a szociáldemokraták későbbi vereségeit is ennek a memorandumnak tudta be.[144]

A pártvezetés engedélyezte, hogy a *Népszava* publikálja az emlékiratot, ám csatolták hozzá saját válaszukat is,[145] melyben már lehetett érzé-

142 PIL 283. fond 10/376. ő.e. 76–89.

143 Strassenreiter (2011) 42.

144 B. Kádár (2023) 181.

145 *Népszava*, 1946. december 15.

kelni, hogy a baloldal támadásba lendült. Marosán innentől nyíltan Peyer kizárásáért küzdött, mellyel a párt nagy öregjei közül a Stockholmból hazatérő Böhm Vilmos is egyetértett.[146]

Ezek után nem meglepő, hogy az SZDP 1947 februárjában megrendezett XXXV. kongresszusának a Peyer-kérdés vált fő témájává. A választmányban heves vita alakult ki a memorandum tartalmáról és a kizárási javaslatról. Marosán a tőle megszokott, temperamentumos beszéd közben állítólag el is sírta magát. Terve azonban zátonyra futott, mivel a többség egy pártszakadástól való félelem miatt csak figyelmeztetésben részesítette Peyert. Marosán kénytelen volt visszavonni javaslatát, melyet később azzal indokolt, hogy valójában ezzel megőrizte a párt egységét.[147]

Úgy tűnt ekkor, hogy a baloldal csatát vesztett, ám a választmány másról is döntött. Egyrészt a memorandum miatt nem akarták, hogy Peyer újra elinduljon a választásokon, másrészt Marosán bekerült a párt felső vezetésébe: főtitkárhelyettes lett.[148]

E lépések a Peyer-csoportot az önkéntes távozás felé terelték: az 1947-es választásokon már a Magyar Radikális Párt (MRP) színeiben indultak. „Peyer Károly, a két háború közötti legális munkásmozgalom vezéréből kibújt a polgári politikus. Ezzel pedig sorsa is megpecsételődött." – kommentálta a helyzetet utólag Marosán.[149]

Mindezen előzmények után nem meglepő, hogy az MRP a kampány során főként a kommunistákat és az SZDP baloldalát, azon belül Szakasitsot és Marosánt támadta.[150] A párt a választásokon hat mandátumot szerzett, ám annak elosztásán nem tudtak megegyezni Peyerékkel. Az egykori munkásvezér még egy utolsó lépéssel próbálkozott: ősszel létrehozta a Független Szocialista Pártot. Azonban egy ilyen politikai formációt ekkor már nem tűrt meg a hatalom. A demokratikus államrend és a köztársaság megdöntésére irányuló szövetkezés bűntettének gyanújá-

146 Szűcs (1997) 58.
147 Uo. 249–251.
148 Gábor (2001) 207.
149 Marosán (1980) 290.
150 Gábor (2001) 246.

val a budapesti népfőügyész arra kérte az országgyűlést, hogy függessze fel Peyer Károly mentelmi jogát. Ő ezt már nem várta meg, és november 19-én bányászok segítségével a föld alatt Ausztriába menekült. Ezt követően a kormány megfosztotta állampolgárságától, melynek értelmében országgyűlési tagsága is megszűnt.[151]

Az osztrák területen állomásozó amerikaiak védelme alá került, majd 1948-ban már az európai szociáldemokrata pártok nemzetközi tanácskozó szervezete, a COMISCO londoni ülésén találjuk. „Magyar érdekességnek számított, hogy Peyer, aki már disszidált – bár útlevele volt, miért kellett disszidálnia? –, Londonban tartózkodott, de nem az angolok embere, hanem az amerikaiaké volt." – jegyezte meg cinikusan Marosán két évtizeddel később.[152]

KÉK CÉDULÁK, NAGY REMÉNYEK

Rákosi 1947 májusára már Nagy Ferencet is belekeverte az összeesküvési ügybe, aki ennek következtében lemondott kormányfői tisztségéről. A nagy sietségben szovjet nyomásra Tildy Zoltán viszont már május 31-én kinevezte az új kormányfőt Dinnyés Lajos személyében.[153] „Ezt az embert nem szerettem, nem is tartottam elég komoly politikusnak, de – akkor más nem volt!" – írja róla emlékirataiban Marosán.[154]

Bár a kormány megbízatása ekkor még nem járt le, Rákosi elérte, hogy Tildy köztársasági elnök előrehozott választásokat írjon ki. Eközben arra törekedett, hogy bolgár mintára minél több ellenfelet („reakciót és fasisztát") ki lehessen zárni a választásokról. Ezt az SZDP egyes tagjai meg akarták vétózni, ám Georgij Puskin nagykövet biztatására Marosán lebeszélte őket erről.[155]

151 Simon (2003) 82–83.
152 Marosán (1980) 371.
153 Gyarmati (2011) 101–103.
154 Marosán (1980) 290.
155 Borhi (2005) 133.

A nemzetgyűlést július 25-én feloszlatták, Rajk László belügyminiszter pedig augusztus 31-re tűzte ki a választásokat. Az SZDP a kampányban az osztályharc folytatását, „demokratikus szocializmus" megvalósítását ígérte, kiállt a tervgazdálkodás, a szövetkezeti mozgalom, valamint a bankok államosítása mellett, miközben az ellenzéket kvázi ellenforradalom előkészítésével vádolta.[156]

Közben tovább zajlott a választók megrostálása, melyben fontos szerepet játszott Farkas Mihály és Péter Gábor. Arra törekedtek, hogy a választói névjegyzékeket összeíró bizottságokban kommunista többség legyen. Marosán körzetében, Zala megyében például tizenkét biztosból hét MKP-s volt.[157] Közreműködésüknek köszönhetően sokan egyszerűen „kimaradtak" a névjegyzékből, míg másoktól azért vonták meg a szavazás jogát, mert nem tudták igazolni, hogy nem voltak tagjai jobboldali szervezetnek.[158]

A választópolgároknak lehetősége volt lakóhelyüktől távol is szavazni, amit egy hivatalosan engedélyezett választói névjegyzékkivonattal meg is tehettek. Az ún. „kék cédulák" nyomtatását Rajk László és Vas Zoltán felügyelte. Hamar kialakult a terv, mely szerint ezzel vissza kívánnak élni: aktivistáik részére több ezer példányt tettek félre, hogy a választások napján több körzetben fiktív szavazatokat adjanak le. A tervbe az ÁVO-t és a munkáspártok ifjúsági szervezeteit is bevonták.[159]

Az akcióba Marosánt is beavatták,[160] aki – elmondása szerint – az SZDP-n belül egymaga intézkedett: „Az utolsó öt hét alatt úgy nézett ki, hogy teljesen egyedül fogtam a szálakat, azt megcsináltam, hogy egy-két embert informáltam. Szélig elvtársnak mindig pontosan elmondtam mindent... Biztosan tudtam, hogy a kommunisták milyen kártyával játszanak. Tudtam, hogy nem lesznek tekintettel senkire és semmire... Barátságosan leültem tárgyalni, 60 000 az övék, 60 000 a miénk."[161] Arról, hogy Maro-

156 Földesi–Szerencsés (2001) 20.

157 Uo. 25.

158 Gyarmati (2011) 107.

159 Uo. 27. és Strassenreiter (2007) 189.

160 Köböl József-interjú (1986) 214–216. és Kovács István-interjú (1988) 170–171.

161 Uo. 28.

sán végül pontosan mennyi kék cédulát kapott, nincsenek pontos ismereteink. Ő hatvanezret említett, míg más források 45 ezer darabról számoltak be, melyekből az SZDP „természetesen egyetlen darabot sem használt".[162]

A csalás már a választások napján kiderült. Feltűnő volt, hogy az MKP aktivistái csoportosan járták a választókörzeteket, szavaztak, aztán mentek tovább, majd egy következő körzetben ismét felbukkantak. Ezek az emberek átlagosan 17 hamis szavazatot adtak le országos viszonylatban.[163] Marosán Zala megyei körzetében a vizsgált névjegyzékkivonatokon jól látható, hogy a csalók gyakran a női neveket manipulálták (például egy férfinevet -né utótaggal asszonynévvé alakítottak).[164]

A kampányt tovább nehezítette, hogy az MKP ott igyekezett gáncsolni a szociáldemokratákat, ahol csak tudta. A két párt központi vezetése például megegyezett abban, hogy a pártok egyesítése nem lesz a kampány tárgya. Rákosi azonban megszegte ezt az egyezséget, amivel nemcsak az SZDP jobboldalán, hanem annak centrumában és baloldalán is komoly felindulást okozott.[165]

Marosán a kampány során azzal szembesült, hogy több helyen úgy tudják: ő már a kommunista párt tagja. Kénytelen volt magyarázkodni – még a rádióban is mondott egy beszédet azért, hogy cáfolja a szóban forgó pletykát.[166] Ezután már benne is rengeteg indulat felgyűlt a kommunistákkal kapcsolatban, s ezt gyakran szabadjára is engedte. Nezvál Ferenc például felidézte, hogy egy sashalmi gyűlésen a következőt mondta a szociáldemokrata tagságnak: „ezeknek a piszkosaknak mi nem fogunk utat csinálni."[167]

A sok feszültség és a hosszú utazásokkal teli kampány végül nemcsak lelkileg, de fizikailag is igénybe vette Marosánt: egy alkalommal a kimerültségtől még össze is esett.[168] Jókedvét a választási eredmények

162 Gábor (2001) 242.
163 Földesi–Szerencsés (2001) 26–27.
164 Káli (2021) 246–256.
165 Vida (1986) 272.
166 Marosán (1980) 312–313.
167 Nezvál Ferenc-interjú (1987).
168 Uo. 305.

sem hozták vissza: az SZDP 78 ezer szavazatot veszített 1945-höz képest. Ráadásul a Kisgazdák és az ellenzéki pártok együtt elérték a kormányalakításhoz szükséges 50%-ot. Így fennállt annak a veszélye, hogy az FKgP elhagyja a koalíciót, és másokkal lép szövetségre.

A kék cédulák botránya közben egyre csak dagadt. A szociáldemokrata igazságügy-miniszter, Ries István lemondott, miután az ÁVO hatályon kívül helyezte a csalások leállításával kapcsolatos lépéseit. Példáját még több szociáldemokrata kormánytag követte.[169]

Szeptember elsején az SZDP vezetése is megtárgyalta a kék cédulák ügyét. A vita jegyzőkönyvét lapozgatva láthatjuk, hogy Marosán önmagához képest feltűnően csendes volt, az elhangzottakhoz csak annyit fűzött, hogy „tiszta helyzetet kell teremteni" az ügyben – jelentsen ez bármit is. Két nappal később viszont már azt hangoztatta, hogy az akcióról folyamatosan informálta Széliget. Magát az egész ügyet a kommunisták (főleg Rajk) mesterkedésének nevezte azért, hogy őt „kilőjék". Kijelentette, hogy senkinek nincs joga az ő tisztességét kétségbe vonni. Ezután jelezte, hogy főtitkár-helyettességéről lemond, többi tisztségét viszont megtartja.[170] Visszaemlékezésében ezt azzal egészítette ki, hogy szerinte Kéthly is tudott a kék cédulákról,[171] ami minden bizonnyal nem igaz.[172] Révész András, a budapesti Városháza SZDP-szervezetének elnöke szerint Marosán és a közvetlen környezetén kívül más nem tudott a kék cédulákról. „Ez egy rejtett paktum volt. Biztos, hogy nem tudott róla a jobboldaltól senki, illetőleg az első nap értesültek róla."[173] Pest megye titkárhelyettese, Nyers Rezső úgy látta, hogy Marosán utólag csak a közhangulat miatt ítélte el a kék cédulás csalásokat, míg visszaemlékezéseiben saját apológiáját örökítette meg.[174]

Tény, hogy a szociáldemokrata tagság körében nagy visszhangot keltett az ügy. Munkásküldöttségek szállták meg a Palace-t, és a „kripto-

169 Révész (2022) 137.

170 Földesi–Szerencsés (2001) 285–286. és 291.

171 Marosán (1980) 323–324.

172 Strassenreiter (2011) 203–204.

173 Révész András-interjú (1986) 497–501.

174 Huszár (2004) 84.

kommunisták" eltávolítását követelték.[175] Marosán úgy emlékezett, hogy vele szemben szabályos lincshangulat alakult ki.[176]

Lemondásának híre hamar eljutott a kommunista pártba. A hozzá legközelebb álló Rajk és Révai többször békülni próbált vele, ez azonban – temperamentumát ismerve – nem ment egykönnyen. Georgij Puskin személye kellett ahhoz, hogy a felek elássák a csatabárdot.[177]

Közben a koalíció kérdése is megoldódni látszott. Dobi István, az FKgP kommunistabarát vezetője megtorpedózta egy új, jobboldali pártszövetség létrehozását,[178] miközben az MKP-nak sikerült elérnie, hogy a Pfeiffer Zoltán-féle Magyar Függetlenségi Párt mandátumait választási visszaélésre való hivatkozással megsemmisítsék.[179] A kommunisták ezzel végképp a politikai játéktér uraivá váltak.

KELET VAGY NYUGAT?

Felfelé ívelő karrierje nem kerülte el sem a szomszéd országok, sem a SZEB politikusainak figyelmét. Egyre több helyen voltak kíváncsiak arra az emberre, aki 1944 telén még egy pékműhelyben bujkált a bombázások elől, egy évvel később viszont már az SZDP meghatározó arcaként ismerte mindenki.

Az, hogy Magyarország a második világháborút követően a szovjet érdekszférába került, igen hamar érzékelhetővé vált a kulturális életben is. 1945. június 9-én megszületett a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság (MSZMT), melynek elnöke Zilahy Lajos, főtitkára Háy Gyula, díszelnöke Szent-Györgyi Albert lett,[180] létrejötténél pedig ott bábáskodott a SZEB politikai tanácsadója, Georgij Puskin is.[181] Az MSZMT kiállítások, hang-

175 Marosán (1980) 324–325., vö. Vida (1986) 285.

176 Marosán (1980) 324.

177 Uo. 287.

178 Révész (2020) 174.

179 Gyarmati (2011) 110.

180 Farkas (2021).

181 Puskinnal Marosán már-már baráti viszonyt ápolt, legalábbis visszaemlékezésében így mutatta be kapcsolatukat. Marosán (1980) 258.

versenyek, színházi és ismeretterjesztő előadások, felolvasások és filmbemutatók megrendezését segítette, melyeken Marosán többször is részt vett, sőt: volt, hogy ő nyitott meg egy-egy ilyen eseményt.[182]

1947 januárjában kezdte meg működését a Magyar–Jugoszláv Baráti Társaság, melynek vezetését a belgrádi magyar követség egykori másodtitkárára, Rex Józsefre bízták.[183] Az egyesület feladata az volt, hogy elsősorban művészeti és kulturális kapcsolatok útján közelebb hozza egymáshoz a két szomszéd országot, s e célból saját lapot (*Déli Csillag*), valamint délszláv és magyar szerzők műveinek fordításait jelentették meg.[184] A társaság működését Marosán is támogatta,[185] melyet visszaemlékezései szerint Tito is méltányolt 1947 decemberében tett budapesti látogatásán.[186] Az egyesület sorsa azonban a következő év tavaszától, a szovjet–jugoszláv kapcsolatok romlása következtében megpecsételődött, működését ekkor be is fejezte – egykori tagjai pedig Rákosi Tito-ellenes kampányának célpontjaivá váltak. Idetartozik még, hogy Marosán jó kapcsolatot ápolt a budapesti jugoszláv nagykövetség ügyvivőjével, Lazar Brankovval, ami miatt 1950-es letartóztatásakor szintén magyarázkodnia kellett.[187]

1945 júliusában megnyerte a parlamenti választásokat a brit Munkáspárt. Clement Attlee győzelmét, valamint ezt követő államosítási politikáját eleinte sokan a szocializmus nyugati térhódításának kezdeteként értelmezték. „A munkáspárt győzelme nemcsak annyit jelent, hogy a Labour Party és a szakszervezet került felül, hanem annyit is, hogy az angol polgár és szellemi ember a munkások programjától várja ennek a szerencsétlen világnak megújulását." – írta a *Népszava* az angol választási hírek kapcsán.[188] Az ilyen típusú reményeket végül maga az újdonsült miniszterelnök cáfolta meg azon kijelentésével, miszerint kormánya

182 Például az 1949-es kiállítást a Sztahanov-mozgalomról. *Dunántúli Napló*, 1949. február 26. 1.

183 Életútját bővebben lásd: A. Sajti (2009) 89–109.

184 Vinnai (1989) 84–90.

185 Így emlékszik vissza a társaság főtitkára is. A. Sajti (2011) 29–56.

186 Marosán (1980) 376.

187 Szakasits és társai per 104.

188 *Népszava*, 1945. július 28.

nem tervezi a profit elvének kiküszöbölését,[189] külpolitikájában pedig az Egyesült Államok oldalán marad.

1947 júniusában Truman elnök bejelentette az Európai Újjáépítési Programot, azaz a Marshall-tervet. Erről Marosán negyedszázaddal később is azt gondolta, amit a korabeli rákosista propaganda harsogott, vagyis „hogy az USA törekvése: adósává tenni a háborúban nagy veszteséget szenvedett európai országokat, aztán megvetni alapját egy későbbi, kommunista- és szovjetellenes politikának – akárcsak az első világháború után."[190] Ő és baloldali társai ekkor már a szovjet mintájú gazdaság kialakításában bíztak, melynek első lépcsőfokát a márciusban elfogadott hároméves terv jelentette.

A Marshall-terv hatására megszülető Kominform október 5-i nyilatkozata már egyértelmű iránymutatást adott: két tábor létezik a világon, a demokratikus és az imperialista, mely utóbbi „taktikai eszközeinek fegyvertárában különleges szerepet tölt be annak az áruló politikának a felhasználása, amelyet a jobboldali szocialisták folytatnak".[191] Ezek után a baloldali szociáldemokraták (élükön Marosánnal) már egyértelműbben utasíthattak el minden kooperációt Nagy-Britanniával, hiszen „hiába van Labour-kormánya, mégis függvénye az USA-imperializmusnak."[192]

Marosán úgy emlékszik, hogy Debrecenbe érkezésekor az angol SZEB-tagok „utolsó csatlósnak" nevezték Magyarországot Szakasits és Ries füle hallatára. Állítása szerint ekkor vesztette el minden bizalmát az angolok irányában.[193]

1947. május 17–19-én tartották Budapesten a közép-európai szociáldemokrata pártok Duna-völgyi konferenciáját.[194] A résztvevők hangsúlyozták a régió népei együttműködésének szükségességét, nem mondva

189 Egedy (1998) 216.

190 Marosán (1980) 289.

191 Nyilatkozat a nemzetközi helyzetről. *Szabad Nép*, 1947. október 5.

192 Marosán (1980) 379.

193 Szakasits és társai per 99. és 102. Ez a kijelentés azért is érdekes, mert az „utolsó csatlós" jelzőt maga Marosán is használta a későbbiekben. Például Marosán (1980) 197. és 207.

194 Ezt 1946. december 7–9-én készítették elő egy prágai értekezleten.

le sem a nyugati, sem a szovjet támogatásról. A Labour Party képviseletében részt vevő Denis Haeley úgy látta, hogy ez a konferencia a kelet-közép-európai szociáldemokraták helyzetének javítását szolgálta, amivel hangsúlyozni tudják különállásukat a kommunistáktól.[195] Ebből következően nem is volt meglepő, hogy mind Puskin, mind Rákosi szovjetellenesnek látta az összejövetelt. E véleményüket Marosán előtt sem rejtették véka alá, aki viszont kiállt az ügy mellett annak internacionalizmusa miatt.[196] Tény, hogy Marosán minden olyan ajánlatot, amelyet angliai kiutazásra kapott, visszautasított. Healeyvel ugyan többször is konzultáltak, ám e találkozók többsége hűvös és távolságtartó hangulatban telt.[197]

Az 1947-es választások után az orvos pihenőt írt elő neki, ezért Karlovy Varyba ment gyógykezelésre. Szakasits innen hívta őt vissza, hogy Schiffer Pállal képviseljék az SZDP-t a román testvérpárt 1948. február 21–23-i bukaresti kongresszusán. Marosán azt írja visszaemlékezésében, hogy érkezésükkor tudták meg: tulajdonképpen a kommunisták és a szociáldemokraták egyesülési kongresszusára érkeztek. Elmondása szerint ekkor nagy feszültség keletkezett a nyugati pártok (főleg a hollandok és az osztrákok) képviselői részéről, akik nem akartak ebben részt venni. Marosán és Schiffer a lengyel képviselőkkel a részvétel mellett döntött, hiszen támogatták a pártfúziót. Állítólag a román szociáldemokraták vezére, Lothar Rădăceanu külön velük ebédelt, ahol tájékoztatta őket a helyzetről és nagyon örült támogató magatartásuknak.[198]

CSAK EGY ÚT VAN

Az 1947-es választások után az SZDP folyamatosan gyengült. A párt vezetése egyre határozatlanabbnak tűnt a tagság szemében, melynek

195 Heumos (1983) 244–284.

196 Marosán (1980) 278–282.; Szakasits és társai per 101–102.

197 HU-OSA-375-0-1:1/3. 6–7.

198 Marosán (1980) 347–352.

egyik jele az volt, hogy Szakasitsot a háta mögött „Szavasincs" Árpádnak csúfolták.[199]

Aggasztó hírek érkeztek arról, hogy tagjaik közül egyre többen lépnek át az MKP-ba. Ráadásul 1948 januárjától a kommunisták még a tagkönyvcserét is megkönnyítették azzal, hogy engedélyezték a szociáldemokraták tagsági idejének beszámítását.[200] Az átlépések Marosánt kifejezetten zavarták, aki minden erejével azért küzdött, hogy ezeknek elejét vegye. Jó példa erre a kommunista Kuczka Péter visszaemlékezése. Kuczka ekkoriban a Mezőkémia könyvelőjeként dolgozott, pártja pedig agresszívan agitált az üzem dolgozói között. A megmaradt szocdem tagságot azzal az érveléssel szorították sarokba, hogy „nézd meg, most már nincs senki nálatok. Már X, Y, Z mind átlépett hozzánk. Akkor meg mit akarsz te itt?". Kuczka szerint a „végén a szocdemek leolvadtak 15 tagra." Ekkor azonban a „megmaradt szocdem mag beszólt az SZDP központjába, hogy mi folyik itt a Mezőkémiánál, erre a szocdemek kiküldték Marosánt. Összehívták az egész társaságot a nagyterembe, és ott a Marosán tartott egy nagy demagóg beszédet." Ennek hatására „azok a szocdemek, illetve azoknak nagy része, akik átléptek hozzánk, azok visszatáncoltak".[201] A pártfúzió kérdése egyre égetőbbé vált. Marosán azonban ezt akkor még korainak tartotta. Szakasitshoz hasonlóan úgy képzelte, hogy ezt két erős, egyenrangú munkáspártnak kell meglépnie. A kommunisták azonban folyamatos nyomás alatt tartották őt és a „nyolcakat".

Az egyesülést egyébként Sztálin nem sürgette. Inkább azt javasolta Rákosinak, hogy a szocdemekből „maradjon valami", amit egy népfrontjellegű szervezetben a többi párttal együtt elhelyezhetnek.[202]

A Gazdasági Főtanács főtitkára, Vas Zoltán azt írta visszaemlékezésében, hogy pozíciójából fakadóan mindig gondoskodott megfelelő tőkéről, ami segítette az anyagi gondokkal küzdő SZDP-t.[203] Strassen-

199 Sz. Nagy Sándor-interjú (1993) 52–53.
200 Strassenreiter (2000) 254.
201 Kuczka Péter-interjú (1997) 141–142.
202 Rainer (1998) 36–37.
203 Vas (1982) 266.

reiter Erzsébet kutatásaiból azonban tudjuk, hogy ez csak félig igaz. A párt felett mindvégig Damoklész kardjaként lebegett annak lehetősége, hogy Vas a rendelkezésre álló pénzcsapokat egyszer csak elzárja, ha nem lépnek az egyesülés útjára.[204]

Marosán a fúzióhoz vezető úton a legnagyobb szerepet a szociáldemokrata bal- és jobbszárny közötti küzdelemben kapta. Ennek egyik fő terepe az SZDP-n belül létrehozott Baloldali Munkaközösség (BMK) nevű külön platform volt. Ennek vezetőjeként a „nyolcak" Marosánt ismerték el, aki üléseikről rendszeresen informálta a „centrumot", azaz Szakasitsot, Böhmöt, Riest és Bánt.[205]

Közben kezdetét vette az ún. Nitrokémia-per, melyben kémkedéssel vádolták Kelemen Gyula iparügyi minisztert, majd hamarosan főnöke, Bán Antal is sorra került. Az ügy Marosánt is meglepte, míg Kéthly Anna ezt egyenesen a Dreyfus-perhez hasonlította.[206]

Február 12-én Gerő Ernő négyszemközti beszélgetésen közölte Marosánnal, hogy a fúziót minél hamarabb tető alá kell hozni. Az idő valóban alkalmasnak tűnt, hiszen Szakasits Rákosival ekkor épp Moszkvába repült. Marosánnal csupán abban állapodtak meg, hogy a párt jobboldalának továbbra sem kívánnak engedni. Nem is gondolta, hogy ezzel biankó csekket adott helyettese kezébe... Gerő arra is ígéretet tett, hogy a „gátszakadás" megakadályozására az MKP tagfelvételi zárlatot hirdet.[207] Segítségére sietett Puskin nagykövet is, aki azzal hitegette Marosánt, hogy a jobboldaltól megszabadított SZDP-t a Szovjetunió is könnyebben fogja támogatni.[208]

Marosán ekkor úgy döntött, hogy a jobboldaliak közül, akit csak lehet, rábeszél a pártból való kilépésre, a többieket pedig ki fogják zárni. Visszaemlékezései szerint Kisházi Ödön, Bán Antal és Kéthly Anna önként lemondott. Utóbbival nem volt könnyű dolga, hiszen az a szemére

204 Strassenreiter (2008) 205.
205 Strassenreiter (2000) 249.
206 B. Kádár (2023) 125.
207 Uo. 258.
208 Kádár (2000) 275.

vetette, hogy ezzel a lépésével nemcsak szétveri a pártot, de a kommunistáknak is kiszolgáltatja.[209]

Strassenreiter Erzsébet kutatásaiból ismert, hogy a kizárási listára került politikusok részére Marosán és köre titkos pénzügyi alapot különített el. Kéthly számára még egy ideig folyósították a fizetését, végkielégítésként pedig 50 ezer forintot kapott. Ugyanebből az alapból Szeder Ferencnek 25 ezer forint jutott.[210] Állítólag mikor erre a gesztusra fény derült, Rákosi dührohamot kapott és hangosan szidalmazni kezdte Marosánt.[211] Az anyagi segítség mellett a pártból kizárt, valamint emigrációba készülő egykori szociáldemokraták Rajk és Farkas révén útlevelet és szabad eltávozást kaptak. Az ilyen „Marosán-útlevelesek" közé tartozott Bán Antal és élettársa, Száva Istvánné, Bölcsföldi Andor és Bede Béla képviselők, valamint az SZDP-ben dolgozó Antal Gyula, Bartucz János, Baron Andor és Presser István.[212] Bánt állítólag Balassa Gyula rendőrfőkapitánnyal maga Marosán kísérte a határig.[213] „Számomra ez becsületbeli ügy volt. Megoldottam. Vízumot és útleveleket biztosítottam és mindent elintéztem azoknak a szociáldemokrata vezetőknek a részére, akik emigrálni akartak. Hogy akik nem akartak ehhez a felépítményhez csatlakozni, szabadon elmehessenek..." – indokolta meg cselekedeteit három évtizeddel később Marosán.[214]

Mint ismeretes, 1948. február 18-án ő olvasta fel a párt sportcsarnokbeli gyűlésén a pártból kizártak névsorát.[215] Az ekkor uralkodó hangulatot Nyers Rezső a következőképp írta le: „Az alaphangot Marosán és Szakasits adta meg, azzal, hogy visszamenőlegesen minden párton belüli nézetkülönbséget a forradalmárok és a megalkuvók közötti harcként ér-

209 Marosán (1980) 397.

210 Strassenreiter (2008) 227.

211 B. Kádár (2023) 129.

212 Gábor (2001) 298–299.

213 Marosán (1980) 404–405.

214 HU-OSA-375-0-1:1/3. 7.; vö. Marosán (1980) 441.; B. Kádár (2012) 141–142.; Rákosi (1997) 536.

215 Részletesen lásd: Varga (1999) 159.; B. Kádár (2012) 48.; Gyarmati (2011) 123–125.

telmeztek, vagyis már a kommunista demokratikus centralizmus szellemében minősítették."[216]

A gyűlésre Vásárhelyi Miklós így emlékezett vissza: A „gyűlés az én mai megítélésem szerint lényegében egy puccs volt. Egy puccs, amelyet teljes mértékben a Kommunista Párt vezetősége készített elő és hajtott végre, Marosán György és néhány baloldali szociáldemokrata közreműködésével. A gyűlésnek két szónoka volt: Farkas Mihály és Marosán György. Közülük Farkas Mihály képviselte a toleranciát és a mérsékletet, a szélsőséget pedig, a harcosságot, a temperamentumot és – nyugodtan mondhatom – az agresszivitást is, Marosán György, aki teljes átéléssel hirdette annak szükségét, hogy a Szociáldemokrata Pártból el kell távolítani azokat az elemeket, akik az egyesülésnek az ellenségei. És akkor következett egy szörnyű tíz perc vagy negyedóra, amikor egymás után kezdték felsorolni azokat a szociáldemokratákat, akiket kizártak a pártból."[217]

A puccsjelleget jól illusztrálja Sz. Nagy Sándor visszaemlékezése, aki 1948-ban az SZDP járási titkára volt Hajdú-Bihar megyében: „Én személy szerint a leghatározottabban ellenzője voltam [ti. az egyesülésnek – B. B.], ezért kerültem én rögtön a perifériára, hiszen az én alapszervezeteim közül egyetlenegy se szavazta meg az egyesülést. Magától értetődik, hogy különben is állandó személyi ellentéteim voltak ezzel a hordó-demagóggal, szerencsétlen Buci Gyurival..."[218]

A gyűlés után Szélig Imre számonkérte az SZDP felszámolását Marosánon. „Az események után módom volt Marosán Györggyel eszmecserét folytatni. Felelősségre vontam cselekedeteiért. Ő azt a magyarázatot adta, hogy erre magyar érdekből volt szükség. Utalt Sztálinnak arra a kijelentésére, hogy »a magyar kérdés – vagonkérdés«. Mennyi volt benne az őszinteség, nem tudom. Azzal érvelt, – és ez nyilván Puskin sugalmazása volt –, hogy rövid időn belül az oroszok egyik lába a Földközi-tenger, a másik pedig az Atlanti-óceán partján fog nyugodni. Egy ilyen

216 Huszár (2004) 116.

217 Pallai–Sárközi (2008) 175.

218 Sz. Nagy Sándor-interjú (1993) 52–53.

Európában szerinte lehetetlen Oroszországnak nem tetsző politikát folytatni. Kérdeztem tőle, melyek a garanciák? Mire ő szokott modorában azt mondotta: »Ha nem teljesedik, amit nekem ígértek, akkor majd kinyitom a számat.« Megnyugtattam, hogy erre nem lesz lehetősége, mert mielőtt kinyitná, börtönbe kerül. Ez a válaszom meglepte. Rövid gondolkozás után azt mondta: mindegy, a dolog megtörtént, majd meglátjuk."[219]

A Moszkvából hazatérő Szakasits úgy tett, mint aki nem veszi tudomásul a háta mögött lezajlott eseményeket. Kijelentette, hogy Sztálin számít az önálló SZDP-re. Ez azonban Rákosi szociáldemokrata-ellenes érzelmein mit sem változtatott: az ő célja ekkor már a párt teljes felszámolása volt.[220]

Február 21-én a két munkáspárt összekötő bizottsági ülésén Marosán többedmagával aláírta az MKP képviselőivel a titkos egyesülési dokumentumot. Emellett megegyeztek abban is, hogy az SZDP megszabadul a kommunisták által gyanúsnak vélt személyektől.[221]

Március 6-án kezdetét vette a szociáldemokraták XXXVI. pártkongresszusa, melyen határozatot hoztak a két munkáspárt egyesüléséről. A tavasz innentől kezdve ennek menetéről és végrehajtásáról szólt. Április 21-én arról döntöttek, hogy az újonnan megszülető pártot Magyar Dolgozók Pártjának fogják nevezni.[222]

Júniusban aztán elérkezett az idő. 12-én, az MDP VI. és az SZDP XXXVII. kongresszusán kimondták a Szociáldemokrata Párt megszűnését, és a két párt egyesülését. „Lobogódíszbe öltözve, történelmi ünnepre készül az ország. Harmincesztendős szakadás után egyesülnek a munkásság pártjai: megalakul a Magyar Dolgozók Pártja, amely megsokszorozza a két párt erejét." – harsogta az eseményről tudósító filmhíradó.[223] „Le kell szögeznünk álláspontunkat, mi a feladata a jövőben a Szociáldemokrata Pártnak: igyekeznie kell a Magyar Dolgozók Pártjában minél

219 HU-OSA- 375-0-1:1/18.

220 Strassenreiter (2000) 266.

221 Gyarmati (2011) 124.

222 Izsák–Kun (1994) 256.

223 https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6780 (Letöltés: 2023. szeptember 3.).

előbb jó kommunistákká lenni." – idézte a film Marosán kongresszuson elhangzott szavait, aki az egyesült pártban főtitkárhelyettes lett.

Ezt ő később is történelmi szükségszerűségnek, internacionalista feladatnak, vagy ha úgy tetszik, olyan „világtrendnek" látta, amihez a magyar munkásmozgalomnak is igazodni kellett. Saját szavaival ezt a következőképp írta le: „A munkásegységet nem szabad egyetlen ország belső ügyeként kezelni. Internacionalista feladat ma is, sőt világméretekben mind aktuálisabbá válik. Ez a záloga nemcsak a haladó, demokratikus mozgalomnak, amely végső soron a szocializmusba kell hogy torkolljék, de a szabadság, a demokratikus és békés élet is ettől függ. A munkásosztály összefogása, egységes fellépése az egyik leghatásosabb fegyver a szocializmusért, a háborús világ ellen, a békéért folytatott harcban."[224]

Főtitkárhelyettesi pozíciója azonban inkább jelképes értéket képviselt, s ezt a jellegét kortársai is érzékelték. „Meg voltam győződve, hogy Marosánnak semmiféle komoly hatásköre nincsen, és ezt helyesnek is tartottam, mert nem láttam indokoltnak, hogy felelős és komoly pozíciót bízzanak rá. De főtitkárhelyettes volt a címe, és körülbelül ezzel elintézettnek véltem a dolgot." – emlékezett vissza Vásárhelyi Miklós.[225]

„KEDVES GYURKA!"

A politikatörténet színpadáról és a kulisszák mögött zajló eseményekről érdemes néha a tekintetünket a nézőtérre irányítani. A társadalom tagjai, akikről első pillantásra azt hihetnénk, hogy passzívan szemlélték az eseményeket, valójában inkább igyekeztek lépést tartani azokkal. Egy olyan országban, ahol a háború elvitte a nemzeti vagyon 40%-át, a lakosságnak meg kellett kötnie a maga mindennapi kompromisszumait az egzisztenciális fenyegetettség enyhítése érdekében. Ezt a magatartást korábban szokás volt konformizmusként elkönyvelni, míg az újabb kutatások a jóval differenciáltabb reziliencia használatát javasolják. E fogalom

224 Víg (szerk.) (1970) 176–177.

225 Kozák (2017) 96.

jobban leírja, hogy a magyar társadalom egy elnyomó rendszerrel sem kollaborálni, sem alkalmazkodni nem akart, csupán a mindennapi életét igyekezett mederben tartani.[226]

Az ilyen időkben nagyobb az esélye annak, hogy a jobb sors reményével kecsegtető, karizmatikus vezérfigurákat az emberek a vállukra emelik, nem ritkán bizalommal fordulnak feléjük.[227] Marosán György 1945 után tagadhatatlanul ilyen személlyé vált. A harmincas évei végén járó munkásvezér népszerűségéhez minden bizonnyal hozzájárult megnyerő külseje is, valamint az, hogy a korabeli médiában is egyre gyakrabban szerepelt. Arcával, nevével már nemcsak újságokban, plakátokon, de a rendszeressé váló filmhíradókban is találkozni lehetett, ahol általában felgyűrt ujjú ingben, hevesen szónokolva látható, amint többször is sűrű hajába túr.[228] E növekvő népszerűségről tanúskodnak a hozzá írt levelek is.

1948-ban például egy baktalórántházi építőmunkás az ottani járási titkár javaslatára keresztapának kérte őt fel, melyet elvállalt, ám hozzátette, hogy a gyermek „túlságosan ne siessen a megszületéssel, mert kongresszus van készülőben."[229]

Családneve akkoriban gyakorinak számított, ezért többször kapott olyan leveleket, melynek írói azt szerették volna megtudni, hogy rokonságban állnak-e egymással. Ezekre általában elutasító, vagy legalábbis bizonytalan választ tudott csak adni, mondván, hogy „Csonka-Magyarországon lévő rokonságomat abszolúte nem ismerem", és „próbáltak már több Marosán-ággal összekötni", de ezekkel „nemigen tudom összekötni magamat".[230] Volt, aki feltételezett rokoni kapcsolatukra hivatkozva szeretett volna munkát találni, mint például egy Marosán András

226 Majtényi (2022) 320–321.

227 E téma részletesebb vizsgálatát lásd: K. Horváth (2015) 44–85.

228 A Mafirt Krónika 28. részének tanúsága szerint első filmhíradós szereplése 1946 júniusában volt, ahol a SZIM hűvösvölgyi nagygyűlésén látható. A felvétel megtekinthető itt: https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6161 (Letöltés: 2023. július 2.)

229 PIL 283 fond 10/381. ő.e. 226–228.

230 Uo. 111.

nevű kéményseprő, aki levelében meg volt győződve arról, hogy unokatestvérek.[231]

Akadt néhány kivétel is, például amikor egy rákosszentmihályi tanárral levelezett 1947 tavaszán. A pedagógus azért ragadott tollat, mert korábban tanított „Marosán-fiúkat" és amennyiben a rokonság fennáll, hogylétük felől érdeklődött. A válaszlevélből megtudjuk, hogy valóban Marosán két öccséről van szó, akik közül Lajos ekkor még szovjet fogságban volt, míg János Budapesten élt.[232]

Egyébként mindkét öccsével igyekezett kapcsolatot tartani. Lajosnak egy alkalommal például azt írta, hogy reméli, a Szovjetunióból bő tapasztalatokkal tér majd haza. Ezek megvitatására nem volt alkalmuk, mert nem sokkal hazatérése után Lajos egy debreceni hadikórházban meghalt. János egy leveléből megtudhatjuk, hogy elfoglaltságai miatt a politikus báty nehezen elérhető, melyet a rokonság igencsak nehezményezett.[233]

Főtitkárhelyettesi és miniszteri kinevezései, negyvenedik születésnapja alkalmából tucatnyi gratulációt és jókívánságot kapott, de számos dicséretet zsebelt be szónoki képességei miatt is. 1947 januárjában például azt olvashatjuk egy levélben, hogy személye „nehezen lenne pótolható", van benne „temperamentum, szónoki hév, suggestiv erő".[234] Az ismert baloldali költőnő, Várnai Zseni, aki elküldte neki róla szóló cikke tisztázatát, szintén a nagy szónokot látta benne, aki úgy harsog „mint egy Danton".[235]

Sokan korábbi (vélt vagy valós) ismeretségükre hivatkozva szerettek volna érvényesülni, ezért hát „Gyurkához" fordultak, mert talán az ő közbenjárásával előrébb tudnak jutni. Jó példa erre 1946 novemberében annak a vasútnál dolgozó irodai segédtisztnek a levele, akinek már a korábbi előléptetését is Marosán intézte el. Csakhogy a soron következő kinevezésnél mellőzték, s most arra kéri őt, hogy nézzen utána a do-

231 Uo. 153.
232 Uo. 52–53.
233 Uo. 140. és 160.
234 Uo. 15.
235 Uo. 246–240.

lognak. Mindeközben szabadkozik is a sok megkeresés miatt, mondván, hogy „teljesen igazad van, ha úgy gondolod, hogy csak akkor kereslek fel, ha segítségedet kérem".[236]

Még érdekesebb, amikor egy egykori hungarista kéri támogatását régi barátságukra való hivatkozással. Ő magát csak „megtévedt munkásnak" nevezi, aki utólag is hálás azért, mert Marosán 1945-ben a Mosolyi utcai toloncházban „köszönésével megajándékozta". 1938-ban belépett a hungarista pártba, ahonnan azonban zsidó származású felesége miatt kilépett, később pedig üzemi munkásként a nyilasok parancsait nemcsak, hogy nem teljesítette, de elmondása szerint szabotálta őket. A levél írásakor fasiszta múltja miatt éppen börtönben volt, és Marosán közbenjárását kérte, hogy „józanul gondolkodó munkásként" kivehesse részét az „ország újjáépítéséből".[237]

1948 márciusában a neves irodalmár, Füst Milán fordult hozzá segélykéréssel. Levelében egy fővárosi tanácsjegyző ügyét mutatja be, akinek B-listázása szerinte „vérlázító igazságtalanság volna", mert amellett, hogy tisztességes szociáldemokrata párttag, közben „százával segített embereken olyan időkben, amikor az életveszélyes volt s az életét is nem egyszer tette kockára értük. Mindenre hajlandó volt az elnyomatás ideje alatt azokért, akik segítségért hozzá fordultak."[238]

Marosán politikai szerepléseit természetesen nem mindenki fogadta kitörő lelkesedéssel. A gratulációk és segélykérések mellett támadó hangú levelek is érkeztek hozzá. Egy névtelen levélíró például afelől érdeklődött nála, hogy a jobboldali szociáldemokrata minősítést csak „keresztlevéllel rendelkezők" érdemelték-e ki. Egy másik anonim feladóból irredenta érzelmeket váltott ki Marosánnak az a beszéde, melyet az 1948-as román–magyar barátsági szerződés parlamenti vitája során mondott el. A levélíró ennek kapcsán azt írta neki, hogy „ha olyan jó barátok az oláhok nekünk, akkor miért nem adják vissza amit elraboltak tőlünk?"[239]

236 Uo. 71–72.

237 Uo. 103.

238 Uo. 66.

239 Uo. 262. és 259.

BALJÓS ELŐJELEK

Az 1945 óta tartó politikai küzdelmek során Marosán makacsul kitartott az általa képviselt szovjet- és kommunistabarát irányvonalnál. Erre tájolta őt mind meggyőződése, mind a jobboldali szociáldemokratákhoz fűződő tapasztalata, valamint az MKP vezérkarának szirénhangja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem volt meg benne a kétely cselekedetei helyessége felől. Az érzést ideig-óráig el tudta hessegetni, ám a fúziót követő időszakban egyre több jel mutatott arra, hogy a rendszer, melynek születéséhez asszisztált, nem olyan lesz, mint amilyenről álmodott. Az így keletkező kognitív disszonanciát sajátos módon oldotta fel: továbbra is kitartott korábbi, ekkor már gyenge lábakon álló álláspontjánál. Vagy ahogy Nyers Rezső fogalmazott vele kapcsolatban: „... már csapdában vergődve választott. [...] korlátozott volt a választási lehetősége, naivitása folytán azonban egy jó ügy győzelmének fogta fel a dolgok alakulását, a tömegek felé segített a forradalmi romantika ködébe burkolni a történteket. Alig egy év múltán azonban rá kellett jönnie, hogy csapdába került. És őrá igazán jellemző volt, hogy naivul maga is részt vett a csapdahelyzet kialakításában, amit lelkileg igazán sohasem tudott kiheverni."[240]

1948. június 4-én az MKP Központi Bizottsága kimondta, hogy a szakszervezeteknek a munkáspártok érdekeit kell szolgálniuk. A fúziót követően a szakszervezetek XVII. kongresszusa ennek szellemében már a pártszervezetekkel való együttműködést nevezte meg központi feladatként. A Szakszervezeti Tanács ekkor változtatta meg a nevét Szakszervezetek Országos Tanácsára (SZOT). Ezek után már nem meglepő, hogy 1949-ben az egységes üzemi szakszervezetek vették át az üzemi bizottságok feladatait. A munkavállalói érdekképviselet iparágak szerint egy-egy szakminisztérium felügyelete alá került, azaz lényegében megszűnt.[241]

Marosán meglehetősen értetlenül fogadta a szakszervezeti mozgalom felszámolását. Rákosi és Farkas azzal nyugtatgatták, hogy ez a szovjet minta, s hogy a szocializmus felépítéséhez ez egy elkerülhetetlen lépés,

240 Nyers (1994) 178.

241 Hungler (2013) 41–62.

míg ő azzal áltatta magát, hogy még ilyen munkában nem vett részt, tehát bizonyára csak ezért nem érti a folyamatot.[242]

Ekkoriban került sor az iskolák államosítására is, melynek vitája során Marosán ismét összezördült Slachta Margittal, illetve a Demokrata Néppártot vezető Barankovics Istvánnal. Végül az oktatási törvény elfogadásakor az MDP képviselői felálltak és elkezdték énekelni a Himnuszt, Slachta viszont – tiltakozásképpen – ülve maradt. Magatartása miatt a parlament mentelmi bizottsága elé utalták, ahol Marosán előadóként így vonta kérdőre a képviselőnőt: „Na, hogy volt, édesanyám?". „Először is nem vagyok az anyja, másodszor, ha az lennék, illemre tanítanám." – hangzott Slachta válasza. A bizottság végül egy évre felfüggesztette képviselői jogának gyakorlásától a képviselőnőt, s ezzel az általa vezetett Keresztény Női Tábor is a szalámitaktika áldozata lett.[243]

Június végén jött a hír, hogy Jugoszláviát kizárták a Kominformból, egy év múlva pedig a szervezet Galyatetőn tartott értekezletén gyakorlatilag a szovjet blokk ellenségének nevezték.[244] Marosánt meglepte az eset, mert mint azt fentebb már láthattuk, igen jó kapcsolatot ápolt a jugoszlávokkal.

1948 novemberében sor került az Albán Kommunista Párt első kongresszusára. Az alkalmat a pártvezér, Enver Hodzsa arra használta, hogy leszámoljon riválisával, a nagy befolyással rendelkező Kocsi Dzodzével. Hodzsának kapóra jött a szovjet–jugoszláv viszony romlása, így ellenfelét Tito-barátsággal vádolva lemondathatta. Ezzel gyakorlatilag kezdetét vette az a koncepciósper-sorozat Kelet-Európában, melynek hullámverése Magyarországon Rajk László személye körül csúcsosodott ki.[245]

A kongresszuson az MDP-t Marosán képviselte, akit az útra Kiss Károly és Vásárhelyi Miklós kísért el. Marosánt a kongresszus hangulata megrémisztette: „Félelmetes volt. Azzal nyugtattam magam, hogy ez Albánia – ilyesmi nálunk lehetetlen. [...] Az emlék, ami erről a kongresszusról leginkább megmaradt bennem: én még soha annyit fel nem álltam és annyit nem

242 Marosán (1988) 25.
243 Gábor (2001) 255.
244 Békés (2019) 61.
245 Réti (2000) 111–116.

tapsoltam, mint itt. Belefáradtam. Belefásultam. Néhány kirándulás után sikerült elérnünk, hogy egy csehszlovák repülőgéppel visszaindulhattunk."[246]

Vásárhelyi egyrészt a *Szabad Nép* tudósítójaként vett részt, másrészt – olasz nyelvtudása miatt – tolmácsként is közreműködött. Marosán és Hodzsa találkozását a következőképp idézte fel: „Messze ez volt a legmagasabb szintű delegáció azáltal, hogy Marosán is benne volt. Úgy látszik, Enver Hodzsa nem nagyon volt informálva a belső dolgokról, nem tudta, hogy ezt a főtitkár-helyettességet nem kell olyan nagyon komolyan venni, és megkülönböztetett bánásmódban részesített bennünket. [...] A vacsorán egy teljes Hacsek és Sajó-szituáció alakult ki. Az történt, hogy Enver Hodzsa értelmesen beszélt, és értelmesen kérdezett. Marosán pedig a maga szokásos módján összevissza és példátlan marhaságokat fecsegett, mégpedig hosszan. Nekem az a feladat jutott, hogy tolmácsoljam Enver Hodzsát magyarra Marosánnak és Kiss Károlynak, másrészt pedig főleg Marosánnak a szavait fordítsam olaszra. Nem lehetett fordítani, amit Marosán mondott, ezért aztán valami mást mondtam. Ebből az következett, hogy Hodzsa is arra a másra válaszolt. És egyre nagyobb lett a divergencia, amíg egyik témáról át nem tértünk egy másikra. Keserves helyzetbe kerültem, mert önmagammal kellett diskurálnom, hol olaszul, hol magyarul. Mikor hazamentünk, Kiss Karcsi félrevont, és azt mondta nekem: »Hát borzasztó, hogy ez a Gyurka itt miket beszélt összevissza. Mi lesz Hodzsa elvtárs véleménye a magyar pártról?« Mondtam, nem lesz olyan rossz véleménye, mert én nem egész pontosan fordítottam. Erre Kiss Karcsi arcán először a döbbenet ütközött ki, hogy jövök én ahhoz, hogy nem azt mondom, amit a főtitkárhelyettes, de utána szemmel láthatóan megkönnyebbülés vett erőt rajta, és megbékélt."[247]

Év végén a Marosán szívének oly kedves munkásdalos mozgalmat is átszervezték. Az 1908 óta létező Magyarországi Munkásdalegyletek Szövetsége (MMDSZ) a pártfúzió miatt felvette a Magyar Dolgozók Énekkarainak Országos Szövetsége nevet. E formában azonban egy évig sem működhetett, mert 1948 decemberében a polgári kórusokat és a Magyar

246 Marosán (1988) 30.

247 Kozák (2017) 94–95.

Dalosszövetséget is beleolvasztották. Az így megszülető Bartók Béla Szövetség díszelnöke Kodály Zoltán, valódi elnöke azonban Marosán lett.[248] A szakszervezetek kérdéséhez hasonlóan itt is számos kétely fogalmazódott meg a fejében, amit meg is osztott Révaival és Rákosival. Ők azzal szerelték le, hogy egy ilyen lépéssel jól demonstrálható egy kommunista vezetésű nemzeti egység.[249]

A szervezet alakuló ülését a Zeneakadémia hangversenytermében tartották, ahol Marosán megnyitóbeszédében kijelentette: „...meg vagyok győződve, ha Bartók Béla ma élne, az én pártomban volna". Kodály erre a következőképp reagált: „Marosán, hm, elvtársnak pedig azt válaszolom: ahogy én Bartókot ismertem, ő ugyan nem lépett volna be egy pártba se. Hagyják az üstököst a maga útján és ne akarják a villanyáramba bekapcsolni."[250]

1948. december 10-én Dobi István váltotta a miniszterelnöki székben Dinnyés Lajost. A korlátozott képviseleti demokrácia időszaka véget ért, a népi demokrácia paravánja mögött elkezdődött a sztálinista párturalmi rendszer intézményesítése.[251] Ezzel együtt Marosán személye is marginalizálódni kezdett, mellékszereplőből statisztává vált.

Az a politikai rendszer, amelyet addig töretlen hittel, egészségét és biztonságát sem kímélve segített felépíteni, hamarosan őt is ellenségei közé sorolta be. Rövid életű könnyűipari miniszterségét követően a Szakasits Árpád elleni per másodrendű vádlottjaként elítélték. A börtönben többször átgondolta az elmúlt időszakot, melyet szabadulásakor a következőképp értékelt: „Egy dolgot nem értettem az életemben, hogy aki azt a baloldali magatartást tanúsította a második világháború alatt, mint én, hogyan maradhatott a felszabadulás után az SZDP-ben. Nekem már nem lett volna szabad ott maradni. De ha ott maradtam, úgy érzem 1945-től 1950-ig teljesítettem azt a feladatot, amit egy becsületes munkásnak osztályával és pártjával szemben teljesítenie kellett."[252]

248 Kende–Sipos (1980), valamint Kővágó (1984).

249 Marosán (1988) 26.

250 Sz. Imrik Magdolna visszaemlékezése alapján. Bővebben lásd: Bónis (szerk.) (2017) 427.

251 Kalmár (2014) 50.

252 Szakasits és társai per 327.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Levéltári és kézirattári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Szakasits és társai per – a perújrafelvétel ítéletei: 2.1.-III/1-C(V-143387/3).

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

283. fond 10/381. őrzési egység

283. fond 10/376. őrzési egység

283. fond 10/41. őrzési egység

283. fond 21/5. őrzési egység

Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Oral History Archívum

Kovács István-interjú (1988) Készítette Rainer M. János 1988-ban. OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívum, 158. sz.

Köböl József-interjú (1986) Készítette Havas Gábor 1986. április–május. OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívum, 24. sz.

Kuczka Péter-interjú (1997) Készítette Havas Fanny 1997-ben. OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívum, 48. sz.

Nezvál Ferenc-interjú (1987) Készítette Mérő Katalin 1987. május. OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívum, 72. sz.

Révész András-interjú (1986) Készítette Hegedűs B. András és Kovács András 1986. július-decemberben. OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívum. 5/1–2. sz.

Sz. Nagy Sándor-interjú (1993) Készítette Molnár Adrienne 1993-ban. OSZK – 1956-os Intézet Oral History Archívum. 27. sz.

Vera and Donald Blinken Open Society Archives (OSA)

David Irving interjúja Marosán Györggyel. (HU-OSA-375-0-1:1/3.)

Szélig Imre: A „munkásegység" születése Magyarországon. (HU-OSA-375-0-1:1/18.)

Hírlapok

Dunántúli Napló (1949)
Kossuth Népe (1946)
Magyar Nemzet (1946)
Népszava (1945–1947)
Szabad Nép (1945–1947)
Szabad Szó (1946)
Világosság (1946)

Interjúk

Ifj. Marosán György-interjú (2016) Készítette Bárány Balázs 2016. július 14-én.

Mozgóképes források

Filmhíradók Online

https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6780 (Utolsó letöltés: 2023. szeptember 3.).
https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6161 (Utolsó letöltés: 2023. július 2.)

Nyomtatott források és szakirodalom

A. Sajti (2004) A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Budapest, Napvilág.

A. Sajti (2009) A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 41. évf. 7–8. sz. 89–109.

A. Sajti (2011) Rex József: *A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége).* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta A. Sajti Enikő. *Forrás*, 43. évf. 2. sz. 29–56.